

ՎԱՀԱՆ
ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ

ԻՐԱՆ

ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

VAHAN BAIBOURTIAN

IRAN
(HANDBOOK)

Yerevan
NAS RA “Gitutyun” Publishing House
2025

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՀԱՆ ԲԱԻԲՈՒՐԴՅԱՆ

ԻՐԱՆ
(ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2025

**Աշխատությունը տպագրության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը**

Բայբուրդյան Վահան

Բ 260 Իրան (երկրագիտական տեղեկատու) / Վահան Բայբուրդյան.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2025.- 388 էջ:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Բայբուրդյանի աշխատությունը համակողմանի տեղեկություններ է պարունակում Հայաստանի Հանրապետության հարավային հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետության պետական կառույցների, տնտեսության, մշակույթի, պատմության, այդ երկրի ազգային կազմի, լեզուների, կրոնների, աշխարհագրության և այլնի վերաբերյալ: Հատուկ ուշադրություն է դարձված ԻԻՀ հայ համայնքի արդի իրողությունների լուսաբանմանը, հայ-իրանական հարաբերություններին և այլն:

Գիրքը նախատեսված է արևելագետների, պատմաբանների, միջազգայնագետների, ուսանողության և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 913(55):94(55):008(55)(03)
ԳՄԴ 26.890(5Իրան)g2

ISBN 978-5-8080-1586-9

© Բայբուրդյան Վահան, 2025

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2025

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայաստանի Հանրապետության հարավային հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը Միջին Արևելքի ամենախոշոր պետություններից մեկն է: Նա ունի վիթխարի կենսական տարածք, հսկայական մարդկային ու բնական ռեսուրսներ և բազմաճյուղ ժամանակակից արդյունաբերություն: Այդ պետությունը զբաղեցնում է առաջնակարգ ռազմավարական դիրք Պարսից ծոցի, Հնդկական օվկիանոսի և Կասպից ծովի ավազաններում: Նրա վրայով են անցնում Եվրոպան, Ասիան և Աֆրիկան միմյանց կապող կարևորագույն ծովային, օդային և ցամաքային հաղորդակցության ճանապարհները: Իրանական ժամանակակից հասարակությունը մոտ երեք հազարամյակի ընթացքում մշակված ու հղկված հինավուրց քաղաքակրթության ու մշակույթի կրողն է, մի մշակույթ, որը բացառիկ խորն է ու ազգային և պարունակում է մտքի զարգացման զարմանալի բազմազանություն:

Իրանը նաև մեր տարածաշրջանի այն երկրներից մեկն է, որի պատմությունը սերտորեն շաղկապված է Հայաստանի պատմության հետ: Հիփոթի, պատմականորեն ոչ մի երկիր և ոչ մի ժողովուրդ աշխարհագրական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային և այլ առումներով այնքան մոտ չի եղել հայերին, որքան Իրանն ու իրանական ժողովուրդը:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն առաջին պետություններից մեկն է, որը ճանաչել է Հայաստանի նորոգ անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ:

Հայտնի իրողություն է, որ թեև հայ ժողովուրդը միշտ էլ սևեռուն հետաքրքրություն է դրսևորել դեպի Իրանը և իրանական ժողովուրդը, սակայն XX դարում ապրելով խորհրդային խիստ գաղափարայնացված և ամբողջատիրական պետության կազմում՝ որոշակիորեն կտրվել էր իր դավաճող հարևանից: Եվ Արաքս սահմանային գետը դարձել էր ավելի շուտ երկու ժողովուրդներին բաժանող, քան միավորող գետ: Ավելին, հայ հասարակայնության մեջ ձևավորվել էին իրականությանը չհամապատասխանող, ավելի ճիշտ թյուր պատկերացումներ Իրանի, այդ երկրի իրական վիճակի, զարգացման մակարդակի, հասարակական հարաբերությունների, պետական կառույցների, մշակութային ձեռքբերումների և այլ բնագավառների վերաբերյալ: Մեղմ ասած, մեր հանրության պատկերացումները մեր կողքին գտնվող երկրի վերաբերյալ ոչ միայն բավականին հնացած էին, այլև կատարելապես աղճատված: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում Հայաստանի Հանրապետության առաջին արտակարգ և լիա-

գոր դեսպանի կարգավիճակով մեր պաշտոնավարելու տարիներին այդ հանգամանքը մեզ համար առավել ցայտուն և առարկայորեն դրսևորվեց: Ուստի հայ հասարակայնության Իրանի իրական վիճակին ծանոթացնելու, վերջապես Իրանը Հայաստանին մոտեցնելու և մեր երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների և փոխադարձ ճանաչողության գործն ավելի կայուն հիմքերի վրա դնելու միտումով մեր կողմից 1999 թվականին լույս ընծայվեց «Իրանն այսօր» աշխատությունը, որը մեծագույն հետաքրքրությամբ ընդունվեց հայ հասարակայնության ու գիտական շրջանների կողմից: Փոքր տպաքանակով հրատարակված այդ գիրքն արագ սպառվեց՝ ըստ էության հասու չդառնալով ընթերցող լայն շրջանակների համար: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ հիշյալ գրքի հրատարակումից հետո անցել է մոտ քառորդ դար, հետևաբար՝ բազմաթիվ փաստեր և իրողություններ հնացել են և կարոտ են նոր տվյալների ու նորովի մեկնաբանությունների, այդ քառորդ դարի ընթացքում Իրանի ներքին կյանքի, արտաքին հարաբերությունների, պետական կառույցների, քաղաքական համակարգի և այլ բնագավառներում տեղի են ունեցել որոշակի փոփոխություններ, և բացի այդ Իրանի պատմության, տնտեսության, մշակույթի, հասարակական-քաղաքական կյանքի և այլ հարցերի վերաբերյալ թե՛ Հայաստանում և թե՛ արտասահմանյան տարբեր երկրներում լույս են տեսել բազմաթիվ նորագույն ուսումնասիրություններ, որոնք նորովի են ներկայացնում Իրանում տեղի ունեցող զարգացումները, մենք անհրաժեշտ համարեցինք ձեռնամուխ լինել «Իրան» (երկրագիտական տեղեկատու) աշխատության լույսընծայմանը, նպատակ ունենալով մեր հարևան պետության կյանքի տարբեր կողմերին հայ հասարակայնության տեղեկացվածությանը նպաստ բերելու հույժ կարևոր գործին:

Մենք բնավ այն կարծիքին չենք, որ սույն աշխատությունն ի վիճակի է կատարելապես հագուրդ տալու հայ գիտական շրջանների և ընթերցող հասարակայնության հետաքրքրասիրությանը մեր հարավային հարևան ժողովրդի և նրա պետական կյանքի տարբեր կողմերի վերաբերյալ: Առավել ևս հեռու ենք այն մտքից, որ սույն աշխատությունը գերծ չէ թերություններից ու բացթողումներից, քանի որ նախ, նման բնույթի աշխատությունները սովորաբար իրականացվում են ոչ թե անհատ հետազոտողների, այլ ամբողջ գիտական կոլեկտիվների կողմից, և ապա Իրանում և արտասահմանում գոյություն ունեցող մի շարք նորագույն ուսումնասիրություններ, վիճակագրական բնույթի նյութեր, զանազան տեղեկատվական աղբյուրներ և այլն օբյեկտիվ պատճառներով հասանելի չեն եղել մեզ համար:

Նկատի ունենալով այդ բոլորը՝ մենք հայցում ենք ընթերցողների ներողամտությունը՝ միաժամանակ հավաստիացնելով, որ գրքի վերաբերյալ ուշիմ, գիտակ և անաչառ ընթերցողների դիտողություններն ու նկատառումները մենք կընդունենք խորին շնորհակալությամբ:

Ըստ էության՝ սույն աշխատությունը «Իրանն այսօր» գրքի լրամշակված, նորագույն տվյալներով հարստացված տարբերակն է:

Աշխատության հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի աշխատակիցներին՝ բաժնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ Գոհար Իսկանդարյանին, բ.գ.թ., դոցենտ Արտյոմ Տոնոյանին, պ.գ.թ., դոցենտ Թերեզա Ամրյանին, բ.գ.թ., դոցենտ Արմեն Իսրայելյանին, ասպիրանտ Աշխեն Գևորգյանին՝ աշխատության վերաբերյալ արժեքավոր դիտողություններ անելու և հեղինակին իրենց օգտակար աջակցությունը բերելու համար:

ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ (ԻԻՀ) ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ

Իրանում 1979 թ. տեղի ունեցած հակաշահակաճյուղի (իսլամական) հեղափոխությունից հետո երկրի միջազգայնորեն ընդունված պաշտոնական անվանումն է «Իրանի Իսլամական Հանրապետություն» (պարսկերեն՝ «Զոմհուրիյե Էսլամիյե Իրան»)։ Իր զբաղեցրած տարածքով (1.648.195 քառ. կմ) այն աշխարհում 17-րդ պետությունն է։ Հավասար է Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Շվեյցարիայի տարածքներին միասին վերցրած։

Մինչև 1935 թվականը Իրանի պաշտոնական անվանումը եղել է Պարսկաստան (Persia)։ Նշված թվականից հետո մինչև 1979 թ. հակաշահակաճյուղի իսլամական հեղափոխությունը այն կոչվել է Իրան (Iran)։ Դարերի ընթացքում այդ երկիրը առանցքային դեր է խաղացել Արևելքում։ Ժամանակակից Իրանը ինդուստրիալ երկիր է, այն իսլամական աշխարհում իր ՀՆԱ-ի չափով չորրորդ տնտեսությունն ունեցող պետությունն է և երկրորդը Արևմտյան Ասիայում (Թուրքիայից հետո)։ Հանդիսանում է տարածաշրջանի տեխնոլոգիապես զարգացած պետություններից մեկը։

ՖԻԶԻԿԱԼ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ (ՄԱԿԵՐԵՎՈՒԹՎԱԳԱՏԿԵՐԸ)

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը տեղաբաշխված է Եվրասիայի ռազմավարական առումով կարևորագույն տարածաշրջանում։ Այն ընկած է ասիական մայրցամաքի հարավ-արևմտյան մասում և զբաղեցնում է իրանական բարձրավանդակի ընդարձակ տարածքի $\frac{2}{3}$ մասը, կիզիչ Միջագետքից մինչև Կոպետ-Դաղի կատարները, տարածվելով համարյա 1400 կմ և Արաքս գետից մինչև Պակիստանի սահմանակից Բելուջեսթան՝ մոտ 2250 կմ։ Իրանական բարձրավանդակը հյուսիսում սահմանակցում է Կովկասյան լեռնաշղթային և հարավ-Կասպիական դաշտավայրին, արևելքում Հինդուս գետի ավազանի հարթավայրին և Պամիրին, հարավում Հերմսիր (Գերմսիր) անապատին, հարավ-արևմուտքում՝ Միջագետքի դաշտավայրին, արևմուտքում՝ Հայկական բարձրավանդակին։

Իրանական բարձրավանդակի տարածքը 2.600.000 քառ. կմ է, ձգվածությունը մոտ 2500 կմ։ Բարձրավանդակի $\frac{2}{3}$ -ը պատկանում է Իրանին, ներկայումս մտնելով Իրանի Իսլամական Հանրապետության կազմի մեջ,

մնացածը պատկանում է Աֆղանստանին և Պակիստանին։ Հյուսիսային ծայրամասը գտնվում է Կենտրոնական Ասիայի, իսկ արևմտյան շրջանները Իրաքի սահմաններում, հարելով Զագրոսյան լեռներին։

Իրանական բարձրավանդակի նվազագույն բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է 609 մետր։ Շատ քաղաքներ և բնակավայրեր իրենց հարակից տարածքներով, բացառությամբ Կասպից ծովի մերձափնյա շրջանների, գտնվում են ծովի մակերևույթից ավելի քան 1000 մետր բարձրության վրա։ Օրինակ՝ Քերմանը՝ 1676 մ, Մեշհեդը՝ 1054 մ, Թավրիզը՝ 1200 մ, Շիրազը՝ 1600 մ։

Իրանի ամենահյուսիսային կետը ընկած է համարյա նույն լայնության վրա, ինչ Մադրիդը, իսկ ամենահարավայինը՝ Կենտրոնական Սահարայի լայնության վրա։

Հյուսիսում Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը սահմանակցում է Հայաստանի Հանրապետության (սահմանը իրանական տվյալներով 42 կմ, այլ տվյալներով 46 կմ) Ադրբեջանի Հանրապետության (սահմանը 611 կմ (Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության հետ՝ 179 կմ), Թուրքմենստանի Հանրապետության (992 կմ), արևելքում՝ Պակիստանի (909 կմ), Աֆղանստանի (936 կմ), արևմուտքում՝ Թուրքիայի Հանրապետության (499 կմ) և Իրաքի հետ (1458 կմ)։

Հյուսիսում Իրանի ափերը ողողում է Կասպից ծովը։ Հարավում Իրանը սահմանակցում է Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի հետ։ Իրանին պատկանող հարավային ափամերձ գոտու երկարությունը 657 կմ է։

Իրանական սահմանների ընդհանուր երկարությունը կազմում է մոտ 7,6 հազար կմ, որից $\frac{1}{3}$ -ը ընկնում է ծովային սահմանին (2,5 հազար կմ)։ Երկրի աշխարհագրական դիրքը և հատկապես ծովային սահմանների առկայությունը հեշտացնում են նրա տնտեսական կապերն աշխարհի բազմաթիվ երկրների հետ։

Իրանը լեռների և բարձր լեռնազանգվածների երկիր է, որոնք զբաղեցնում են նրա տարածքի $\frac{4}{5}$ մասը։

Ըստ էության Իրանի մակերեսի կեսից ավելին զբաղեցնում են լեռները։ Ռելիեֆը շատ բարդ է, բարձրությունների տատանումները խիստ կտրուկ։ Հերթազարկվում են ծալքավոր, ծալքաբեկորային լեռներն ու բարձրավանդակները և միջլեռնային իջվածքների կուտակումային հարթավայրերը։ Իրանական բարձրավանդակի ծայրամասերը գտնվում են ալպյան լեռնակազմության համակարգում, ենթարկվում են նորագույն բարձրացումների և բնութագրվում բարձր սեյսմիկությամբ։

Մերձկասայան հարթությունը գտնվում է ծովի մակերևույթից 28 մետր ցածր, իսկ իրանական լեռնաշղթայի առանձին շրջանները ծովի մակերևույթից ավելի քան 1000-1200 մետր բարձր են: Լեռնաշղթաների գագաթները հասնում են 3000 ից մինչև 5500 մետրի:

Իրանական բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի ամենաչոր ու անապատային տարածքներից մեկը:

Բարձրավանդակը երեք կողմերից շրջապատված է լեռնաշղթաներով. հյուսիսում՝ Թուրքմենա-խորասանյան և Ալբորզի, արևմուտքում և հարավում՝ Քրդստանի, Ջագրոսի և Մեհրանի, հարավ-արևելքում և արևելքում՝ Արևելա-իրանական լեռներով: Բարձրավանդակի կենտրոնական մասում են գտնվում միջին բարձրության Արևելա-իրանական լեռները և Քոհրուդ լեռնաշղթան, որոնց առանձին գագաթները հասնում են 2-3 հազար մետրի:

Էլբուրս (Ալբորս) լեռնաշղթան Իրանում ամենաբարձրն է: Այն ձգվում է Կասպից ծովի հարավային ափերով արևմուտքից-արևելք 900 կմ երկարությամբ և մինչև 120 կմ լայնությամբ, հասնելով մինչև Խորասան: Բաղկացած է մի շարք գուգահեռ լեռնաշղթաներից՝ կազմված գլխավորապես կրաքարերից ու ավազաքարերից: Էլբուրսի լեռները աչքի են ընկնում իրենց անմատչելիությամբ, կտրուկ ուրվագծերով, գահավեժ թեքություններով, խիստ կտրտված նեղ կիրճերով: Լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերը ծածկված են սաղարթախիտ, լայնատերև անտառներով, հարավային լեռները՝ չորասեր թփուտներով և մացառներով:

Էլբուրսի լեռնային համակարգի բարձրագույն կետը Դեմավենդ լեռն է 5604 մետր բարձրությամբ (վերջերս արտասահմանյան որոշ աղբյուրներ տալիս են Դեմավենդի ճշտված բարձրությունը 5771 մետր կամ 18.934 ոտնաչափ): Դեմավենդը ամենաբարձր լեռնագագաթն է Իրանում, այն հանգած հրաբուխ է: Նրա գագաթը միշտ ձյունածածկ է: Գտնվում է Թեհրանից հյուսիս - արևելք մոտ 80 կմ հեռավորության վրա: Դեմավենդի սայիտակահեր գագաթը լավ երևում է մայրաքաղաքից: Այն մինչև օրս արտաթորում է տաք ջրային ու ծծմբային գոլորշիներ, որը երբեմն պատճառ է հանդիսանում ձյան խոշոր գանգվածների արագ հալչելուն և շրջակա հարթավայրերում անակնկալ ջրհեղեղների առաջացման: Դեմավենդը իրանցիների մոտ հանդիսանում է գեղեցկության, հզորության և ուժի խորհրդանիշ: Նրան նվիրված են բազմաթիվ լեգենդներ: Լեռան ստորոտները իրենց սառնորակ աղբյուրներով, պտղաբեր ու փարթամ մրգատու այգիներով թեհրանցիների ամառային հանգստի, ինչպես նաև ձմեռային սպորտի լավագույն վայրերից մեկն է:

Բարձրությամբ Էլբուրս լեռնաշղթայի երկրորդ գագաթը Բարիդ կամ Ալամբուի լեռն է 4805 մետր (այլ տվյալներով 4840 մ): Բարձրադիր լեռնագագաթներից են նաև Թախթե Սոլեյմանը (4823 մ), Սաբալանը (4821 մ), Թալեշ, Ղաֆլանքուի լեռնագագաթները: Դեմավենդը և Բարիդը երկրում ամենաբարձր լեռնագագաթներն են:

Էլբուրս լեռնաշղթայի Գետուք (2235 մ) լեռնանցքի վրայով անցնում է ավտոճանապարհ և Անդրիրանական (Տրանսիրանական) երկաթուղագիծը, Քուինի լեռնանցքով Թեհրան-Էնզելի ավտոճանապարհը, իսկ Քենդեվանի լեռնանցքով՝ Թեհրան-Չալուս ավտոճանապարհը:

Էլբուրսի մակերևութապատկերի բացառիկ բարդությունը ստիպել է Անդրիրանական երկաթուղու շինարարության ժամանակ Շահի-Գերմասարի (Հերմասար) հատվածում կառուցել 93 թունել՝ 23,6 կմ ընդհանուր երկարությամբ: Այդ ճանապարհի հյուսիսային տեղամասի ամենաերկար թունելը Գետուքի թունելն է 2880 մետր երկարությամբ:

Կասպից ծովից արևելք ձգվում է Թուրքմենա-խորասանյան լեռնային համակարգը, որն անցնում է Իրանի և Թուրքմենստանի տարածքով: Այդ լեռնային համակարգի երկարությունը ավելի քան 600 կմ է, լայնությունը մինչև 250 կմ, բարձրությունը՝ 1500-3117 մ: Ամենաբարձր լեռնագագաթն է Հեզար Մասջեդը (3117 մ):

Թուրքմենա-խորասանյան լեռներն ունեն ավելի հարթ մակերևութապատկեր և ավելի մատչելի լեռնանցքներ: Այդ համակարգում առանձնանում են երեք լեռնաշղթաներ, հյուսիսային՝ Ղովեթդաղ, միջին՝ Ալադաղ և հարավային՝ Նիշապուրյան լեռներ: Ղովեթդաղը և Ալադաղը հանդիսանում են Էլբուրսի շարունակությունը և իրենց ծագմամբ վերաբերում են Կովկասյան լեռնային համակարգին: Նշված լեռնաշղթաների առանձին հովիտներ (Քուչանա-Մեշեդական, Նիշապուրի, Ջամի) ունեն տնտեսական մեծ նշանակություն: Լեռների լանջերը ծածկված են անտառներով և կիսաանապատային բույսերով: Այդ համակարգի Ալադաղ, Բինալուդ, Հեզար Մասջեդ և Ղարադաղ լեռնաշղթաները սկսվում են Իրանի հյուսիս-արևելքում գտնվող Խորասան նահանգից և ավարտվում Աֆղանստանում՝ Հինդուկուշի լեռնաշղթայով:

Իրանական բարձրավանդակի արևելքում են գտնվում Քերդիաբ և Սուլեյմանի լեռները, Սայինհար և Հինդուրազ լեռնաշղթաները, ներքին շրջաններում սարահարթերով և միջլեռնային անհույս իջվածքներով հերթագայվող Քուիքուդ, Քուիբենան լեռնային գանգվածները: Աֆղանական սահմանի երկայնքով գտնվում են Կայեն և Պելենգան ոչ բարձր լեռնատանները: Դա իրանական բարձրավանդակի հնագույն հրաբխային

շրջանն է, հանգած հրաբուխների կոնաձև լեռներով, որոնցից ամենաբարձր գագաթ ունեցողը Թեֆրան լեռն է (4042 մ):

Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև ընկած լեռնային զանգվածը կոչվում է Թալիշի լեռներ: Դրանց երկարությունը 100 կմ է, բարձրությունը 2 հազար մետր և ավել: Ամենաբարձր լեռնագագաթը Քյանաքելն է՝ 2477 մետր: Արևելքում Թալիշյան լեռնաշղթան բաժանում է Կասպից ծովը Լենքորանի հարթավայրից, որը դեպի հյուսիս վերածվում է Մուղանի դաշտավայրի, որը բաժանում է Փոքր Կովկասի լեռնաշղթան Իրանական պարից: Լեռնաշղթայի ցածրադիր փեշերին կան արևադարձային լայնատերև ծառատեսակներով հարուստ անտառներ, բարձրադիր փեշերին տարածված են թփուտներ և մացառուտներ, արևմտյան փեշերին ալպիական բուսականություն: Թալիշյան լեռնաշղթայի շրջանում 2003 թ. ստեղծվել է Գիրքանի ազգային պարկը, որտեղ կան կենդանական աշխարհի բազմաթիվ տեսակներ:

Իրանի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան մասը զբաղեցնում է Հայկական բարձրավանդակը, որը հարավում վերածվում է Զագրոսյան լեռնաստանի: Հայկական բարձրավանդակը կտրտվում է գետահովիտներով, բազմաթիվ գոգահովիտներով, որոնցից առանձնանում է Ուրմիա (Կապուտան) լճի իջվածքը: Լճի շուրջը ձգվում է տափարակ աղուտային ցածրադաշտը: Ուրմիայի իջվածքից արևելք առանձնանում են հին հրաբխային Սեբեղան (4821մ) և ՍահեՆդ (43710մ) հրաբխային զանգվածները: Հյուսիսում հայկական լեռնաշխարհն աստիճանաբար վերածվում է հարթավայրային Մուղանի տափաստանի, կավահողերով, աղուտներով և կիսաանապատային բուսականությամբ, արևմուտքում այն միանում է Քրդստանյան (Կորդովագ) լեռնաշղթային, որն ունի 2000 և ավել մետր բարձրություն:

Իրանի հյուսիս-արևմտյան սահմանների մոտ ձգվում են Քրդստանյան (Կորդովագ) լեռները: Երկրի հարավում են Մեհրան և Զագրոս լեռների լեռնաճյուղավորումները տափակ գագաթներով և զառիթափ ու կտրտված լեռնալանջերով: Զագրոս (նաև այն կոչվում է Փարթաք, Փոշթեքուհ) լեռնաշղթայի երկարությունը 1600 կմ է, լայնությունը 200–300 կմ: Լեռնագագաթները 2000–3000 մետր բարձրության են: Այդ լեռների առանձին գագաթներ հասնում են 4500 մետրի: Ամենաբարձր գագաթը Զարդքուհն է (4548 մետր): Զագրոսյան լեռնաշղթայի լեռնագագաթներից են նաև Սարի դաղը, Չեհել Չեշմեն, Փանջե Ալին, Ալվանդը, Բախթիարին, Փիշքուհը, Փոշթեքուհը: Լեռնաշղթայի բարձր գագաթներից են Ղալե Դինարը՝ 4409 մ, Սաբալանը, ՍեհեՆդ հանգած հրաբուխը (3707 մետր):

Զագրոսյան լեռնաշղթան բարդ երկրաբանական համակարգ ունեցող լեռնային զանգված է զուգահեռաբար ձգված լեռնաշղթաներով, բաժանված նեղ անդունդներով ու ձորերով: Այդ լեռնաշղթան սկիզբ է առնում Հայաստանի Հանրապետության սահմանի մերձակայքից և ձգվում մինչև Պարսից ծոց և այնուհետև շարունակվում դեպի Բելուջեսթան: Կլիման չոր արևադարձային է, միջին մասում կան անտառներ ու ալպիական գոտիներ: Հյուսիսում ոչ մեծ սառցադաշտեր: Միջլեռնային գոգավորություններում կան լճեր և օազիսներ: Զագրոսի և Մեհրանի հարավային նախալեռների երկայնքով, Պարսից ծոցի առափնյա շրջաններով, նեղ շերտով ձգվում է (Հերմեզիր, Հերմզիր, Գերմզիր) անապատը: Զագրոսի լեռնային համակարգը ձգվում է հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք ընդհուպ մինչև Պակիստանի լեռները: Զագրոսի լեռնագագաթները հասնում են ավելի քան 4,5 հազար մետրի: Լեռնաշղթայի հարավային մասն ունի Հարավ-Իրանական լեռներ անվանումը, իսկ արևելյան մասը կոչվում է Մեքրան: Զագրոսյան լեռնաշղթայի գոտում հիմնականում բնակվում են քոչվորական կյանքով ապրող ցեղեր:

Իրանական բարձրավանդակի կենտրոնական մասում են գտնվում միջին բարձրության Արևելա-Իրանական լեռները և Քեհրուդ լեռնաշղթան, որոնց առանձին գագաթները հասնում են 2–3 հազար մետրի: Կենտրոնական և արևելյան լեռները իրարից բաժանված են լայնածավալ տափաստանային հարթավայրերով: Այս խմբի խոշոր գագաթներից են Թաֆթանը՝ 4042 մ, Բելուջեսթանում Քահրուդը՝ 4420 մ, Շիրքուհը, Քուիբանան, Զաբալ Բարզը, Բոզմանը և այդ շրջանի ամենաբարձր լեռնագագաթը՝ Հեզարը՝ 4465 մ բարձրությամբ: Ծայրամասային լեռնաշղթաների միջև գտնվում են 1000–2000 մետր բարձրությամբ սարահարթեր: Երկրի կենտրոնական շրջաններում են գտնվում տափաստանային և անապատային լայնածավալ հարթությունները Դաշթ Քեմիր և Դաշթ Լուք անապատային իջվածքները:

Հարավային լեռները կամ հարավ-իրանական լեռնային համակարգը ձգվում է Խուզեսթան նահանգից և հասնում Սիսթան և Բելուջեսթան նահանգներ և վերջանում Սուլեյմանի լեռներով Պակիստանում, բաժանելով երկրի ներքին շրջանները Միջագետքից և Պարսից ծոցի ու Օմանի ծովի մերձափնյա դաշտավայրերից: Այս լեռնաշղթային են առնչվում Սեփիթ-դաղ, Մեյմանդ, Բաշագերդ և Բամե Փոշտ լեռնազանգվածները:

Իրանի լեռները երիտասարդ են (հատկապես Էլբուրսի համակարգը) և աչքի են ընկնում բարձր երկրաշարժաստեպությամբ: Առհասարակ այդ երկրի տարածքը գտնվում է ակտիվ երկրաշարժերի գոտում: Իրանում

հազվադեպ չեն նաև տարերային այլ աղետները՝ ջրհեղեղ, անապատային փոթորիկներ և այլն:

Իրանի ռելիեֆում ցածրադիր հարթությունները կազմում են համեմատաբար ոչ մեծ տարածք: Հյուսիսում, Կասպից ծովի ափերով նեղ շերտով (2-ից մինչև 6 կմ) ձգվում է Մերձկասպյան հարթությունը: Ծովը լցվող գետերի դելտաներում այդ հարթությունը լայնանում է մինչև 30-40 կմ: Ընդհիվ կլիմայի խոնավության և բուսական աշխարհի հարստության, իրավամբ, Մերձկասպյան հարթությունը համարվում է երկրի մարգարիտը:

Կասպից ծովից արևելք, Աթրեք գետի ավազանում, տարածվում է Գորգանի հարթավայրը իր չոր կլիմայով և լայնարձակ աղուտային հողերով: Երկրի հյուսիս-արևմուտքում գտնվում է Քուռ-Արաքսյան դաշտավայրը, հարավ-արևմուտքում՝ Միջագետքի մի հատվածը (Խուզեսթանի հարթավայրը), հարավում՝ Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի առափնյա շրջաններում տարածված Հերմիրի հարթավայրը և այլն:

ԿԼԻՄԱՆ

Իրանի բազմազան մակերևութապատկերի պայմաններում բնականաբար կլիման ևս բազմազան է: Այն տատանվում է երկրի գերակշռող մասի համար բնորոշ արիդային բնույթից մինչև Կասպից ծովի ափամերձ շրջանի երկայնքով ձգվող և երկրի հյուսիսի անտառային շրջաններն ընդգրկող մերձարևադարձային կլիման: Ընդհանուր առմամբ այդ երկրի կլիման նրա տարածքի մեծ մասում չոր և ցամաքային է: Համարյա բոլոր կողմերից երկրի երիզումը բարձր լեռնաշղթաներով պայմանավորում է ծովային օդային զանգվածների չնչին դերը երկրի տարածքի մեծ մասում, հատկապես նրա ներքին կամ կենտրոնական շրջաններում կլիմայի ձևավորման գործում:

Դրա հետ է կապված երկրի բնապատկերների (լանդշաֆտ) յուրահատկությունը, որը մեծապես տարբերվում է նրա հետ միևնույն լայնությունների վրա ընկած մի շարք երկրների, օրինակ, Հունաստանի և Հարավային Իտալիայի, Հյուսիս-Արևմտյան Հնդկաստանի, Մյանմայի, Հարավ-Արևելյան Չինաստանի լանդշաֆտներից: Կլիմայի և բուսականության միջերկրածովյան տիպը, որը բնորոշ է Հունաստանին ու Իտալիայի հարավին, ինչպես նաև Հնդկաստանին, Մյանմային և Հարավ-Արևելյան Չինաստանին հատուկ մուսոնային կլիման, բացարձակապես բնորոշ է Իրանի համար: Նրա համար բնորոշը կիզիչ չոր ամառն է և բավականին ցուրտ

ձմեռը: Տեղումները չափազանց քիչ են, համեմայն դեպս երկրի տարածքի մեծ մասում: Համեմատության համար նշենք, որ աշխարհում տեղումների միջին տարեկան քանակը կազմում է 860 մմ: Իրանում այն հավասար է 240 մմ-ի: Ընդորում տեղումների նվազագույն չափը, որը հնարավորություն է տալիս զբաղվելու չորոզվող հողագործությամբ, կազմում է 500 մմ: Իրանի այն շրջանները, որտեղ տեղումները տարեկան 500 մմ-ից ավել են, կազմում են երկրի ողջ տարածքի միայն 9%-ը: Առավել շատ տեղումներն ընկնում են ձմեռային և գարնանային շրջաններին:

Մերձկասպյան շրջանի արևմտյան մասում տեղումների ընդհանուր քանակը կազմում է տարեկան 1700 մմ, երկրի արևելքում 680 մմ:

Իրանի տարածքում, կախված խոնավության աստիճանից, կարելի է առանձնացնել հինգ ենթագոտիներ, 1. երկրի հյուսիս-արևմուտքում ու արևմուտքում բարձր լեռնային շրջաններ, որտեղ տեղումների միջին տարեկան քանակը կազմում է 2000 մմ: (Որպես կանոն այդ շրջանները հանդիսանում են արոտավայրային անասնապահության շրջաններ): 2. Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափը Աթաբայից մինչև Նոուշահիր 1000-2000 մմ տեղումների քանակով (այդ գոտին առավել բարենպաստ է չորոզվող բուսաբուծության համար): 3. Կասպից ծովի առափնյա շրջանը Նոուշահիրից մինչև Բենդեր-Թոքթեման և Էլբուրս լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան ստորոտները, Քրդստանի և Ատրպատականի լեռնային շրջանները տարեկան 700-1000 մմ տեղումների քանակով: 4. Բեհշեհրի, Գորգանի, Ռեվանների, Բորուջերդի շրջանները 500-700 մմ տեղումների քանակով: 5 Ատրպատականի, Քրդստանի, Համադանի տարածքի հիմնական մասերը, Կենտրոնական օսթանի հարավ-արևմտյան մասը, Ֆարսի և Խորասանի նահանգների մեծ մասը տարեկան 300-500 մմ տեղումների քանակով:

Երկրի ամենախոնավ շրջանը՝ Կասպից ծովի առափնյա շրջանն է, որտեղ տեղումների միջին տարեկան քանակը հասնում է 1500-2000 մմ-ի և ավել: Դա իրենից ներկայացնում է մերձարևադարձային գոտի: Այնտեղ ձմռանը ջերմաստիճանը հազվադեպ դեպքերում է իջնում մինչև ցելսիուսի 0 աստիճանը, իսկ ամռանը հազվադեպ է գերազանցում 29 աստիճանը: Իր բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների պատճառով Մերձկասպյան շրջանը ամռան ամիսներին իրեն է ձգում մայրաքաղաքի և այլ վայրերի հազարավոր հանգստացողների: Այդ շրջանները հանդիսանում են Իրանի լավագույն հանգստյան գոտին:

Իրանի արևմուտքում, Զագրոսյան լեռներում ձմռանը գործնականում ջերմաստիճանը միշտ լինում է 0 աստիճանից ցածր: Այդ շրջանի համար բնորոշ է ձյան առատ տեղումները և ուժգին ձնաքեղերը: Երկրի կենտրոնա-

կան և արևելյան շրջաններում կլիման չորային է, տեղումների տարեկան 100-150 մմ-ից էլ պակաս միջին քանակով: Այդ վայրերում ամառվա միջին ջերմաստիճանը լինում է 38 աստիճան:

Իրանական բարձրավանդակի ներքին շրջանների չորությունը պայմանավորված է նրանով, որ ծայրամասային լեռները կլանում են Արաբական և Միջերկրական ծովերից թափանցող ողջ խոնավությունը: Ուստի երկրի կենտրոնական և արևելյան շրջաններին ընկնում են նվազագույն քանակով տեղումներ: Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի ափամերձ շրջանների կլիման մերձարևադարձային է և արևադարձային, որը բնորոշվում է չափազանց քիչ խոնավությամբ և շոգ ամառով: Այդ վայրերի ափամերձ շրջանների հարթավայրերում ձմեռը հիմնականում մեղմ է, իսկ ամառը՝ շոգ և խոնավ: Ամառը հաճախակի են ամպրոպները, որոնք ուղեկցվում են հորդառատ անձրևներով:

Անձրևներն Իրանում շատ քիչ են լինում հատկապես կենտրոնական շրջաններում: Բացառություն են կազմում Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Դա մերձարևադարձային գոտի է, որտեղ անձրևները լինում են հիմնականում Միջերկրական ծովի շրջանից եկող ձմեռային ցիկլոններից հետո:

Հորմուզի նեղուցի և Օմանի ծովի առափնյա իրանական հատվածում արևմտյան Պակիստանը ներառյալ, տարածվում է Հերմիր (Հերմեզի) և Դեշբեսթան անապատային գոտին: Ափամերձ գոտին կազմված է ավազաթմբերից, որոնք բաժանված են նեղ հարթավայրերով: Կլիման մերձարևադարձային է: Տարեկան տեղումները կազմում են 120 մմ: Հողերն անապատային են, կան նաև աղուտներ: Ջաքում հունվարին ջերմաստիճանը 19,4 աստիճան է, հուլիսին՝ 32,5 աստիճան:

Իրանական բարձրավանդակի ներքին շրջաններում են գտնվում երկու ամենախոշոր աղուտային, անպտուղ ու չոր Դաշթե-Քելիի և Դաշթե-Լուր անապատները, որոնք գրավում են երկրի տարածքի $\frac{1}{8}$ մասը: Իր չափերով երրորդ անապատը Ջազմուրյան անապատն է:

Դաշթե-քելիի անապատը զբաղեցնում է իրանական բարձրավանդակի հյուսիսարևելյան մասը: Գիտնականների կարծիքով այն աշխարհում առավել անկենդան անապատն է: Սկսվում է համարյա Թեհրանի դարպասների մոտից և ձգվում է արևմուտքից արևելք 600 կմ երկայնքով և 300 կմ նվազագույն լայնքով: Ջբաղեցնում է 350 հազար քառ կմ տարածք: Դաշթե-քելիի կազմված է անհոսք իջվածքներից (բարձրությունը՝ 600-800 մ) մասնատված ոչ բարձր լեռնաթմբերով: Իջվածքների հատակը ծածկված է թափիրներով, աղուտներով, չորացող աղային ճահիճներով: Այդ անապատը բուսական ծածկ չունի: Բացառություն են կազմում անա-

պատի եզրամասերում եղած հազվագյուտ օազիսները (օրինակ Թեքես օազիսը և այլն): Անապատում ամառը օդի ջերմաստիճանը ցերեկը բարձրանում է մինչև 50 աստիճան, իսկ գիշերը իջնում է 4 աստիճանի: Նրանում երբեմն այնպիսի փոշու ամպեր են բարձրանում, որ նույնիսկ երկու քայլի վրա ոչինչ չի երևում:

Դաշթե-քելիի վրայով հարավից-հյուսիս ուղղությամբ անցնում են երեք ճանապարհներ (ավելի ճիշտ շափիղներ): Դրանք են. Նաին-Ջենդաբ-Դամդան, Յեզդ-Խոր-Թորուդ և Ջենդաբ-Սեմնան:

Երկրի հարավ-արևելքում գտնվող Դաշթե-լուր անապատը աշխարհի ամենակիզիչ և չոր անապատներից մեկն է: Նրա երկարությունը մոտ 550 կմ է, լայնությունը՝ 100-200 կմ, գերակշռող բարձրությունը՝ 500-600 մետր: Դաշթե-լուրը Դաշթե-քելիից բաժանվում է մի նեղ պատնեշով, որը ձգվում է Յեզդից մինչև Թեքես: Նրա վրայով անցնում են երկու ոչ բանուկ ճանապարհներ, որոնք գնում են դեպի Մեշհեդ և գլխավորապես օգտագործվում են ուխտագնացների կողմից: Դաշթե-լուրի հարավային մասում նույնիսկ քարավանային ճանապարհները շատ քիչ են:

Աղուտային Դաշթե-քելիից Դաշթե-լուր տարբերվում է ավազներով ծածկված հսկայական տարածություններով: Այն սահող ավազների մի իսկական ծով է: Վիթխարի տարածություններ նաև քարքարոտ են, ծածկված թափիրներով, խճաքարերով և աղուտներով:

Դաշթե-լուրը ևս համարյա զուրկ է բուսականությունից, բացառությամբ ծայրամասերի նախալեռնային շրջանների, որտեղ հազվագյուտ հանդիպում են դալուկ թփուտներ: Այն բացառիկ ջրազուրկ է, իսկ եթե առանձին վայրերում հանդիպում են աղբյուրներ, դրանց ջուրը այն աստիճանի աղի է, որ պիտանի չէ օգտագործման համար: Բնակավայրեր հանդիպում են միայն անապատի ծայրամասային շրջաններում: Դրանք ըստ էության քոչվորների ժամանակավոր բնակավայրեր են: Դաշթե-քելիի և Դաշթե-լուր անապատները վերին աստիճանի հարուստ են աղային հանքանյութերով՝ ծծմբաթթվական աղերով (սուլֆատ, ծծմբատ), կարբոնատներով և այլն:

Բնականաբար օդի ջերմաստիճանի տատանումները ամեն մի շրջանի համար, տարվա յուրաքանչյուր եղանակի ժամանակ յուրահատուկ է:

Իրանական բարձրավանդակի ներքին անապատային շրջաններում և երկրի հյուսիս-արևելքում ձմռանը հազվագյուտ չեն սառը օդային զանգվածների ներխուժումները Սիբիրից և Արկտիկայից, որի հետևանքով տեղի է ունենում ջերմաստիճանի կտրուկ անկում մինչև -20, -25 աստիճան: Որ-

պես կանոն Արկտիկական օդի ներխուժումն ուղեկցվում է ուժեղ քամիներով, ճյունաքուքերով և առատ ճյունով, հատկապես լեռնային շրջաններում:

Հարկ է նշել, որ Իրանի ներքին տափաստանների ջերմաստիճանը համարվում է աշխարհի ամենաշոգ շրջաններից մեկը, ջերմաստիճանը ամառային ամիսներին բարձրանում է մինչև +50 աստիճան:

Միջին ամենամյա հուլիսի ջերմաստիճանը տատանվում է Կասպից ծովի շրջանում՝ 26 աստիճանից մինչև 32 աստիճան՝ Սիսթանում՝ 33 աստիճան՝ Շաթր-Էլ-Արաբ գետի ցածրադիր հատվածում՝ 33-35 աստիճան: Ամենացուրտ շրջաններն են համարվում Իրանի հյուսիսային Արդեբիլ, Արևելյան և Արևմտյան Ադրբեջան նահանգները:

Աղյուսակ 1

Օդի ջերմաստիճանը Իրանի մի շարք քաղաքներում (ըստ Ցելսիուսի)

Քաղաք	Միջին մաքս.	Միջին մին.	Բացարձակ մաքս.	Բացարձակ մին.	Միջին ջերմաստիճան
Ահվազ	30,8	19,2	51	0,0	25,0
Արաք	18,0	5,5	39,5	30,5	11,8
Բանդար-Աբբաս	30,4	21,9	45,0	4,8	26,2
Համադան	18,2	- 0,9	37,0	- 29,6	9,6
Սպահան	19,9	13,6	40,0	- 8,6	16,8
Քերման	29,8	0,4	40,0	- 14,0	16,1
Մեշհեդ	20,6	8,0	41,0	- 15,4	14,3
Ռեշտ	25,5	7,4	35,2	- 8,2	16,5
Շիրազ	26,1	10,4	42,0	- 6,2	18,2
Թավրիզ	16,7	5,7	38,6	- 17,6	11,2
Թեհրան	22,3	12,4	40,4	- 10,0	17,3
Ուրմիա	15,6	4,0	34,6	- 16,4	9,8
Ջահեդան	26,6	10,4	42,6	- 9,8	18,5
Ջանջան	23,6	- 4,2	37,6	- 27,6	9,3

ՋՐԱՅԻՆ ՑԱՆՅԸ, ԾՈՎԵՐԸ, ԳԵՏԵՐՆ ՈՒ ԼՃԵՐԸ

Իրանը երկու կողմերից՝ հյուսիսից ու հարավից ողողվում է խոշոր ծովային ավազաններով: Հյուսիսում Կասպից ծովի (այն կոչվել է նաև Կասպի, Խազար, հայկական աղբյուրներում Վրկանա ծով) ջրերով (մակերեսը՝ 424,240 քառ. կմ), հարավում՝ Պարսից ծոցի (մակերեսը 224.000 քառ. կմ) և Օմանի ծովի ջրերով: Իրանի ծովային սահմանը 2,5 հազար կմ է:

Առհասարակ Իրանում կարելի է տարանջատել հետևյալ հիմնական ջրային ավազանները՝ Կասպից ծով, Պարսից ծոց, Օմանի ծով և Ուրմիա լիճ:

Կասպից ծովի իրանական ափերի մոտ առկա են այսպես կոչված «ծանծաղուտային ծոցեր», որոնց առավելագույն խորությունը չի գերազանցում 15 մետրին: Այդ ծանծաղուտները թույլ չեն տալիս խոշոր նավերին մոտենալ ափին: Դրանք չափազանց հարուստ են ձկներով (854 տեսակ) և միաժամանակ ծառայում են որպես թռչունների ձմեռանոցների վայրեր: Կասպից ծովում կա 50 կղզի: Այդ ծովն են թափվում հյուսիսից Վոլգա, Էմբա, Ուրալ, Թերեք գետերը:

Հյուսիսից հարավ Կասպից ծովի երկարությունը 1200 կմ է, միջին լայնությունը՝ 320 կմ, ափերի ուրվագիծը՝ 7000 կմ: Ծովի ամենախոր հատվածը 1025 մետր է: Կասպից ծովը 28,5 մետրով ցածր է համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակից: Նրա ալիքների առավելագույն բարձրությունը կազմել է 11 մետր: Ջրի աղիությունը կազմում է միջինը 12,7-12,8 տոկոս: Ջրի ջերմաստիճանը Իրանի ափերի մոտ ամռանը կազմում է 29 աստիճան (միջինը 24-26 աստիճան):

Կասպից ծովում կա ավելի քան 500 բուսատեսակ, 854 ձկնատեսակ և կենդանական տեսակ: Այդ ծովում որսում են թանկարժեք ձկնատեսակներ (թառափ և այլն):

Ըստ էության Կասպից ծովը համարվում է աշխարհի ամենամեծ լիճը: Այն խոշորագույն պարփակ ջրավազան է Իրանի, Ռուսաստանի Դաշնության, Թուրքմենստանի, Ղազախստանի և Ադրբեջանի ափերին: Կասպից ծովի ափերը կտրտված են Կիզյարի, Մանգիշլակի, Աստրախանի, Բաքվի և այլ ծոցերով ու ծանծաղ ծովալճակներով: Ծովի հյուսիսում ափերը ցածրադիր են, հարթ, ավազոտ, արևմտյան ափերը ավազաթմբային, ցամաքալեզվակներով, Դաղստանի և Ապշերոնյան թերակղզու մոտ՝ տեղ-տեղ քայքայված: Արևելյան ափերը կիսաքարային են, ողողված:

Կասպից ծովի կլիմային բնորոշ են ցամաքայնությունը, եղանակի անտիցիկլոնային պայմանները, չոր քամիները, դաժան ձմեռը, տարեկան ջերմաստիճանի մեծ տատանումները, տեղումների սակավությունը:

Ծովի ափամերձ երկրները լայնորեն շահագործում են ծովում առկա այնպիսի ռեսուրսներ, ինչպիսիք են նավթը, գազը, սուլֆատը, նատրիումը և այլն: Հարկ է նշել, որ ծովի հատակը հարուստ է նավթի և գազի պաշարներով, Կարա Բոդազ գյուղ՝ միբարիլիթով:

Կասպից ծովի իրանական հատվածի գլխավոր նավահանգիստներն են Բանդար Էնզելին (Անզալի), Նոուշահիրը, Բանդար Թորքեմանը (Նախլի-

նում՝ Բենդեր շահ), Բանդեր Գեզը: Կարևոր տնտեսական նշանակություն ունի Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, Կասպից ծովի ափին (Գիլան նահանգում) Աստարա գետի գետաբերանին գտնվող Աստարա քաղաք-նավահանգիստը (բնակչությունը 75 հազար մարդ, հիմնականում աղբբեջանցիներ): Այն կարևոր մաքսային և առևտրական կենտրոն է: Այդ քաղաքով է անցնում Ռուսաստան-Իրան ոչ ծովային ապրանքաշրջանառության մեծ մասը: Ռեշտ-Աստարա ավտոմայրուղու վերջնակետն է: Վերջին տարիներս կառուցվել է Ղազվին-Ռեշտ-Աստարա երկաթուղին:

Իրանի սահմանները հարավում և հարավ-արևմուտքում ողողվում են Պարսից ծոցի (արաբներն այն անվանում են Արաբական ծոց) և Օմանի ծովի ջրերով, որոնք միմյանց հետ կապված են Հորմուզի նեղուցով: Պարսից ծոցը Հնդկական օվկիանոսի ջրային ավազանի մի մասն է: Այն ընկած է Արաբական թերակղզու և հարավարևելյան Իրանի միջև: Հյուսիսում, հյուսիս-արևելքում և արևելքում այն ողողում է Իրանի, հյուսիս-արևմուտքում Իրաքի և Քուվեյթի, արևմուտքում և հարավարևմուտքում Սաուդյան Արաբիայի, Բահրեյնի և Քաթարի, իսկ հարավում և հարավ-արևելքում Արաբական Միացյալ Էմիրությունների, մասամբ նաև Օմանի ափերը:

Պարսից ծոցի մակերեսը մոտ 240 հազար քառ. կմ է, առավելագույն լայնքը՝ 370 կմ (այլ տվյալներով 338 կմ): Հյուսիս-արևմուտքից մինչև հարավ-արևելք ծոցը ձգվում է ավելի քան 990 կմ: Ծոցի միջին խորությունը 23 մետր է, առավելագույնը՝ 100 մետրից ավել (հարավարևելյան մասում):

Հարավում ծոցի ափամերձ գոտին հարթավայրային է, մինչդեռ իրանական հատվածում՝ լեռնային: Ծոցի ջրերը չափազանց տաք են և աղով հագեցված: Ջրի միջին ջերմաստիճանը 18 աստիճան է, ամռանը հասնում է 30-35⁰-ի, ձմռանը 15,5-18⁰-ի: Աղիությունը գերազանցում է 40%-ից: Ծոցի բնակլիմայական պայմանները արևային են և խոնավ: Քաղցրահամ ջրի գլխավոր աղբյուրը ծոցը թափվող Եփրատ, Տիգրիս և Քարուն գետերի խառնուրդով սնվող Շաթր-էլ-Արաբ գետն է: Առհասարակ քաղցրահամ ջրի խնդիրը ծոցի ավազանի տարածքներում ներկայումս բավականին բարդ է: Պարսից ծոցը հարուստ է ձկներով, մարջանով (կորալ) և մարգարտի խեցիներով:

Հորմուզի նեղուցը Պարսից ծոցը և Օմանի ծովը բաժանող (արևելքում՝ Արաբական ծովը) նեղուց է: Նեղուցը հյուսիսում ողողում է Իրանի ափերը, հարավում՝ Օմանի Մուսանդամ թերակղզին: Նեղուցի երկարությունը 280 կմ է, լայնությունը՝ 60 կմ (ամենանեղ հատվածում՝ 50 կմ), խորությունը՝ 70-90 մետր: Նեղուցի շրջանում ջրի ջերմաստիճանը փետրվարի ամսին միջին հաշվով 21,5 աստիճան է, մայիսին՝ 28⁰, օգոստոսին՝ 32⁰:

Հորմուզի նեղուցն ունի ռազմավարական առաջնակարգ նշանակություն, քանի որ Պարսից ծոցից դուրս գալու միակ ճանապարհն է: Այդ նեղուցով է իրականացվում ծոցի երկրների կողմից նավթի արտահանումը համաշխարհային շուկա: Հորմուզի ծոցի երեք կղզիները՝ Մեծ Թոմբ (12 քառ. կմ), Փոքր Թոմբ (10,3 քառ. կմ) և Աբու Մուսա (12 քառ. կմ) 1971 թ. նոյեմբերին գրավվել են Իրանի կողմից, տեղիք տալով լուրջ տարածայնությունների Իրանի և Արաբական Միացյալ Էմիրությունների միջև (դրանք մինչև գրավումը մտնում էին Արաբական Միացյալ Էմիրությունների Ռասուլ-Խայմա էմիրության կազմի մեջ):

Պարսից ծոցում և Օմանի ծովում են գտնվում ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը պատկանող հետևյալ կղզիները. Քիշ՝ 89,7 քառ. կմ, Ղեշմ (ամենամեծ կղզին՝ 1491 քառ. կմ), Լավան՝ 76 քառ. կմ, Լաբաբ՝ 48,7 քառ. կմ, Հորմուզ՝ 41,9 քառ. կմ, Հենգամ՝ 33, 6 քառ. կմ, Խարբ՝ 20,5 քառ. կմ, Մինու՝ 17,8 քառ. կմ, Սեյրի՝ 17,3 քառ. կմ, Մեծ Թոմբ, Փոքր Թոմբ, Աբու Մուսա, Շեյխ Սաադ, Շեյխ Շոայբ, Հենդուրաբի, Ֆարուբ, Ֆարսի և այլն:

Պարսից ծոցի առավել խոշոր նավահանգիստներն են. Աբադան, Խոդրաբադ, Բանդար Աբբաս, Բանդար Իմամ Խոմեյնի, Մահշահիր, Դեյլամ, Գոնավեհ, Ռիգ, Բուշեիր, Բանդար Լենգեհ:

Մինչև 1908 թ. Իրանում նավթի հայտնագործումը, Պարսից ծոցի և նրա առափնյա շրջանների տնտեսական նշանակությունը սահմանափակվում էր գլխավորապես ձկնորսության, մարգարտի, մարջանի որսով, աղի հանույթով, ուղտաբուծությամբ, կարմրավուն խսիթի արտադրությամբ, արմավ աճեցնելով, կարմիր հանքաներկի հանույթով և այլն: Ներկայումս այդ ավանդական արդյունաբերությունը թեև շարունակում է գոյություն ունենալ, սակայն մեծապես նվազել է, իր տեղը զիջելով գերազանցապես նավթի ու գազի հանույթին և արդյունաբերությանը: Ներկայումս Պարսից ծոցի ավազանի երկրների կողմից նավթի հանույթը կազմում է ամբողջ աշխարհում նրա արտադրության 31% և հետախուզված պաշարների 63%-ը: Անտարակույս ծոցի ավազանի նավթային պաշարները դեռևս տևական ժամանակաշրջանի ընթացքում հանդիսանալու են նավթի համաշխարհային պաշարների կարևորագույն աղբյուրներից մեկը:

Որոշ քարտեզներում Օմանի ծովը կոչվում է Օմանի ծոց:

Այն միացնում է Արաբական ծովը Հորմուզի նեղուցով Պարսից ծոցին: Օմանի ծովի մակերեսը կազմում է 93 հազար քառ. կմ: Ծովի երկարությունը արևելքից արևմուտք 610 կմ է, լայնությունը՝ 330 կմ: Ծովի հյուսիսային ափը պատկանում է Իրանին, հարավայինը՝ Օմանին, արևմուտքի

մասը՝ Արաբական Միացյալ Էմիրություններին: Պարսից ծոցի հետ համեմատած Օմանի ծովը ավելի խորն է՝ նրա ամենախոր կետը (Արաբական ծովի մուտքի մոտ) 369 մետր է (այլ տվյալներով 339,8 մետր): Հորմուզի նեղուցի հատվածում նրա խորությունը հասնում է 73 մետրի:

Օմանի ծովի ջրի ջերմաստիճանը ավելի բարձր է, քան Պարսից ծոցում: Միջին ջերմաստիճանը հունվար ամսին կազմում է 19,8, իսկ օգոստոսին՝ 33 աստիճան: Ջրի աղայնությունը որոշ չափով ցածր է Պարսից ծոցից, այն կազմում է միջինը 37%:

Օմանի ծովի ափամերձ շրջանները խորը չեն, ուստի չեն կարող ընդունել խոշոր նավեր: Ամենախոշոր նավահանգիստը Չաբահարն է, որը հանդիսանում է ազատ տնտեսական գոտի: Մնացած նավահանգիստները աչքի չեն ընկնում իրենց խոշոր տնտեսական նշանակությամբ, մասնավորապես որ նրանց կապը երկրի ներքին շրջանների հետ խիստ դժվար է՝ հաղորդակցության ճանապարհների բացակայության կամ թերի լինելու պատճառով:

Իրանում լճերի թիվը մեծ չէ, նրանց մեծ մասը անջրթող է կամ անհոսք, սակավաջուր և աղի: Շատ լճեր ամռանը չորանում են: Ամենախոշոր լիճը Ուրմիան է (հայկական աղբյուրներում Կապուտան, Թիլ), որը անհոսք աղի լիճ է: Այն գտնվում է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, ԻԻՀ Արևմտյան Ադրբեջան օսթանում (նահանգ): Լիճը գտնվում է տեկտոնական իջվածքում, ծովի մակերևույթից 1275 մետր բարձրության վրա: Գարնանը մակարդակը բարձրանում է: Մնվում է տեղումներով, գետերի միջոցով և մասամբ ստորերկրյա ջրերով: Ուրմիա են թափվում մի շարք գետեր:

Լճի մակերեսը 4868 քառ. կմ է (կախված տարվա եղանակներից, ամռանը սովորաբար լճի հայելին կտրուկ նվազում է):

Ուրմիայի երկարությունը 140 կմ է, լայնքը՝ 15-ից մինչև 50 կմ: Լճի միջին խորությունը 5-ից 15 մետր է, ամենամեծ խորությունը՝ 60 մետր:

Ուրմիա լճի հատակում առկա է բուժիչ ցեղերի հարուստ շերտ, որը բուժման նպատակներով լայնորեն օգտագործվում է ինչպես տեղական, այնպես էլ երկրի տարբեր վայրերից եկածների կողմից:

Ուրմիա լիճը համարյա երբեք չի փոթորկում և չի սառչում: Լճի ջրերը աչքի են ընկնում հանքային աղերի բարձր խտությամբ (220%), որի հետևանքով այն համարյա գուրկ է կենդանական աշխարհից: Ձկներ բոլորովին չկան, կան միայն մանր խեցգետնաձկաններ և որոշ ջրիմուռներ: Լճի մոտակայքում կլիման շատ չորային է, լերկ և անհրապույր: Քամու դեպքում օդը հագեցած է աղի փոշով: Լճի մեկ լիտր ջրի մեջ առկա են 188 գրամ գանազան հանքային աղեր՝ և այդ առումով այն գերազանցում է օվկիանոսային ջրերին և նույնիսկ Կարա-Բոզազ գյուղին: Սակայն Ուրմիա լիճը աղերի

ընդհանուր պարունակությամբ զիջում է Մեռյալ ծովին (188,45–219,77 գրամ) և առավել ևս Էլտոն լճին (265 գրամ):

Ուրմիա լճում, գլխավորապես նրա հարավային մասում, կա 60 կղզի, որոնցից խոշորներն են Էլչակ, Թելա, Ջիերի, Շահի կղզիները: Ուրմիան նավարկելի է: Արևմտյան ափի մոտ են Ուրմիա, Շահիուր քաղաքները: 1926 թ. լիճը վերանվանվել է Ռեզային ի պատիվ Ռեզա շահ Փահլավի: 1979 թ. լճին վերադարձվել է Ուրմիա նախկին անունը: 1967 թվականից լիճը ներառվել է Ուրմիա ազգային պարկի մեջ: Լիճը թափվող գետերն են Նազլուջայը, Ջերինդերուդը (Ջադաթու), Սիմիսուդը (Սիմինե), Թալիսուդը (Աջի չայ), Քադերը, Մարին (Բարանդուզ):

Իրանական մամուլի հաղորդումների համաձայն՝ ներկայումս Ուրմիա լիճը համարյա ցամաքել է: Այդ առթիվ առկա են մի շարք վարկածներ: Իրանցի գիտնականներն աշխատանքներ են տանում ստուգապես պատճառները պարզելու համար:

Թեհրանից հարավ գտնվում է Դարյաչեյե նամաք (բառացի աղի լիճ) խոշոր լիճը (հայելու մակերեսը 1806 քառ. կմ): Իրանի տարածքում գտնվող մյուս լճերից են Համուն լճերի խումբը, որը գտնվում է ծովի մակերևույթից 480 մետր բարձրության վրա: Համուն լճերի խմբին են պատկանում Համուն Ջազմուրյանը՝ մակերեսը 1097 քառ. կմ, Սուբարին և Նամաքսարը (1,806 քառ. կմ), Բախթեզանը (750 քառ. կմ), Թաշքը (Թաշքին) 442 քառ. կմ, Մահարուն (208 քառ. կմ), Հովզ Սուլթանը՝ (106,5 քառ. կմ), Ֆամուրը (Փարիշան) 43 քառ. կմ, Ջարիվարը՝ 8,5 քառ. կմ և այլն:

Իրանի լճերի մեծ մասը աղի են, ոռոգման համար ոչ պիտանի, մի մասը ամռան ամիսներին ընդհանրապես չորանում են: Քաղցրահամ ջրեր ունեցող լճերը հազվադեպ են: Դրանց ընդհանուր թիվը չի անցնում 10-ից: Իրենց չափերով դրանք փոքր լճեր են:

Իրանի գետերը մեծ մասամբ սակավաջուր են և նրանց մեծ մասը վերաբերում է փակ ներքին ավազաններին: Գետերից շատերն ունեն ժամանակավոր հոսք և համարվում են կույր գետեր: Նրանցից շատերը ամառվա շոգերին չորանում են և չեն հասնում մինչև ծովերը: Գետերի սնուցման հիմնական աղբյուրները գետնաջրերն են և մթնոլորտային տեղումները: Երկրի հյուսիսային մասում մի շարք գետեր սնուցվում են լեռների ձյունով և սառցադաշտերից:

Ամբողջությամբ վերցրած Իրանի համար բնորոշ է ջրային ցանցի թույլ զարգացվածությունը, այլ կերպ ասած նա համարվում է սակավաջուր երկիր: Ոչ միայն չորային կլիմայի պատճառով այդ երկրում չկան մեծ գե-

տեր, այլ նաև այն պատճառով, որ լեռները շրջափակում են երկրի ողջ տարածքը, արգելակելով խոնավության ներթափանցմանը:

Որոշ չափով ջրառատ գետեր են համարվում Ալեքոսի լեռներից սկիզբ առնող և Կասպից ծով թափվող գետերը, ինչպես նաև Զագրոսի լեռներից սկիզբ առնող և Պարսից ծոց թափվող գետերը: Իրանի արևմտյան նահանգներն ավելի շատ խոնավություն են ստանում քան մյուսները: Առհասարակ իրանի ջրառատ շրջաններ են համարվում Գիլան, Մազանդարան, Արևելյան Ատրպատական, Քորդեսթան և Լորեսթան նահանգները: Խուզեսթանի և Կենտրոնական նահանգները համարվում են սակավաջուր շրջաններ:

Իրանի տարածքում կարելի է առանձնացնել վեց գետային ավազաններ. 1. Հյուսիսային՝ Կասպից ծովի ավազանը, որը գրավում է երկրի ողջ ջրահավաքման տարածքի 12%-ը: 2. Արևմտյան և Հարավարևմտյան՝ Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի ավազանը, որը զբաղեցնում է Իրանի ողջ ջրահավաքման տարածքի 25%-ը: 3. Ուրմիա լճի անջրթող ավազանը՝ ջրահավաքման տարածքը 3%: 4. Կենտրոնական անարտահոսք ավազան, որին բաժին է ընկնում երկրի ողջ ջրահավաքման տարածքի 50%-ը: 5. Աֆղանստանին սահմանակից Սիսթանի շրջանի աղի լճերի անարտահոսք ավազանը, որն ունի ջրահավաքման 7%-ի տարածք: 6. Կարակումի անարտահոսք ավազանը, որն ընդգրկում է ջրահավաքման տարածքի ընդամենը 2%-ը:

Հյուսիսային կամ Կասպից ծովի ավազանի հիմնական գետերն են Արաքսը (Արագ, Արաս) երկարությունը՝ 920 կմ, որից 340 կիլոմետրը անցնում է Իրանի տարածքով, Սեֆիդ Բուղը (Ղըզըլ օզա)՝ 765 կմ, Աթերքը՝ 535 կմ, Գորգանը՝ 300 կմ, Կարասուն՝ 85 կմ, Շուրը, Ախարչայը, Շահրուդը, Չալուսը, Հերազը, Թաջանը, Բաբոլը, Թալարը, Նիքան: Կան նաև մի շարք այլ փոքր գետեր: Այդ ավազանի գետերի մեծ մասը սկիզբ է առնում Էլբուրսի լեռներում: Վերին հոսանքներում դրանք բուռն ու սահանքավոր են և հոսում են խորը ձորերով: Ցածրադիր վայրերում հոսում են ավելի հանգիստ և նրանցից շատերը ավարտվում են ճահճոտային դելտաներով: Կասպից ծովի ավազանի գետերը հարուստ են հիդրոէներգոտեսությամբ և ձկների թանկարժեք տեսակներով:

Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի ավազանի առավել նշանակալից գետերն են. Քարունը (երկարությունը՝ 890 կմ, նավարկելի գետ է), Շաթթ-էլ-Արաքը՝ 204 կմ, Քարխեն (Քերխեն 755 կմ, Տիգրիսի ձախ վտակը), Հենդի-ջանը կամ Զոհրեն՝ (488 կմ), Մանդը՝ (685 կմ), Մինաբը, Հելլեն, Դալաքին, Զարահին (438 կմ), Ալվանդը, Սեյմարեն, Թիյարը, Շուրը, Քուլը և այլն:

Իրանի խոշոր գետերից են նաև Ղարա-չայը (540 կմ), Դեզը (515 կմ), Զովեյնը (440 կմ), Զայանդերուդը (405 կմ):

Այս գետերը ջրառատ են բարձրունքային շրջաններում, իսկ հարթավայրային մասերում սակավաջուր են և աղերով հագեցված: Առհասարակ Իրանի ներքին շրջաններում ոչ բոլոր գետերն ունեն մշտական հոսք: Գետերից շատերին բնորոշ է սեզոնային բնույթը: Օմանի ծովը թափվող գետերից առանձնապես աչքի է ընկնում Զասկ գետը: Շաթթ-էլ-Արաք գետը առաջացել է Տիգրիս և Եփրատ գետերի խառնուրդից, ջրի ավազանը կազմում է մեկ միլիոն քառ. կմ: Շաթթ-էլ-Արաքը հոսում է հարավ-արևելք ուղղությամբ, սկզբում Իրաքի տարածքով, այնուհետև Աբու քաղաքի մոտից Իրանի տարածքով: Գետը իրաքյան Էլ Քիշլա քաղաքի մոտ թափվում է Պարսից ծոցը: Քարուն գետը թափվում է Շաթթ-էլ-Արաքի ջրերը: Շաթթ-էլ-Արաքը նավարկելի է, սակայն կան նաև տիղմով և ճահիճներով հարուստ հատվածներ: Նավահանգիստներն են իրաքյան Բասրան և իրանական Աբադանը: Շաթթ-էլ-Արաքի ափերին երկու երկրների տարածքում (Իրանի և Իրաքի) աճում է 17-18 միլիոն արմավենու ծառ, որը կազմում է աշխարհի արմավենու ծառերի 20%-ը:

Գետի պատկանելության և Իրանի ու Իրաքի միջև սահմանների հարցով երկու երկրների միջև տեղի են ունեցել բազմաթիվ վեճեր և ընդհարումներ, տարբեր ժամանակներում գետի կարգավիճակի վերաբերյալ կնքվել են համաձայնագրեր ու պայմանագրեր:

Քարուն գետը հոսում է Իրանի հարավ-արևմուտքում և Խորրեմշահի քաղաքի մոտ թափվում է Շաթթ-էլ-Արաք գետը, որն իրանցիներն անվանում են Արվանդ Ռուդ:

Քարունը սկիզբ է առնում Չհարմահալ և Բալաթիարի նահանգում, Զագրոսի լեռնաշղթայի Զարդքուի լեռներից: Քարուն գետի գետաբերանը կազմում է Աբադան կղզին (60 քառ. կմ մակերեսով), որի վրա գտնվում է համանուն քաղաքը:

Քարուն գետի ակունքի բարձրությունը 2200 մետր է, գետի միջին հոսքը կազմում է վայրկյանում 770 խոր. մետր: Քարունի ջրերը լայնորեն օգտագործվում է ոռոգման նպատակով: Գետի վրա կառուցված Քարուն-3 հիդրոէլեկտրակայանը 200 մեգավատ հզորությամբ տարեկան արտադրում է 4137 միլիարդ կիլովատ ժամ էլեկտրաէներգիա: Ջրամբարտակը գտնվում է գետի մակերեսից 185 մետր բարձրության վրա, շինության բարձրությունը 205 մետր է, լայնությունը՝ 462 մետր, պատվարի հարստությունը հիմքում 20 մետր է, գագաթին 5 մետր, ջրի մակերեսը 48 քառ կմ,

ջրամբարի երկարությունը 60 կմ, ջրի պաշարները՝ 2970 միլիոն խորանարդ մետր:

Կենտրոնական ավազանի առավել նշանակալից գետերն են Քարաջը, Ռուդե-Շուրը, Ջաջուրը, Հարլերուրը, Մեմնանը, Դամդանը, Թեքաբը, Թեհրուրը, Ջայենդերուրը (405 կմ), Քուրը և ուրիշներ: Բոլոր այդ գետերը ջրառատ են միայն վերին հոսանքներում, իսկ ստորին հոսանքներում ջուրը խիստ պակասում է և աղիանում: Նրանց մեծ մասը լցվում է իրանական բարձրավանդակի ներքին մասերի աղի լճերը, իսկ շատերը ամառվա ամիսներին չորանում են: Միսթանի շրջանի անարտառուք ավազանի հիմնական գետը Գիլմենդն է, որը սկիզբ է առնում Աֆղանստանում:

Կարակումի ավազանի ամենախոշոր գետը Գեդրիուրն է իր Քեշեֆ-րուդ ու Ջամ վտակներով:

Իրանի գետերը աչքի չընկնելով ջրային ռեսուրսների հարստությանը, այնուամենայնիվ ունեն հսկայական տնտեսական նշանակություն՝ ոռոգման և էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար:

Ջաջուրը, Քարաջ, Հարլերուր գետերի ջրերն օգտագործվում են Թեհրանի և Քարաջի համար խմելու և ոռոգման նպատակներով: Ջայենդերուր գետի ջրերն օգտագործվում են Սպահան (Էսֆահան) նահանգի բնակչության կարիքների համար: Բամիուր և Խալիլուր գետերը ապահովում են Բելուջիսթանի նահանգի Ջազմուրյան իջվածքի կարիքների համար: Քալչուր, Ջովեյն և Քաչափուր գետերը գտնվում են Խորասանում: Քոո գետը Ֆարս նահանգում, Մաշքել գետը Բելուջեսթանում և երկրի արևելքում գտնվող Հիրմանդ գետը ապահովում են Միսթան և Բելուջիսթան նահանգի կարիքները:

Էներգետիկ կարիքների համար Իրանի գետերը առ այսօր բավարար չափով չեն օգտագործվում: Արաքս կամ Երասխ գետը (Իրանում այն անվանվում է Նան Արազ, Արաս) Կասպից ծով լցվելու ճանապարհին անցնում է Նան Իրանի տարածքով: Այն սկիզբ է առնում Բյուրակն (Բինգյու) լեռներից բխող բազմաթիվ աղբյուրներից:

Իրանի կլիմայական պայմանները (երկրի տարածքի մեծ մասում տեղումների աննշան քանակը) հանգեցնում է նրան, որ հողագործությունը անհնար է առանց արհեստական ոռոգման: Ընդհուպ մինչև XX դարի 60-ական թվականների վերջը ոռոգման համակարգն Իրանում գտնվում էր զարգացման անբավարար վիճակում: Գետերի ջրերն օգտագործվում էին ոչ բավարար չափերով: Խուզեսթանում, Ֆարսում և այլ շրջաններում դեռևս հին ժամանակներում կառուցված շատ ջրամբարտակներ և ոռոգման համակարգեր քանդվել ու դադարել էին գործելուց: Ուստի Սեֆիդրուր

(Գիլանում), Քարաջ (Թեհրանի մոտակայքում), Դիզ (Խուզեսթանում) և մի շարք այլ գետերի վրա XX դարի 60-ական թվականների վերջերից սկսեցին կառուցվել խոշոր ջրամբարտակներ: Նշված ժամանակաշրջանից սկսած ջրային պաշարների կուտակման տեսակետից Իրանում չափազանց կարևոր դեր սկսեցին խաղալ ջրամբարտակները: Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը ջրամբարտակների կառուցման ցուցանիշով աշխարհում գրավում է չորրորդ տեղը: Խոշորագույն ջրամբարտակներն են «Ամիր Քաբիրը» Քարաջ գետի վրա (այն Թեհրանին ջուր և էլեկտրականություն մատակարարող հիմնական ջրամբարտակն է և հիդրոհանգույցը): Միաժամանակ «Ամիր Քաբիրը» կարևոր հանգստյան գոտի է Թեհրանի բնակչության համար: Ամառվա ամիսներին մեծ թվով մայրաքաղաքի բնակիչներ հանգստանում են ջրամբարտակի գեղատեսիլ ափերին: Սեֆիդրուր գետի վրա գործում է «Մանջիլ» ջրամբարտակը, Մահաբադ գետի վրա՝ նույնանուն ջրամբարտակը (որի ջրերով ոռոգվում են ավելի քան 2000 հեկտար հողեր, այն նաև էլեկտրաէներգիայի արտադրության խոշոր հանգույց է): Քարուն գետի վրա «Շահիդ Աբասիուր» ջրամբարտակը, Դիզֆուլից հյուսիս ընկած Դեզ գետի վրա նույնանուն ջրամբարտակը և այլն: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում գործող ջրամբարտակներից են նաև Էքբաթան ջրամբարտակը Համադանում, Արչինեն՝ դարձյալ Համադանում, Ջայենդերուրը՝ Սպահանի շրջանում, Լարը (Լար-լար) Մազանդարանում, Մինաբը՝ Հորմոզգան նահանգում, Շահիդ Բահոնարը՝ Խորասանում, Արազը՝ Արևելյան Ադրբեջանում, Բուբանը՝ Արևմտյան Ադրբեջան օսթանում, Մաբալան-2-ը Արդեբիլ քաղաքի մերձակայքում, Սավեն Մարջազի օսթանում, Շամսաբադը Քերմանում և այլն:

Իրանում ոռոգման նպատակներով լայնորեն օգտագործվում են նաև ստորերկրյա ջրերը: Դեռ հնագույն ժամանակներից սկսած՝ իրանցիները ստեղծել են ստորերկրյա ոռոգման ջրանցքներ, որոնք կոչվում են քյարիզներ կամ դանաթներ, որոնց միջոցով լեռնային շրջաններից եկող, ինչպես նաև անձրևաջրերը օգտագործվում էին դաշտերը ոռոգելու համար: Այսօր էլ Իրանում գոյություն ունի քյարիզների լայն ցանց: Դաշտերի ոռոգման համար անսահմանափակ չափերով օգտագործվում են նաև ջրիորների ջրերը: Ներկայումս իրանական կառավարության մշտական ուշադրության կենտրոնում է գտնվում ոռոգման ժամանակակից ջանքերի կառուցման գործը:

Իրանում առկա է նաև մի շարք հանքային ջրերի աղբյուրներ, որոնք գտնվում են Սեմնանում, Դեմավենդում, Աբ Ալիում, Քերմանում, Բենդեր Աբասում, Քուիեթդադում և այլն:

ՀՈՂԵՐԸ ԵՎ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի հողերը աչքի են ընկնում իրենց բազմազանությամբ, սակայն նրանց բնորոշ առանձնահատկությունն է քարքարոտությունը և բարձր աղակալվածությունը: Ընդհանուր առմամբ Իրանը լեռնային չոր, անապատային, սակավահող երկիր է: Իրանական բարձրավանդակում տարածված են անապատային գորշ, լեռներում՝ դարչնագույն և գորշ անտառային, օազիսներում մշակված հողերը, հարավային շրջաններում արևադարձային կարմրահողերը: Իջվածքներում կան աղուտներ: Երկրի մի շարք շրջաններում հողերի ոչ ճիշտ մշակման հետևանքով՝ դրանք աղակալվում են կամ ճահճակալվում այն աստիճան, որ անհնար է դառնում դրանց հետագա օգտագործումը:

Իր հարստությամբ և բազմազանությամբ աչքի է ընկնում նաև այդ երկրի բուսական աշխարհը: Այն ներկայացված է մերձարևադարձային հարուստ բուսականությունից մինչև կիսաանապատների աղքատ ֆլորայի բազմապիսի բույսերով: Իրանի բուսական աշխարհը սերտորեն կապված է Թուրքմենստանի, Աֆղանստանի, Պակիստանի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի բնաշխարհի հետ: Իրանում մեծ մասամբ տիրապետում է անապատային, կիսաանապատային և չորասեր տափաստանային բուսականությունը: Երկրում հաշվվում է մոտ հազար տեսակի վայրի և հարյուրից ավել տեսակի կուլտուրական բույսեր:

Իրանական բարձրավանդակի անապատային շրջաններում աճում է սաքսաուլ, մոշա, օշինդր և անապատային այլ բույսեր: Երկրի համար բնորոշ է տեղային (էնդեմիկ) բույսերի նշանակալից քանակություն:

Իրանի անտառածածկ տարածքը ներկայումս կազմում է 19,5 միլիոն հեկտար (երկրի ողջ տարածքի մոտ 11,5 %-ը, որի 55,5%-ը կազմում են կաղնու անտառատեսակները): Անտառները հիմնականում կենտրոնացած են Կասպից ծովի ափերին, Թուրքմենա-խորասանյան լեռների ստորոտներում, Ատրպատականի լեռներում և առհասարակ երկրի հյուսիսային շրջաններում: Անտառների ծառատեսակները խառն են, Կասպից ծովի ափերին և Ալբորսի ու Բաղրով-Դաղի (ծովի մակերևույթից մինչև 2500 մետր բարձրության վրա) աճում են լայնատերև անտառներ, սաղարթախիտ, փշատերև մշտադալար ծառատեսակներ: Անտառներում առկա են նաև արժեքավոր փայտատեսակներ: Անտառային բավականին խոշոր զանգվածներ կան նաև Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, Իրանական Քրդստանի լեռներում և այլն:

Իրանի անտառներում ամենատարածված ծառատեսակներն են կաղնին, հաճարենին, թխկին, բոխին, հացենին, կնձենին, ընկուզենին, շիմշատը, սոճին, եղևնին, կեչին և այլն:

Չափավոր խոնավ լայնատերև անտառներն աճում են Թուրքմենա-խորասանյան լեռների առավել խոնավ ստորոտներին: Ջագրոսյան լեռնաշղթայի փեշերին (ծովի մակերևույթից 2000 մետր բարձրության վրա) աճում են կաղնու, պիստակենու և նոնենու անտառներ, իսկ նրանցից բարձր թփուտներ են ու ալպիական մարգագետիններ: Իրանական բարձրավանդակի ներքին և հարավարևելյան մասերի լեռները համարյա անտառազուրկ են: Այդ տարածքները հիմնականում պատված են թփուտներով, մացառներով և ընդարձակ մարգագետիններով:

Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի ափամերձ շրջանի բուսականությունը արևադարձային է, գետերի ճահճուտ գետաբերաններում և մերձակա կղզիներում աճում են անապատային զանազան բույսեր: Առհասարակ հարավային շրջաններում աճում են անապատային բույսեր: Մասնավորապես հարավային շրջաններում գերակշռում է ակացիայի պուրակներով սավանային, իջվածքներում մարգագետնային և աղասեր բուսականությունը: Ծովափերին կան մանգրովային բուսածածկույթով ընդարձակ տարածքներ, որտեղ աճում են կոկոսի, բանանի, արմավի, մանգոյի, կիվիի, նարնջի, լիմոնի, հնդեղեգի (բամբուկ) և այլ արևադարձային ծառատեսակներ:

Լեռնային շրջաններում՝ 2000-2500 մ բարձրության վրա, գտնվում է ալպիական գոտին, որը մեծ տարածք է զբաղեցնում հատկապես Իրանական Ադրբեջանում և Էլբուրսի լեռնաշղթայում: Երկրի կենտրոնական շրջանների բուսականությունը հիմնականում թփուտներ են, մացառներ, ինչպես նաև մարգագետիններ:

Հարավային շրջանները հարուստ են սավանային տեսակի բուսականությամբ: Իջվածքներում առկա են մարգագետնային և աղասեր բույսեր: Անապատային շրջանները զուրկ են բուսականությանից, տափաստանային շրջաններում հանդիպում են տարբեր տեսակի չորասեր բույսեր:

Իրանի օազիսներում լայնորեն տարածված է փյունիկյան արմավենին (ավելի քան 15 տեսակի):

Իրանում կան նաև մեծ քանակությամբ դեղաբույսեր (ավելի քան 500 տեսակի) և ներկաբույսեր (ինդիգո և այլն): Հաճախ են հանդիպում նաև հարուստ թանկիղներ պարունակող բույսեր, օրինակ՝ սումախ (Phus Coriaria) և այլն: Աճում են նաև 9 տեսակի կաուչուկաբեր բույսեր: Երկիրը հարուստ է նաև տարբեր սննդային բույսերով, որոնք հանդիպում են վայրի

վիճակում: Լեոնային շրջաններում մեծ քանակությամբ տարածված են վայրի թուզը, ալոճենին, կծոխուրը, վայրի մորին, մոշը և այլն:

Իրանական բարձրավանդակը բազմաթիվ կուլտուրական բույսերի՝ ցորենի, կորեկի, ձմերուկի, սերկևիլի, նուշի, կեռասի և այլն հայրենիքն է:

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Իրանի կենդանական աշխարհը ևս բնութագրվում է տեսակների հարստությամբ և բազմազանությամբ: Կենդանական աշխարհը իր տեսակների նմանությամբ ու առանձնահատկությամբ մոտ է եթովպական և հնդկա-մալայական ֆաունային: Այն նմանություն ունի նաև Այսրկովկասի և Թուրքմենստանի ֆաունային: Իրանի հյուսիսային շրջաններում կարելի է հանդիպել մոնղոլատիբեթյան կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների, իսկ հարավային շրջաններում պատահում են նաև արևադարձային Աֆրիկայի կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներ:

Իրանում հաշվվում են մոտ 100 տեսակի կաթնասուններ, 400 տեսակի փետրավորներ (թռչնատեսակներ), մոտ 80 տեսակի սողուններ և 175-ից ավել քաղցրահամ ջրերում ապրող ձկներ: Սմբակավորներից տարածված են քարայծը, արագավազ անտիպոլ-ջեյրանը, վայրի խոյը, լեոնային ոչխարը, այծյամը, մուֆլոնը, կովկասյան եղջերուն, կովանը (վայրի էշ), վիթը, մեծ տարածում ունի վարազը և այլն: Հարուստ է նաև գիշատիչների աշխարհը՝ թուրանական վագր, հովազ, հեպարտ, եղեգնակատու, շերտավոր բորենի, ընձառյուծ, գայլ, շնագայլ, աղվես և այլն: Հանդիպում են գորշ արջ, մանգուստ և այլն:

Անապատներում և կիսաանապատներում կան շատ կրծողներ. ավազամուկ, գետնասկյուռ, ճագար, ճագարամուկ, նապաստակ, արջամուկ, ոզնի, կզաքիս և այլն: Երկրի հարավային մասում ապրում են հսկայական չափերի չղջիկներ: Իրանական բարձրավանդակում կան տարբեր տեսակի մեծ թվով միջատներ (այդ թվում նաև թունավոր սարդեր և սարդակերպեր, փալանգ, մորեխազգիներ):

Իրանի կենդանական աշխարհը բացառիկ հարուստ է փետրավորներով: Կասպից ծովի ափերին ձմեռում են կոռնկները, ջրագռավները ձկնկուլները, բադերը, սագերը, ֆլամինգոները, սպիտակ և սև արագիլները, կարապները: Կան մեծ թվով փասիաններ, այդ թվում նաև պարսկական փասիան: Լեոնային շրջաններում շատ են կաքավները, արտույտները, արագիլները, փայտփորիկները, կկունները, լորերը, սարյակները, ծիծեռ-

նակները, քաջահավերը, ճահիճներում ձկնկուլները, բադերը ջրագռավները՝ սուզաբադերը, ագռավները, անապատներում անգղները, արծիվները, բազենները, բուերը, քարարծիվները և այլն:

Սողուններից առավել տարածված են վարանները (հսկայամողես), դաշտային վիշապօձերը, բազմապիսի թունավոր օձեր (գյուրգա կամ պարսկական իծ, կոբրա, էֆա) և այլն, մողեսների տարբեր տեսակներ, կարիճ, փալանգ, մորեխազգիներ:

Պարսից ծոցում և Օմանի ծովում ապրում են վիթխարի չափի կրիաներ, ծովային օձեր, հարավիրանական գետերի դելտաներում՝ ճահճային կոկորդիլոսներ: Կասպից ծովի հարավային ջրերում հանդիպում է նաև փոկ:

Իրանը հարուստ է նաև ձկների տեսակներով: Կասպից ծովում և նրա մեջ թափվող գետերում կան շատ թանկարժեք ձկնատեսակներ. թառափ, զուբիսի (սեւլոյուզա), շիդաձուկ (սուդակ), լոքո, ձիաձուկ, միրոն (ծածանա-ձկան մի տեսակ), շիպ (թառափազգի մեծ ձուկ): Արդյունագործական նշանակություն ունեն նաև մանր ծովաձկները՝ ծածանը, բրամը, կուտումը, կասպիական քարալեզը, երկայնաձուկը, պերկեսը, գայլաձուկը և այլն:

Պարսից ծոցում և Օմանի ծովում կան չնաշխարհիկ, զարմանալի գունային երանգներով ձկնատեսակներ, լանգուստներ, լայնորեն տարածված են շնաձուկը, թրաձուկը, սղոցաձուկը, օձաձուկը և այլն: Մեծ քանակությամբ իրագործվում է սարդինայի և թյունիկի որս: Այդ ջրերը առատ են ծովախեցգետինով: Արդյունահանվում է նաև մարգարիտ ու մարջան:

Ընտանի կենդանիներից Իրանում տարածված են ձին, էշը, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները, գոմեշը, ոչխարը, այծը, միասապատ (դրոմադեր) և երկսապատ ուղտերը, շունը, կատուն և այլն:

Իրանում անասնապահությունը ոչ վաղ անցյալում հատկապես լայն տարածում ուներ երկրի լեռնավայրական ու կիսալեռնավայրական կյանք վարող տարբեր ցեղերի շրջանում: Սակայն ներկայումս երկրի տարբեր շրջաններում ստեղծվել են խոշոր անասնապահական ֆերմաներ, որոնք արմատավորել են նշված բնագավառի գիտության և աշխատանքի կազմակերպման նորագույն նվաճումները:

Ներկայումս որոշ տվյալների համաձայն Իրանում կան 35 միլիոն գլուխ ոչխար, 19 միլիոն այծ և 5 միլիոն կով: Երկրի հյուսիսային շրջաններում և Զագրոսի լեռնաշղթայի փեշերին գտնվող գոտում զարգացած է ձիաբուծությունը:

Կասպից ծովի և Պարսից ծոցի ափերին բարձր զարգացման աստիճանի վրա է գտնվում ձկնորսությունը, որը դրված է արդյունաբերական

հիմքի վրա: Ձկնկիրժը և թանկարժեք ձկնատեսակները Իրանի արտահանության գլխավոր ապրանքներից են: 1888 թվականից մինչև 1927 թվականը այդ գործով զբաղվել են Ռուսաստանի հայտնի գործարար, հայազգի Լիանոզով (Լիանոզյան) ընտանիքի ներկայացուցիչները: 1953 թ. խավիարի արդյունահանման և արտահանման գործը ազգայնացվել է դեռևս շահական կառավարության կողմից: Այդ օրենքը մինչև օրս մնում է ուժի մեջ: Ներկայումս իրանական խավիարի արտադրությունը կազմում է տարեկան մոտ 50 տոննա, թառափի որսը տարեկան մոտ 1500 տոննա:

ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆՁՆՆԵՐԸ

Իրանն աչքի է ընկնում իր բնական հարստություններով: Երկրի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որոնց շահագործումը տարեցուտարի մեծ ծավալ է ընդունում: 1990-ական թվականների սկզբին Իրանում հաշվվում էր 1000-ից ավել գործող հանքավայր: Այդ երկրի բնական հարստությունների մեջ առաջին տեղը անկասկած գրավում են հանքային էներգետիկ ռեսուրսները, նախ և առաջ նավթը, որն Իրանի հիմնական հարստությունն է: Այդ երկիրը գտնվում է համաշխարհային գլխավոր նավթային պաշարներ ունեցող շրջանի կենտրոնում՝ Պարսից ծոցի գոտում: Նավթի հետախուզված պաշարներն ըստ իրանական աղբյուրների կազմում է 40 միլիարդ բարել: Նավթի պաշարների քանակով Իրանը տեղ է գրավում աշխարհի առաջին 5 երկրների մեջ: Ընդ որում, իրանական նավթը աչքի է ընկնում իր բարձր որակով:

Նավթային հանքավայրերի հարաճուն ուսումնասիրությունների ու հետախուզական աշխատանքների չդադարող գործողությունների շնորհիվ հայտնաբերվում են նորանոր հանքավայրեր: Իրանի նավթով առավել հարուստ շրջաններն են համարվում երկրի հարավային և հարավարևմտյան շրջանները, սակայն երկրի տարածքի այլ մասերում ևս առկա են նավթառատ տարածքներ:

Հարավի նավթային շրջանն ընդգրկում է Խուզիստանի նահանգը՝ հյուսիս-արևելքից մինչև Բահդար Դեյլամ: Այս հատվածի կարևոր նավթահանքերն են՝ Աղաջարին (հանքավայրը հայտնաբերվել է 1938 թ., շահագործումը սկսվել է 1943-1944 թթ.): Աղաջարին նավթամուղով կապված է Աբադանի նավթագոտարանի հետ: Աղաջարիի հանքավայրի նախնական պաշարները կազմում են 9,5 միլիարդ բարել, գազին՝ 263 միլիարդ խորանարդ մետր: Գազսարան նավթագազային հանքավայրը հայտնագործվել է

1928 թ. անգլիական նավթային ընկերության կողմից: Սկզբնական պաշարները կազմել են 1,49 միլիարդ տոննա նավթ և 162 միլիարդ խմ գազ: Խոշոր հանքավայրերից են Հաֆթգելը, Նավթե սեֆիդը, Ղալին, Մասջեդե Սոլեյմանը, Դաշթե Աբադանը (վերջինս Իրանի խոշորագույն նավթահանքերից մեկն է, գտնվում է Պարսից ծոցի հյուսիս-արևմտյան մասում, Աբադան քաղաքի մոտակայքում): Հանքավայրը հայտնաբերվել է 2003 թ. «Ազադեգան» հանքավայրի հետ միասին համարվում է Իրանի ամենախոշոր նավթահանքավայրը: Երկրաբանական պաշարները կազմում են 25 միլիարդ բարել կամ 4,1 միլիարդ տոննա): Մարուն հանքավայրը իր մեծությամբ երրորդն է Իրանում և խոշորներից մեկը աշխարհում: Նախնական պաշարները կազմել են 1,4 միլիարդ տոննա նավթ: Բիբի Հաքիմեն (հայտնաբերվել է 1961 թ., երկրաբանական պաշարները գնահատվում են մեկ միլիարդ տոննա): Անարան հանքավայրը (հայտնաբերվել է 2005 թ.: Նավթի նախնական պաշարները գնահատվում են 1,5 միլիարդ բարել, կամ 159 միլիոն տոննա: Անարանի նախագծում ռուսական «Լուկոյլ» նավթային ընկերության մասնաբաժինը կազմում է 25%, մնացած 75%-ը պատկանում է նորվեգական «Ստաթ-օյլ Հիդրո» նավթային ընկերությանը): Նշված տարածաշրջանի խոշոր հանքավայրերից են նաև Ահվազի, Քերենջի Խարքեի, Չեշմե խոշի նավթառատ հանքավայրերը: Ֆերդոուսը (գտնվում է Բուշեհրից 190 կմ հարավարևելք, 85 կմ ափից հեռու): Այդ հանքավայրը հայտնաբերվել է 2003 թ.: Պաշարները կազմում են 38 միլիարդ բարել, կամ 6,3 միլիարդ տոննա: Հանքավայրում կա նաև մոտ 300 միլիարդ խմ գազ:

Խուզեսթան նահանգի Ազադեգան գավառում, Ահվազ քաղաքից 80 կմ դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող Ազադեգան խոշոր հանքավայրը, որը հայտնաբերվել է 1999 թ. համարվում է Մերձավոր և Միջին Արևելքում վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված նավթի ամենախոշոր հանքավայրը: Այն համարվում է աշխարհի երեք խոշոր նավթահանքերից մեկը:

Պարսից ծոցի խոշոր նավթահանքերից են նաև Գաչսարանը, Ջիլվայը, Լալին, Սասանը, Ռոսթամը և այլն: Նավթով չափազանց հարուստ է նաև Պարսից ծոցի ջրատարածությունը, ցամաքային շեֆը:

Երկրի արևմուտքում նավթառատ շրջան է Քերմանշահի նահանգը: Հյուսիսային շրջաններում նավթառատ վայրերը գտնվում են Իրանական Ադրբեջանում, Գիլանում, Մազանդարանում, ինչպես նաև Կասպից ծովի իրանական ափերի մոտ գտնվող ջրերում: Նավթապաշարներով հարուստ է նաև Թուրքմենա-Խորասանյան լեռնաշղթայի ստորոտները, մասնավորապես Գորգանի և Խորասանի լեռնաճյուղավորումների շրջանը: Հարուստ հանքավայրեր կան նաև երկրի կենտրոնական շրջաններում:

Ներկայումս Իրանում արդյունավետ կերպով գործող նավթահանքերի թիվը հասնում է 500-ի:

Իրանն ունի բնական գազի վիթխարի պաշարներ, որոնք գնահատվում են 27 տրիլիոն խորանարդ մետր: Դա կազմում է գազի համաշխարհային պաշարների 17%-ը: Գազի հետախուզված պաշարներով Ռուսաստանից հետո Իրանը երկրորդն է աշխարհում: Իրանական գազի բաղադրության մեջ 85% կազմում է մեթանը, 9%՝ էթանը, 5%՝ պենթանը: Զերմատվության գործակիցը ավելի քան 9700 կկալ/լս.մ. է:

Իրանում գազի հանքավայրերի աշխարհագրական սահմանները վերին աստիճանի ծավալուն են: Գազի հանքավայրեր կան երկրի հյուսիսում, արևելքում, արևմուտքում, հարավում, կենտրոնական շրջաններում: Գազով առանձնապես հարուստ է Իրանի հարավ-արևմտյան մասը և Պարսից ծոցի գոտին:

Գազի ամենամեծ պաշարները գտնվում են Սարախսի Խանգիրան, Ղոմի Սերաջեն, Թոնդէ Բիջար, Քերմանշահի Բեհազիր բնակավայրերի մոտակայքում, Պարսից ծոցի շրջանում (Ղեշմ կղզում, Բուշեհրի շրջանում, Խորասանի նահանգում և այլուր):

1991 թ. տվյալներով Իրանում գազի հանույթը կազմել է 45 միլիարդ խորանարդ մետր, որից ներքին սպառման համար օգտագործվել է 30 միլիարդ լս.մ.: Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտահանման մեջ 80%-ը կազմում են էներգակիրները՝ նավթը և գազը:

Հանքային էներգետիկ ռեսուրսներից Իրանն ունի նաև քարածխի նշանակալից պաշարներ, որի հիմնական հանքավայրերը գլխավորապես ընկած են երեք գոտիներում: Առաջին գոտին անցնում է հյուսիսային լեռնային զանգվածների երկայնքով, երկրորդը՝ Ղոմ-Քաշան-Սպահան-Ֆարս-Ցազդ-Բաֆղ-Քերման գծով, իսկ երրորդը՝ Իրանի արևմտյան շրջաններով (Քրդստան, Համադան, Լորեսթան): Հյուսիսում ամենահարուստ հանքավայրերը գտնվում են Էլբուրսի, Խորասանի և Քերմանի շրջաններում: Քարածխի հանքավայրեր կան նաև Արևելյան Ադրբեջան նահանգում, Մազանդարանում և Սեմնանում:

Հյուսիսային շրջանների քարածուխը աչքի է ընկնում իր բարձր կալորիականությամբ՝ մինչև 7 հազար և ավել կալորիա: Իրանական քարածխի մի զգալի մասը պիտանի է նաև կոկսացման համար: Քարածուխը հիմնականում օգտագործվում է երկրի ներքում՝ մետալուրգիական արդյունաբերության մեջ:

Իրանը հարուստ է նաև մետաղներով: Հիմնականում հանքերը գտնվում են երկրի հյուսիս-արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում:

Երկրում առկա է պղնձի խոշոր պաշարներ: Այդ մետաղի հետախուզված պաշարներով Իրանը զրավում է աշխարհում երկրորդ տեղը Չիլիից հետո:

Պղնձի խոշորագույն հանքավայրերից մեկը գտնվում է Քերման քաղաքից 64 կմ արևմուտք Սարչեշմե կոչված վայրում: Պղնձի հարուստ հանքավայրեր կան նաև Յեզդում (Մնարաք), Արևելյան Ադրբեջան նահանգում, Զենջանում, Արասարաղի շրջաններում, Սեմնանում, Թուրքմենա-Խորասանյան լեռների հարավային ստորոտներում, Սպահանի շրջանում, Բանդար Աբասից հյուսիս ընկած տարածքում:

Պղնձի պարունակությունը հանքաքարի մեջ կազմում է 1,3-2,5%:

Իրանը չափազանց հարուստ է նաև երկաթի հանքերով: Երկաթի հանքավայրեր կան երկրի տարբեր մասերում, սակայն առավել հարուստները գտնվում են Թեհրանից արևելք՝ Սեմնանի մոտակայքում, Բաֆղում, Արաքում, Ամոլում, Զենջանում, Ահարում, Հորմոզում, Դամդանում, Քաշանում և այլն: Հիմնական հանքավայրերը կենտրոնացված են նաև երկրի հյուսիս-արևմուտքում և կենտրոնական մասում: Երկաթի խոշոր հանքավայրեր կան Շամսաբադի, Հսարեքի, Շահրուդի, շրջաններում: Մետաղի պարունակությունը երկաթի հանքաքարի մեջ կազմում է 37-ից մինչև 61%:

Իրանն ունի նաև քրոմի, մանգանի, նիկելի, ցինկի, կապարի և այլ հանքատեսակներ: Մանգանի հանքավայրերը գտնվում են երկրի հյուսիս-արևմուտքում և Թեհրանի մոտակայքում: Առանձնապես հարուստ է Ռեքսթեքերիմ հանքավայրը: Քրոմիթների հանքավայրերը գտնվում են Քերմանից հարավ, Բելուջեսթանում և Մեշհեդի մոտակայքում: Քրոմի օքսիդի պարունակությունը հանքաքարի մեջ կազմում է 45-50%:

Իրանն ունի նաև մոլիբդենի բավականին խոշոր պաշարներ: Մոլիբդենի հարուստ հանքավայրեր կան Քերմանից ոչ հեռու՝ Սարչեշմեյում, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության սահմանակից շրջաններում:

Կապարի և ցինկի հանքերը գտնվում են Թեհրանից հյուսիս, Սպահանից հյուսիս-արևելք, Քերմանից հարավ, ինչպես նաև Բաֆղի շրջանում: Նիկելի և կոբալտի հանքավայրերը գտնվում են Ահարեքի մոտակայքում:

Երկրի բազմաթիվ շրջաններում կան հազվագյուտ և ազնիվ մետաղների հանքավայրեր, սակայն առանձնապես դրանցով հարուստ են Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանները, ինչպես նաև Էլբուրսի և Խորասանի լեռնաճյուղավորումները:

Ոչ մետաղական հանքատեսակներից արդյունահանվում են տարբեր տեսակի աղեր, ծծումբ, սոդա, կորունդ, ասբեստ, շինանյութեր, կիսաթանկարժեք քարեր և այլն:

Դաշթե Բեկիրի անապատային շրջաններում, ինչպես նաև երկրի հարավ-արևելքում կան ծծմբի հարուստ հանքավայրեր: Ծծումբով հարուստ է նաև Քրդստանը: Պարսից ծոցի կղզիներում կա քարաղ, երկրի հյուսիսում և հարավում կերակրաաղ, Սեմանի և Միանեի շրջաններում կալիական աղ, Ղումի մոտակայքում գլաուբերյան աղ, Քերմանից հարավ մագնեզիական աղ:

Ատրպատականի լեռնային շրջաններում կան ֆլուորական ապաթ, ասբեսթ, կորունդ, Համադանում գրաֆիտ, Գիլանի և Մեշհեդի շրջաններում տալք և փայլատ, Խորասանում՝ փիրուզ: Քերմանի և Թեհրանի շրջակայքում, Ջագրոսի լեռներում հայտնաբերվել են ֆոսֆորիթների խոշոր պաշարներ: Իրանը չափազանց հարուստ է բարիթով, որի առավել խոշոր հանքավայրը գտնվում է Էշթանում: Սպահանի մոտակայքում կան կոալի-նային կավեր: Երկիրն ունի նաև բենտոնիթի, սյուդայի, բոքսիտների, դոլոմիթների, ասբեսթի, պերլիթի, գիպսի, գաջի խոշոր պաշարներ: Առհասարակ շինանյութերի պաշարները խիստ բազմազան են ու հարուստ: Կան մեծ քանակությամբ գրանիտ, մարմարի տարբեր տեսակներ, տուֆ, կրաքար և այլն: Երկրի լեռնային շրջանները հայտնի են հանքային առաջնակարգ ջրերով և բուժիչ տղմերով: Իրանն ունի նաև ուրանի հանքաքարի պաշարներ: Յեզդ նահանգի ուրանի հանքավայրերը հանդիսանում են Մերձավոր Արևելքում խոշորագույնները:

Չայած այն հանգամանքին, որ XX դարի 60-ական թվականներից սկսած իրանական կառավարությունը հախտոն թափով ձեռնամուխ եղավ երկրի բնական հարստությունների հետազոտմանը, քարտեզագրմանը և շահագործմանը, սակայն դրանով հանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ երկրում բնական պաշարների օգտագործման աստիճանը առ այսօր դեռևս մեծ է: Նույնիսկ կան առանձին շրջաններ, որտեղ առհասարակ գոյություն չունի օգտակար հանածոների արդյունաբերական շահագործում: Այսպես, երկրի հյուսիսում առկա են նավթի խոշոր հետախուզված պաշարներ, որոնց արդյունաբերական շահագործումը առ այսօր գտնվում է կուսական վիճակում: Դեռևս կատարելապես հետախուզված չեն նաև երկրի մի շարք շրջանների օգտակար հանածոները:

Հարուստ լինելով բնական հանքային հարստություններով, անտարակույս Իրանը հնարավորություն ունի առաջիկայում էլ ավելի զարկ տալ իր տնտեսական զարգացմանը, հանքարդյունաբերության մեջ նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրմանը և այլն: Այդ իսկ տեսակետից երբեմն Իրանը համարում են XXI դարի երկիր: Արդեն այսօր հարուստ բնական հանածոների առկայությունը խոշոր ազդեցություն է թողել երկրի տնտե-

սական զարգացման վրա, պայմանավորելով նրա մի շարք կարևորագույն բնագավառների, մասնավորապես նավթաքիմիական արդյունաբերության բուռն զարգացումը:

Հարկ է նշել նաև, որ հանքային հանածոների շահագործման ոչ բավարար չափերը պատճառ են հանդիսանում մի անցանկալի երևույթի, այն է՝ որոշակի կախվածությանը արտասահմանյան հումքի որոշ տեսակների աղբյուրներից: Բացի այդ, արևմուտքի երկրների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառումը արգելակում է հանքարդյունաբերության մեջ խոշոր ներդրումների իրականացումը, որն իր հերթին որոշակիորեն կասեցրել է այդ բնագավառի արդիականացումն ու զարգացումը:

ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանը պատկանում է Ասիայի այն երկրների թվին, որտեղ 1950-1990-ական թվականներին նկատվում էր բնակչության թվի առանձնակի արագ աճ, որը բնութագրվում է որպես ժողովրդագրական (դեմոգրաֆիկ) պայթյուն: Եթե երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բնակչության տարեկան աճը չէր գերազանցում 1%-ից, ապա XX դարի 60-ական թվականների երկրորդ կեսին այն հասավ մոտ 3%-ի: 1944 թ. Իրանի բնակչությունը կազմում էր մոտ 16,5 միլիոն մարդ: 1956 թ. նոյեմբերին Իրանում անց կացվեց այդ երկրի պատմության մեջ առաջին համընդհանուր մարդահամարը, որը ճշտեց երկրի բնակչության թիվը՝ 18 միլիոն 945 հազար մարդ:

1966 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին իրագործվեց երկրորդ ավելի խնամքով կատարված մարդահամար, որի հետևանքով պարզվեց, որի երկրի բնակչությունը կտրուկ ավելացել է, հասնելով 25 միլիոն 800 հազար մարդու: Այսպիսով, տասը տարվա ընթացքում բնակչությունն աճել էր 6 միլիոն 190 հազար մարդով, իսկ տարեկան աճը կազմել էր մոտ 2,6%: 1970 թ. վերջին երկրի բնակչության թիվը հասել էր 29 միլիոն 300 հազարի, այսինքն՝ 1966 թ. համեմատ աճել էր 4 միլիոն 200 հազարով, իսկ տարեկան աճը կազմել էր մոտ 2,8%:

1976 թ. իրագործված երրորդ համընդհանուր մարդահամարը արձանագրել էր երկրի բնակչության թվի հետևյալ ցուցանիշը՝ 33 միլիոն 708 հազար 744 մարդ: Տարեկան աճը կազմել էր մոտ 3-3,2%: Երրորդ մարդահամարից հետո ընկած շրջանում հատկապես տեղի ունեցավ ժողովրդագրա-

կան «թոփչք», պարզվեց, որ 1997 թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետության բնակչության թիվը հասել է 62 միլիոն մարդու:

Թեև 1990 թվականից սկսած ծնունդը նկատելիորեն նվազեց, սակայն աճը շարունակվում էր. 2007 թ. 70 միլիոն 495 հազար, 2011 թ. 75 միլիոն 149 հազար 669 մարդ: Դա աշխարհում բնակչության քանակով 16-րդ ցուցանիշն էր: 2017 թ. տվյալներով Իրանում բնակչության թիվը հասել էր 82,021,564 մարդու: 2022 թ. Համաշխարհային բանկի հրապարակած տվյալների համաձայն՝ Իրանի բնակչության թվաքանակը կազմել է 88 միլիոն 550 հազար 570 մարդ: Որից 44 մլն 714 հազար 592-ը արական սեռի, 43 մլն 835 հազար 978-ը՝ իգական սեռի: Կանխատեսումներ կան, որ 21-րդ դարի կեսերին Իրանն ունենալու է 100 միլիոնից ավելի բնակչություն:

Անկասկած Իրանում բնակչության կտրուկ աճը նախ և առաջ կապված է առողջապահական և հակահամաճարակային միջոցառումների արդյունավետության բարձրացման հետ, որը հանգեցրել է մանկական մահացության նվազման: Ընդհանուր գյուղական վայրերում բժշկական և այլ ենթակառուցվածքների վիճակի բարելավման, իսլամական հեղափոխությունից հետո ընկած շրջանում մահացության ընդհանուր ցուցանիշը հաջողվեց շատ կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում նվազեցնել (1978 թ. 13%-ի, 1990 թ.՝ 7%-ի, 2014 թ.՝ 5%-ի), իսկ մանկական մահացածությունը (մինչև 5 տարեկանը) կրճատել՝ 12,7%-ից հասցնելով 1,6%-ի: 1990 թվականից մինչև 2014 թ. ընկած շրջանում կտրուկ նվազել է նաև մայրական մահացածությունը:

ԻԻՀ-ն կառավարությանը հաջողվել է լուծել երկրի կենսական նշանակություն ունեցող մի հարց ևս՝ բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելու հարցը: Ներկայումս բնակչության մեծ մասը ապահովված է խմելու ջրով:

Իրանի բնակչության արագ աճի պատճառներից մեկն էլ անտարակույս երկրում սոցիալ-տնտեսական պայմանների որոշակի բարելավումն էր: Կառավարությունն, օրինակ, բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարելավելու համար սուբսիդավորում էր մի շարք առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ, դրանք բնակչության լայն խավերին մատչելի դարձնելու նպատակով: Կառավարությունն աշխատում էր նաև համեմատաբար ցածր ցուցանիշի վրա պահելու վատելիքի տարբեր տեսակների գները:

Ծննդաբերության բարձր տեմպի կարևոր պատճառներից մեկն էլ վաղ ամուսնություններն են: Իրանում ընտանիքների ավելի քան 40%-ն ունեն վեց և ավել երեխաներ:

Բնակչության թոփչային աճը, որը չէր համապատասխանում երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերին, ստիպել է ԻԻՀ կառավարությանը միջոցներ որոնել «ընտանիքի պլանավորման» համար, բնակչության աճի տեմպերը նվազեցնելու նպատակով: Այդ միջոցառումների շնորհիվ ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում ծնունդը նկատելիորեն նվազել է և նույնիսկ իջել սերունդների պարզ վերարտադրությունից ցածր: Ծննդաբերության հանրագումարային ցուցանիշը կազմում է 1,87 (մինչդեռ սերունդների վերարտադրության համար անհրաժեշտ է 2,15):

Իրանը դասվում է աշխարհի երիտասարդ բնակչություն ունեցող երկրների շարքին: Ներկայումս իրանցիների միջին տարիքը չի անցնում 30-ից: Դա ինքնստիճյան ստեղծում է աշխատանքային ռեսուրսների վիթխարի ռեզերվ: Բնակչության երիտասարդացումը վկայում է նաև ԻԻՀ հասարակական-տնտեսական և մշակութային զարգացման աճող դինամիզմի մասին: ԻԻՀ բնակչության երիտասարդացումը անմիջականորեն ազդում է նաև տնտեսապես ակտիվ բնակչության թվաքանակի վերելքին և միաժամանակ նպաստում գորահավաքային համակազմերի ստվարաթիվ դառնալուն: Գրագիտության մակարդակը բնակչության շրջանում կազմում է 84%:

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԽՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժողովրդագրական թոփչքը, ինչպես նաև ներքին տեղափոխությունների (միգրացիա) գործընթացի ակտիվացումը նկատելի ազդեցություն են թողնում բնակչության խտության վրա: Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Իրանի բնակչության միջին խտությունը կազմում էր 1 քառ կմ վրա մոտավորապես 9 մարդ: XX դ. 50-ական թվականներին այն աճեց մինչև 12 մարդու, 70-ական թվականների սկզբին մոտ 15,6 մարդու: 80-ական թվականներին բնակչության խտությունն ավելացավ մինչև 1 քառ. կմ վրա 55,33 մարդու:

Բնակչության խտությունը Իրանի տարբեր շրջաններում ծայրահեղ անհավասարաչափ է, որը հանդիսանում է բնակլիմայական պայմանների, քաղաքական և այլ գործոնների ազդեցության ներքո ձևավորված առանձնահատկությունների հետևանք: Բնակլիմայական պայմանները, մշակման համար պիտանի հողերի քանակը և հատկապես ջրային ռեսուրսները ուղղակի ազդեցություն են ունենում բնակչության խտության վրա: Քաղաքների և բնակավայրերի մեծ մասը տեղաբաշխված է հովիտներում, լեռնա-

շրջանների ստորոտներում, որտեղ կլիմայական պայմանները բարենպաստ են և տարեկան տեղումների քանակը 400 մմ-ից պակաս չէ: Դրանք Իրանի առավել զարգացած շրջաններն են, որտեղ կենտրոնացված է երկրի բնակչության $\frac{2}{3}$ -ը, և բնականաբար դրանք բնակչության բարձր խտություն ունեն:

Առանձնապես խիտ են բնակեցված Կենտրոնական օսթանը, ներառյալ Նահ Թեհրանն ու Նրա շրջակայքը (մեկ քառ. կմ-ի վրա 194 մարդ 1976 թվականին և 288 մարդ 1986 թվականին), մերձկասպյան նահանգները (Գիլանը՝ մեկ քառ. կմ-ի վրա 33,5, Մազանդարանը՝ 26), Արևելյան Ադրբեջան, Արևմտյան Ադրբեջան և Արդեբիլ նահանգները՝ 25 մարդ): Երկրի հարավ-արևելքում բնակչության խտությունը նշանակալիորեն ցածր է: Օրինակ, Բելուջիսթանի և Սիսթանի տարածքում մեկ քառ. կմ-ի վրա ապրում է ընդամենը 0,5-20 մարդ:

Իրանական բարձրավանդակի մեծ աղուտներն ու քարքարոտ անապատները (քելիրները՝ Դաշթ-Բեվիր, Դաշթ-լուր և այլն) փաստորեն անմարդաբնակ են: Նրանցում բնակչություն կա միայն հազվագյուտ օազիսներում և ծայրամասային շրջաններում:

Երկրում շարունակվում է հետամնաց ագրարային շրջաններից (Ջերման, Սիսթան, Բելուջիսթան, Քրդստան) դեպի ակտիվ տնտեսական զարգացման կենտրոնները բնակչության միգրացիան (գլխավորապես Կենտրոնական օսթան, մերձկասպյան նահանգներ, Խուզիսթան, Ֆարս, Սպահան), որի հետևանքով նշված վայրերում բնակչության խտությունը հարաճուն կերպով մեծանում է:

Աղյուսակ 2

Բնակչությունը ըստ առանձին նահանգների - 1991 թ. (հազ. մարդ)

Նահանգ	Տարածքը	Բնակչությունը
Թեհրան	28221	9982
Կենտրոնական	29530	1183
Գիլան	14820	2204
Մազանդարան	46645	3793
Արևելյան Ադրբեջան	65842	4420
Արևմտյան Ադրբեջան	37559	2284
Ջերման	23622	1622
Խուզիսթան	66532	3176
Ֆարս	120006	3544
Ջերման	185675	1863
Խորասան	315687	6013

Սպահան (Էսֆահան)	105805	3682
Սիսթան և Բելուջիսթան	181471	1455
Քրդստան	27857	1234
Համադան	19445	1651
Չհարմահալ և Բալսթիարի	14820	747
Լորեսթան	28560	1502
Իլամ	19086	441
Բոյերահմեդի և Քոնզիլույթ	13699	497
Բուշեիր	25360	694
Ջենջան	36382	1776
Մեմնան	91544	458
Յազդ	69605	691
Հորմուզգան	65379	925

Աղբյուրը՝ ԻԻՀ վիճակագրական կենտրոն

Աղյուսակ 3

Իրանի բնակչությունը ըստ տարիքային խմբերի

Բնակչության խումբ	1966/67	1976/77	1986/87	1991/97
4	4,556,035	5,429,712	9,044,823	8,141,285
5-9	4,232,870	5,276,533	7,525,894	9,035,458
10-14	3,098,101	4,203,118	5,903,300	7,547,131
15-19	2,180,887	3,600,265	5,192,202	5,908,903
20-24	1,722,673	2,792,215	4,193,724	4,947,260
25-29	1,698,884	2,111,585	3,652,297	4,005,278
30-34	1,722,546	1,706,997	2,927,983	3,504,220
35-39	1,461,411	1,626,619	2,117,211	2,866,669
40-44	1,360,458	1,668,685	1,655,351	2,037,477
45-49	866,446	1,389,465	1,585,398	1,577,983
50-54	757,312	1,329,049	1,599,018	1,570,622
55-59	437,094	703,888	1,337,746	1,442,929
60-64	690,956	584,144	1,184,632	1,303,390
65-69	352,175	347,238	573,796	885,077
70-74	351,265	380,164	342,020	465,167
75-79	106,206	204,097	209,530	185,993
80-84	109,088	145,678	183,587	139,781
85 և ավել	74,312	109,293	192,785	214,175

Աղբյուրը՝ ԻԻՀ վիճակագրական կենտրոն:

ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերջին տասնամյակներին Իրանում լուրջ տեղաշարժեր տեղի ունեցան ինքնուրույն գործող բնակչության կառուցվածքի մեջ, փոխվեց նրա թվաքանակը, տեղաբաշխումը ըստ ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի, սեռատարիքային և ընտանեկան կազմը:

XX դ. 80-ական թվականների սկզբին երկրի տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը կազմեց 11.368 հազար մարդ, որից 9609 հազարը՝ տղամարդիկ և 1759՝ կանայք: Քաղաքային բնակիչների շրջանում տնտեսապես ակտիվները հաշվվում էին 5046 հազար մարդ (4461 հազար տղամարդ և 585 հազար կին): Գյուղական շրջաններում՝ 6322 հազար (5148 հազար տղամարդ և 1174 հազար կին):

ԸՆՏԱՆԻՔԸ, ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1979 թվականից, այսինքն՝ իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում պաշտոնապես թույլատրվում է բազմակնությունը, թեև դրանից առաջ ևս, չնայած օրենքով սահմանված արգելքին, այն գոյություն ուներ: Նվազեցվեց նաև կանանց համար ամուսնության տարիքը մինչև 15 տարեկանը (սակայն հոգևորականները հաճախ արձանագրում են ամուսնությունները, եթե թեկուզ աղջիկը դեռևս չի հասել այդ տարիքին): Թույլատրված են նաև այսպես կոչված «կարճժամկետ կամ ժամանակավոր ամուսնությունները», որը կոչվում է սիդե: Սիդեի վերաբերյալ պայմանագիրը պարտադիր կարգով պետք է ձևակերպվի ու հաստատվի որևէ մահմեդական ախունդի (մուլլայի) կողմից, ըստ շարիաթական օրենքի: Միայն դրանից հետո սիդե կնքած կողմերը ստանում են կենսակցելու օրինական թույլտվություն: Սիդեի արդյունքում ծավալված երեխաներն ունեն նույն իրավունքները, ինչ օրինական ծավալվածները: Սիդեն հիմնականում ընդունելի է շիա մահմեդականների մոտ, սուննիները դա չեն ընդունում: Համաձայն շարիաթի՝ օտար կնոջ մուտքը ընտանիք օրինակա՛նացնելու համար կատարվում է սիդեի կարգ, երբ այդ կինը օտար ընտանիքում պետք է խնամի հիվանդի, ծերերի կամ երեխաների:

Սիդեն լայն տարածում է գտել Իրանում իսլամական հեղափոխությունից հետո, երբ արգելվեցին ու փակվեցին զվարճանքի կենտրոնները, հասարակաց տները և այլն: Ներկայումս ժամանակի հետ համընթաց սիդե

են անում նաև ինտերնետի միջոցով, որի համար բացված են հարյուրավոր կայքէջեր:

20–24 տարեկան տարիքային խմբում ամուսնացած տղամարդկանց թիվը 80-ական թվականներին կազմում էր 84,8%: 80-ական թվականների սկզբին ԻԻՀ-ում պաշտոնապես հաշվվում էին 354 հազար արձանագրված ամուսնություններ:

Իրանում ամուսնալուծությունները մեծ թիվ չեն կազմում: 1982 թ. ամբողջությամբ վերցրած երկրի քաղաքային բնակչության շրջանում արձանագրվել էր 215 հազար ամուսնություն, իսկ գյուղական բնակչության շրջանում՝ 139 հազար: Ամուսնալուծությունները համապատասխանաբար կազմել են՝ 26 հազար և 5 հազար:

Իրանում ամուսնությունների և առհասարակ ընտանեկան հարաբերությունների մեջ որոշակի դերակատարություն ունեն նահապետական ավանդույթները, ազգակցական հարաբերությունները, կլանային կապերը և այլն: Ազգականների միջև ամուսնություններին հաճախ տրվում է առավելություն: Իրանում ծնողների (հատկապես հոր) կամքը իրենց զավակների ամուսնությունների հարցում դեռևս մեծ դեր է խաղում, հաճախ ծնողներն են ընտրում հարսնացուին: Ամուսնացած որդիները հաճախ չեն բաժանվում ծնողներից, գերադասելով ապրել նրանց հետ: Ընտանեկան խմբերը, որոնք հաշվվում են տարբեր սերունդներից բաղկացած մի քանի տասնյակ մարդկանցից, պահպանվում են նաև ներկայումս, առավելապես նստակյաց-քոչվորական ցեղերի շրջանում:

Ժամանակակից ընտանեկան հարաբերությունները հաճախ բնութագրվում են կլանային կապերի թուլացմամբ, նահապետական ավանդույթների վերացմամբ, որը հանդիսանում է երիտասարդության կուլտուրական մակարդակի, նրա աճող շարժունակության բարձրացման արդյունք: Սակայն պետք է նշել, որ ընտանեկան կենսաձևի վերակառուցումը ուղեկցվում է ավագ և կրտսեր սերունդների միջև փոխհարաբերությունների պրոբլեմի սրմամբ:

Իրանում ամուսնական կյանքի համար պարտադիր պայման է «նիքահ» կոչված ամուսնական համաձայնության իրականացումը: Նիքահի պայմաններից են հարսնացուի և փեսացուի համաձայնությունը (ցանկալի է նաև ծնողների կամ խնամակալների համաձայնությունը), երկու մահմեդական տղամարդ վկայի ներկայությունը և փեսացուի կողմից ամուսնական նվերի՝ մահրի առկայությունը (հիմնականում մեծ քանակությամբ ոսկեղեն): Նիքահը չի կարող իրականացվել արյունակցական կապ ունեցող հարազատների միջև (հարազատ եղբայր, քույր, մահմեդականի և ոչ մահ-

մեղականի): Մահմեդական տղամարդը կարող է ամուսնանալ այլ կրոն դավանող կնոջ հետ (քրիստոնյայի, հուդայականի և այլն, բայց ոչ աթեիստի և բազմաստվածություն դավանող կնոջ հետ): Նիքսահի արարողությունը իրականացնելու համար հրավիրվում է հոգևորական, ով, տեղեկանալով բոլոր պայմաններին և լսելով կողմերին, Ղուրանից կարդում է այնքան և խնդրում Ալլահից հաստատելու նոր ընտանիքի կազմավորումը:

Համաձայն շարիաթի օրենքների՝ մահմեդական տղամարդը կարող է ունենալ մինչև 4 օրինական կին, պայմանով, որ բոլորի հանդեպ պետք է դրսևորի հավասար հարգանք, ապահովի նյութապես, տարբեր կանանցից ծնված երեխաների նկատմամբ դրսևորի միատեսակ հոգատար վերաբերմունք:

Ներկայումս քաղաքաբնակ մահմեդականների շրջանում քիչ են պատահում չորս կին ունեցողներ (մեծ մասամբ կյանքի պայմանների դժվարության, թանկության և այլ պատճառներով), մինչդեռ գյուղերում բազմակնությունն ունի բավականին լայն տարածում:

Շարիաթական օրենքը կտրականապես արգելում է մուսուլման կնոջ ամուսնությունը այլադավան տղամարդու հետ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՄԻԳՐԱՑԻԱՆԵՐ)

Վերջին տասնամյակներում խոշոր փոփոխություններ են տեղի ունեցել քաղաքային և գյուղական բնակչության համամասնության մեջ, որը հանդիսանում է Իրանի ագրարային երկրից-ագրարային ինդուստրիալ երկրի ակտիվ վերածման հետևանք: Գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռը մշտապես կրճատվում է: Բնակչության երկրորդ համընդհանուր մարդահամարը ցույց տվեց, որ գյուղական բնակչությունը կազմում է 61,3% (15,3 միլիոն մարդ):

70-ական թվականների սկզբին գյուղական բնակչությունը կազմում էր 57,3% (17,7 միլիոն մարդ): Հետագայում նրա տեսակարար կշիռը իջնում էր գյուղական բնակչության թվի բացարձակ մեծացման առընթեր:

Ներկայումս ըստ որոշ տվյալների, Իրանի Իսլամական Հանրապետության բնակչության 67,5%-ը քաղաքաբնակներ են, մնացածը՝ գյուղաբնակներ: Ենթադրվում է, որ 2030 թվականին քաղաքաբնակները կկազմեն 80%:

Ներքին տեղափոխությունների հիմնական ուղղվածությունը «գյուղ-քաղաք» ուղղությունն է: Մեծանում է նաև «քաղաք-քաղաք» միգրացիան,

առավելապես փոքր քաղաքներից դեպի մեծ քաղաքները: Դա ներկայումս կազմում է երկրի բոլոր տեղաշարժերի մոտ 60%-ը: Բնակչության աճող շարժունակությունը պայմանավորված է ոչ միայն երկրի տարբեր շրջաններում արդյունաբերության զարգացմամբ, այլև ագրարային գերբնակվածությամբ (գերբեռնվածությամբ), գյուղում մեխանիզացիայի բավականին բարձր մակարդակ ունեցող կապիտալիստական տնտեսությունների զարգացմամբ, վարձու աշխատուժի օգտագործման մեծացմամբ, հողի մանր սեփականատերերի քայքայմամբ, տրանսպորտային հնարավորությունների բարելավմամբ, նահապետական ընտանեկան հարաբերությունների թուլացմամբ և այլն:

Ներկայումս ոչ միայն շարունակում է աճել գյուղական բնակչության միգրացիան դեպի քաղաքները, այլև փոխվում է նրանց սոցիալական կազմը: Եթե նախկինում դրանք հիմնականում աղքատներ էին, աշխատանք գտնելու նպատակով քաղաքներ մեկնող քայքայված գյուղացիներ, որոնք գյուղ՝ իրենց ընտանիքների մոտ էին վերադառնում միայն դաշտային աշխատանքների ժամանակ, ապա վերջին տարիներս ավելի շատ արտագնացներ մնում են քաղաքներում, այնտեղ տեղափոխելով նաև իրենց ընտանիքներին: Աճել է նաև գյուղի ունևոր խավերից սերած միգրանտների թիվը, որոնք քաղաքներն են մեկնում ոչ միայն աշխատանք գտնելու, այլև կյանքի ավելի հարմարավետ պայմաններ որոնելու, ուսում ստանալու, հավելյալ դրամ վաստակելու նպատակով: Այդ միգրանտներին ձգում է նաև քաղաքային կյանքի հրապուրանքը: Բնականաբար գյուղից հեռանում են գերազանցապես աշխատունակ տարիքի տղամարդիկ և առաջին հերթին երիտասարդությունը, որի հետևանքով տեղի է ունենում գյուղատնտեսության մեջ զբաղվածների տեսակարար կշռի նվազում:

Փոքր քաղաքներն են տեղափոխվում, իսկ այնտեղից ավելի խոշոր քաղաքները հիմնականում աշխատունակ տարիքի տղամարդիկ, ձեռնարկատերերն ու վաճառականները, փնտրելով կապիտալների ներդրման առավել ձեռնտու պայմաններ, ծառայողները, որոնք հույս ունեն քաղաքներում կարիերա ստեղծել, մտավորականությունը և կրթված երիտասարդությունը: Պետք է նշել, որ երկրի արդյունաբերական և հասարակական զարգացման մասշտաբներն ու տեմպերը դեռևս հետ են մնում ներքին միգրացիաների տեմպերից, որը և հանդիսանում է մշտական գործազրկության և բնակչության ոչ լրիվ զբաղվածության գլխավոր պատճառներից մեկը:

Անշուշտ ուրբանիզացված տարածքները անխուսափելիորեն ծնում են մի շարք խնդիրներ, ինչպես օրինակ քաղաքների բնապահպանական ու

ժողովրդագրական պրոբլեմներ, արդյունաբերական արտադրության և գիտական ու մշակութային արժեքների կենտրոնացում, հաղորդակցության ծառայությունների և մատակարարման կազմակերպման դժվարություններ և այլն:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՆԱԿԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքային բնակչության թիվը արագ տեմպերով աճում է: Դա առանձնապես վերաբերում է խոշոր քաղաքներին: Օրինակ, Թեհրանի բնակչության սրընթաց զարգացումը ընդունում է գերուրբանիզացման գծեր: Ուժգին տեմպերով աճում է նաև նահանգների կենտրոնների և ինդուստրիալ շրջաններում գտնվող քաղաքների բնակչությունը:

Երկրի ողջ քաղաքային բնակչության կեսից ավելին բնակվում է հետևյալ քաղաքներում՝ Թեհրան, Մեշհեդ, Սպահան, Թավրիզ, Շիրազ, Արադան, Ահվազ, Դոմ, Համադան, Ուրմիա և այլն:

Տնտեսական զարգացման անհամամասնության հետևանքով օտարաներում (նահանգներ) ուրբանիզացման մակարդակը միանգամայն տարբեր է: Քաղաքային տիպի բնակավայրերի մեծ մասը (5 հազար մարդուց ավել) տեղաբաշխված են Կենտրոնական օսթանում, Սպահանում և Խուզեսթանում: Կենտրոնական օսթանում քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը կազմում է մոտ 80%, այն դեպքում, երբ Բելուջիսթանում ու Միսթանում, նաև Քրդստանում այն չի գերազանցում 20%-ը:

Խոշոր քաղաքների բնակչության աճը գերազանցում է ինդուստրիալ մասն և քաղաքային շինարարության տեմպերին: Այդ կապակցությամբ սրվում է աշխատանքի տեղավորման պրոբլեմները, ինչպես նաև բնակարանային, տրանսպորտային և առողջապահական խնդիրները:

Թեև Թեհրանում և երկրի մյուս քաղաքներում քաղաքային շինարարությունը առավել ծաղկող բնագավառներից մեկն է, սակայն դրանով հանդերձ բնակարանները չեն բավականացնում և բնակվարձը շատ բարձր է (այն միջին հաշվով կազմում է բանվորի և ծառայողի աշխատավարձի 40%-ը): Քաղաքների աղքատ թաղամասերում բնակարանները հաճախ գերբնակեցված են: Քաղաքների մեծ մասի համար բնորոշ է ոչ պլանային, տարերային շինարարությունը: Շքեղ և բարեկարգ թաղամասերի կողքին, ծայրամասերում գոյանում են խրճիթային բնակավայրեր, որոնք զուրկ են տարրական հարմարություններից:

Սկսած XX դարի 20-30-ական թվականներից՝ Իրանի խոշոր քաղաքները մշտապես ենթարկվում են վերակառուցման:

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Իրանի խոշոր քաղաքներն են Թեհրանը, Մեշհեդը, Սպահանը, Թավրիզը, Շիրազը:

Թեհրանը Ղաջարների (կաջարների) արքայատան մայրաքաղաք է դարձել Աղա Մոհամմադ շահի օրոք՝ 1795 թ.: Ներկայումս այն Իրանի Իսլամական Հանրապետության մայրաքաղաքն է: Թեհրանը միաժամանակ Թեհրան նահանգի (օսթանի) վարչական կենտրոնն է և երկրի քաղաքական, տնտեսական, առևտրական, ֆինանսական և մշակութային գլխավոր կենտրոնը: Այստեղ է կենտրոնացած երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունների 60%-ից ավելին, այդ թվում ավտոմոբիլաշինությունը, էլեկտրոնային, գենքերի արտադրության, քիմիական, սննդի արտադրության և այլ ձեռնարկությունները, երկրի ողջ պետական ծառայողների 35%-ը, ճարտարագետների 44%-ը և ամբողջ բանվորության մոտ $\frac{1}{3}$ -ը: Թեհրանում է կենտրոնացված ստեղծագործական մտավորականության, ազատ մասնագիտությունների ներկայացուցիչների հիմնական մասը, երկրի ողջ ուսանողության մոտ կեսը:

Թեհրանը տեղաբաշխված է Իրանի ամենաբարձր լեռան՝ Դեմավենդի հարավային ստորոտների լայնատարած հովտում: Քաղաքի հյուսիսի ողջ տարածքով անցնում է Էլբուրսի (Ալբորա) լեռնաշղթան, որը ոչ միայն առանձին գեղեցկություն է տալիս քաղաքին, այլև ստեղծում է բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Քաղաքը գտնվում է ծովի մակերևույթից հարավում 1400 մ, իսկ հյուսիսում՝ 1700 մ բարձրության վրա:

Թեհրանը զբաղեցնում է 400 քառ. կմ տարածք, իսկ իր արվարձաններով՝ 1200 քառ. կմ: Հյուսիսից հարավ ձգվում է մոտ 50 կմ, արևմուտքից արևելք՝ մոտ 30 կմ: Մայրաքաղաքի առավելագույն ջերմաստիճանը ամռան ամիսներին գրանցվել է +42 աստիճան, ձմռան ամիսներին նվազագույնը՝ -16 աստիճան: Տեղումների տարեկան միջին քանակությունը կազմում է 225 մմ: Թեհրանի մագնիսական դեվիացիան (շեղումը) կազմում է +4 աստիճան: Նրա ժամանակը հավասար է Գրինվիչի ժամանակ (GMT) +3 ժամ:

Թեհրանը արագ զարգացող ու ծավալվող քաղաք է: Նրա բնակչությունը բուռն աճ է արձանագրում: 1939 թ. նա ունեցել է ընդամենը 540 հա-

գար բնակչություն, 1949 թ.՝ 1,1 միլիոն, 1956 թ. 1,5 միլիոն, 1966 թ. 2,7 միլիոն, 1976 թ. 4,496,159 մարդ, 1986 թ. 10 միլիոն, 1997 թ. պաշտոնական վիճակագրությամբ անցել էր 10 միլիոնի սահմանը: Ներկայումս «Մեծ Թեփրանի» (արվարձաններով հանդերձ) բնակչությունը կազմում է մոտ 15 միլիոն մարդ (պաշտոնական վիճակագրությամբ 13 միլիոն):

Թեփրանը ժամանակակից մեգապոլիս է: Այն հանդիսանում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, ինչպես նաև աշխարհի արագ ուրբանիզացվող քաղաքներից: Գերարագ ուրբանիզացումը մայրաքաղաքում ստեղծում է ոչ միայն աշխատատեղերի դեֆիցիտ, այլև առաջ է բերում սոցիալական բնույթի բազմաթիվ պրոբլեմներ (օրինակ, համարյա անլուծելի բնապահպանական խնդիրներ, քաղաքը օդի աղտոտվածությամբ աշխարհում գրավում է առաջին տեղերից մեկը, աշխատատեղերի սուր պակաս և այլն): Ամբողջ երկրից Թեփրան են տեղափոխվում մեծ թվով վերաբնակիչներ, որի հետևանքով քաղաքի ազգային կազմը բավականին խառնաբոլետ է: Կան թաղամասեր և փողոցներ, որոնք գերազանցապես բնակեցված են պարսիկներով, ադրբեջանցի թյուրքերով, հայերով, փարսերով, հրեաներով: Սակայն ընդհանուր առմամբ Թեփրանում տարբեր ազգություններ ապրում են խառը վիճակում:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության մայրաքաղաքը հարաճուն կերպով ընդլայնվում ու ծավալվում է, ընդ որում բոլոր ուղղություններով: Դեպի հյուսիս այն ծավալվել է մինչև Էլբուրայան լեռների փեշերը: Այդ լեռների ցածրադիր շրջաններում գտնվող Ջերգենդե, Գուլիան, Շիմրան ամառանոցային բնակավայրերը, որոնք նախկինում գտնվում էին մայրաքաղաքի հյուսիսային սահմաններից 15-16 կմ հեռավորության վրա, այժմ արդեն միաձուլվել են Թեփրանի նորակառույց թաղամասերի հետ: Մայրաքաղաքի հյուսիսային մասում վեր են խոյացել եվրոպական տիպի բազմահարկ շենքեր, կառուցվել են ժամանակակից ճանապարհներ, լայն փողոցներ ու պողոտաներ, թոփաքային կամուրջներ և այլն: Քաղաքը հատում են մի քանի լայն պողոտաներ ու արագընթաց ավտոմայրուղիներ: Վերջին տարիներս քաղաքապետարանը քաղաքի արևելյան և հարավային մասերում կառուցել է ժամանակակից տների մի քանի թաղամասեր: Քաղաքում հյուսիսից հարավ ձգվում է 22 կմ երկարությամբ Վալի Ասր փողոցը:

Թեփրանը բաժանված է երկու տասնյակից ավելի տարածքային շրջանների, որոնցում գործում են տեղական ինքնակառավարման մարմիններ (տեղական քաղաքապետարան կամ թաղապետարան), որոնց մեջ են մտնում թաղամասերը: Քաղաքի վարչական տարածքն ընդգրկում է մոտ վեց տասնյակ բնակելի թաղամասեր, դրանք են. Աբբաս, Աբադ, Ադ-

դասիյե, Աֆշարիյե, Ամանիյե, Ամիր Աբադ, Բադե Ֆեյզ, Բահարեսթան, Գիշա, Գոմոռք, Դարաքե, Դարբանդ, Դարդաշք, Դար, Աբադ, Դարրուս, Դեհբադեյե, Օլիմիյե, Էխթարիյե, Էլահիյե, Էվին, Թաջրիշ, Թեփրան-Փարս, Թեփրանսար, Ֆարմանիյե, Ղեյթարիյե, Ղուխաք, Մաջդիյե, Հասան Աբադ, Ջամարան, Ջաննաթ Աբադ, Ջավադիյե, Ջոմհուրի, Ջորդան, Լավիզան, Մեփրան, Նարմաք, Նավաբ, Նազի Աբադ, Նիավարան, Փարքե Շահր, Փասդարան, Փիրուզի, Փոնաք, Ռեյ, Սաադաթ Աբադ, Սադեդիյե, Սեյեդ Խանդան, Սոհրեվարդի, Շահրարա, Շահրե Ջիբա, Շահրաքե Ղարբ, Շեմիրան, Վանաք, Վելենջաք, Յավթ Աբադ, Յուսեֆ Աբադ, Ջաֆարանիյե և Կենտրոնական թաղամասը: Թեփրանի հյուսիսարևելյան մասում, Թոջալ լեռան ստորոտում է գտնվում քաղաքի ամենահարգի և բարեկարգ թաղամասերից մեկը՝ **Նիավարանը**: Այն գտնվում է լայնատերև և աաղարթախիտ անտառի մեջ: Այնտեղ են գտնվում դեռևս դաջարների և փեշկինների ժամանակ կառուցված թագավորական պալատներ: Նիավարանում կան գեղեցիկ զբոսայգիներ, պուրակներ, հասարակական նշանակության բազմաթիվ կառույցներ, «Ֆարիանգ սարան» մշակույթի պալատը, բացօթյա ամֆիթատրոններով, ցուցասրահներով և համերգային դահլիճներով: Այս թաղամասում են տեղակայված մի շարք օտարերկրյա դեսպանություններ, Իրանի արտաքին գործերի նախարարության դիվանագիտական դպրոցը, գրադարաններ, թանգարաններ:

Թեփրանի ամենահյուսիսային թաղամասը **Շեմիրանն** է (Շեմրան), որը նախկինում եղել է գյուղ և քաղաքի ընդարձակման հետևանքով միացել է նրան: Շեմիրանը գտնվում է Էլբուրս լեռների ստորոտում և աչքի է ընկնում զով առողջարար կլիմայով: Այն համարվում է քաղաքի ամենահեղինակավոր թաղամասը, որտեղ բնակվում են մեծահարուստներ: Թաղամասն աչքի է ընկնում իր խնամված զբոսայգիներով, հանգստի ու զվարճանքի մեծ թվով վայրերով: Թաղամասում հաստատվել են բազմաթիվ դեսպանություններ, այնտեղ է գտնվում Միջազգային ցուցահանդեսների համալիրը, «Ազադի», «Էվին» և «Էսթեղլալ» բարձրակարգ հյուրանոցները, Ղաջարների և Փեշկինների կողմից կառուցված «Սաադապատ» և «Նիավարան» պալատական համալիրները, որոնք ներկայումս գործում են որպես թանգարաններ: Շեմիրանում է գտնվում նաև Իմամ Ջադեհ Սալեհ անվամբ իմամ Խոմեյնիի տունը:

Շեմիրանի հարևանությամբ է գտնվում Թեփրանի կենտրոնից 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող **Դարբանդ** թաղամասը: Այնտեղից հատուկ հարմարավետ ճանապարհներով լեռնագնացները բարձրանում են Ալբորսի լեռնաշղթայի Թոջալ գագաթը, որտեղ գտնվում է Թեփրանի լեռնադա-

հուկային բազան: Այստեղ գործում է երկրի ամենաերկար ճոպանոտին, որն իրանցիներն անվանում են «Թելեքաբին», այն նախագծել և կառուցել են ֆրանսիացիները: Դարբանդում հոսող լեռնային գետակի երկու ափերին փոված են հարյուրավոր ռեստորաններ, «ղահվեխաններ», «չայխաններ», խորտկարաններ, փոքրիկ խանութներ, հուշանվերների վաճառքի կրպակներ և այլն: Իր հարմարավետության, բարենպաստ և առողջարար կլիմայի շնորհիվ Դարբանդը թեհրանցիների սիրելի հանգստավայրն է:

Թեհրանի հյուսիսում գտնվող **Վելենջաք** թաղամասը համարվում է քաղաքի հարգի թաղամասերից, որտեղ հիմնականում բնակվում են մեծահարուստներ և մտավորականներ: Այդ թաղամասի անշարժ գույքը Թեհրանում ամենաթանկերից է: Վելենջաքը սփռվում է Էլբուրսի ստորոտներում, վայրի բնության մեջ: Վելենջաքում է գտնվում Բրոնեյի, Փղոսկրի ափի, Մալայգիայի, Սերբիայի, Չեոնգոբիայի և Ալժիրի դեսպանությունները: Այստեղ գործում է «Շահիդ Բեհեշթի» համալսարանը: Թաղամասը վերին աստիճանի մաքուր և կոկիկ է, կան հանգստի գոտիներ, կենցաղային այլևայլ հարմարություններ: Ամռան ամիսներին զով եղանակի պատճառով Վելենջաքը իրեն է ձգում բազմաթիվ թեհրանցիների իրենց հանգիստը այստեղ անցկացնելու համար:

Թեհրանի հյուսիսային մասում գտնվող **Ջաֆարանիե** թաղամասում է գտնվում Իրանի «Իսլամական Ազադ» համալսարանի օտար լեզուների ուսուցման մասնաճյուղը, «Մաադաբադ» թանգարանային համալիրը և մշակույթի պալատը, գործում է առևտրի կենտրոնը: Այստեղ են գտնվում Եգիպտոսի և մի շարք այլ դեսպանություններ: Թաղամասում կա հրեական սինագոգ:

Թեհրանի հյուսիսային մասի նշանավոր թաղամասերից է նաև **Ջամարանը**, որը նախկինում եղել է գյուղ: Այդ թաղամասում մինչև իր վախճանը ապրել է իմամ Խոմեյնին: Ներկայումս այստեղ է գտնվում իմամ Խոմեյնիի անվան հիմնադրամի գրասենյակը, ինչպես նաև Ի-Հ նախկին նախագահ Սեյեդ Մոհամմադ Խաթամիի գլխավորած «Քաղաքակրթությունների երկխոսության» միջազգային կենտրոնը:

Հյուսիսում Նիավարան թաղամասի հարևանությամբ գտնվում է **Տարանսիյե** թաղամասը, որտեղ կան բազմահարկ շենքեր, բանկային գրասենյակներ և այլն: Թաղամասի հարևանությամբ ձգվում են Սադրի և Մոդարրեսի անվան արագընթաց մայրուղիները: Այս թաղամասում ևս գտնվում են բազմաթիվ օտարերկրյա դեսպանություններ, դեսպանների նստավայրեր և միջազգային կազմակերպությունների գրասենյակներ: Այս

թաղամասով է անցնում 7-8 կիլոմետր երկարությամբ Ֆարմանիյե մայրուղին, որը նաև կոչվում է դոկտոր Լավասանիի մայրուղի:

Թեհրանի հյուսիս-արևմուտքում, Շեմիրանի հարևանությամբ գտնվում է **Ղեյթարիյե** թաղամասը: Քաղաքի հյուսիսում գտնվող **Թաջրիշ** թաղամասը համարվում է քաղաքի հին թաղամասերից մեկը: Թաջրիշը նույնպես հանդիսանում է առաջնակարգ հանգստավայր իր էկոլոգիապես մաքուր լինելու պատճառով: Ուստի այն ևս մեծ հեղինակություն է վայելում մեծահարուստների շրջանում: Թաջրիշը հայտնի է իր մրգի շուկայով: Կան բարձրակարգ խանութներ, սպասարկման օբյեկտներ և այլն: Թաղամասում է գտնվում «Իմամզադե Սալեհի» սրբավայրը և մզկիթը:

Աղղասիյե թաղամասը (հյուսիսում) նույնպես համարվում է քաղաքի ամենաթանկ և էկոլոգիապես մաքուր թաղամասերից: Հիմնականում այդտեղ են բնակվում Իրանում աշխատող միջազգային կազմակերպությունների և դեսպանությունների աշխատակիցները, արտերկրում ապրող մեծահարուստ իրանցիները, որոնք ունեն շքեղ առանձնատներ:

Թեհրանի **Վանաք** թաղամասը նախկինում եղել է հայաբնակ գյուղ: Ներկայումս այստեղ են գտնվում «Արարատ» մարզանշակության համալիրը, Սուրբ Մինաս հայկական եկեղեցին: Վանաքում են տեղակայված «Հոմա» հյուրանոցը, մի քանի դեսպանություններ, մանկական «Ջահանէ քուդաք» և «Մելլաք» զբոսայգիները: Վանաքից անցնում է Մոլլա Սադրա մայրուղին:

Աբբաս Աբադ թաղամասում 1970-ական թվականներից բնակություն են հաստատել մեծաթիվ հայ ընտանիքներ: Այս թաղամասում գտնվում է «Մոսալլա» կրոնամշակության համալիրը: Թաղամասում կան մեծ թվով պուրակներ, այգիներ, պետական և մասնավոր ընկերությունների գրասենյակներ, առևտրի կենտրոններ: Աբբաս Աբադում են տեղակայված Ավստրալիայի, Ավստրիայի, Կանադայի, Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի և Ճապոնիայի դեսպանությունները:

Ամիրաբադ թաղամասը համարվում է Թեհրանի բժշկական կենտրոնը, որտեղ գտնվում են ամենահայտնի բժշկական կլինիկաները: Այդ թաղամասում են գտնվում Իրանի միջուկային էներգիայի կազմակերպությունը, Թեհրանի համալսարանի մասնաշենքերը, հանրակացարանները, Ժամանակակից արվեստի թանգարանը: Ամիրաբադը հատող գլխավոր փողոցը «Քարգարն» է, որը Թեհրանի ամենաերկար փողոցներից մեկն է:

Գիշա թաղամասի մյուս անվանումն է Քուհէ Նար: Թաղամասը համարվում է երիտասարդների հանգստի և զվարճանքների կենտրոն: Այդ թաղամասում է գտնվում «Բորջե Միլադ» (Դարաշրջանի աշտարակ) հե-

ռուստաաշտարակը (435 մետր), «Բանքէ քեշավարզի» գյուղատնտեսական բանկը և «Բազարէ Նասր» շուկան:

Թեհրանի **Էշահիյէ** թաղամասը (հյուսիսում) համարվում է քաղաքի շքեղ թաղամասերից մեկը: Այստեղ կան բազմաթիվ շքեղ առանձնատներ, դեսպանություններ, Թուրքիայի, Գերմանիայի, Դանիայի, Շվեյցարիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Կուբայի և Ֆինլանդիայի դեսպանների ամառային նստավայրերը:

Մինչև 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունը թաղամասում հիմնականում բնակվել են հրեաները: Ներկայումս թաղամասում բնակվում են բարձրաստիճան հոգևորականներ և պաշտոնյաներ, օտարերկրացիներ, դիվանագետներ: Այստեղ է գտնվում Ռուսաստանի Դաշնության դեսպանության ամառային նստավայրը: Պահպանվել են Ղաջարների և Փեխլիների շրջանի ճարտարապետական արժեք ներկայացնող գեղեցիկ առանձնատները, վիլլաներն ու այգիները, շատրվանները, պուրակներն ու փոքրիկ հրապարակները:

Ղոչհաք թաղամասը քաղաքի հյուսիսում գտնվող Շեմիրան թաղամասի մի մասն է: Ներկայումս այդ թաղամասում է գտնվում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի ամառային նստավայրը 200 հազար քառակուսի մետր տարածքով: Նստավայրի տարածքում կա մատուռ բրիտանացի զոհված զինվորների հուշարձանը, Թեհրանի անգլիական դպրոցը:

Լավիզանը ևս հանդիսանում է Թեհրանի արվարձաններից մեկը: Այն իրենից ներկայացնում է անտառային գեղեցիկ մի զանգված, Թեհրանի բնակիչների սիրված հանգստյան գոտի: Այստեղ է տեղակայված Իրանի միջուկային հետազոտությունների կենտրոններից մեկը:

Թեհրանի կենտրոնում գտնվող **Յուսեֆաբադ** թաղամասի հիմնական բնակիչները միջին խավն է: Թաղամասում ապրում են ասորիներ, գրադաշտականներ, հայեր: Թաղամասը մոտ է Վալի Ասր պողոտային, Բորդեսթան և Հեմմաթ մայրուղիներին: Թաղամասի Շաֆադ զբոսայգում է գտնվում հանրային գրադարանը, իսկ Յուսեֆաբադ փողոցում Ղըզլ Ղալե (Կարմիր ամրոց) պալատը: Թաղամասի հիշարժան շինություններից է Թեհրանի ամենաբարձր 56 հարկանի «Բորջե Թեհրան» երկնաքերը: Թաղամասում կան մի քանի հրեական սինագոգներ և երեք զբոսայգիներ:

Թեհրանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող **Շահաբաին** թաղամասը նույնպես նախկինում եղել է գյուղ, որտեղ գտնվել է «Իմամ զադեհ Դավուդ» սրբատեղին: Թաղամասի հարևանությամբ անցնող մայրուղին Թեհրանը կապում է երկրի հյուսիսային նահանգների և Կասպից ծովի հետ:

Թաղամասում բնակվում են միջին խավի ներկայացուցիչներ և հոգևորականներ:

Թեհրանի հյուսիսում է գտնվում **Ջորդան** թաղամասը և նույնանուն հայտնի փողոցը: Այն ժամանակին անվանվել է Թեհրանի ամերիկյան թուլեջի հիմնադիր Սամուել Ջորդանի անունով: Իսլամական հեղափոխությունից հետո Ջորդանը անվանափոխվել է և կոչվել Աֆրիկայի հրապարակ (Բուվարէ Աֆրիկա): Սակայն այդ անվամբ այն հազվադեպ է գործածվում: Ջորդան փողոցը Վալի Ասրից հետո երկրորդ հայտնի փողոցն է Թեհրանում:

Մայրաքաղաքի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող **Սասաղաթաբադ** (Երջանկության քաղաք) շքեղ թաղամասը, իր մաքուր օդով, լայն ու բարեկարգ փողոցներով, նորակառույց առանձնատներով, շքեղ խանութներով, ռեստորաններով և այլն մեծահարուստների սիրված թաղամասերից մեկն է: Այստեղ է գտնվում տղաների համար նախատեսված միջազգային դպրոցը:

Թեհրանի հյուսիսային մասում գտնվող **Քամրանիյէ** թաղամասը ևս համարվում է քաղաքի բարեկարգ ու հարգի թաղամասերից մեկը: Նա իր անվանումը ստացել է Նասր-էդ-Դին շահի եղբոր Քամրան Միրզայի անունից, քանի որ կալվածքը եղել է նրա սեփականությունը:

Թեհրանի կենտրոնական շրջանի արևելյան մասում գտնվող **Քահաբեթաին** թաղամասը հայտնի է նրանով, որ 1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխության շրջանում եղել է հեղափոխության մասնակիցների հավաքատեղին: Այդ թաղամասում է գտնվում Իրանի մեջլիսի «Բահաբեթաին» դահլիճը: Թեհրանի հարավային թաղամասերը բնակեցված են գլխավորապես աղքատ բնակչությամբ, ինչպես նաև երկրի տարբեր շրջաններից տեղափոխված բնակիչներով, որոնք ապրում են խրճիթային տիպի հապճեպ կառուցված տներում: Քաղաքի հարավային և արևելյան թաղամասերում քաղաքապետարանը կառուցել է բազմաբնակարանոց էժանագին տների մի քանի թաղամասեր: Սակայն դրանով հանդերձ Թեհրանի «աղքատության գոտին» իր փոշոտ ու անլսնամ փողոցներով դեռ պահպանվում է:

Թեհրան քաղաքի հարաճուն ընդարձակման կապակցությամբ նրա թաղամասերի թիվը հատում է վեց տասնյակը: Ներկայումս Թեհրանը հանդիսանում է երկրի ավտոճանապարհային, օդային և երկաթուղային կենտրոնական հանգույց: Մայրաքաղաքը «Իմամ Խոմեյնի» և «Մեհրաբադ» միջազգային օդանավակայաններով կապված է աշխարհի տասնյակ երկրների հետ: Քաղաքում գործում է մետրոպոլիտեն, որն ունի 56 կայա-

րան և 4 գիծ: Նրա ընդհանուր երկարությունը գերազանցում է 90 կիլոմետրը: 1999 թ. շահագործման է հանձնվել Թեհրան-Քարաջ 50 կմ երկաթուղային արագընթաց վերգետնյա մետրոն:

Թեհրանում են գտնվում բազմաթիվ ուսումնական հաստատություններ, թանգարաններ, մշակութային օջախներ, առողջապահական հիմնարկություններ, գրադարաններ, գիտական և ուսումնական հաստատություններ, հուշահամալիրներ և այլն:

Քաղաքում կան մոտ հազար մզկիթներ և 70-ից ավել իմամզադեներ, բազմաթիվ հին ու նոր աչքի ընկնող ճարտարապետական հուշարձաններ և այլն: Մերձավոր և Միջին Արևելքի խոշորագույն փակ շուկաներից մեկը՝ «Բազարե բոգորզը» ևս գտնվում է այդ մեզապոլիսում: Այն ոչ միայն առևտրական կենտրոն է, այլև հասարակական հավաքատեղի: Շուկայի տարածքում գործում են մի քանի մզկիթ, մեծ թվով բանկերի մասնաճյուղեր, քարավանսարանների տիպի հյուրատներ և փոքր հյուրանոցներ: «Բազարե բոգորզը» զբաղեցնում է մի ամբողջ թաղամաս, այն ձգվում է ապրանքների վաճառքի մասնագիտացված շարքերով: Միայն շուկայի միջանցքների երկարությունը կազմում է 10 կմ: Շուկան ունի կենտրոնական և տասնյակ այլ մուտքեր:

Թեհրանի շուկան հանդիսանում է զբոսաշրջային ընկերությունների երթուղիների կարևորագույն վայրերից մեկը: Շուկայի հարևանությամբ գործում է մետրոյի երկու կայարան:

Հարկ է նշել, որ անցյալում բազարը միշտ էլ կարևոր դեր է խաղացել Իրանի տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կյանքում: Այդ դերը պահպանվել է մինչև օրս:

Թեհրանում է գտնվում «Էմամ Խոմեյնի» հայտնի մզկիթը, որը համարվում է քաղաքի ամենահին շինություններից մեկը: Այն քաղաքի հիշարժան կառույցներից է: Թեհրանի մոտակայքում է գտնվում իմամ Խոմեյնիի դամբարանը («Հարամե մոթահար»), որը ճարտարապետական աչքի ընկնող հուշարձան է: Մայրաքաղաքի հին մզկիթներից է «Շահիդ մոթահարին» (նախկին «Սեփահսալարը»), որը դաջարական շրջանի ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկն է, Թեհրանի նշանավոր շինություններից է նաև «Թախթե մարմարը» («Մարմարե պալատը»), որը հանդիսանում է վերջին շահի նստավայրը:

Մայրաքաղաքի աչքի ընկնող ճարտարապետական հուշարձաններից է Թեհրանի արևմտյան մասում գտնվող «Ազատություն» («Ազադի») կոչվող հուշահամալիրը իր թանգարանով, մշակութային կենտրոնով և այլն: Այն դարձել է ժամանակակից Թեհրանի խորհրդանիշը: (Հուշահամա-

լիրի նախագծի հեղինակը Հոսեյն Ամանաթն է): Հուշահամալիրը նվիրված է ի նշանավորումն Իրանի պետականության ստեղծման 2500-ամյակին: Մինչև 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունը հուշահամալիրը կոչվել է «Թագավորների հիշատակի աշտարակ»: Ներկայումս այն հաճախ անվանում են նաև «Թեհրանի դարպասներ»: 45 մետր բարձրությամբ «Ազադի»-ն կառուցված է Սպահանի սպիտակ մարմարից և հիրավի, դա գեղեցկագույն ու վեհաշուք մի կառույց է:

Թեհրանում և նրա մերձակայքում գտնվում են բազմաթիվ մարզական կառույցներ, որոնցից ամենանշանավորը «Ազադի» մարզահամալիրն է: Այն համարվում է աշխարհի խոշորագույն մարզադաշտերից մեկը: Նշանավոր են նաև Աբ Ալիի և Դիզիի լեռնադահուկային կենտրոնները, ջրային մարզաձևերի Քարաջի ջրամբարտակը, հայ համայնքի «Արարատ» մարզահամալիրը, բազմաթիվ թենիսի կորտերը և գոլֆի հրապարակները: Քաղաքից ոչ հեռու գտնվում են կանաչ գոտիներ: Թեհրանի բնակչության համար հանգստյան գոտիներ են հանդիսանում Էլբուրսի նախալեռնային շրջանները, Քարաջ, Ջաջրուդ և Լար գետերի ափերը, քաղաքի շուրջը գտնվող մասնավոր ամառանոցները:

Թեհրանում կան նաև կրոնական փոքրամասնություններին պատկանող հուշարձաններ, այդ թվում հայկական Ս. Գևորգ, Ս. Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Ս. Սարգիս, Ս. Աստվածածին, Ս. Թարգմանչաց և այլ եկեղեցիներ, զրադաշտական մեհյաններ իրենց ատրուշաններով, ասորական եկեղեցիներ, հրեական սինագոգներ:

Թեհրանում են գտնվում օտարերկրյա մոտ 120 դիվանագիտական և միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցչություններ:

Ավելորդ չէ նշել, որ Թեհրանում, ինչպես և Իրանի մյուս խոշոր քաղաքներում, ժամանակակից արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողքին դեռևս գոյատևում են բազմապիսի արհեստներ: Ընդ որում, իրանական արհեստագործական արտադրանքը դեռևս ունի մեծ պահանջարկ:

1995 թվականին Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում մեծ շուքով նշվել է Թեհրանի հիմնադրման 200-ամյակը:

Թեհրանում են գտնվում Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ Սեյեդ Ալի Խոմենեիի նստավայրը, ԻԻՀ նախագահական պալատը, երկրի կառավարությունն ու իսլամական խորհրդարանը՝ մեջլիսը: ԻԻՀ մայրաքաղաքը նաև երկրի մշակութային խոշորագույն կենտրոններից է: Այստեղ են գտնվում ազգային գրադարանը, Թեհրանի համալսարանի գրադարանը, «Վահդադ» համերգային դահլիճը, Ռոդաքեի անվան դահլիճը, «Բա-

հար», «Նիավարան» մշակութային կենտրոնները, բազմաթիվ կինոթատրոններ և այլն:

Թեհրանը կրթական ու գիտական կարևորագույն կենտրոն է: Քաղաքում գործում են բազմաթիվ պետական ու մասնավոր միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, համալսարանական համալիրներ, գիտահետազոտական կենտրոններ և այլն:

Իրանի երկրորդ խոշոր քաղաքը Խորասան Ռազավի նահանգի վարչական կենտրոն Մեշհեդն է (Մաշհադ): Գտնվում է Թեհրանից 850 կմ հեռավորության վրա, երկրի հյուսիս-արևելքում: Ծովի մակերևույթից բարձր է 970 մետր: Բնակչությունը 2 միլիոն 400 հազար մարդ: Մեշհեդը Իրանի հնագույն քաղաքներից մեկն է (հիմնադրվել է 817 թ.): Քաղաքը Իրանի, ինչպես նաև աշխարհի մահմեդական շիաների կարևորագույն ուխտատեղի է հանդիսանում: Այնտեղ է գտնվում շիաների 8-րդ Իմամ Ռեզայի դամբարանը («Հարամ Էմամ Ռեզա»), որն իրենից ներկայացնում է մի ամբողջ համալիր: Այն ներառում է Իմամ Ռեզայի գերեզմանը (դամբարանը), շիա այլ իմամների գերեզման-դամբարաններ, թանգարանը, գրադարանը, մզկիթը և այլ շինություններ: Դամբարանը աշխարհի շիաների համար կարևորագույն ուխտատեղի է և միաժամանակ հանդիսանում է զբոսաշրջության խոշոր կենտրոն (այցելում է տարեկան մոտ 15 միլիոն մարդ): Իրանական օրենսդրության համաձայն, դամբարան կարող են այցելել միայն մահմեդականները, սակայն այդ օրենքը հաճախ խտրվել է գործում: Ամբողջ դամբարանը կառուցված է մի քանի տոննա ոսկեզօծ արծաթից:

Մեշհեդը միաժամանակ երկրի կարևոր արդյունաբերական, ֆինանսական, գիտական ու մշակութային կենտրոններից է: Քաղաքից 37 կմ հեռավորության վրա, Թուս գյուղում գտնվում է միջնադարյան հայտնի պարսիկ բանաստեղծ Ֆիրդուսիի դամբարանը: Խորասան Ռազավի նահանգում է գտնվում նաև հայտնի Գոհարշատ մզկիթը (կառուցվել է 1418 թ.):

Մեշհեդն ունի լավ հյուրանոցային ցանց և պատմական ու ժամանակակից հուշարձաններ: Քաղաքի բնակչությունը աչքի է ընկնում իր ազգային բազմազանությամբ: Բացի պարսիկներից կան արաբներ, աֆղաններ, բելուջներ, թուրքմեններ և այլն: Մինչև իսլամական հեղափոխությունը Մեշհեդում ապրել են նաև որոշակի թվով հայեր, ներկայումս քաղաքում հայերի թիվը կարելի է հաշվել մատների վրա:

Մեշհեդում գտնվում են մի շարք երկրների գլխավոր հյուպատոսություններ: Քաղաքն աչքի է ընկնում իր լայն ու բարեկարգ փողոցներով, կանաչապատ տարածքներով, խնամված զբոսայգիներով և այլն:

Թեհրանից և Մեշհեդից հետո Իրանի երրորդ խոշոր քաղաքը Սպահան է (Էսֆահան): Այն գտնվում է Իրանի կենտրոնական մասում՝ Թեհրանից 340 կմ հարավ: Սպահանը Իրանի հնագույն քաղաքներից մեկն է: Այն գոյություն է ունեցել դեռևս Աքեմենյան արքայատոհմի օրոք: 1598 թ. Սեֆյան պետության շահ Աբբաս Ա-ը Սպահանը հայտարարել է Պարսկաստանի մայրաքաղաք: Աղյույնների վկայությամբ XVII դարում իր ծաղկման ու վերելքի շրջանում Սպահանն ունեցել է 600 հազար բնակչություն: Քաղաքը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1555 մետր բարձրության վրա: Բնակչության թիվը 1,626,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ: Սպահանը երկրի տնտեսական և մշակութային կարևոր օջախներից մեկն է: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեջ հատկապես աչքի է ընկնում մետալուրգիական կոմբինատը և տեքստիլ արդյունաբերության բազմաթիվ ֆաբրիկաները: Սպահանում կա միջուկային փորձարարական ռեակտոր և միջուկային վառելիք արտադրելու ենթակառուցվածքներ, Սպահանը նաև գորգագործության նշանավոր կենտրոն է: Քաղաքի մոտակայքում գործում է նավթավերամշակման խոշոր կոմբինատը: Կառուցվում է մետրո: Սպահանի միջազգային օդանավակայանը հազեցված է ժամանակակից սարքավորումներով:

Քաղաքում կան մի քանի համալսարան և այլ համալսարանների մասնաճյուղեր, մշակույթի բազմաթիվ օջախներ: Սպահանը համարվում է Իրանի զբոսաշրջության մայրաքաղաքը: Այն իսկական քաղաք-հուշարձան է: Այնտեղ կենտրոնացված են գլխավորապես Սեֆյանների տիրապետության շրջանում ստեղծված բազմաթիվ ճարտարապետական ու գեղարվեստական հուշարձաններ, շքեղ հրապարակներ, պալատներ, մզկիթներ: Հատկապես նշանավոր են քաղաքի շահական հրապարակը՝ «Նաղշե Զահան»-ը, շահ Աբբաս Ա-ի «Ալի Ղափու», «Չեհել սոթուն» պալատները, «Ջամեն», «Չհաբբադը», շեյխ Լուրթոլլա, Մասջեդե Էմամ (նախկինում Շահ Աբբաս) մզկիթները, Ալլահվերդի խան և Փոլե Հաջու կամուրջները և այլն, որոնց մեծ մասը կառուցված է XVII դարում: Սպահանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեծ մասը մտել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցուցակի մեջ:

Իրավամբ Սպահանը համարվում է Իրանի ամենագեղեցիկ քաղաքը: Մաքուր, լայն փողոցները, որոնք թաղված են այգիների ու կանաչ գոտիների մեջ, առանձնակի հմայք են հաղորդում քաղաքին: Սպահանի միջով անցնում է Զայենդերուդ գետը: Քաղաքի հնագույն փակ շուկան հազվագյուտ ճարտարապետական հուշարձաններից մեկն է: Սպահանում և նրա

հայաբնակ Նոր Զուղա թաղամասում են գտնվում բազմաթիվ հայկական եկեղեցիներ:

Թավրիզը Արևելյան Ադրբեջան նահանգի վարչական կենտրոնն է: Գտնվում է ծովի մակերևույթից 1416 մ բարձրության վրա, Աջի չայ գետի հովտում: Բնակչության թիվը կազմում է 1 միլիոն 487 հազար մարդ: Քաղաքն ընկած է Իրան, Թուրքիա և Այսրկովկաս տանող ճանապարհների խաչմերուկի վրա: Ըստ որոշ տվյալների՝ հիմնադրվել է 791 թ.: Հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է Դավրեժ, Գանձակ, Շահաստան և այլ անուններով: Դարերի ընթացքում երկրաշարժերի պատճառով բազմիցս ավերվել է:

Ժամանակակից Թավրիզը Իրանի տնտեսական ու մշակութային խոշորագույն կենտրոններից է, երկրի կարևոր արդյունաբերական ու առևտրական կենտրոն, երկաթուղային և ավտոճանապարհային խոշոր հանգույց: Քաղաքում գործում են մեքենաշինական, տրակտորաշինական, մոտորաշինական, նավթագատման գործարաններ, վագոնավերանորոգման, տեքստիլ, գորգագործական, կաշվի, լուցկու, սննդի և թեթև արդյունաբերության այլ ճյուղերի բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Թավրիզն ունի պետական համալսարան, պոլիտեխնիկ ինստիտուտ և մի քանի տարբեր պրոֆիլների մասնավոր բուհեր:

Թավրիզում գործում են Թուրքիայի և Ադրբեջանի գլխավոր հյուպատոսություններ: Քաղաքի առավել աչքի ընկնող ճարտարապետական հուշարձաններից են Ալիշահի կոչված մզկիթը, Կապույտ մզկիթը, Բաղէ Գոլեսթան քաղաքային այգին (Ալ Գոլի) և այլն: Թավրիզը հայտնի է նաև իր գորգի շուկայով, որտեղ կազմակերպվում են ցուցահանդես-վաճառքներ:

Տարբեր ժամանակներում Թավրիզը եղել է Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: Այն հանդիսացել է կովախնձոր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև: XVII դարում Թավրիզն ունեցել է կես միլիոնի հասնող բնակչություն, որոնց թվում նաև հայեր: 1916 թ. ցարական Ռուսաստանը կառուցել է Թավրիզ-Զուլֆա 147 կմ երկաթուղային երկաթուղի:

Ժամանակակից Թավրիզը այգիների ու կանաչ գոտիների մեջ գտնվող, լայն փողոցներով և ճարտարապետական ուշագրավ լուծումներով քաղաք է:

Շիրազ քաղաքը գտնվում է Իրանի հարավային մասում տեղակայված Ֆարս նահանգում: Այն նույն նահանգի վարչական կենտրոնն է: Բնակչության թիվը կազմում է մեկ միլիոն 424 հազար 900 մարդ, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1585 մետր բարձրության վրա: Քաղաքն ընկած է կարևորագույն ճանապարհների խաչմերուկի վրա: Քաղաքում կա տեքս-

տիլ, սննդի, քիմիական, ցեմենտի գործարաններ, նավթավերամշակման ձեռնարկություններ: Հայտնի է գորգագործությամբ, խճանկարային և արծաթե իրերի, վարդի յուղի արտադրությամբ: Քաղաքը հիմնադրվել է 684 թ.: Շիրազից 50 կմ հեռավորության վրա գտնվում է Աքեմենյանների շրջանի փառահեղ հուշարձաններից մեկը՝ Պերսեպոլիս քաղաքը: Շիրազը համալսարանական քաղաք է, ունի խոշոր մշակութային կենտրոններ: Հիւրավի, այն Իրանի հնագույն և գեղեցկագույն քաղաքներից մեկն է, այգիների, նոճիների և վարդերի քաղաք: Շիրազում են գտնվում անցյալի ամենատարբեր ժամանակների հուշարձաններ, այդ թվում նաև միջնադարյան բանաստեղծներ Սաադիի և Հաֆեզի դամբարանները, իսլամական շրջանի բազմաթիվ պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններ: Քաղաքը հայտնի է որպես պարսկական մանրանկարչության և ձեռարվեստի նշանավոր կենտրոններից մեկը: Շիրազի փակ շուկան իսլամական ճարտարապետության աչքի ընկնող կառույցներից մեկն է, այն գործում է մինչև օրս:

Շիրազի հնագույն թաղամասերից մեկը, որտեղ բնակվել են հայեր, կոչվում է Բազարէ Արամանէ (Հայկական շուկա): XVII դարում հայերի շահաքայան մեծ տարագրությունից հետո Շիրազում ձևավորվել է հայկական գաղթօջախ, կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (գործում է մինչև օրս): Ներկայումս քաղաքում բնակվում են մի քանի տասնյակ հայ ընտանիքներ, որոնք անաղարտ պահպանել են իրենց ազգային ինքնությունը: Շիրազում գործում է «Հայ տունը», որտեղ կազմակերպվում են համայնքային միջոցառումներ:

Իրանի «միջին» քաղաքների թվին են պատկանում Աբադանը, Ահվազը, Բենդեր-Աբբասը, Համադանը, Քերմանը, Յեզդը, Դոմը, Ուրմիան, Սարին և բազմաթիվ այլ քաղաքներ: Աբադանը Իրանի հարավի նավթավերամշակման խոշոր կենտրոն է: Այն գտնվում է Իրանի հարավարևմտյան Խուզեսթան նահանգում, Պարսից ծոցից մոտ 50 կմ դեպի հյուսիս, Շաթթ-էլ-Արաբ գետի ափին: Բնակչության թիվը 500 հազար մարդ: Աբադանը քաղաք-նավահանգիստ է, ծոցից նավթի արտահանման խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այն «Աբադան Թեհրան» նավթամուղի սկզբնակետն է: Քաղաքում գործում են արդյունաբերական և սննդի վերամշակման մի շարք ձեռնարկություններ: Ունի մի քանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, առողջապահության խոշոր կենտրոն, միջազգային օդանավակայան: 1980-1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ քաղաքն անցել էր իրաքցիներին, որոնք ավերել և պայթեցրել էին նավթավերամշակման համալիրներն ու արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Ներ-

կայունս դրանք ամբողջովին վերականգնվել են, քաղաքը զարգացել ու ծավալվել է:

XX դարի սկզբին, երբ «Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը» ձեռնամուխ եղավ Իրանի նավթի շահագործմանը, մի խումբ հայեր ընկերությունում անցան ծառայության, հիմք դնելով հայկական փոքր, բայց կազմակերպված գաղթօջախի (1909 թ.): Աբադանի հայկական համայնքն ունեցել է «Ադաբ» դպրոցը, Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, մարզական ակումբ, «Հայ մշակութային միություն» և այլն: Աբադանում տարբեր տարիների լույս է տեսել հայերեն երեք անուն պարբերաթերթ:

Ներկայումս Աբադանում հայեր չեն բնակվում: Իրան-իրաքյան պատերազմի շրջանում և նրանից հետո հայերը տեղափոխվել են Թեհրան և այլ քաղաքներ, կամ արտագաղթել են արտասահմանյան երկրներ:

Ահվազը Իրանի հնագույն քաղաքներից մեկն է: Սասանյանների շրջանում կոչվել է «Հորմոզ-շահր»: Քաղաքը գտնվում է Իրանի հարավարևմուտքում, հանդիսանում է Խուզեսթան նահանգի վարչական կենտրոնը: Բնակչության թիվը՝ 850 հազար: Քաղաքը տեղաբաշխված է Քարուն գետի երկու ափերին, ծովի մակերևույթից 12 մետր բարձրության վրա: Այն երկաթուղային խոշոր հանգույց է և գետային նավահանգիստ: Ահվազում գործում է միջազգային օդանավակայան: Ահվազով է անցնում Թեհրան տանող նավթամուղը: Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ քաղաքը հիմնովին ավերվել է: Այժմ այն ամբողջովին վերականգնվել և ավելի է զարգացել: Քաղաքում գործում է խոշոր նավթավերամշակման համալիր, կան տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ, խոշոր պողպատագլանման գործարան: Քաղաքն ունի նաև կրթական-մշակութային օջախներ, «Շահիդ դոկտոր Չամրանի» անվան համալսարան, քոլեջներ, Իրանի պատմության թանգարանի մասնաճյուղ և այլն:

Մինչև Իրանում տեղի ունեցած հակաշահական-խալամական հեղափոխությունը Ահվազում եղել է փոքր հայկական համայնք (1968 թ. տվյալներով մոտ հազար հայ): Գործել է հայկական եկեղեցի: Սակայն Իրան-իրաքյան պատերազմի շրջանում հայերը տեղափոխվել են Իրանի տարբեր քաղաքներ, կամ լքել են երկիրը:

Իրանի բնակչության նշանակալից մասը կենտրոնացված է փոքր քաղաքներում: Դրանք գավառների (շահրեսթանների) վարչական կենտրոններն են, ունեն ոչ մեծ արդյունաբերական, ինչպես նաև արհեստագործական ձեռնարկություններ: Նրանց տնտեսությունը առավելապես կապված է գյուղատնտեսության հետ (գործում են գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման բազմաթիվ ձեռնարկություններ):

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում առկա են 1154 քաղաքներ:

Իրանական քաղաքների փառավոր անցյալը արտացոլված է նրանց գունագեղ ճարտարապետական հուշարձաններում: Որպես կանոն, բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքները հայտնի են իրենց ավանդական արհեստներով և գեղարվեստական իրերով: Սպահանը, օրինակ, հայտնի է իր դաջված կտորներով (ղալամբարներով) և քանդակադրոշմներով, Քաշանը՝ պղնձե ամանեղենով, Քերմանը՝ այծի բրդից շալերով, Մեշհեդը՝ բրուտագործական իրերով ու հախճապակիներով, Համադանը՝ կաշվեղենով, Քաշանը, Քերմանը, Թավրիզը, Ղոմը, Սպահանը և մի շարք այլ քաղաքներ՝ հիացմունք առաջացնող իրենց ձեռագործ գորգերով:

ԻԻՀ-ում ներկայումս հաշվվում են մոտ 300 տեսակի տնայնագործական արհեստներ:

Հարկ է նշել, որ Իրանում դեռևս իսլամի տարածման դարաշրջանում ձևավորվել է իրանական քաղաքի ավանդական կերպարանքը, որն ամբողջությամբ վերցրած նմանություններ ունենալով մահմեդական Արևելքի մյուս քաղաքների հետ, միաժամանակ ունի իր բնորոշ յուրահատկությունները ինչպես արտաքին տեսքում, այնպես էլ կենսաձևի բնագավառում: Հին քաղաքները և նույնիսկ մեծ թվով գյուղեր ունեն բերդապարիսպներ: Քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր հրապարակը (մայդան), որին հարում էր քաղաքի կառավարչի (հաքիմ) պալատ-բերդը (արք), նրա գրասենյակը (դիվան), մայր մզկիթը (մասջեդե ջոմա), քարվանսարան և բազարը իր փակ առևտրական շարքերով: Խոշոր քաղաքներում թաղամասերը (մահալլա) իրարից բաժանվում էին բարձրադիր, առավելապես կավաշեն ու աղյուսաշեն պատերով: Այդ թաղամասերից յուրաքանչյուրը բնակեցված էր որոշակի առևտրա-արհեստավորական գիլդիայի ներկայացուցիչներով և ունեին իրենց մզկիթները, բազարները, բաղնիքները: Այդ գիլդիաների մրցակցությունը, որն հաճախ ընդունում էր քաղաքական կամ կրոնական երանգ, կարևոր տեղ էր գրավում քաղաքների կյանքում:

Մեր օրերում մզկիթների հետ միաժամանակ Իրանի շատ քաղաքներում կան նաև տեղական սրբավայրեր (իմամզադե):

Պետք է նշել նաև, որ այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք Թեհրանն է, Սպահանը, Շիրազը, Թավրիզը, Ռեշտը և այլն կան նաև քրիստոնեական (հայ առաքելական, կաթոլիկ, ուղղափառ, բողոքական) ասորա-քաղղեական եկեղեցիներ և հրեական սինագոգներ:

Իրանում ավանդական տիպի քաղաքներից տարբերվում են նորա-կառույց կամ երիտասարդ արդյունաբերական քաղաքները, ժամանակա-

կից ճարտարապետական շինություններով, լայն փողոցներով, շքեղ վաճառատներով, մշակութային բազմապիսի հիմարկություններով և այլն, որոնց սոցիալական զարգացումը և հասարակական կյանքը վերին աստիճանի դինամիկ է: Որպես կանոն այդ քաղաքներն ունեն ժամանակակից քաղաքի իրենց դիմագիծը:

ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գյուղը գյուղական համայնքի սկզբնական վարչական միավորն է և միաժամանակ նրա հիմնական սոցիալական և տնտեսական բջիջը:

Ներկայումս Իրանում հաշվվում է մոտ 2499 գյուղ: Ավանդական գյուղական բնակարանի տիպի (տեսակի), նրա չափերի, արտաքին տեսքի, ներքին ձևավորման և այլն վրա ազդում են շատ գործոններ, բնական պայմանները, բնակչության գերակշռող զբաղմունքը և տնտեսության ուղղությունը, տեխնիկայի մակարդակը, ունեցվածքային տարբերությունները, ընտանեկան կենցաղավարության ձևերը, հասարակական ավանդույթները, բնակչության էսթետիկական պատկերացումները, կրոնական հավատալիքները:

Ինչպես Մերձավոր ու Միջին Արևելքի այլ երկրներում, Իրանում ևս վաչկատուն ժողովուրդների բնակարանի հիմնական տիպը վրաններն են:

Ներկայումս իրանական գյուղը գնալով փոխվում է, նախ իր արտաքին տեսքով: Հին կավաշեն տներին փոխարինելու են գալիս նոր, հարմարավետ աղյուսաշեն կամ քարաշեն տները, որոնք ունեն կոմունալ հարմարություններ, հեռախոս, հեռուստացույց և այլն և կառուցված են ոչ թե խճողված ձևով, այլ խստիվ պլանավորված են, լուսավորված փողոցներով և այլն: Գյուղերի մի զգալի մասում գործում են մշակութային օջախներ:

Գնալով իրանական գյուղերում մեծանում է գյուղատնտեսության մեքենայացման մակարդակը, բարձրանում է գյուղացիության ընդհանուր կրթական մակարդակը և այլն:

Գյուղական շրջանների բնակչությունը ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին, փոխվում է գյուղերի արտաքին տեսքը, գյուղերում ստեղծվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ, մշակութային հիմնարկներ, զարգացվում է կրթական համակարգը և այլն:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԱԾ ԻՐԱՆՑԻՆԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ ԻՐԱՆՈՒՄ

Իսլամական հեղափոխությունից հետո զգալի թվով իրանցիներ դիմեցին արտագաղթի: Արտագաղթը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Ներկայումս արտասահման արտագաղթած իրանցիների թիվը գերազանցում է 4 միլիոնը: Նրանց մեծամասնությունը գաղթել է ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա և Եվրամիության տարբեր երկրներ:

Իրանում կան արտասահմանյան փախստականների երկու մեծ խմբեր, աֆղանստանցիներ և իրաքցիներ: Ըստ իրանական պաշտոնական տվյալների՝ ներկայումս աֆղանստանցի փախստականների թիվը կազմում է 5 միլիոն մարդ: Իրաքցի փախստականների թվի վերաբերյալ տեղեկությունները բացակայում են:

Աֆղանական փախստականների առաջին ալիքը Իրան է տեղափոխվել Խորհրդային Միության գործերի՝ Աֆղանստան մուտք գործելուց անմիջապես հետո և շարունակվել է հետագա տարիներին: Աֆղանական փախստականների ժամանակավոր ճամբարներ էին գոյացել Խորասանում, Սիսթանում և Բելուջիսթանում, Քերման նահանգում և այլն: Մեծ թվով աֆղան փախստականներ բնակություն են հաստատել Թեհրանում, նրա շրջակա բնակավայրերում և այլ քաղաքներում: Աֆղանական թալիբների կողմից վերստին իշխանության գալուց հետո աֆղանական փախստականների գաղթի ալիքը դեպի Իրան մեծացել է: Փախստականներից քչերն են ցանկություն հայտնում վերադառնալու հայրենիք:

Իրաքցի փախստականների առաջին խոշոր հոսքը Իրան տեղի է ունեցել 1980-1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմի տարիներին: Ներկայումս Իրաքի ներքին վիճակի անկայունության պատճառով փախստականների առանձին խմբերի հոսքը դեպի Իրան շարունակվում է: Այն հանգամանքը, որ իրաքցի փախստականները որպես կանոն դավանակից են (շիա) իրանցիների հետ, Իրանում նրանք տեղախանալու և հարմարվելու խնդիրներ չունեն: Իհ-Հ կառավարությունը լրջորեն զբաղվում է փախստականների հարցերով (աշխատանքի տեղավորման, առողջապահության և այլն): Կառավարությունը նաև պայմաններ է ստեղծում ցանկության դեպքում փախստականների հայրենիք վերադառնալու հարցում:

ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

Գրավելով միջանկյան դիրք Կենտրոնական Ասիայի, Միջերկրածովյան ավազանի և արաբական աշխարհի միջև, դարերի ընթացքում Իրանի տարածքը բազմիցս ենթարկվել է տարալեզու ժողովուրդների ներխուժումների ու ավերիչ ասպատակությունների, որոնց հետևանքով Իրանի ազգային կազմը ձեռք է բերել բազմազան ու խայտաբղետ բնույթ:

Մեր ժամանակներում Իրանի ժողովուրդները գտնվում են ազգային ընդհանրությունների ձևավորման տարբեր աստիճաններում, սկսած էթնիկական այն խմբերից, որոնք դեռևս պահպանել են իրենց քոչվորական անասնապահական ապրելակերպը, տոհմացեղային բաժանումը և այլն, վերջացրած նրանցով, որոնք արդեն ավարտել են ազգային համախմբման (կոնսոլիդացման) էտապը:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում գոյություն ունի «Իրանական ժողովուրդ» հասկացությունը, որը խարսխված է ազգային-քաղաքական ընդհանրության հիմքի վրա: Այդ հասկացությունը ձևակերպվում է նաև հետևյալ կերպ. «մեկ ժողովուրդ, մեկ լեզու»: Պարսկերենը (զբանե ֆարսի) ԻԻՀ-ի պետական լեզուն է: Այն հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզու է: Միաժամանակ պարսկերենը ԻԻՀ ժողովուրդների ազգամիջյան շփումների հիմնական միջոցն է:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը բազմազգ երկիր է, որտեղ բնակվում են երկրի ողջ տարածքում ցրված ավելի քան 40 ազգեր, ազգություններ, ժողովուրդներ ու ցեղեր: Նրանք բոլորը, ըստ սահմանադրության, կոչվում են իրանցիներ («Իրանի»): Բնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկություններ գոյություն չունեն: Ավելին, շրջանառվում են հակասական տեղեկություններ: Այսպես, ըստ «Փաստերի համաշխարհային տեղեկատուի», Իրանում ապրում են պարսիկներ (61%), ադրբեջանցիներ (16%), քրդեր (10%), լուրեր (6%), արաբներ (2%), բելուջներ (2%), թուրքմեններ և թյուրքալեզու ցեղեր (2%): Այլ տվյալներով՝ պարսիկներ (45,6%), ադրբեջանցիներ (ազերի թյուրքեր) 16,8%, քրդեր (9,1%), արաբներ՝ 2,2%:

Ըստ լեզվական հատկանիշի՝ ԻԻՀ բնակչությունը բաժանվում է երեք հիմնական խմբի. իրանախոս կամ իրանալեզու (65–68%), թրքախոս կամ թրքալեզու (28–32%) և արաբախոս՝ (4%), որոնցից յուրաքանչյուրը բնորոշվում է էթնիկական մեծ բազմազանությամբ: Կրոնական փոքրամասնությունները կազմում են առանձին խումբ:

Իրանալեզու ամենախոշոր ժողովուրդը պարսիկներն են (ֆարսերը), որոնք կազմում են իրանալեզու խմբի կորիզը: Նրանք համախմբված խմբերով բնակվում են գլխավորապես երկրի կենտրոնական, հարավային, հարավարևելյան, հյուսիսարևելյան շրջաններում (Թեհրան, Սպահան, Ֆարս, Խորասան, Քերման, Եզդ (Յազդ) և այլն), ինչպես նաև ցրված են ողջ երկրով մեկ:

Պարսիկների կազմում են նաև խոշոր արդյունաբերական քաղաքների հիմնական մասը և նստակյաց գյուղացիության նշանակալի մասը: Ըստ կրոնական պատկանելության՝ նրանք շիա մահմեդականներ են: Գյուղաբնակ պարսիկները հիմնականում զբաղվում են երկրագործությամբ (այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և այլն), ինչպես նաև անասնապահությամբ: Գյուղաբնակ պարսիկների մոտ զարգացած են տնայնագործական մի շարք արհեստներ՝ գորգագործությունը, ջուլհակությունը և տնային արտադրության այլ ճյուղեր: Քաղաքային պարսիկները ծառայողներ են, ազատ մասնագիտություններով զբաղվողներ (բժիշկներ, իրավաբաններ և այլն), գիտնականներ, ուսուցիչներ և առհասարակ մտավոր աշխատանքի մարդիկ, առևտրականներ, արհեստավորներ և այլն, նրանք կազմում են նաև երկրի բանվորների մեծ մասը:

Ըստ թվաքանակի՝ իրանալեզու ժողովուրդների թվում պարսիկներից հետո հաջորդը **քրդերն** են: ԻԻՀ-ում բնակվող քրդերի թվաքանակի վերաբերյալ իրանական պաշտոնական վիճակագրությունը ստույգ տեղեկություններ չի հայտնում: Ըստ որոշ տվյալների՝ քրդերը կազմում են երկրի բնակչության 9–10%-ը, կամ 5–6 միլիոն մարդ, այլ տվյալներով 8 միլիոն:

Առանձին աղբյուրներում նրանց թվաքանակը ներկայացվում է խիստ նվազեցված տեսքով:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում բնակվող քրդերը բաժանվում են մոտ 30 ցեղերի, որոնցից խոշորագույններն են մուքրի, բիբաս, շեքքաքի, քելիոր, սենջաքի, գուրան, բանի-արդալան և այլն: Իրանի քրդերի բնակության հիմնական վայրերն են Իրանական Քրդստանը (Թուրքիայի սահմանակից շրջաններում) և Արևմտյան Ադրբեջան օսթանը (Նահանգը)՝ մասնավորապես Մակուի, Սոուջբուլաղի, Բանեի, Մեհաբադի, Մենենդեջի, Քերմանշահի շրջանները, ինչպես նաև Իլհամ Նահանգը: Առանձին բրդական խմբեր բնակվում են Գիլանում, Ֆարսում, Քերմանում և Բելուջիսթանում: Քուրդ բնակչություն կա Թեհրանում, մի շարք այլ քաղաքներում ու վայրերում: Քրդեր են ապրում նաև Հյուսիսային Խորասանում (Բոջնուրդ, Քուչան, Շիրվան), որտեղ նրանք տեղափոխվել են XVII դարում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից՝ իրանական սահմանները թուրքմենների ասպատա-

կություններից պաշտպանելու նպատակով: Խորասանյան քրդերի ցեղերը մտնում են երկու խոշոր միավորումների մեջ. գաֆարանլու (որն ավելի խոշոր է) և շադուլու: Ի տարբերություն արևմտյան Իրանի և առհասարակ իրանաբնակ մյուս քրդերի, որոնք իսլամի շաֆիական մազհաբի հետևորդ սուննիներ են, խորասանյան քրդերը իրենց մեծ մասով շիաներ են: Խորասանյան քրդերի և մնացած քրդերի միջև կան նաև լեզվական տարբերություններ: Խորասանի քրդերի լեզվում առկա են շատ թյուրքական փոխառություններ, որոնք անցել են նրանց լեզվի մեջ թուրքմեններից և տեղական թյուրքալեզու այլ խմբերից:

Իրանում բնակվում են նաև «Աիլե-հադլ» («ճմարտության մարդիկ») ծայրահեղ շիական ադանդին պատկանող քրդեր, որոնց կոչում են նաև «Ալի-իլահիներ»: Առկա են նաև ոչ մեծ թվով եզդիականությունը դավանողներ, ինչպես նաև սուֆիականության (սուֆիզմի) Ղադերի և Նաբջբանդի միաբանությունների հետևորդ քրդեր:

Իրանի քրդերի ճնշող մեծամասնությունը վարում է նստակյաց և կիսանստակյաց կյանք, ապրելով գյուղերում և քաղաքներում: Քրդերը զբաղվում են գլխավորապես ոչխարաբուծությամբ և այգեգործությամբ: Նրանց շրջանում լայն տարածում ունեն զանազան արհեստները (գորգագործություն, կաշեգործություն, քանդակադրույթ, փայտի փորագրություն և այլն): Քաղաքներում շատերը ներգրավված են արդյունաբերության և առևտրի մեջ: Կան նաև քոչվորական ու կիսաքոչվորական անասնապահությամբ զբաղվող քրդեր, որոնց բնակավայրերը սովորաբար բարձրադիր լեռնային շրջաններն են:

Քրդերը միասնական ժողովուրդ են, որոնք համախմբված խմբերով ապրում են Իրանում, Թուրքիայում, Իրաքում և Սիրիայում: Սակայն նրանք միմյանցից բաժանված են պետական սահմաններով: Իրանի սահմանամերձ շրջաններում ապրող մի շարք ցեղեր (խարքի, ջաֆ, բիլբաս, շեքքաթ), իրենց ցեղակիցներն ունեն Թուրքիայում և Իրաքում:

Քրդերն Իրանում դեռևս մեծ մասամբ պահպանում են իրենց ավանդույթները, ինքնությունը, իրենց ավանդական զգեստը և այլն: Քրդական իրականության մեջ դեռևս մեծ ազդեցություն ունեն ավատապետները, ցեղերի առաջնորդները, կրոնական ադանդների ղեկավարները, հոգևոր ներկայացուցիչները: Սակայն քրդական ցեղերի ավանդական հասարակական կարգը, որը բնորոշվում է ավատատիրական-նահապետական հարաբերությունների տիրապետությամբ, արագորեն քայքայվում են:

Քրդական ազգայնականությունը ժամանակակից իմաստով ձևավորվել է դեռևս XX դարի սկզբին, երբ քրդերը սկսեցին ճիշտ է դեռևս

տարտամ ձևով, բայց հարց բարձրացնել «անկախ Քրդստանի» ստեղծման վերաբերյալ:

1925 թ. Իրանում Ռեզա-շահ Փահլավիի իշխանության հաստատումից հետո իրանական կառավարությունը գեներլ ուժով քրդերին ստիպում էր անցնել նստակեցության:

1946 թ. Խորհրդային Միության հրահրումով և նրա գործուն աջակցությամբ, այսպես կոչված «Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցություն» Ղազի Մոհամմադի գլխավորությամբ, Իրանական Քրդստանը հռչակեց «Ժողովրդական հանրապետություն»: Մեծաքաղ մայրաքաղաքով: Այդ նույն թվականին, Իրանի տարածքից Կարմիր բանակի դուրս գալուց հետո, իրանական զինված ուժերը վերստին գրավեցին Իրանական Քրդստանը, այնտեղ վերականգնելով իրանական կառավարության գերիշխանությունը:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարությունը կարևոր նշանակություն է տալիս Իրանական Քրդստանի տնտեսական և մշակութային զարգացման հարցին: Երկրամասում կառուցվում են ժամանակակից արդյունաբերական ձեռնարկություններ, ճանապարհներ, զարկ է տրվում դպրոցական ցանցին, ստեղծվում են մշակութային հիմնարկություններ և այլն:

ԻԻՀ-ում բնակվող իրանալեզու ժողովուրդների թվին են պատկանում նաև **լորերը** (լուրեր, լոտեր), որոնք բաժանվում են մի քանի ցեղակից էթնիկական խմբերի՝ բուն լորեր, մամասանի, քուհիլույե, որոնք իրենց հերթին բաղկացած են խոշոր ցեղային միություններից ու առանձին ցեղերից: Առհասարակ լորերը կազմավորված են չորս ազգակցական կապեր ունեցող ցեղերից՝ փիշքուհիա, փոշթե քուհիա՝ Լորեսթանում և Ֆարս նահանգում բնակվող մամասանի և քուհիլույե ցեղերից: Լորերի թվի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ գոյություն չունեն: Առանձին աղբյուրներ տալիս են 700 հազար թիվը, ոմանք պնդում են, որ լորերը կազմում են Իրանի բնակչության 2%-ը: Վերջին տվյալներով լորերի թվաքանակը 2,5 միլիոն է:

Բուն լորերը բնակվում են Լորեսթանում (նույնանուն նահանգում), որն ընկած է Քորդեսթան նահանգից հարավ, ԻԻՀ հարավ-արևմուտքում, Խորրամաբադ-Արաք գծից արևմուտք, մինչև Իրաքի սահմանը: Լորեսթանի (Լուրեսթան) տարածքում բնակվում են երկու ցեղակից էթնիկական խմբեր, որոնք միմյանցից բաժանված են Զագրոսյան լեռնաշղթայով, դրանք են Փիշե Բուհի (նախալեռնային) լորեր և Փոշթե Բուհի (լեռների հետևում) գտնվող լորեր:

Առաջին ճյուղի լուրերը, որոնք հիմնականում հողագործներ են, բնակվում են Քերխե և Դիզ գետերի միջև ընկած շրջանում: Երկրորդ ճյուղի լուրերը ավելի հակված են քոչվորական կենսակերպին, ունեն ձմեռանոցներ Քարուն գետի վերին շրջանների հովիտներում և արտաավայրեր Լուրիսթանի լեռներում:

Քուզգիլույե և մամասանի նստակյաց-քոչվոր լուրական ցեղերը բնակվում են Հարավային Զագրոսի նախալեռնային շրջաններում և Ֆարս ու Խուզեսթան նահանգներում:

Լորեր են բնակվում նաև Բախթիարիում և Չհարմահալում: Առանձին խմբեր բնակվում են Դազվիսի և Համադանի շրջաններում:

Նախկինում լորերը վարում էին համարյա բացառապես քոչվորական-վաչկատուն կյանք: Ներկայումս մեծ մասն անցել է նստակեցության, թեև դեռ որոշ խմբեր վարում են քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանք, զբաղվելով անասնապահությամբ և տնայնագործությամբ: Էթնիկական առումով լորերը մոտ են իրենց հյուսիսային հարևաններին՝ քրդերին: Այդ ժողովուրդների լեզուներն ևս ունեն շատ ընդհանրություններ: Լորերը խոսում են լուրի լեզվով, որի ծագումը կապում են միջին պարսկերեն լեզվի՝ պահլավերենի հետ:

Լուրերը ներկայումս բաժանվում են չորս խոշոր ցեղախմբերի, որոնք են՝ բալա գարիդեհ, դեֆան, սելսելեհ, թարհան: Բալա գարիդեհ խոշոր ցեղախումբը իր հերթին բաժանվում է մի շարք առանձին ցեղերի, որոնցից են օրինակ, Դիրաքվանդ, Ջանաքի, Ամալեհ, Սաղվանդ և այլ ցեղեր: Քուզգիլույե և մամասանի նստակյաց-քոչվոր լուրական ցեղերը բնակվում են Զագրոսի նախալեռնային շրջաններում, Ֆարս և Խուզեսթան նահանգներում: Լեռնային լուրերի հասարակական հարաբերություններում առավել շատ, քան Զագրոսի նախալեռնային շրջաններում բնակվողների, դեռևս պահպանվում է ցեղային առաջնորդների իշխանությունը, տոհմացեղային կազմակերպությունը և նահապետական ընտանեկան կապերը:

Լորերը հավատքով շիա մահմեդականներ են: Կարծիք կա, որ նրանք կազմավորվել են հին էլամական բնակչության մնացորդներից, որոնք մաս են կազմել հարավ-իրանական ցեղերին:

Իրանական լեզվախմբին պատկանող **բախթիարները** լորերին և քրդերին ազգակից նստակյաց-քոչվորական ցեղերի էթնիկական խումբ է, որը բնակվում է Սպահանից արևմուտք ընկած Զագրոսյան լեռնային շրջանում (Բախթիարական լեռներ) և Խուզեսթանյան հարթավայրի նախալեռնային արևելյան մասում: Բախթիարները ցրված խմբերով բնակվում են Չհարմահալ, Ֆարս, Խուզիսթան և Լորեսթան նահանգներում:

Նրանք Իրանում հայտնվել են դեռևս VII դարում՝ արաբական արշավանքներից առաջ:

Բախթիարները բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի, հյուսիսում հաֆթ լենգ (յոթ քայլ), որում գերակշռում են քոչվոր-անասնապահները և հարավում չհար լենգ (չորս քայլ)՝ առավելապես նստակյաց: Յուրաքանչյուր խումբը բաղկացած է բազմաթիվ ցեղերից ու տոհմերից: Բախթիարների ընդհանուր թիվը հաշվվում է մոտ մեկ միլիոն մարդ: Բախթիար հողագործները բնակվում են գլխավորապես Չհարմահալի, Ֆարիդանի, Քյարվանդի բախշերում (գավառ): Վաչկատուն բախթիարներն ամառը անցկացնում են Բախթիարիի բարձր լեռնային շրջաններում, իսկ ձմռանը քոչում են դեպի Խուզեսթանի հարթությունը:

Բախթիարի լեզուն պատկանում է իրանական լեզվախմբի արևմտյան ճյուղին: Բախթիարների մեծ մասը խոսում է բախթիարերեն լեզվով, մասամբ նաև լորերեն: Երկրի հարավում գտնվող քաղաքներում բախթիարները խոսում են արաբերեն: Բախթիարները դավանում են իսլամի շիա ուղղությունը: Բախթիարական ցեղախմբի հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է:

Բախթիարական ցեղերի քաղաքական զարթոնքը տեղի է ունեցել 1905-1911 թթ. իրանական սահանադրական շարժման տարիներին, երբ նրանք այդ շարժման մեջ խաղացին կարևոր դեր երկրում սահմանադրական կարգեր հաստատելու գործում: Մինչև XX դարի 20-ական թվականների վերջերը Բախթիարին հանդիսանում էր կենտրոնական իշխանությունից համարյա անկախ շրջան, որտեղ ավատական առաջնորդները (իլխանները) հանդիսանում էին լիիշխան կառավարիչներ: Ռեզա շահ Փահլավիի տիրապետության շրջանում Բախթիարին ենթարկվեց կենտրոնական կառավարությանը, և բազմաթիվ քոչվոր ցեղեր բռնի ուժով անցան նստակեցության:

Ներկայումս բախթիարների մոտ դեռևս մի որոշ աստիճան պահպանվում է նահապետական ապրելակերպը: Իրանի նավթի և գազի արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների զգալի մասը լորեր և բախթիարներ են: Ինչպես լորերի, այնպես էլ բախթիարների մոտ ևս, հատկապես գյուղական վայրերում, դեռևս պահպանվում է ավանդական զգեստը:

Իրանալեզու ժողովուրդներից են նաև **բելուջները** (ինքնանվանումը բալուջ, բալոջ), որոնք բնակվում են ԻհՀ հարավ-արևելյան ծայրամասում՝ Բելուջեսթանում և Միսթանում (Մեյիսթան): Բելուջների բնակության վայր են հանդիսանում նաև Պակիստանը (Բելուջիսթան, արևմտյան Սինդ և Փենջաբ նահանգներ), Հնդկաստանը, Աֆղանստանը, Թաջիկստանը և

Թուրքմենստանը: Բուն Իրանի տարածքում բելուջները համախումբ խմբերով ապրում են Զահեդան, Զաբոլ, Իրանշահր, Սարավան, Չաբահար, Քերման քաղաքներում, Խորասանում, Արևմտյան Մեքրանում և այլն: Բելուջների թիվն աշխարհում կազմում է մոտ 3 միլիոն մարդ: Իրանի տարածքում ոչ ստույգ տվյալներով բնակվում են մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար բելուջներ: Ժամանակին Անգլիայի գաղութային քաղաքականության, իրանական շահերի և տեղական ավատատերերի սադրանքների հետևանքով, ինչպես նշվեց, բելուջները բաժանված են Իրանի, Պակիստանի և Աֆղանստանի միջև: Սակայն դա մի միասնական ժողովուրդ է, որն ապրում է այդ երեք պետությունների սահմանագծում, միավորված լեզվական ընդհանրությամբ (կան միայն բարբառային տարբերություններ), կրոնական միասնությամբ (սուննիական հանաֆիական մազհաբի իսլամ), մշակութային ու կենցաղային ավանդույթներով:

Բելուջների լեզուն կամ բելուջերենը հանդիսանում է արևելա-իրանական բարբառներից մեկը: Նա ունի երկու ճյուղավորում, որոնցից մեկը՝ հյուսիսայինը կոչվում է սոքհադի կամ սորհադի, իսկ հարավայինը՝ մաքրանի: Բելուջների առանձին խմբեր խոսում են բրահուի կոչված լեզվով, որը հանդիսանում է դրավիդական լեզվախմբի պատկանող լեզու: Բելուջները գերազանցապես զբաղվում են օազիսային տիպի հողագործությամբ և կիսաքոչվորական անասնապահությամբ: Նրանց շրջանում դեռևս որոշ չափով պահպանվում են տոհմացեղային բաժանումն ու բազմաթիվ ավանդույթները, որոնք բնորոշ են նահապետական ցեղային կացութաձևին:

Բելուջական ամենախոշոր ցեղերն են բամերի, բալիդեհ, բոգորգ-զադե, ռիգգի, սարդար զայե, շահբախշ, լաշարի, մոբարաքի, միր մորադ զայե, նարոյե, նուշիրվանի, բարոհոյե, բարամ-զեհի և շիրխանզայե: Միաթանում բնակվող մի շարք ցեղեր թեև առնչվում են բելուջներին, սակայն խոսում են սիսթաներեն լեզվով (Սիսթանի), որը հանդիսանում է պարսկերեն (ֆարսի լեզվի) խոսվածքներից մեկը: Այդ խոսվածքով խոսող առավել նշանավոր ցեղերն են. սարբանդի, շահրաքի, սարգազի, զամիր-ֆարսյուն, միր-արաբ և սանջարանի:

Իրանալեզու **գիլանցիները** կազմում են մերձկասպյան Գիլան նահանգի բնակչության 80 տոկոսը: Դարերի ընթացքում անանցանելի անտառներն ու ճահիճները գիլանցիներին պաշտպանում էին արտաքին ներխուժումներից ու ասպատակություններից, որի հետևանքով նրանց հաջողվել է անաղարտ պահել իրենց էթնիկական դիմագիծը: Գիլանցիներին համարում են շրջանի հին իրանական բնակչության հետնորդները: Սակայն մեր օրերում նրանց կենցաղում, լեզվի և նույնիսկ արտաքին կերպարանքի

մեջ կան բազմաթիվ առանձնահատկություններ, որոնք նրանց տարբերում են պարսիկներից (ֆարսերից):

Գիլանցիների գերակշռող մասը զբաղվում է հողագործությամբ (անեցնում են բրինձ, ծխախոտ, ցիտրուսային կուլտուրաներ), շերամապահությամբ, ձկնորսությամբ, անտառային արդյունահանությամբ: Գիլանցի կանանց զգեստները կտրուկ տարբերվում են պարսիկների զգեստներից: Անտառահատման զբաղմունքի անկման պատճառով ուժեղացել էր գիլանցիների տեղափոխությունը Թեհրան և Իրանի հյուսիսի այլ քաղաքներ: Էթնիկական առումով գիլանցիներին մոտ են գալեշները, որոնք ապրում են նահանգի լեռնային շրջաններում: Նրանց հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է հողագործության հետ զուգորդմամբ:

Մազանդարանցիները, ինչպես և գիլանցիները, որոնց հետ նրանք ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ, համարվում են իրանական մերձկասպյան շրջանի հնագույն բնակիչներ: Այդ շրջանը վաղ աշխարհագրական գրականության մեջ հայտնի է Թաբարիսթան անունով:

Կասպից ծովի ծովափնյա մազանդարանցիները հիմնականում զբաղվում են հողագործությամբ և այգեգործությամբ (բրինձ, ծխախոտ, բամբակ, ցիտրուսային կուլտուրաներ), ինչպես նաև ափամերձ շրջաններում ձկնորսությամբ:

Լեռնային Մազանդարանում լայնորեն զարգացած է արածովի անասնապահությունը: Շատ գյուղեր լեռներում ունեն լրացուցիչ բնակավայրեր, որոնք ամառվա ամիսներին օգտագործվում են որպես յայլաղներ:

Գիլանցիներն ու մազանդարանցիները միասին կազմում են 2,5 միլիոն մարդ:

Թալիշները բնակվում են Ադրբեջանի Հանրապետության Լենքորանի հարթավայրին սահմանակից մերձկասպյան շերտում: Լեզվական առումով թալիշները կազմում են մի խումբ, որն ազգակից է գիլանցիներին, որոնց հետ նրանք տնտեսական ու կենցաղային բնագավառում ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ: Թալիշների հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն է, ավելի պակաս չափով զբաղվում են անասնապահությամբ, ձկնորսությամբ, որսով, տնայնագործությամբ:

Թաշկիները հանդիսանում են հնագույն հողագործական բնակչություն: Նրանք պարսիկների և աֆղանների հետ խառը ապրում են Սաբզեվարի և Նիշափուրի միջև ընկած շրջանում: Թաշկիների առանձին խմբեր բնակվում են նաև Գորգանում: Նրանք բոլորը վարում են նստակյաց կյանք և զբաղվում են երկրագործությամբ:

Ջենշիդները լեզվական առումով թաջիկներին ազգակից ժողովուրդ են: Ապրում են Խորասանում, որտեղ նրանք տեղափոխվել են Աֆղանստանից XIX դարի վերջին: Ջենշիդների հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է, մասամբ նաև երկրագործությունը: Նրանցից շատերը տարվա մի մասը ապրում են շարժական վրաններում, իսկ ձմռանը տեղափոխվում են կավաշեն խրճիթներ: Ջենշիդները խոսում են թաջիկերեն լեզվով, որը խառն է մեծ թվով թուրքմեններեն բառերով:

Արևելյան Խորասանում ապրում են Աֆղանստանից տեղափոխված **բերբեր խազարեցիները** (հազարեցիներ): Դրանք այն բնակչության հետնորդներն են, որոնք ժամանակին մտնում էին բազմացել մոնղոլական հորդանների կազմի մեջ: 1935 թ. Իրանի կառավարությունը բերբերների ցեղը վերանվանեց խավերի (արևելքցիներ) անունով:

Արևելյան Խորասանում ու Սիսթանում ապրում են աֆղանների ցրված խմբեր:

Ջենշիդներին ազգակից **թեյմուրները** բնակվում են Մեշհեդի, Ջամի և Խաֆի շրջաններում: Նրանց մեծ մասը զբաղվում է քոչվորական անասնապահությամբ: Վաչկատուն թեյմուրներն իրենց մեծ մասով սուննի-մահմեդականներ են, մինչդեռ նստակյաց թեյմուրները դավանում են շիական ուղղության իսլամը:

Իրանական խմբի մեջ մտնող ժողովուրդ են նաև **թաթերը**, որոնք շիա մահմեդականներ են: Բնակվում են Սեմնան, Արդեբիլ, Ջենջան և այլ նահանգներում: Բնակչության թիվը 20-30 հազար: Թաթերի հիմնական մասը բնակվում է Ադրբեջանի հանրապետությանում: Առանձին խմբեր բնակվում են Դաղստանում, Իսրայելում, Եվրամիության երկրներում, ԱՄՆ-ում: Լեզուն թաթերենն է, որը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվախմբի իրանական ճյուղին:

Թյուրքալեզու ժողովուրդներ: Թյուրքալեզու ժողովուրդները հանդիսանում են Իրանում ոչ պարսկերեն խոսող ամենախոշոր էթնիկական խումբը: Թյուրքալեզու ցեղերի զանգվածային հոսքը Իրանի տարածքը տեղի է ունեցել VII-XI դարերի ընթացքում, թեև հետագայում ևս այն պարբերաբար շարունակվել է: Նրանք հիմնականում հաստատվել են Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում (ներկայիս Արևելյան Ադրբեջան, Արևմտյան Ադրբեջան և Արդեբիլ նահանգներում, ինչպես նաև Ջենջանում, Ղազվինում, Համադանի շրջակայքում, Թեհրանում, Ղումում, Սավեհում, Խորասանում և Իրանի մի շարք այլ վայրերում): Ստույգ տվյալներ Իրանի թյուրքալեզու բնակչության իրական թվի վերաբերյալ գոյություն չունի: Թյուրք ազգայնական հեղինակները և աղբյուրները պնդում են, որ ներկա-

յիս Իրանի ողջ բնակչության մեկ երրորդը պատկանում է թյուրքական էթնիկական խմբին, այսինքն՝ թյուրքեր են:

Ադրբեջանցիները (ինքնանվանումը ազերբայջանլար, տարածված է նաև ազերիլեր) Իրանի թյուրքալեզու ժողովուրդների մեջ խոշորագույնն են: Իրենց թվաքանակով նրանք պարսիկներից (ֆարսերից) հետո գրավում են երկրորդ տեղը: Ըստ որոշ տվյալների՝ ազերի թյուրքերի ընդհանուր թիվն աշխարհում 28-30 միլիոն է, որից Ադրբեջանի Հանրապետությունում մոտ 10 միլիոն: Իրանում նրանց թիվը հաշվում են 18-20 միլիոն: Ազերի ազգայնականները գտնում են, որ ադրբեջանցիները կազմում են Իրանի բնակչության 25-28%-ը և նույնիսկ ավելի:

Ազերիները համախմբված զանգվածով բնակվում են Արևելյան Ադրբեջան, Արևմտյան Ադրբեջան և Արդաբիլ օսթաններում (նահանգներում), ինչպես նաև Ջենջան նահանգում, որտեղ նրանք կազմում են բնակչության մոտ 80%-ը: Ազերիները նշանակալից թիվ են կազմում նաև Կենտրոնական օսթանում, հատկապես Թեհրան քաղաքում, ինչպես նաև Համադան, Ղոմ, Սավե, Արաք, Ղազվին քաղաքներում, Խորասանում և ցրված են Իրանի բազմաթիվ այլ մասերում: Ադրբեջանցիների նախնիները եղել են օղուզ-սելջուկյան ցեղերը: Իրանում, ինչպես և Ադրբեջանի Հանրապետությունում, ազերի թյուրքերի մայրենի լեզուն օղուզերենն է (ալթայյան լեզվախմբի թյուրքական խմբի հարավարևմտյան օղուզյան ճյուղին պատկանող լեզուն): Իրանի ազերիների շրջանում տարածված են նաև պարսկերենը, ինչպես նաև Թուրքիայում օգտագործվող թուրքերենը: Հարկ է նշել, որ օղուզերենը բաժանվում է երկու ճյուղերի, հյուսիսային, որով խոսում են Ադրբեջանի Հանրապետությունում և հարավային՝ Իրանում: Հարավային խոսվածքի մեջ ուժգին կերպով թափանցել է պարսկերեն լեզուն (ֆարսին): Իրանի ազերի թյուրքերը հետևորդ են իսլամի շիա ուղղությանը, սակայն կան նաև սուննիներ:

Թյուրքալեզու էթնիկական խմբի լայն տարածումն Իրանում պայմանավորված է նրանով, որ միջնադարում և հետագա ժամանակներում Կենտրոնական Ասիայից թյուրքալեզու մեծ թվով ցեղեր անընդհատ ու անընդմեջ ներթափանցել են Իրան և հաստատվել այնտեղ: Հենց այդ ժամանակներից սկսած ծայր է առել Իրանի և Թուրանի դարավոր պայքարը: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ XI դարից սկսած ընդհուպ մինչև XX դարի առաջին քառորդը Իրանում կառավարել են, առանձին փոքր ընդմիջումներով, թյուրքական դինաստիաներ (Ղազնևիները, Սելջուկները, Սեֆյանները (Սեֆևիներ), Աֆշարները, Ղաջարները):

Իրանում ազերի թյուրքերի հիմնական զբաղմունքը նստակյաց հողագործությունն է, այգեգործությունը և անասնապահությունը (հիմնականում ոչխարաբուծությունը), քաղաքներում՝ առևտուրը, արհեստները, արդյունաբերական բանվորությունը և ազատ մասնագիտությունները (բժիշկներ, ուսուցիչներ, իրավաբաններ և այլն):

Իրանի ազերիների կազմի մեջ են մտնում նաև մանր թյուրքական խմբեր, որոնք լրիվ կամ մասնակիորեն համաձուլված (ասիմիլացված են), դրանք են մուղադամները, բայաթները, ջևանշիրները և այլն: Խոշոր թյուրքական խմբեր կազմող աֆշարներին, շահսկիններին և դարադաղցիներին ևս համարում են ազերիների խմբի մեջ մտնող հավաքականություն, սակայն այնուհանդերձ նրանց մոտ կան նաև որոշակի տարբերություններ: **Շահսկենները** բնակվում են Իրանական Ադրբեջանի արևելյան մասում (Արևելյան Ադրբեջան օսթանում), Մուղանի տափաստանում, ինչպես նաև Սավե և Համադան քաղաքների միջև ընկած շրջանում: Շահսկեն-կիսաքոչվորների երկու խմբեր՝ արդեբիլյան և մեշքինյան ամռան ամիսներին քոչում են դեպի Սավալանի ստորոտները, իսկ ձմռանը՝ դեպի Մուղանի դաշտավայր: Վերջին կես հարյուրամյակի ընթացքում բազմաթիվ քոչվոր-շահսկեններ բնակեցվել են Մուղանի տափաստանում ստեղծված հողագործական բնակավայրերում: «Շահսկեններ» (բառացի «շահին սիրողներ») թյուրքերեն անվանումը նախապես ունեցել է ոչ թե էթնիկական, այլ քաղաքական իմաստ, նշանակելով Սեֆյան արքայատան շահերի կողմից XVII դարում արհեստականորեն ստեղծված տարբեր թյուրքական ցեղերի միավորում: Որպես իրանական շահերի ռազմական հենարան, շահսկեններն օգտվում էին զանազան արտոնություններից և իրավունքներից:

Աֆշարները բնակվում են Իրանական Ադրբեջանում, Ուրմիա լճից արևելք Համադանի, Ղազվինի և Քերմանշահի շրջանում, ինչպես նաև Իրանի հարավում՝ Քերմանի և Բանդար Աբբասի միջև ընկած տարածքներում: Աֆշարների առանձին խմբեր քոչվորներ ու նստակյացներ, հանդիպում են Խուզեսթանում, Ֆարսում և Քերմանում:

Ղարադաղցիները ռուս-պարսկական պատերազմների ժամանակներում Այսրկովկասից Իրան գաղթած թյուրքական մի ցեղի հետնորդներն են: Բնակվում են Իրանի հյուսիսի սահմանամերձ շրջաններում, Արաքս գետի ափերին: Բաղկացած են յոթ ցեղերից: Զբաղվում են հողագործությամբ և անասնապահությամբ:

Թուրքմենները Կենտրոնական Ասիայից գաղթել և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում բնակություն էին հաստատել դեռևս մ.թ. VI դարում: Նրանք բաղկացած են երեք հիմնական ցեղախմբերից, որոնցից յո-

մուղները և գոքլանները ապրում են Գորգանում կամ այսպես կոչված թուրքմենական տափաստանի (Թուրքմեն սահրա) արևելյան մասում, իսկ սալորները՝ Խորասանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, Դերեգեզի և Սե-րալսի շրջաններում: Յոմուղների բնակավայրը գտնվում է Կասպից ծովին կից Գորգանի մի մասում, ավելի ստույգ Թուրքմեն սահրայի կենտրոնական մասում:

Նախկինում թուրքմենները վարել են հիմնականում քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանք, ներկայումս նստակյաց են: Նրանց հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն է, արածովի անասնապահությունը և ձկնորսությունը: Գոքլանները վարում են նստակյաց և կիսանստակյաց կյանք և ապրում են Գոմբեղե-Քավուսից արևելք, Գորգան գետի ավազանում: Թուրքմենական տափաստանում թուրքմենները համարյա ամբողջապես անցել են նստակեցության և հիմնականում զբաղվում են բամբակի և հացահատիկի մշակմամբ: Իրանում թուրքմենների թիվը հասնում է 1 միլիոն 200 հազարի:

Թուրքմենները խոսում են թյուրքերենի արևելյան օղուզական բարբառով, որը հանդիսանում է նաև Թուրքմենստանի Հանրապետությունում գործածվող լեզուն: ԻԻՀ-ում բնակվող ամենախոշոր թուրքմենական ցեղերն են գուքլան և համոթե, աթաբայ և զաֆարբայ ցեղերը, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են մի շարք ճյուղավորումների: Օրինակ, գուքլանները բաժանվում են չորս ճյուղերի, որոնք բնակվում են թուրքմենական տափաստանի կենտրոնական և արևելյան մասերում: Յոմուղները բաժանվում են երկու խոշոր կլանների, որոնք են աթաբայ և ջաաֆարբայ: Նրանք ապրում են թուրքմենական տափաստանի արևմտյան մասում: Թուրքմենների բնակության վայրերում ամենախոշոր քաղաքներն են Գոնբադ Քավուսը, Բանդար Թուրքմանը, Աղ Ղալան և Գոմիշանը:

Իրանի թուրքմենների մեծագույն մասը դավանում է իսլամի սուննիական ուղղության հանաֆիական մազհաբը: Սակայն մի որոշ մասը հանդիսանում է սուֆիզմի (սուֆիականության) Նաքշբանդիե միաբանության հետևորդ:

Ղաշղայիները պատկանում են թյուրքական ցեղերի առավել խոշոր խմբին: Նրանք բնակվում են Ֆարսի և Լորեսթանի արևմտյան շրջաններում: Ղաշղայիների խմբի մեջ մտնում են մոտ 10 խոշոր և բազմաթիվ մանր ցեղեր: Ղաշղայիները թյուրքալեզու շիաներ են, իրենցից ներկայացնում են 5 ճյուղերից բաղկացած մի համադաշնություն: Վարում են քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանք: 1960 թ. Մոհամմադ Ռեզա շահ Փահլավին զինաթափ արեց Ղաշղայիներին, պետականացրեց նրանց պատկանող արոտա-

վայրերը և մեծ մասին հարկադրեց անցնել նստակեցության: Սակայն հետագայում նրանց զգալի մասը վերստին անցավ կիսաքոչվորական, մասամբ նաև քոչվորական կյանքին:

Ղաշղայիների զբաղեցրած տարածքը սկսվում է Սպահանի նահանգի Աբադեհ և Շահրեզա վայրերից մինչև Պարսից ծոց ընկած շրջանը: Ղաշղայիների առավել խոշոր և կարևորագույն ցեղերից են քաշքյուլի, շեշ բլոչի, քյալլաշ, ֆարսի մադան, սաֆի խանի, ռահիմի, բայաթ, դարբե շոյե ցեղերը: Ղաշղայիները ցեղակցական կապեր ունեն Իրանի Սիսթան նահանգի և Պակիստանի միջև բնակվող թյուրքական հալլաշ ցեղի հետ:

Ղաջարներն ապրում են գլխավորապես Մազանդարանում և Գորգանում: Նրանց ընդհանուր թիվը հաշվում են 700 հազարից մինչև մեկ միլիոն մարդ: Իրանում հայտնվել են XV դարում: Հետագայում, Սեֆյան դինաստիայի տիրապետության շրջանում, նրանք բնակեցվեցին Գորգանի տարածքում՝ պետության հյուսիսարևելյան ծայրամասերում, արտաքին թշնամիների դեմ հուսալի պատնեշ ստեղծելու նպատակով: XVIII դարի վերջին, օգտվելով հարևան թուրքմենական ցեղերի աջակցությունից, ղաջարները պայքարի դուրս եկան երկրում տիրապետող ուժերի դեմ և հաղթանակ տանելով նրանց նկատմամբ՝ 1797 թ. Իրանում հիմնադրեցին մի նոր իշխող դինաստիա, Ղաջարների (Կաջարների) արքայատունը, որը գոյություն ունեցավ մոտ 150 տարի, մինչև 1925 թվականը:

Ղաջարները գերազանցապես շիա մահմեդականներ են: Վարում են կիսաքոչվորական և քոչվորական կյանք, մի մասը նստակյաց կյանք՝ զբաղվելով հողագործությամբ:

Ղարափափաիներն ապրում են Ուրմիա լճի հարավարևմտյան ափերի մոտ՝ Սուլդուզի շրջանում: Դրանք XIX դարի ռուս-պարսկական պատերազմների շրջանում Այսրկովկասից եկվորներ են: Վարում են նստակյաց կյանք, զբաղվելով հողագործությամբ: Նրանց մի մասը խառնվել է քրդերի հետ: Դավանանքով հիմնականում շիա մահմեդականներ են:

Թյուրքալեզու հոծ բնակչություն կա նաև ԻԻՀ հյուսիսարևելյան Խորասան նահանգում և հատկապես նրա կենտրոն Մեշհեդ քաղաքում:

Ֆարս նահանգի արևելյան և հարավարևելյան մասում և Լորեսթանի մի մասում ապրում է **Խամսե** կոչված ցեղային միավորումը, որը էթնիկական առումով խառը խմբավորում է և ունի լուրական, թյուրքական ու արաբական ծագում:

Խամսե համադաշնությունը արևելատալկանոս ստեղծվել է XIX դարի կեսերին որպես վարչաքաղաքական մի միավորում, որն իրենից ներկայացնում է հինգ ցեղերից բաղկացած մի համադաշնություն (արաբերեն

խամսե, այսինքն՝ հինգ անվանումից): Այն գտնվում էր Ղավամ Շիրագցիների ժառանգաբար կառավարող ավատական ընտանիքի իշխանության ներքո: Խամսեների բնակության տարածքը սահմանակցում է ղաղղայիների հողերին, ուստի այդ երկու ցեղերի միջև գոյություն ունի ավանդական թշնամանք, որի պատճառը արոտավայրերի համար պայքարն է:

Խամսեների կազմի մեջ մտնում են հինգ ցեղեր, որոնցից բահարլու, նաֆար և ինանլու ցեղերը խոսում են խառը թյուրքերեն լեզվով, բասերի ցեղը՝ լուրերենի բարբառով, իսկ արաբ կոչված ցեղը՝ արաբերենի մի բարբառով, որի մեջ առկա են պարսկերեն մեծ քանակությամբ բառեր:

Անկասկած, վերնում թվարկված բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդները խոսում են թյուրքերեն լեզուներով և նրանց բարբառներով, որոնք խառն են պարսկերեն լեզվի բառերով:

Արաբները և առհասարակ սեմական ժողովուրդները: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ արաբական ցեղերը Իրանի հարավարևմտյան շրջան՝ Խուզիսթան և Պարսից ծոցի առափնյա շրջաններն են ներթափանցել Արաբական թերակղզուց, մեր թվարկության առաջին դարերի ընթացքում: Ներկայումս Իրանում արաբական ցեղերը զբաղեցնում են մի տարածք, որն ընկած է հարավում Շաթթ-էլ-Արաբ գետից մինչև Պարսից ծոց և հյուսիսում մինչև Շոշ:

Իրանում արաբների ստույգ թվի վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ չկան: Իրանական պաշտոնական վիճակագրությունը նրանց թիվը որպես կանոն ներկայացնում է 500 հազար: Որոշ տվյալների համաձայն՝ Իրանի արաբախոս բնակչության թիվը կազմում է մոտ 1,5 միլիոն մարդ: Եվրոպական և ամերիկյան աղբյուրները գտնում են, որ արաբները կազմում են Իրանի ողջ բնակչության մոտ 2,2 տոկոսը:

Արաբների հիմնական զանգվածը բնակվում է Խուզիսթան նահանգում Իրաքի հետ սահմանամերձ շրջաններում և Պարսից ծոցի ափերին: Առանձին խմբեր ապրում են Ֆարս նահանգում, Քերմանում, Խորասանում և Դաշթե Քելիժ անապատի ծայրամասային շրջաններում:

Քարուն գետի ստորին հոսանքի մոտ և Շաթթ-էլ-Արաբ գետի երկայնքով ապրում են բենի-քաաբ բենի-յամ, բենի-թամիմ, բենի-սալեհ, բենի-թորոֆ, բենի-մարվան, ալ-խամիսս, բավի և քենան հնագույն ցեղային միավորումների ցրված մնացուկները, որոնց մի մասը բնակվում է Իրաքի տարածքում: Բենի-քաաբը արաբական ցեղերից ամենախոշորն է: Այդ ցեղախմբի առանձին ցեղեր բնակվում են Պարսից ծոցի Միհնու կղզիներում, Խորբեմշահում Շադեզանում, Քարուն գետի երկու ափերին, Ահվազի շրջակայքում և այլն:

Քասիր խմբի ցեղերի բնակության հիմնական վայրերն են Ահվազ քաղաքը, Դիզֆուլ գետի արևմտյան և հարավային ափերը, Շուշթեր և Դիզֆուլ գետերի միջև ընկած տարածքը: Պարսից ծոցի առափնյա շրջաններում ապրող արաբները հիմնականում հողագործներ են և ձկնորսներ: Ի դեպ, 1980 թ. Իրան-իրաքյան պատերազմը սկսվելուց հետո, երբ իրանական արաբների բնակության վայրերը վերածվեցին ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, արաբների մի խոշոր զանգված տեղափոխվեց Իրանի այլ շրջաններ՝ հաստատվելով մշտական բնակություն:

Արաբների հետ միասին ԻԻՀ բնակչության սեմական խմբի մեջ են մտնում նաև ասորիները (այսորիներ) և հրեաները: Իրանում ասորիների բնակության հիմնական վայրը Ուրմիայի շրջանն է, որտեղ ներկայումս բնակվում են 10 հազար նեստորական դավանանքի ասորիներ: Ասորիների (նեստորական) փոքր գաղթօջախներ կան Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանում, Համադանում, Ահվազում, Քերմանշահում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան Թուրքիան և նրա կողմից հրահրված իրանական քրդերը Ուրմիայի շրջանում կոտորեցին մեծ թվով ասորիների: Դրանից հետո զգալի թվով ասորիներ փախել են Իրաք և Հարավային Կովկաս, գլխավորապես Հայաստան, ապաստան գտնելով այդ երկրներում:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում ներքին միգրացիոն գործընթացների հետևանքով ասորիների մի զգալի մասը տեղափոխվել է Իրանի տարբեր քաղաքները՝ Թեհրան, Համադան, Թավրիզ, Աբադան, Քերմանշահ, Ահվազ և այլն:

Ասորիների ինքնանվանումը սուրայի է: Իրանում նրանք զբաղվում են հողագործությամբ, հատկապես այգեգործությամբ ու խաղողագործությամբ: Քաղաքներում նրանց մեծ մասը զբաղվում է արհեստներով և առևտրով: Ասորիները դավանում են նեստորականություն, կաթոլիկություն: Կան քաղղեական, բողոքական և ռուսական ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ ասորիներ: Ուրմիա լճի շրջակայքում կան մեծ թվով ասորական եկեղեցիներ, որոնց թիվը, ըստ որոշ տվյալների, հասնում է մինչև հարյուրի: Թեհրանում կան երկու նեստորական եկեղեցիներ, գործում են ասորական ակումբ-հավաքատեղիները: Ասորիները ԻԻՀ-ում մայրենի լեզվով հրատարակում են գրականություն:

Ասորիների ընդհանուր թիվն Իրանում կազմում է 65 հազար նեստորականներ և 8 հազար քաղղեականության հետևորդներ: Կրոնական մյուս խմբերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ գոյություն չունեն: Իրանական մեջլիսում ասորիները ներկայացված են մեկ պատգամավորով:

Սեմական ժողովուրդներից հնուց անտի Իրանում բնակվում են նաև հրեաներ: Նախապես հրեաները այդ երկրում հաստատվել են Համադանում (հնում Էկրաթան) և Դեմավենդ լեռան շրջակայքում: Ներկայումս նրանք հիմնականում բնակվում են խոշոր քաղաքներում՝ Թեհրանում, Սպահանում, Յեզդում, Քերմանում, Մեշհեդում և Շիրազում: Այդ քաղաքներում հրեաներից շատերն արդեն ապրում են իրենց ավանդական թաղամասերից՝ գետտոներից դուրս:

Փահլավիների վարչակարգի շրջանում Իրանում բնակվում էին մոտ 75 հազար հրեաներ, որոնց մի զգալի մասը (մոտ 45 հազար) 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո լքեցին երկիրը, մշտական բնակության համար տեղափոխվելով Իսրայել:

Իրանում հրեաները առավելապես զբաղվում են առևտրով և տարբեր արհեստներով: Խոսում են պարսկերենի հատուկ խոսվածքով: Նրանք համարյա բոլորը տիրապետում են նաև պարսկերեն լեզվին: Որոշ հրեա մտավորականներ խոսում և կարդում են իվրիթ լեզվով: Ըստ որոշ տվյալների, ԻԻՀ բնակչության մեջ հրեաները գրագիտությամբ զբաղվում են առաջին տեղը՝ 100%: Խոշոր քաղաքներում ունեն սինագոգներ: Իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում ներկայացված են մեկ պատգամավորով:

Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ ԻԻՀ-ում ներկայումս բնակվում են 65-70 հազար զրադաշտականներ (ոչ պաշտոնական տվյալներով 150 հազար), գլխավորապես Թեհրանում, Սպահանում, Յեզդում և Քերմանշահում: Զրադաշտականներն օրենքով համարվում են կրոնական փոքրամասնություն և ազատ են իրենց կրոնին հետևելու: Թեհրանում և իրենց բնակության մյուս քաղաքներում ունեն իրենց մեհյանները և ատրուշանները: Ըստ ԻԻՀ Սահմանադրության՝ զրադաշտականներին որպես կրոնական փոքրամասնություն մեջլիսում հատկացված է մեկ տեղ:

ԻԻՀ-ում բահայիները որպես կրոնական փոքրամասնություն չեն ճանաչվում:

ԻԻՀ բնակչության կազմում կան նաև աննշան թվով վրացիներ (մահմեդականացած), չերքեսներ, ռուսներ, լազեր, աֆղաններ, Հնդկաստանից, Պակիստանից և Աֆրիկյան երկրներից եկածներ: Բավականին մեծ թիվ են կազմում գնչուները, որոնց Իրանում անվանում են լյուլի: Որպես կանոն նրանք վարում են թափառական կյանք:

ԻԻՀ-յան կրոնական փոքրամասնությունների մեջ իրենց թվաքանակով առաջին տեղը մշտապես զբաղել են հայերը: Նրանք Իրանում բնակվում են անհիշելի ժամանակներից սկսած: Սակայն XVII դարի սկզբին Սեֆյան շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Արևելյան Հայաստանից, մասամբ նաև

Արևմտյան Հայաստանից կազմակերպված հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթի հետևանքով դեպի Իրան, այդ երկրում հայերի թիվը կտրուկ ավելացավ:

1956 թ. տվյալներով հայերի թիվն Իրանում հաշվվում էր 115 հազար մարդ: 1966 թ. մարդահամարի տվյալներով, որը հաշվի էր առնում բնակչության կրոնական կազմը, քրիստոնյա բնակչության մեջ հայերը կազմում էին 190,4 հազար մարդ: 1973 թ. տվյալներով երկրում հայերի թիվը հասնում էր 260 հազար մարդու: 1978 թ. տվյալներով հայերը կազմում էին երկրի ողջ բնակչության 0,8%-ը, այսինքն՝ կրկնակի ավել էին Իրանի մյուս կրոնական փոքրամասնություններից՝ ասորիներից, հրեաներից, և զրադաշտականներից, որոնք միասին վերցրած կազմում էին բնակչության ընդամենը 0,4%-ը:

Ներկայումս նույնպես հայերը իրենց թվաքանակով գերազանցում են կրոնական մյուս փոքրամասնություններին: Վերոհիշյալ հանգամանքը նկատի առնելով ինչպես շահական իշխանության տարիներին, այնպես էլ Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարման շրջանում, իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում, հայ կրոնական փոքրամասնությանը հատկացված է պատգամավորական երկու տեղ:

Հայերն Իրանում նախկինում բնակվել են Իրանի համարյա բոլոր խոշոր քաղաքներում: Ներկայումս գերազանցապես բնակվում են Թեհրանում, ինչպես նաև Սպահանում, որտեղ գոյություն ունի հայկական Նոր - Զուլա գաղթօջախը: Այն հիմնադրել են Շահ Աբբասի կողմից Իրան տապաքված հայերը 1605 թ.:

Ներկայումս Իրանում գյուղական հայ բնակչություն գործնականում գոյություն չունի:

ՑԵՂԵՐԸ

Իրանում հնուց անտի գոյություն է ունեցել քոչվոր-վաչկատուն բնակչություն: Այդ երկրի բազմադարյա պատմության յուրահատուկ առանձնահատկությունն այն է, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակներս ցեղերը ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Ղեկավարվելով կիսանկախ ցեղային ազնվականության կողմից՝ Իրանի պատմության մեջ ցեղերը հանդիսացել են մշտական խռովությունների և երկպառակությունների աղբյուր: Կենտրոնախոյս այդ ուժերը կասեցրել են Իրանը կենտրոնացված պետության վերածման գործընթացը:

Համարյա առանց բացառության, բոլոր դինաստիական հեղաշրջումները, որոնցով չափազանց հարուստ է ֆեոդալական Իրանի պատմությունը, շահական գահի հավակնորդների կողմից տեղի են ունեցել այս կամ այն ցեղային խմբավորման աջակցության շնորհիվ, որոնք իշխանության փոփոխությունից հետո դառնում էին նոր արքայատան գլխավոր հենարանը, երկրում ձեռք բերելով արտոնյալ դրություն մինչև այն պահը, երբ գործող իշխանությանը փոխարինելու էր գալիս մեկ այլ ավատական խմբավորում: Ցեղերից կազմված զինված ջոկատները, որոնք որպես վասալական պարտավորություն ցեղերի առաջնորդների կողմից տրամադրվում էին շահին, հաճախ իրենցից ներկայացնում էին իրանական բանակի առավել մարտունակ ուժեր: Քոչվորական կյանքի դժվարին պայմանները, ցեղային կազմակերպության առանձնահատկությունները և այլն, ցեղերի շարքային անդամներին դարձնում էին պատրաստի զինվորներ, իսկ ամբողջական ցեղին՝ գլխովին զինված հավաքականություն: Նորագույն ժամանակներում Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարությունը ամեն կերպ աշխատել է հարկադրել ցեղերին անցնելու նստակեցության, դրանց գոյությունը համարելով վտանգ երկրի ներքին կայունության համար: Ցեղերին մեղադրելով անջատողական և ինքնագլխության ձգտումներ, կառավարությունը մշտապես աշխատել է զինաթափ անել նրանց և հարկադրել ենթարկվել երկրում գոյություն ունեցող օրենքին և իշխանությանը: Սակայն չնայած այդ քաղաքականությանը, մինչև օրս Իրանում դեռևս գոյություն ունեն առանձին ցեղեր, ցեղախմբեր և ցեղային համադաշնություններ: Եղել են նույնիսկ բազմաթիվ դեպքեր, երբ հարկադրանքի տակ նստակեցության անցած առանձին ցեղեր, օգտվելով իրենց համար ստեղծված բարենպաստ քաղաքական իրադրությունից, վերստին վերադարձել են իրենց նախկին վաչկատուն կյանքին:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում նստակյաց քոչվորական ցեղերը կազմում են 3 միլիոն մարդ, որոնցից վաչկատուն անասնապահները՝ մոտ 600 հազար: Սակայն այս տվյալները հավաստի չեն: Որոշ աղբյուրների համաձայն, ներկայումս քոչվորների թիվն Իրանում կազմում է 1 միլիոն 152 հազար մարդ: Նշված տվյալները վերաբերում են XX դարի 90-ական թվականներին, հետևաբար մնացած տասնամյակների ընթացքում անկասկած փոփոխություններն անխուսափելի են:

Վաչկատուն կենսաձևը և տոհմացեղային կազմակերպությունը այս կամ այն չափով պահպանվել է քրդերի, լորերի (լուրեր), արաբների, դաշդայիների, բախթիարների, թուրքմենների, բելուջների, շահսենների և այլն մոտ: Վաչկատուն ցեղերի մեծ մասը վերաբերում է կիսաքոչվորների

կամ կիսանստակյացների կատեգորիային, որոնց տնտեսական կենսաձևը բնորոշվում է անասնապահության և հողագործության համատեղմամբ, որոնք լրացվում են օժանդակ գբադմունքներով և տնայնագործությամբ (հիմնականում գորգագործությամբ, կաշեգործությամբ և այլն): Որպես կանոն այդ ցեղերն ունեն մշտական բնակավայրեր (ղշլաղներ), որոնց բնակիչները դաշտային աշխատանքները հերթագայում են սեզոնային քոչերով (գարնանը և աշնանը) դեպի ամառային և ձմեռային արոտավայրեր: Նրանք քոչում են ոչ մեծ խմբերով, որոնք հաճախ բաղկացած են ցեղակից ընտանիքներից: Քոչերի ժամանակ ապրում են վրաններում կամ յուրտերում: Առանձին ցեղեր (օրինակ դաշղայիները, բախթիարները) քոչավայրերում անց են կացնում տարեկան 2-ից 4 ամիս, հաղթահարելով 400-600 կիլոմետր տարածություն:

Ցեղերի անասնահոտը գլխավորապես բաղկացած է ոչխարներից և այծերից, ինչպես նաև կովերի ու բեռնակիր անասունների ոչ մեծ թվից: 1987 թ. տվյալներով Իրանում վաչկատուն ցեղերի տրամադրության տակ կային 9.282.846 ոչխարներ, 7.678.755 այծեր, 185.800 կովեր, 6.508 եզներ և 29.609 ուղտեր:

Մեր օրերում ևս Իրանի քոչվորական և կիսաքոչվորական ցեղերի շրջանում դեռևս պահպանվում են տոհմացեղային համակարգի որոշ մնացուկներ և հասարակական ու ընտանեկան հարաբերություններում ցեղային սովորույթներ:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում զանգվածաբար տեղի է ունենում քոչվորների և կիսաքոչվորների անցում դեպի նստակեցություն: Կառավարությունն ամեն կերպ օժանդակում և նպաստում է այդ գործընթացին: Ցեղերի բնակության շրջաններում կառուցվում են ճանապարհներ, բացվում են աշխատատեղեր, դպրոցներ, առողջապահության բնագավառի կառույցներ և այլն:

ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը բազմալեզու պետություն է, որի տարածքում տարածված են ոչ միայն հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող իրանական խմբի լեզուները, այլև այլ խմբերի լեզուներ, մասնավորապես թյուրքական և սեմական (սեմիթական) ընտանիքներին պատկանող լեզուներ: Այդ լեզուների մեջ առանձին տեղ է գրավում պարսկերենը (ֆարսին), որն աշխարհի հնագույն լեզուներից մեկն է: Այն հնդեվ-

րոպական լեզվաընտանիքի իրանական խմբին պատկանող լեզու է, ունի գրավոր հարուստ ավանդույթներ: Պարսկերեն այբուբենն ունի 32 տառ, որից վեց ձայնավոր և երկու կիսաձայն, գործածվում է արաբական գիրը:

Ներկայումս ֆարսին հանդիսանում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության պետական պաշտոնական լեզուն: Միաժամանակ այն Իրանում բնակվող ժողովուրդների ազգամիջյան շփումների հիմնական լեզուն է: Պարսկերենն ունի բազմաթիվ բարբառներ և խոսվածքներ: Ներկայումս Իրանի ողջ տարածքում մեծ տարածում է գտել Թեհրանի խոսակցական լեզուն (Թեհրանի բարբառը):

Պարսից լեզվի հետ համատեղ Իրանի տարածքում տարածված են նաև իրանական խմբի այլ լեզուներ՝ քրդերենը, բելուջերենը, գիլաներենը, մազանդարաներենը, թաթերենը, թալիշերենը, լորերենը, բախթիարերենը, ինչպես նաև նրանց բազմաթիվ բարբառները:

Թյուրքական լեզուներից Իրանում տարածված են ադրբեջաներենը և թուրքմեներենը: Սեմական (սեմիթական) լեզուները ներկայացված են ժամանակակից ասորերենով և արաբերեն լեզվի տարբեր բարբառներով:

Առհասարակ Իրանը վերին աստիճանի առատ է տեղական լեզուներով, բարբառներով ու խոսվածքներով, որոնց միջև հնչյունաբանության, բառապաշարի և քերականության բնագավառում կան ինչպես նմանություններ, այնպես էլ տարբերություններ:

Այդպիսի խայտաբղետ լեզվական պատկերը ձևավորվել է բազմաթիվ գործոնների և առանձնահատուկ պատմաաշխարհագրական պայմանների ազդեցության ներքո, որը բնորոշ էր Իրանին: Երկիրը բազմիցս ենթարկվել է օտարերկրյա ներխուժումների ու արշավանքների: Դարերի ընթացքում Իրանի վրայով անցնում էին համաշխարհային նշանակություն ունեցող առևտրական ճանապարհներ, որոնք Եվրոպան կապում էին Առաջավոր Ասիայի, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի երկրների հետ: Այդ բոլորը պատճառ էր հանդիսանում երկրի տարածքում ցեղակից ու ոչ ցեղակից ցեղերի ու ժողովուրդների անթիվ ու անհամար գաղթերի, որը պայմաններ էր ստեղծում տարբեր լեզուների տարածման համար: Պարսկերեն լեզվի շփումները իրանական մյուս լեզուների, ինչպես նաև լեզուների այլ խմբերի ու այլ լեզվաընտանիքների հետ նպաստում էր բազմաթիվ բարբառների առաջացմանը:

Դարերով գոյություն ունեցող երկրի ավատական տրոհվածությունը, առանձնահատուկ աշխարհագրական պայմանների հետևանքով բազմաթիվ շրջանների մեկուսացվածությունը, սերտ տնտեսական կապերի բացակայությունը, բազմաթիվ երկպառակչական պատերազմները ուժեղաց-

նում էին լեզվական տրոհվածությունը և նպաստում երկրի ողջ տարածքում տեղական լեզուների պահպանմանը:

Պարսկերեն լեզուն տարածված է երկրի ողջ տարածքում, նրանով է կատարվում դասավանդումը դպրոցներում ու բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, դատավարությունները, վարչական գործավարությունը, պարսկերեն լեզվով են հրատարակվում թերթերն ու ամսագրերը, գիտական ու գեղարվեստական գրականությունը, նրանով են ռադիոն ու հեռուստատեսությունը վարում իրենց հաղորդումները: Մակայն, ըստ սահմանադրության, տեղական և էթնիկ խմբերի լեզուների օգտագործումը մամուլում և զանգվածային լրատվամիջոցներում պարսկերեն լեզվին զուգահեռ և նրանց գրականության դասավանդումը թույլատրելի է: Այսպիսով, Իրանի բնակչության մեծամասնությունը երկլեզվյան է: Պարսկերենը խաղում է դրական դեր երկրի տարբեր շրջանների միջև տնտեսական կապերի զարգացման գործում:

Ֆարսի լեզվի զարգացման պատմության մեջ առանձնացնում են երեք շրջան, հնագույն (մ.թ.ա. VI–III դարեր), միջին (մ.թ.ա. IV – մ.թ. VII–VIII դարեր) և նոր (մ.թ. IX դարից սկսած):

Հին շրջանը ներկայացված է հին պարսկերեն լեզվով, որը տարածված էր իրանական բարձրավանդակի հարավ-արևմտյան մասում: Հին պարսկերեն լեզվով պահպանվել են ոչ մեծ քանակությամբ գրավոր հուշարձաններ, դրանք գլխավորապես ժայռերի վրա փորագրված աքեմենյան թագավորների սեպագիր արձանագրություններն են:

Պարսկերեն լեզվի զարգացման միջին շրջանին է պատկանում միջին պարսկերենը կամ պահլավերենը, որը հանդիսանում էր Սասանյան պետության պաշտոնական լեզուն: VII դարում Իրանը արաբների կողմից նվաճվելուց հետո մոտավորապես երկու հարյուրամյակ երկրի պաշտոնական լեզու էր հանդիսանում արաբերենը, իսկ պարսկերենը որպես տեղացիների լեզու օգտագործվում էր տեղական բնակչության կողմից լոկ որպես միմյանց միջև հաղորդակցման միջոց կամ ընտանեկան շրջապատում:

Հետագայում Արաբական խալիֆայության իշխանության թուլացման կապակցությամբ աստիճանաբար տեղի է ունենում պարսկերենի կողմից արաբերենի դուրս մղում և արդեն IX դարի վերջին Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներում՝ Մավերանահրում, Խորասանում, Բալխում՝ երևան են գալիս առաջին բանաստեղծական ստեղծագործությունները վաղ պարսկերեն լեզվով, որն այն ժամանակ կոչվեց փարսի (կամ ֆարսի), փարսիյե (ֆարսիյե) դարի:

Պարսկերեն լեզվի գրության հիմքը կազմում էր արամեերեն այբուբենը, իսկ առավել գործածական բառերը պատկերվում էին գաղափարագիրներով՝ արամեերեն լեզվի բառերով, որոնք կարդացվում էին միջին պարսկերենով: Հին պարսկերեն լեզվի համեմատ միջին պարսկերեն լեզուն ենթարկվեց հնչյունաբանական փոփոխությունների, նշանակալիորեն պարզեցվեցին նրա ձևաբանական կառուցվածքը և շարահյուսությունը:

Ժամանակակից պարսկերեն լեզվի հիմքում ընկած է վաղ նոր պարսկերեն լեզուն (դարի), որը ձևավորվել է Կենտրոնական Ասիայի տարածքում և Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներում մ.թ. IX–X դարերում: Ժամանակակից պարսկերենն ունի հարուստ գրավոր ավանդույթ: X–XV դարերի ընթացքում նրանով ստեղծվել է հարուստ գրականություն, գլխավորապես պոեզիա:

Արդի պարսկերեն լեզուն բառապաշարի բնագավառում կրել է մեծ փոփոխություններ (դասական գրականության հուշարձաններում օգտագործված բազմաթիվ բառեր կամ հնացել են, կամ լրիվ դուրս են եկել օգտագործումից, լեզվի մեջ մտել են մեծ քանակությամբ նոր բառեր, այդ թվում նաև փոխառություններ): Փոփոխություններն ընդգրկել են նաև քերականական կառուցվածքն ու հնչյունաբանությունը:

XX դարի սկզբից սկսած՝ իրանական գրական լեզուն մերձենում է խոսակցական լեզվին, նրա մեջ լայնորեն ներթափանցում են ժողովրդական խոսվածքի բառերն ու դարձվածքները, լեզուն ազատագրվում է ճոռմաբանություններից ու արաբականացված դարձվածքներից: Դրանով հանդերձ ներկայումս ևս դեռևս պահպանվում են տարբերությունները (գլխավորապես բառաոճական) գրավոր և խոսակցական լեզվի միջև: Գրավոր լեզվում հանդիպում են մեծ թվով բառական ու քերականական հնաբանություններ, օգտագործվում են վերաբարձ ու փքուն դարձվածքներ, որը հատկապես բնորոշ է գործարար ու անձնական գրագրությանը: Ինչպես նշվեց վերևում, երկրում լայնորեն տարածված է Թեհրանի բարբառը, որը հանդիսանում է ժամանակակից պարսկերեն գրական լեզվի ձևավորման հիմնական աղբյուրներից մեկը:

Պարսկերենը հարուստ է փոխառած բառապաշարով, բառապաշարի ավելի քան կեսը կազմում են արաբական ծագում ունեցող բառերը: Նրա մեջ մուտք են գործել նաև թուրք-մոնղոլական բազմաթիվ բառեր, ինչպես նաև փոխառություններ արևմտաեվրոպական լեզուներից՝ գլխավորապես ֆրանսերենից ու անգլերենից: Որոշ քանակությամբ բառեր պարսկերենը փոխառել է ռուսերենից, հունարենից, հնդկերենից և այլ լեզուներից:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում պարսկերեն լեզվի մեջ թափանցում են հսկայական քանակությամբ օտարերկրյա (առանձնապես անգլիական) տերմիններ: Լեզվի մեջ օտարերկրյա բառերի ներթափանցման դեմ եռանդուն կերպով հանդես են գալիս իրանական գիտնականներն ու առհասարակ մտավորականությունը: Այդ ուղղությամբ աշխատանքներ են տարվում նաև պետական մակարդակով: Կառավարական հիմնարկներում հրապարակվում են հատուկ շրջաբերականներ ու հրահանգներ, որոնք սահմանափակում կամ արգելում են գրագրության մեջ օտար բառերի օգտագործումը:

Ինչպես նախկինում այսօր ևս օրակարգի հրատապ հարց է գիտատեխնիկական տերմինաբանության ստեղծման ու հարստացման խնդիրը: Նոր տերմինների անբավարարությունը զգացվում է գիտելիքների բոլոր բնագավառներում:

Պարսկերենի գրությունը հիմնված է արաբերեն այբուբենի վրա, որից պարսիկները սկսեցին օգտվել մ.թ. VII դարում արաբների կողմից Իրանը նվաճելուց հետո: Արաբերեն 28 տառերին ավելացվեցին 4 պարսկերեն տառեր: Գրության դեպքում տողի ուղղությունը աջից ձախ է, մեծատառերը բացակայում են:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքում ապրող ոչ պարսիկ բնակչության մեծամասնությունը տիրապետում է պարսկերեն լեզվին և իր մայրենի լեզվի հետ միաժամանակ օգտագործում է այն: Երկրի տարածքում գոյություն ունեն պարսկերենի բազմաթիվ բարբառներ և խոսվածքներ: Ինչպես նշվել է վերևում, նրանց մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է Թեհրանի բարբառը կամ Թեհրան քաղաքի խոսակցական լեզուն: Այդ բարբառի ազդեցությունը պարսկերեն գրական լեզվի և մյուս բարբառների նկատմամբ գնալով մեծանում է: Այն աստիճանաբար տարածվում է Իրանի ողջ տարածքում, վերածվելով երկրի ընդհանուր գործածական խոսակցական լեզվի: Այդ լեզվով ռադիոն ու հեռուստատեսությունը ձայնասփռում են իրենց հաղորդումները, կատարվում են թատերական ներկայացումներ և այլն:

ԻԻՀ-ում տարածված իրանական լեզուներից առավել ուսումնասիրված լեզուն (պարսկերենից հետո) պետք է համարել քրդերենը: Այն խոսողների թվով իրանական մուս լեզուների մեջ գրավում է երկրորդ տեղը: Քրդերեն լեզուն տարածված է Իրանական Քրդստանի և արևմտյան Ադրբեջանի (Ատրպատականի) տարածքում (Քերմանշահի, Սենենդեջի, Խոյի, Մակուի, Մեհաբադի, Սեքքեզի շրջաններում), Խորասանի մի շարք քրդաբնակ շրջաններում (Քույան, Բոջնուրդ, Մեշհեդ): Քրդերի որոշ խմբեր են

ապրում նաև Բելուջիսթանում, Լորեսթանում, Թեհրանի, Շիրազի և Ղազվինի շրջաններում և այլուր:

Քրդերեն լեզվով (նրա հիմնական բարբառներով) կան հարուստ բանասիրություն և զգալի թվով գեղարվեստական գրականություն:

Քրդերեն լեզուն ունի բազմաթիվ բարբառներ ու խոսվածքներ, որոնք ընդունված է բաժանել երեք խմբերի. հյուսիսային (կուրմանջի), կենտրոնական (սորանի) և հարավային: Այդ երեք խմբերից յուրաքանչյուրը բաժանվում է առանձին բարբառների և խոսվածքների: ԻԻՀ-ում տարածված են քրդերեն լեզվի բոլոր երեք բարբառային տարատեսակները: Կուրմանջին տարածված է Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք Մակու և Խոյ քաղաքներում ապրող քրդերի շրջանում և Խորասանում: Կուրմանջին համարվում է նաև քրդերի գրական լեզուն:

Մուրքի բարբառը, որը պատկանում է սորանի խմբին, տարածում է գտել Մեհաբադի, Բոջնի, Բանեի, Սեքքեզի, Սենենդեջի, Քերմանշահի շրջաններում բնակվող քրդերի շրջանում: Հարավային խմբի բարբառները տարածված են Քերմանշահի և Սենենդեջի շրջաններում: Գորանի (գուրանի) բարբառով խոսում են գլխավորապես Քերմանշահ նահանգում մինչև Սենենդեջ ընկած տարածքում: Հստ Էլության գորանին դա նույն կուրմանջի լեզուն է, սակայն ունի պարսկերեն բառերի շատ մեծ խառնուրդ: Գուրանի բարբառով և նրա մի ճյուղը հանդիսացող լաբի և հավրամի խոսվածքներով խոսում են Իրաքյան Քրդստանի տարբեր մասերում:

Հարկ է նշել, որ քրդերեն լեզվի բարբառային տարատեսակների մեջ նկատվում է մեծ ընդհանրություններ: Միաժամանակ նրանց միջև առկա են զգալի տարբերություններ, որոնք դրսևորվում են հնչյունաբանության, բառակազմության ու քերականության մեջ:

ԻՀՀ-ում քրդերեն լեզվի գրության հիմքում ընկած է արաբա-պարսկական այբուբենը, քանի որ քրդերը չունեն սեփական գրություն: Իրանական Քրդստանում, ինչպես նաև Իրաքյան Քրդստանում կուրմանջի լեզուն օգտագործող, ինչպես նաև գուրանիով խոսողները օգտագործում են պարսկական այբուբենը, Թուրքիայում լատինական այբուբենը: XX դ. 30-ական թվականներին քայլեր են կատարվել քրդերեն այբուբեն ստեղծելու ուղղությամբ լատիներեն այբուբենի հիմքի վրա: Համարյա այդ նույն ժամանակ՝ 1929 թ., Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվեց քրդական գիր՝ հիմքում ունենալով լատինական գիրը: Այդ այբուբենով սկսեց լույս ընծայվել ուսումնական, գեղարվեստական և քաղաքական գրականություն: 1945 թ. մտցվեց քրդական այբուբեն ռուսական այբուբենի (կիրիլիցա) հիմ-

քի վրա: Այդ այբուբենով Երևանում սկսեց լույս ընծայվել «Ռյա թագա» («Նոր ճանապարհ») թերթը:

Ներկայումս քրդերեն լեզուների կամ բարբառների կողմից օգտագործվում են երեք տարբեր տեսակի այբուբեններ. լատինական (Թուրքիայում և քրդական սփյուռքում), արաբերեն (Իրանում, Իրաքում և Սիրիայում), կիրիլիցա (Ռուսաստանի Դաշնությունում): Ներկայումս քրդերի կողմից օգտագործվող լեզուներից ու բարբառներից ո՞ր մեկը կվերածվի ազգային լեզվի ձևի, կախված կլինի նրանից, թե առաջիկայում ինչպիսին կլինեն քաղաքական իրադարձությունները քրդական տարածաշրջանում ու առհասարակ քրդական իրականության մեջ:

Բելուջերեն լեզուն (բալուջի) տարածված է գլխավորապես Իրանի հարավ-արևելքում՝ Բելուջիսթանում և Սիսթանում, հանդիպում է նաև Քերմանում ու Խորասանում: Այդ լեզուն բաժանվում է բարբառների երկու խմբի՝ արևելյան (կամ հյուսիսարևելյան) և արևմտյան (կամ հարավ-արևմտյան): Իրանում տարածված են հիմնականում արևմտյան խմբի բարբառները:

Բելուջերեն լեզվի բառամթերքի հիմնական մասը կազմում են իրանական ծագում ունեցող բառերը: Փոխառությունների մեջ կան շատ պարսկերեն բառեր, ինչպես նաև արաբերեն ու հնդկական ծագում ունեցող բառեր (սինդհի, բրահուի և այլ լեզուներից):

Բելուջերեն լեզուն որպես գրություն օգտագործում է արաբա-պարսկական այբուբենը:

Կասպից ծովի ափերի երկայնքով ապրող ժողովուրդների մեծ մասի համար (Գիլան և Մազանդարան նահանգներ) մայրենի լեզու է հանդիսանում գիլաներեն ու մազանդարաներեն լեզուները: Երկու լեզուներն էլ մոտ են իրար, գրություն չունեն և թույլ են ուսումնասիրված: Այդ լեզուներով կան բանահյուսական ստեղծագործություններ, ժողովրդական երգեր ու հեքիաթներ: Երկու լեզուներն էլ ունեն պարսկերենի հետ շատ ընդհանուր բառեր և գտնվում են պարսկերենի ուժեղ ազդեցության տակ:

Կասպից ծովի հարավային ու հարավարևմտյան ափին տարածված են թաթերեն ու թալիշերեն լեզուները (Գիլան, Արևելյան Ադրբեջան օսթաններում): Այդ երկու լեզուներն էլ գրություն չունեն: Քերականական և բառակազմական կառուցվածքով և հատկապես բառամթերքով թաթերեն լեզուն մոտ է պարսկերենին:

Թալիշերենը պատկանում է լեզուների իրանական խմբի հյուսիս-արևմտյան ճյուղին և քերականական կառուցվածքով շատ ընդհանրություններ ունի գիլաներեն լեզվի հետ:

Իրանի արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում իրանա-իրաքյան սահմանի երկայնքով (գլխավորապես Լորեսթան, Բախթիարի, Չհարմահալ և Խուզեսթան օսթաններում) տարածված են լորերեն ու բախթիարերեն բարբառները: Դրանք ևս գրավոր ներկայացված չեն և հանդիսանում են Լորեսթանի և Բախթիարիի քոչվոր ու կիսաքոչվոր բնակչության շրջանում հաղորդակցման միջոց: Լորական բարբառները տարածված են նաև Ֆարս օսթանի արևմտյան մասում բնակվող քուեզիլույե, մամասանի և ֆեյլի ցեղերի շրջանում: Առկա են բախթիարական բարբառների հետևյալ խմբերը, չհարյանգ, հաֆթյանգ: Ե՛վ լորական, և՛ բախթիարական բարբառային խմբերը մոտ են պարսկերեն լեզվին: Այդ բարբառներն ունեն հարուստ երգային բանահյուսություն: Բախթիարական բարբառներով գոյություն ունեն միջնադարյան ձեռագրեր, մասնավորապես միջնադարյան սուֆիական բանաստեղծ Բաբա Թահեր Ուրիանիի բանաստեղծությունները:

ԻհՀ-ն արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններում (Խորասան, Սիսթան) բնակվում են աֆղանական ցեղեր (փուշտուններ), որոնք օգտվում են իրենց մայրենի փուշտու լեզվից, որը հանդիսանում է Աֆղանստանի պետական լեզուներից մեկը: Իսկ Խորասանի հյուսիս-արևելքում և արևելքում հանդիպում են թաջիկերեն լեզվի բարբառներ:

ԻհՀ-ն տարածքում վերևում նշված ինքնուրույն լեզուներից և նրանց բարբառներից բացի գոյություն ունեն մեծ քանակությամբ մանր իրանական լեզուներ ու բարբառներ: Նրանք դասակարգվում են ոչ այնքան լեզվաբանական, որքան աշխարհագրական հատկանիշներով: Կենտրոնական և հյուսիսարևմտյան շրջաններում տարածված բարբառներ են. Քաշան-Սպահան գոտում՝ յազդի կամ գաբրի, նաթանգի, նայինի, խուրի, սիվենդի. Սեմնան քաղաքի գոտու բարբառներ՝ սեմնանի, լասգյարդի, սորխեյի, սանգիսարի. առկա են Վաֆս, Աշթիան, Թավրիշ շրջանների բարբառներ. Ղազվինից հարավ-արևմուտք տարածում ունի Թուքեսթանի բարբառը. Իրանական Ադրբեջանում տարածված բարբառներ են՝ խարզանի, քերինգանի, խալխալի. Թաջրիշ և Հոզերխոն գյուղերի բարբառները. հարավ-արևմտյան Իրանում, հատկապես Ֆարս նահանգում տարածված բարբառներ՝ լարի, բանդարի և այլն:

Կենտրոնական և հյուսիս-արևմտյան շրջաններում տարածված են. Քաշան-Սպահան գոտում՝ յազդի կամ գաբրի, նաթանգի, նայինի, խուրի, սիվենդի: Սեմնան քաղաքի գոտու բարբառներ՝ սեմնանի, լասգյարդի, սորխեյի, սանգիգարի: Առկա են Վազա, Աշթիան, Թավրիզ շրջանների բարբառներ. Ղազվինից հարավարևմուտք տարածում ունի թուքեստանի բարբառը: Իրանական Ադրբեջանում տարածված են խարզանի, քերինգա-

նի, խախալի, Թաջրիշ և Հոգերխոն գյուղերի բարբառները. հարավ-արևմտյան Իրանում, հատկապես Ֆարս նահանգում, տարածված բարբառներ՝ լարի, բանդարի և այլն:

Պարսկերեն լեզվից հետո ԻԻՀ-ն բնակչության մեջ իր աշխարհագրական տարածման մասշտաբներով և խոսողների թվով երկրորդ տեղն է գրավում թյուրքերեն լեզուն: Այդ լեզուն, սկսած XI դարից, տարածում գտավ գլխավորապես երկրի հյուսիսարևմտյան շրջաններում, Ատրպատականում (ներկայումս Արևելյան, Արևմտյան Ադրբեջան և Արդեբիլի օսթյաններ): Նշված շրջանների բնակչության լեզուն պատկանում է ալթայական լեզվաընտանիքի թյուրքական խմբի հարավ-արևմտյան օղուզյան ճյուղին: Թյուրքերեն լեզվով խոսողներ են բնակվում նաև Խորասանում, երկրի կենտրոնական ու հարավային շրջաններում՝ Թեհրանում, Ղազվինում, Համադանում, Սավեում, Արաքում և այլն: Ազերի թյուրքերենի բարբառներով խոսում են Իրանի մի շարք քոչվոր ցեղեր՝ դաշդայիները (Ֆարս նահանգում), աֆշարները (Խորասանում) և այլն:

Իրանի ազերի թյուրքերեն լեզուն, ի տարբերություն Ադրբեջանի Հանրապետության գրական լեզվի, ձևավորվել է հարավային բարբառների հիմքի վրա և պարունակում է մեծ քանակությամբ արաբա-պարսկական փոխառություններ: Սակայն դրանով հանդերձ, այդ երկու խոսվածքները շատ մոտ են իրար և ԻԻՀ ու Ադրբեջանի Հանրապետության ադրբեջանցիները առանց դժվարության հասկանում են միմյանց: Իրանի ադրբեջանցիները (ազերիները) օգտագործում են արաբա-պարսկական այբուբենը: Թավրիզում և Թեհրանում ազերի թյուրքերենով ձայնասփռվում են ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդումներ, այդ լեզվով տպագրվում է մեծ քանակությամբ գեղարվեստական և այլ բնույթի գրականություն:

Խորասանի հյուսիսարևելյան մասում՝ Գորգան քաղաքի շրջանում և թուրքմենական տափաստանում, Թուրքմենա-խորասանյան լեռնաշղթայի նախալեռներում ու հովիտներում տարածված է թուրքմեներեն լեզուն, որը պատկանում է թյուրքական լեզվաընտանիքին: Թուրքմեներեն լեզուն ենթարկվել է պարսկերեն լեզվի ուժեղ ազդեցությանը և պարունակում է զգալի քանակությամբ արաբա-պարսկական փոխառություններ: Արաբա-պարսկական այբուբենով հրատարակվում է գրականություն, առավելապես բանահյուսական բնույթի: Այդ լեզվի կատարելագործման ու զարգացման հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են, քանի որ այն հիմնականում ծառայում է որպես շփման միջոց ընտանիքներում ու կենցաղում:

Իրանի տարածքում բնակվող մյուս թյուրքալեզու ժողովուրդներից ու ցեղերից պետք է հիշատակել Ֆարսի և Լորեսթանի արևմտյան շրջանների

քոչվոր դաշդայի ցեղին, հյուսիսային Խորասանում աֆշարներին, Արևելյան Ադրբեջան նահանգում շահսեններին, Մազանդարանի հյուսիսային շրջաններում և Գորգան քաղաքի շրջակայքում՝ դաշարներին, երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում դարադաղցիներին, Ուրմիա լճի հարավային ափում կարավափայներին: Այդ բոլոր ցեղերը օգտվում են թուրքերեն լեզվին մոտ թյուրքական տարբեր բարբառներից:

Ուրմիա քաղաքի շրջանում տարածված է ասորերեն լեզուն, որը վերաբերում է սեմական (սեմիթական) լեզվախմբին: Այդ լեզվից օգտվող ասորիներ են ապրում նաև Թեհրանում, Թավրիզում, Աբադանում և Իրանի մի շարք այլ քաղաքներում:

Գոյություն ունեն ասորական մի քանի բարբառներ, սակայն նրանք այնքան մոտ են իրար, որ նրանց կրողները առանց որևէ դժվարության հասկանում են միմյանց: Իրանի ասորիների բառապաշարի մեջ թափանցել են որոշ քանակությամբ բառեր պարսկերեն և ադրբեջաներեն (ազերի թյուրքերեն) լեզուներից, իսկ առանձին բարբառներում՝ նաև քրդերենից:

Ասորիներն օգտվում են իրենց սեմական գրությունից, որը ստեղծվել է մ.թ. 1-ին դարի սկզբում և ունի երեք այբուբեն. էսթրանգելո, նեստորական և սերթո: Գրում են աջից ձախ: Ժամանակակից ասորերեն լեզվի հիմքում ընկած է նեստորական գրությունը: Ամենահին այբուբենը՝ էստրանգելոն, օգտագործվում է միայն վերնագրերում, տիտղոսաթերթերում, իսկ երբեմն նաև գլխատառեր գրելիս: Սերթո այբուբենն օգտագործվում է հակոբիկյան ճյուղի քրիստոնեական կրոնը դավանող ասորիների կողմից, որոնք գլխավորապես բնակվում են Ուրմիա լճի շրջանում: Լեզուների սեմական (սեմիթական) ընտանիքն Իրանում ներկայացված է նաև մի քանի քիչ ուսումնասիրված արաբական բարբառներով, որոնք տարածված են գլխավորապես Ֆարսի և Խուզեսթանի քոչվոր ու կիսաքոչվոր ցեղերի շրջանում:

Պարսից ծոցի ափի երկայնքով ընկած շրջաններում և մասամբ Խորասանում բնակվող արաբները խոսում են առանձին արաբական բարբառներով:

Իրանում հայերը խոսում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ինքնուրույն ճյուղ հանդիսացող հայոց լեզվով: Նրանց օգտագործած լեզուն արևելահայերենն է և նրա մի շարք բարբառները: Հայերի խոսվածքի մեջ ներթափանցել են բազմաթիվ պարսկերեն բառեր:

Իրանում հայոց լեզվով հրատարակվում են թերթեր, ամսագրեր, գանազան պարբերականներ, տարբեր բնույթի գրականություն: Իրանի ռադիոն հայոց լեզվով ձայնասփռում է հաղորդումներ:

Իրանի կյանքում ոչ պակաս կարևոր դեր են խաղում նաև արևմտաեվրոպական լեզուները: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին լայն տարածում գտավ ֆրանսերենը, որից լայնորեն օգտվում էին բնակչության կրթված խավերը: Թեհրանում և մի շարք այլ քաղաքներում գործում էին ֆրանսիական դպրոցներ: Ունևոր ընտանիքների զավակները միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ստանալու համար հիմնականում ուղարկվում էին Ֆրանսիա: Ֆրանսերեն լեզվի ներթափանցումը երկրի կյանքի բոլոր բնագավառները շարունակվեց ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելը: Դրանից հետո երկրում սկսեց արմատավորվել անգլերենը: XIX դարի 50–60-ական թվականներին բացվեցին անգլիական դպրոցներ, մի շարք բարձրագույն ու միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում դասավանդումը կատարվում էր անգլերենով, ուղիորդ ու հեռուստատեսությամբ անգլերենով ձայնասփռվում էին հաղորդումներ, լույս էին տեսնում թերթեր և ամսագրեր: Ներկայումս Իրանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում արաբերենի հետ համատեղ ուսուցանվում են նաև արևմտաեվրոպական լեզուներ՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Ըստ ԻԻՀ-ի սահմանադրության՝ պարսկերեն լեզուն հանդիսանում է երկրի գլխավոր կամ պետական լեզուն: Այդ կապակցությամբ Սահմանադրության 2-րդ բաժնի 15-րդ հոդվածում ասվում է. «Իրանի ժողովրդի պաշտոնական գիրը և ընդհանուր լեզուն պարսկերեն լեզուն է: Պաշտոնական փաստաթղթերը, գրագրությունը, տեքստերը և դասագրքերը պետք է կազմվեն այդ լեզվով և գրով, սակայն տեղական և էթնիկ խմբերի լեզուների օգտագործումը մասնավոր և զանգվածային լրատվամիջոցներում և պարսկերեն լեզվին զուգահեռ նրանց գրականության ազատ դասավանդումը թույլատրելի է»:

Իր նշանակությամբ պարսկերենից հետո երկրորդ տեղում է գտնվում արաբերենը՝ որպես իսլամի սուրբ գրքի՝ Դուրանի լեզու: «Քանի որ Դուրանի և իսլամական ուսմունքի լեզուն արաբերենն է և պարսից գրականությունը ամբողջովին միախառնված է դրա հետ, ազդարարում է սահմանադրության 2-րդ բաժնի 16-րդ հոդվածը, արաբերենը պետք է տարրական ուսուցումից հետո մինչև միջնակարգի ավարտը դասավանդվի բոլոր դասարաններում և բոլոր մասնաճյուղերում՝ անկախ նրանց մասնագիտացումից»:

ԿՐՈՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Իրանի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը (99,4%-ը) դավանում է իսլամը, որից 91%-ը շիաներ են, մնացածը սուննիներ: Բոլոր ուղղությունների քրիստոնյաները կազմում են 0,6%-ը, հրեաները՝ 0,2%-ը, զրադաշտականները՝ 0,1% -ը, մնացածները՝ 0,3%-ը: Իսլամական կրոնի տարածման սկիզբը Իրանում վերաբերում է մ.թ. VII դարին, խալիֆա Օմարի (634–644) կառավարման շրջանին, երբ Սասանյան պետության տարածքների մեծ մասը նվաճվեց արաբ մահմեդականների կողմից, որոնք իրանական ժողովրդին պարտադրեցին իրենց կրոնը՝ իսլամը:

Մինչև XVI դարը Իրանում դավանում էին սուննիական «ուղղադավան» իսլամը: Սակայն XVI դարի հենց արշալույսին ծնունդ առած իրանական նոր պետության՝ Սեֆյան կամ Սեֆևիների պետության (1501–1736) հիմնադիր շահ Իսմայիլ 1-ը (1501–1524) Իրանի պետական կրոն հռչակեց «12 իմամների» վերաբերյալ շիական ուսմունքը, կամ շիականությունը: Նա եռանդուն միջոցներ ձեռնարկեց, որպեսզի ստիպի պետության բոլոր հպատակներին ընդունել այդ նոր ուսմունքը կամ կրոնը: Արդեն XVII դարի երկրորդ կեսին Իրանի բնակչության մեծագույն մասը դավանում էր շիականությունը (շիիզմը):

Այդ ուսմունքն ունի արաբական և ոչ թե իրանական ծագում: Այն ծնունդ է առել գահաժառանգության հարցի կապակցությամբ արաբների շրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական տարաձայնությունների հետևանքով: Շիաների և սուննիների միջև հիմնական տարաձայնությունն այն է, որ ի հակակշիռ սուննիների, որոնք չեն ընդունում խալիֆայության (խալիֆաթի) ժառանգականության սկզբունքը և Մուհամմադի օրինական ժառանգորդներն են համարում առաջին երեք խալիֆաներին (Աբու Բաքր, Օմար, Օսման), որոնք սերված չեն մարգարեից (Մուհամմադից), շիաները հանդես են գալիս որպես խալիֆայության ժառանգականության սկզբունքի կողմնակիցներ և մարգարեի օրինական ժառանգորդ են համարում նրա ազգական ու փեսա Ալին, ինչպես նաև նրա որդիներին ու ժառանգներին: Այսպիսով շիականության բազան քաղաքականության մեջ հանդիսանում է լեգիտիմիզմը: Շիականությունը հանդես էր գալիս որպես ընդդիմադիր մի ուսմունք, որը բողոքում է «անօրինական» խալիֆաների դեմ և գտնում էր, որ Ալին հանիրավի կերպով հեռացվել էր խալիֆայությունից, մինչդեռ նա Մուհամմադ մարգարեի միակ օրինական ժառանգորդն է: Շիաները վկայակոչում են հադիսներից մեկը, որտեղ ասվում է, որ մարգա-

րեն իր բազմաթիվ հետևորդների ներկայությամբ իբր Ղադիր ալ-Խումմա լճակի մոտ պաշտոնապես Ալիին ճանաչել է որպես իր ժառանգորդ:

Շիաների աչքում Ալին ու նրա 12 ուղղակի ժառանգորդները իսկական խալիֆներ են, կամ ավելի ճիշտ իմամներ: Իմամաթի գաղափարը շիականության անկյունաքարն է: Դա դոգմա է գերագույն իշխանության մասին, որի հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ իսլամական համայնքը՝ ումման անընդմեջ կառավարվում է աստծո կողմից: Իմամաթը, այսինքն՝ գերագույն իշխանությունը որոշված է աստծո կողմից և չի կարող լինել ընտրովի: Շիականության, ինչպես և սուննիականության ելակետային դոգման միասնական աստծո՝ Ալլահի գոյության և նրա մարգարե Մուհամմադի ճանաչումն է: Շիաները իսկական իմամ են համարում Ալիին և նրա 11 հետևորդներին:

Ըստ շիական ուսմունքի, Ալիի ժառանգորդների ուղիղ գիծը ընդհատվում է 12-րդ իմամ Մահդիով, որը ոչ թե մահացել է, այլ 887 թ. անհետացել և սպասում է իր ժամին, որ վերադառնա և երկրի վրա հաստատի արդարություն: Այսպիսով շիականության հիմքում ընկած է նաև մեսիականության սկզբունքը:

Աստիճանաբար շիաներն Իրանում վերածվեցին կրոնական առանձին հոսանքի և իսլամի խոշոր ճյուղերից մեկի, որը հակադրվեց պաշտոնական կամ «ուղղադավան» իսլամին՝ սուննիականությանը: Սուննիները (ահլ-աս-սուննա վալ-միլլա) գերագույն իշխանության հարցերում չեն ճանաչում Ալիի և նրա ժառանգորդների իրավունքը իսլամական համայնքի գերագույն իշխանության (իմամության) նկատմամբ, գտնելով, որ համայնքի ղեկավարի՝ խալիֆի ընտրության գործում պետք է մասնակցություն ունենա ողջ մուսուլմանական համայնքը:

Շիա-իմամականները մեծ հարգանք ունեն նաև Մուհամմադի աղջկա՝ Ֆաթիմայի նկատմամբ, որը Ալիի կինն էր: Բացի 12 իմամներից, շիաները «14 ճշմարտացիների» թվին են դասում նաև Ֆաթիմային:

Շիաների մոտ առանձնապես մեծ հարգանք է վայելում երրորդ իմամը՝ Հոսեյինը (Ալիի որդին), որը Քարբալայի մոտ սուննիների դեմ մղված ճակատամարտում նահատակվել է: Հոսեյնի ծննդյան օրը Իրանում նշվում է որպես մեծ սգի տոն, իսկ մահվան օրը տասը օր շարունակ տեղի են ունենում սգո հանդիսություններ (աշուրայի օրեր):

Շիաներն իրենց առանձնահատուկ վերաբերմունքն ունեն նաև Ղուրանի նկատմամբ, գտնելով, որ այն պարունակում է այլաբանական իմաստ:

VIII դարում շիականությունը լայնորեն տարածվեց Իրանում որպես պայքարի խորհրդանիշ ոչ միայն այն ժամանակ կառավարող Օմայանների դինաստիայի, այլև ամբողջությամբ վերցրած արաբ զավթիչների դեմ:

XIX դարում որոշ իսլամագետ-հետազոտողներ գտնում էին, որ իբր շիականությունը պարսիկների կողմից ստեղծված կրոնական ուղղություն է կամ հոսանք, իսլամի գաղափարների մի յուրահատուկ իրանական ընկալում ու իմաստավորում, «իրանական ոգու ռեակցիա արաբիզմի դեմ»: Մի խումբ գիտնականներ նույնիսկ սուննիական իսլամը համարել են «արաբական ռասայի կրոն», իսկ շիական իսլամը՝ «իրանական ռասայի կրոն»: Սակայն իրականում պատմության մեջ գոյություն չեն ունեցել ռասայական կրոններ:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության սահմանադրության 12-րդ հոդվածը իսլամի շիական ուղղությունը (շիէ-յե ամնաաշարի) հռչակում է պետության պաշտոնական կրոն: Սակայն իսլամի մյուս ուղղությունները ևս (սուննիականությունը և նրա առանձին ճյուղերը) ճանաչվում են որպես օրինական:

Հարկ է նշել, որ պատմականորեն շիաների և սուննիների միջև ինչպես Իրանում, այնպես էլ տարածաշրջանի մյուս երկրներում, եղել են սուր հակասություններ, որոնք հաճախ ստացել են քաղաքական երանգավորում: Այդ երևույթը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետության պաշտոնական կրոնը իսլամն է՝ նրա ջաֆարիթական մազհաբի ասնաաշարի ուղղությամբ: Բնակչության 91%-ը (այլ տվյալներով 90-95%-ը) հանդիսանում է շիա ուղղության հետևորդներ կամ շիա մահմեդականներ: Իրաքի, Ադրբեջանի Հանրապետության և Բահրեյնի հետ Իրանը հանդիսանում է այն պետություններից մեկը, որտեղ շիաները կազմում են բնակչության կեսից ավելին: Մուսուլման սուննիները կազմում են մոտ 9%, քրիստոնյաները մոտ 4% և այլք՝ 2% (դրանց մեջ են մտնում բահայիները, մանդեիները, հինդուները, եզդիները (եզդիդներ), սիկիները, զրադաշտականները, հուդայականները: Վերջին երկու կրոնները, ինչպես նաև քրիստոնեությունը, պաշտոնապես ճանաչված են իրանական պետության կողմից և պաշտպանված երկրում գործող սահմանադրությամբ: Այդ կրոնների ներկայացուցիչների համար մեջլիսում ապահովագրված են պատգամավորական տեղեր, մինչդեռ մուսուլման-սուննիները չունեն նման արտոնություն:

Իրանում իսլամի շիա ուղղության հետևորդ են հանդիսանում պարսիկները, ադրբեջանցիները, մազանդարանցիները, գիլանցիները, թալիշ-

ները, արաբների մի մասը բախթյարների, ղաշղայիների, թաթերի մեծ մասը, քրդերի մի մասը:

Մունսիական ուղղության հետևորդ են քրդերը (Իրանի քրդերի համայնակը շաֆիական մազհաբի սուննիներ են), բելուջները (համաֆիական մազհաբի հետևորդներ), թուրքմենները, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանների արաբների մի մասը:

Բացի այսպես կոչված «ուղղադավան» շիականությունից, Իրանում որոշակի տարածում ունի նաև ծայրահեղ շիական աղանդի մի ուսմունք, որի հետևորդներին անվանում են Ալի-իլահիներ (Ալիի հետևորդներ) կամ «աիլե-հադղ» (ճշմարտության մարդիկ): Այդ աղանդի սուրբ գիրքը կոչվում է Սարանջամ (գիրք կատարման մասին): Այդ աղանդը Մուհամմադ մարգարեի հորեղբորորդի և փեսա, չորրորդ խալիֆա Ալիի (Ալի իբն Թալիբ) պաշտամունքը հասցնում է ծայրահեղության, նրան համարելով աստված կամ աստծո մարմնավորում: Հենց այդ պատճառով նշված աղանդի հետևորդներին կոչել են Ալի-իլահիներ, այսինքն՝ Ալիին աստվածացնողներ:

Աիլե-հադղի հետևորդներ են հանդիսանում Իրանական Քրդստանի կենտրոնական և հարավային շրջանների բնակչության նշանակալի մասը, Լորեսթանի, Ֆարսի, Իրանական Ադրբեջանի և մի շարք այլ վայրերի բնակիչների մի մասը:

Իրանում առկա է նաև շիական աղանդներից մեկի՝ այսպես կոչված շեյխիների աղանդի հետևորդների մի որոշակի քանակ (Քերմանում, Ատրպատականում և այլն):

ԻՀՀ-ում մի քանի հազար մարդ համարվում են իսմայիլականության (իսմայիլիզմի) հետևորդներ (Սպահանում, Թեհրանում, Մաշհադում, Ղազվինում և այլն): Իսմայիլիզմը շիականության ուղղություններից մեկն է: Համաձայն այդ ուսմունքի՝ իմամների ազգակցական գիծը ավարտվում է յոթերորդ իմամ Իսմայիլով (12 իմամների վերաբերյալ ուսմունքի համաձայն՝ Իսմայիլը իմամ չէր): Ջաֆար Սադեդ վեցերորդ իմամը (մահացել է 765 թ.) իր ավագ որդուն՝ Իսմայիլին (մահացել է 760 թ.), գրկել էր իմամի աստիճանը ժառանգելու իրավունքից և այդ իրավունքը շնորհել էր իր կրտսեր որդուն՝ Մուսա-ալ-Քազեմին (մահացել է 799 թ.): Իսմայիլի կողմնակիցները չեն ճանաչել այդ քայլի օրինակությունը: Այստեղից էլ այդ ուսմունքի անվանումը՝ իսմայիլիզմ (իսմայիլականություն): Այդ ուսմունքը, որն իր մեջ կուտակել է Իրանի մինչխլամական հավատալիքներից բազմաթիվ տարրեր, դարերի ընթացքում անցել է զարգացման մեծ ուղի: Իսմայիլականների գլխավոր կենտրոնը գտնվում է Շիրանում, որը ներկայումս հանդիսանում է Թեհրանի արվարձաններից մեկը:

Իրանում գոյություն ունի կրոնական ևս մի ուսմունք, որը կոչվում է բահայիզմ (բեհայիզմ): Այդ կրոնի հիմնադիրն է պարսիկ Միրզա Հոսեյին Ալի Բահաուլլան (արաբերեն Աստծո փառք, 1818-1892): Նրա նախակարգվածը եղել է Բաբը (1819-1850), այսինքն՝ բաբիականության ուսմունքի հիմնադիրը: Բահայիների շարժումը սկզբնավորվել է Իրանում XIX դ. երկրորդ կեսին՝ 1848-1852 թթ. բաբիների ապստամբությունը շահական իշխանությունների կողմից ճնշելուց հետո: Բահայիների սուրբ գիրքը «Քեթաբե աղ-դասն է», որը շարադրված է Բահաուլլայի կողմից: Նրա հեղինակի պնդմամբ այն կոչված էր փոխարինելու իսլամի սուրբ գրքին՝ Հուրանին և բաբիների «Բայանին»: Բահաուլլան իր առաքելության մասին հայտարարել է 1863 թ.: Բահայի ուսմունքի առանցքը կարելի է համարել մարդկության միասնականության սկզբունքը: Ամբողջ մարդկությունը միասնական ցեղ է, որը պետք է ապրի խաղաղության և համերաշխության մեջ: Բահաուլլան քարոզում էր, որ աշխարհի միասնությունը կամ միասնականությունը մարդկության կողմից հասունության հասնելու վերջին հանգրվանն է: Մարդկության միասնականությունը ուղիղ ճանապարհով կտանի դեպի «տիեզերական խաղաղության» հաստատում: Այդ ճանապարհով հնարավոր կլինի աստիճանաբար վերափոխել աշխարհը: Բահաուլլան կոչ էր անում հրաժարվել պայքարի բռնի միջոցներ կիրառելուց, որ անհրաժեշտ է հասնել ճշմարտությանը բանականության օգնությամբ: Նա պնդում էր, որ ազգային պետությունները անցյալի դարաշրջանների ժառանգությունն են, իսկ այժմ պետք է ձգտել ստեղծելու համաշխարհային պետություն, միասնական լեզու, միասնական մշակույթ, ձգտել համայն մարդկության եղբայրությանը: «Թող միասնության ճրագը շրջապատի համայն աշխարհը, և Աստծո թագավորության կնիքը դրոշմվի բոլոր ժողովուրդների ճակատի վրա», - ասում էր Բահաուլլան: «Միայն իր հայրենքը սիրողը չէ, որ կարող է հպարտանալ, այլ նա, ով սիրում է համայն աշխարհը: Երկրագունդը մեկ երկիր է և մարդկությունը իր քաղաքացիները» քարոզում էր նա:

Այսպիսով, բահայիզմը ըստ էության զարգացնում էր աշխարհաքաղաքացիության և պացիֆիզմի գաղափարներ: Բահաուլլան վճռականորեն հանդես էր գալիս կրոնի քաղաքականացման դեմ: Նա գրում էր. «Օ՛ հողազնդի մարդիկ, Աստվածային կրոնը ստեղծվել է սիրո ու միասնության համար, դուք այն միջ դարձնի թշամանքի ու տարաձայնությունների պատճառ»:

XIX դարի վերջին բահայիների համայնքն Իրանում արդեն չէր դիտվում որպես իրանական, այն ձեռք էր բերել միջազգային կրոնի բնույթ: Հիրավի, բահայիների ուսմունքը լայն տարածում էր գտել ոչ միայն բուն Իրանում:

նում, այլև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում: Այն արդեն դուրս էր եկել նաև նշված տարածաշրջանի իսլամադավան երկրներից և թափանցել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ, ԱՄՆ, Ռուսաստան և այլն:

Ումանք բահայիզմը համարել են նեոբաբիականություն կամ XIX դ. կեսերին Իրանում զարգացում ապրած բաբիական ուսմունքի շարունակություն և հետագա զարգացում: Հայտնվել է նաև տեսակետ այն մասին, որ իբր բահայիզմը իսլամի աղանդներից մեկն է: Սակայն գիտնականների մեծ խմբի կարծիքով թեև բահայիզմը ծնունդ է առել իսլամական հողի վրա, սակայն այն պետք է համարվի կրոնական բարեփոխում ընդհանրապես և ոչ թե որևէ կրոնական ուսմունքի ռեֆորմ:

Իրանի շիական հոգևորականությունը ի սկզբանե անհաշտ թշնամական դիրքորոշում է որդեգրել բահայի կրոնի և նրա հետևորդների նկատմամբ, այդ ուսմունքը բնութագրելով որպես հակաիսլամական: 1955 թ. «Հոջաթե» կրոնական կազմակերպության և մի քանի շիական հեղինակությունների պահանջով իրանական կառավարությունը արգելել էր բահայի կրոնական «աղանդի» գործունեությունը: Իրանի Իսլամական Հանրապետության իշխանությունները ևս չեն ճանաչում բահայիզմը որպես կրոն, այլ համարում են հերձված և արգելում նրա գործունեությունը:

Ներկայումս ստույգ տվյալներ գոյություն չունեն Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում բահայիզմի հետևորդների թվի վերաբերյալ: Ըստ որոշ տվյալների՝ աշխարհում բահայի կրոնի հետևորդների թիվը հասնում է հինգ միլիոնի: Նրանց մայր տաճարը, որը շքեղ շինություն է լուտոսի տեսքով, գտնվում է Հնդկաստանում՝ Դելիի մոտակայքում: Տաճարի ներսում չկան կրոնական պատկերներ և խորհրդանիշներ: Լուտոսի տաճարը համարվում է աշխարհի բահայիների կենտրոնատեղին:

ԻԻՀ սահմանադրության համաձայն (հոդված 13), իսլամի հետ միաժամանակ ճանաչվում են միայն երեք կրոններ՝ քրիստոնեությունը, հուդայականությունը և զրադաշտականությունը, այդ կրոնների հետևորդներին համարելով ոչ թե ազգային, այլ կրոնական փոքրամասնություններ: Մնացած բոլոր կրոնների (բուդդայականության և այլն) հավատացյալները համարվում են «պաշտպանված անհավատներ», նրանք չեն կարող ներկայացված լինել խորհրդարանում և գործնականում օժտված չեն իրավական բնույթի իրավունքներով:

Քրիստոնեությունն Իրանում տարածվել է հնագույն ժամանակներից սկսած, երբ այդ երկրում հիմնավորվեցին վաղ քրիստոնեական համայնքներ: Ներկայումս քրիստոնեությունը դավանում է այդ երկրի բնակչության համեմատաբար ոչ մեծ մասը (ըստ որոշ տվյալների՝ 0,7-0,9%-ը): ԻԻՀ-ում

քրիստոնյաների հիմնական խումբը կազմում են հայերը և ասորիները (քաղդեա-կաթոլիկներ, հակոբիկյաններ, նեստորականներ և այլն):

Կան ուղղափառների ոչ մեծ խմբեր: Բողոքականները ներկայացված են երեք համայնքներով, որոնք բաժանված են ըստ լեզվական հատկանիշի՝ պարսիկներ, հայեր և ասորիներ: Առկա են նաև կաթոլիկ հայեր և ասորիներ: Կան անգլիկանյան եկեղեցու հետևորդ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, յոթերորդ օրվա ադվենդիսթներ, հիստոնականներ և այլն: Քրիստոնյաների մեծագույն մասը Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ են: Կաթոլիկե հայերի թիվը մեծ չէ, մոտ 2000 մարդ: Մեծ չէ նաև Ավետարանչական եկեղեցու հետևորդ հայերի թիվը:

Որոշակի թիվ են կազմում նաև մինչիսլամական կրոնի՝ զրադաշտականության հետևորդները կամ փարս-կրակապաշտները: Միաստվածության (մոնոթեիզմի) հետևորդ այդ կրոնը իսլամի կողմից դիտվում է որպես Սուրբ գիրք ունեցող կրոն, հետևաբար ճանաչված է որպես «օրինական» կրոն:

Ըստ զրադաշտականների սուրբ գրքի՝ «Ավեստայի» զրադաշտականների գերագույն աստվածը Ահուրամազդան է (վերջինս հայերի մոտ հայտնի է եղել Որմիզդ անունով): Ներկայումս ընդունված տեսակետի համաձայն՝ զրադաշտական կրոնի հիմնադիր Զարադուշտրան (Զրադաշտը, պարսկերեն՝ Զարդուշթը) ապրել է մ.թ.ա. 630-553 թթ.: Զրադաշտականությունը Իրանում տիրապետող կրոն է եղել մինչև արաբների կողմից Իրանի նվաճումը:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում բնակվող զրադաշտականների թիվը հաշվվում է 23 հազար մարդ: Դրանք այն պարսիկների ժառանգորդներն են, որոնք իր ժամանակին հրաժարվեցին ընդունել դրսից պարտադրված կրոնը՝ իսլամը: VII դարից սկսած մինչև XII դարը Իրանի զրադաշտականների մի խոշոր հատվածը տեղափոխվել է Արևմտյան Հնդկաստան, որտեղ ներկայումս նրանք թիվը կազմում է մոտ 100 հազար մարդ: Գլխավորապես նրանք ապրում են Մումբայում և նրա շրջակա վայրերում: Հնդկաստանում նրանք կորցրել են իրենց լեզուն և խոսում են տեղական գուջարաթի լեզվով: Իրանում զրադաշտականներին անվանում են նաև գաբրեր: Ներկայումս առանձնացած համայնքներով նրանք ապրում են գլխավորապես Եգիպտոսում, Քերմանում, Ջահեդանում և Թեհրանում: Այդ քաղաքներից յուրաքանչյուրում նրանք ունեն տաճարներ, մեհյաններ, որտեղ և գտնվում են ատրուշանները իրենց «անմահ կրակով»:

Իրանի գրադաշտականները գլխավորապես զբաղվում են այգեգործությամբ, առևտրով (հատկապես անշարժ գույքի) և այնպիսի արհեստներով, որոնք չեն պահանջում կրակի օգտագործում:

Գաբրերն իրենց անվանում են «բեհ դինան», այսինքն՝ «լավ կրոնի հետևորդներ»: Նրանց մեծ մասը իրենց մայրենի լեզուն են համարում իրանական «դարի» կոչված բարբառը, որն օգտագործում են փոխադարձ հաղորդակցման ժամանակ: Սակայն միաժամանակ տիրապետում են նաև պարսկերեն լեզվին:

Իրանցի հրեաների դավանանքը հուդայականությունն է: Ներկայումս նրանք կազմում են երկրի ողջ բնակչության 0,3%-ը (մոտ 10 հազար մարդ), որոնք խմբավորված ձևով կամ ցրված ապրում են մեծ քաղաքներում՝ Թեհրանում, Սպահանում, Շիրազում և այլն: Ուշագրավ է նշել, որ Իրանում կան ավելի մեծ թվով հրեաներ, քան որևէ այլ մուսուլմանական երկրում:

Հրեաներն Իրանում ապրել են խորը հնությունից սկսած: Սովորաբար նրանք ապրել են իրենց մեկուսի կյանքով՝ հրեական գետտոներում:

Ներկայումս Իրանի տարածքում կան 30 սինագոգներ, որոնցից գլխավորները գտնվում են Թեհրանում, Շիրազում, Համադանում, Սպահանում և Աբադանում:

Իրանում հրեաներն ունեն մասնավոր դպրոցներ, մշակութային միություններ, «Թավմուդ» անունով հայրենակցական միություն, զանազան ակումբներ և այլն: Ինչպես և ասորիներն ու գրադաշտականները, հրեաները իրանական մեջլիսում ունեն մեկ պատգամավոր:

Իրանում կրոնական բոլոր փոքրամասնությունները օգտվում են իրենց դավանած կրոնի արարողություններին մասնակցելու համար երկրից դուրս տարբեր սրբավայրեր ուխտագնացության մեկնելու ազատությունից:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո ընկած տարիներին Իրանից մշտապես տեղի է ունեցել հրեաների արտագաղթ դեպի Իսրայել, որի հետևանքով Իրանի հրեա բնակչության թիվը մշտապես տարեցտարի նվազել է:

Իրանում աննշան տարածում ունի նաև եզդիականությունը: Եզդիները փոքր խմբերով ապրում են Իրանական Բրդստանում և այլևայլ քաղաքներում, այդ թվում նաև Թեհրանում:

Անցյալում ինչպես շիականության (շիիզմի), այնպես էլ սուննիականության (սուննիզմի) հետևորդների շրջանում մեծ տարածում են ունեցել սուֆիական միաբանությունները: Իսլամի մեջ միատիկա-ճգնավորական այդ ուղղությունը՝ սուֆիականությունը (սուֆիզմ), Իրանում տարածվել է XI

դարում: Սկզբնական շրջանում այն դիտվում էր որպես մաքուր իրանական հոգևոր իդեալների վերածնունդ՝ Իրանում արաբների քաղաքական և կրոնական տիրապետությունից հետո:

Մեր օրերում ևս սուֆիական միաբանությունները մասնակիորեն պահպանում են իրենց նշանակությունը երկրի որոշ հիմնականում գյուղական վայրերում: Այսօր էլ Իրանի տարբեր վայրերում կարելի է հանդիպել սուֆիզմի հետևորդ թափառող դերվիշների, որոնք ունեն իրենց հավաքատեղիները և կատարում են ծիսակատարություններ:

Շիա-իմանականների համար Մեքքայի և Մեդինայի (Մաուդյան Արաբիայում) հետ միաժամանակ սրբազան վայրեր (հետևաբար նաև ուխտագնացության վայրեր) են հանդիսանում Քարբալան, Նաջաֆը և Քազեմեյնը (Իրաք): Իրանում շիաների համար գլխավոր սրբավայր է հանդիսանում Մեշհեդ (Մաշհադ) քաղաքը, որտեղ գտնվում է ուլեթորդ իմամ Ալի ար-Ռեզայի (սպանվել է 818 թ. խալիֆ Ալ-Մամունի կողմից) դամբարանը: Այդ դամբարանն են այցելում ուխտավորներ ոչ միայն Իրանից, այլև Միջին Արևելքի հարևան երկրներից, Հնդկաստանից և այլն: Մեշհեդ ուխտագնացության գնացածների անվանը ավելանում է «Մեշհեդի» պատվավոր տիտղոսը, որի կրողների նկատմամբ շիաների մոտ գոյություն ունի մեծ հարգանք: Էմամ Ռեզայի դամբարանը նաև զբոսաշրջության խոշոր կենտրոն է, տարեկան այդ համալիրն են այցելում տասնհինգ-քսան միլիոն մարդ:

Իրանում կարևոր շիական սրբավայր է նաև Ղում (Ղոմ) քաղաքում իմամ Ռեզայի քրոջ՝ Ֆաթիմայի (մահացել է 816 թ.) դամբարանը:

Հավատացյալները ուխտագնացություն են կատարում նաև այն դամբարանները, որտեղ, ըստ ավանդության, թաղված են շիական իմամների ժառանգորդները: Այդ վայրերը սովորաբար կոչվում են «իմամզադե»: Դրանցից կարելի է հիշատակել Շահ Աբդուլ-Ազիմը Ռեյում (ներկայումս այն միացել է Թեհրան քաղաքին), Շահ Չերաղը՝ Շիրազում, Ամոլի, Ռեշտի, Լահիջանի, Սպահանի, Շիրվանի և այլ վայրերի իմամզադեները:

Իրանում շիական հոգևորականության (րուհանիյաթ) կարևորագույն առանձնահատկությունը հնուց անտի հանդիսացել է այն, որ նա ունեցել է և ներկայումս էլ ունի պետական իշխանությունից անկախ ինքնավար կազմակերպչական կառույցի բնույթ: Բացի այդ, Իրանում շիական հոգևորականությունը զանգվածների վրա միշտ էլ ունեցել է չափազանց մեծ ազդեցություն: Համարյա մշտապես շահական իշխանության և շիական հոգևորականության միջև առկա են եղել սուր հակասություններ, որոնց հանգուցալուծումը հաճախ հանգեցրել է զանգվածային անկարգությունների և

նույնիսկ ապստամբությունների: Շիա հոգևորականության դիրքերը թուլացնելու նպատակով Ռեզա շահ Փահլավին, իսկ հետագայում նրան փոխարինած որդին՝ Մոհամմադ Ռեզա շահը, աշխատել են հենվել Իրանի նախախլամական շրջանի ավանդույթների վրա:

Ներկայումս, ըստ որոշ տվյալների, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում գոյություն ունեն հետևյալ հոգևոր կարգերը, ախունդ կամ մուլա, հոջաթ-օլ-էսլամ (լրիվ՝ հոջաթ-օլ-էսլամ վա-լ-մուսլեմին), այաթոլլահ, մարջա-օթ-թադլիդ և այաթոլլահ ալ ուզմա: Իրենց դիրքով ավելի բարձր հոգևորականները կոչվում են մուշտեհիդներ, թեև 1978-1979 թթ. իսլամական հեղափոխությունից հետո այդ կոչումը դարձավ քիչ գործածական: Նրա փոխարեն օգտագործվում է այաթոլլահ տերմինը: Ախունդները պատասխանատու են մզկիթներում իրականացվող կրոնական տարբեր ծիսակատարությունների, քարոզների և նամազների կազմակերպման համար: Նրանք հաճախ դասավանդում են մզկիթներին կից հոգևոր դպրոցներում՝ մեդրեսներում: Ախունդներն ունեն տարբեր կրոնական աստիճաններ և կոչումներ, կրում են կրոնական հատուկ հագուստ: Ներկայումս ախունդ դիմելաձևը Իրանում հնացել է, ավելի գործածական է մոլլան: Այաթոլլան (բառացի «Աստծո նշան») հանդիսանում է շիա հոգևորականության բարձրագույն կրոնական կոչում: Այն տրվում է աստվածաբանության բնագավառում մեծ նվաճումներ ձեռք բերած հոջաթ-օլ-էսլամ կրոնական կոչում ունեցող գործիչներին: Մարջա-օթ-թադլիդ, մարջայե դինի բառացի նշանակում է «ընդօրինակման աղբյուր»: Դա իսլամի շիա ուղղության բարձրագույն հոգևոր կոչում է: Այն տրվում է այաթոլլահի կոչում ունեցող բարձրաստիճան հոգևորականներին, որին ավելանում է «Մեծ» բառը: Այդ կոչումն ունեցողը իրավունք ունի բացելու իր սեփական մեդրեսեն (դպրոցը): Ըստ էության նա համարվում է շիա կրոնական նվիրապետության մեջ իշխանություն ունեցող անձ, ունենում է իր աշակերտները, որոնք պատրաստվում են որպես նրա հոգևոր ժառանգորդներ, իրավասու է շարադրել իսլամական իրավունքի վերաբերյալ սեփական հայեցակարգը արտացոլող աշխատություններ, որը կոչվում է «Ռեսալեհ»: Մարջայե թադլիդ կոչում ունեցող մեծ այաթոլլան իրավունք ունի Ֆեթվա արձակելու այս կամ այն հարցի վերաբերյալ, բացելու իր սեփական գրասենյակը, որը զբաղվում է գրագրությամբ, ֆինանսական հարցերով և այլն:

Ըստ որոշ տվյալների, ներկայումս ԻԻՀ-ում կուլտի սպասավորների թիվը հասնում է 200 հազարի: Շիական հոգևորականության մեծ մասը ծխական մոլլաներ են (ախունդներ), որոնք ստանում են աշխատավարձ և ապրում են ծխականների նվիրատվություններով:

ԻԻՀ-ում հոգևոր դասի պատրաստման ավանդական կենտրոններ են Ղումը (Ղոմ) և Մեշհեդը: Ղումը համարվում է Իրանի կարևորագույն հոգևոր կենտրոնը: Այդ քաղաքում գործում են բարձրագույն կրոնական (աստվածաբանական) դպրոց, բարձրագույն կրոնական ուսումնական հաստատություններ (հատկապես հայտնի է Ղոմի «Կրոնների և դավանանքների համալսարանը»): Ինչպես բուն հոգևորականության, այնպես էլ նրա կողմից վերահսկվող ուսումնական ու այլ կարգի հիմնարկությունների գոյության հիմնական աղբյուր են հանդիսացել և ներկայումս էլ հանդիսանում են վակուֆներից կամ վաքֆներից (մզկիթապատկան կալվածքներ) և կրոնական հարկերի համակարգից ստացվող եկամուտները:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության սահմանադրությունը օրինականացրել է մզկիթների ներգրավումը պետական քաղաքական համակարգի մեջ: Գործականում տեղի է ունեցել բոլոր կրոնական հիմնարկությունների պետականացում: Իսկ «Վելայաթե ֆադլիհի» սկզբունքի իրականացումը, ըստ որի Իրանում գերագույն իշխանությունը դարձավ հանրահայտ շիական օրենսդիրների (ֆաքիհների) առանձնաշնորհը, շիական խոշոր հոգևորականության համար ապահովեց գերիշխանություն նաև քաղաքականության մեջ:

Շիաների մոտ և առհասարակ ամբողջությամբ վերցրած իսլամի մեջ խստիվ կրոնական նվիրապետություն կամ աստիճանակարգ գոյություն չունի, թեև մուշտեհիդները, որոնք XX դարի սկզբին երկրում հաշվվում էին մի քանի տասնյակ, կազմում էին մի հոգևոր ժողով՝ շիական հոգևորականության փաստացի վերնախավը: Ի դեպ, իրանական մուշտեհիդների հետ անբաժան ու սերտ կապի մեջ էին գտնվում շիական խոշոր հեղինակությունները, որոնց մշտական նստավայր-սրբավայրերն էին Քարբալան, Նաջաֆը և Քազեմեյնը Իրաքում: Նրանց հաջորդում էին իշխանություններին մոտ կանգնած կրոնական դատարանների ղեկավարները, խոշոր քաղաքներում ուրբաթօրյա մզկիթների ղեկավարները, վակուֆային կալվածքների կառավարիչները, մեդրեսեների հոգաբարձուները (շեյխ օլ-իսլամները, իմամ ջոմենները, մութավալլիները, մուդարրեսները):

ԻԻՀ-ում խոշոր կրոնական հեղինակությունները՝ այաթոլլաները և այլն հաճախ ելույթ են ունենում ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ, ինչպես նաև ուրբաթօրյա հասարակական աղոթքների ժամանակ, որոնց մասնակցում են հազարավոր մարդիկ, և որոնք ձայնասփռվում են ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ:

Բոլոր մուսուլմանների սուրբ գիրքը և միաժամանակ հավատի աղբյուրը Ղուրանն է (Կորանը, արաբերեն Ալ-Կորան ալ-Քարիմ): Շիաների

սրբազան ավանդությունները (ավարները) միայն առանձին դեպքերում են տարբերվում սունիական ավանդություններից (հադիսներից):

Իրանի Իսլամական Հանրապետության ողջ քաղաքականությունը խարսխված է կրոնական սկզբունքների վրա: Կառավարությունն իսլամի շիական ուղղությունը դիտում է որպես պաշտոնական գաղափարախոսություն:

Այսպիսով, իսլամը ժամանակակից Իրանում ակտիվ քաղաքական գործոն է: Միաժամանակ իսլամական արժեքները հաճախ կազմում են ազգային-մշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ մասը: Իսլամական կոնցեպցիայի կողմից պատմական պրոցեսը դիտվում է որպես «մարդու վերադարձ Ալլահին»: Այսինքն՝ մարդկության ուղին՝ դա դեպի Ալլահը գնացող ուղին է («սաբիդլլահ»): Օժտված լինելով բանականությամբ՝ մարդիկ կարող են ընտրություն կատարել բարու և չարի միջև, այսինքն միանալ «Ալլահի կուսակցությանը» («հըզբուլլահ») կամ սատանայի կուսակցությանը» («հըզբուլլայթան»):

ԻԻՀ-ում բարձր հոգևորականությունը հետևողականորեն աշխատանք է տանում «նախնական իսլամի մաքրությանը» վերադառնալու համար: Ըստ այսմ, կազմակերպվում են զանազան հանդիսություններ ու տոնախմբություններ, որոնց նպատակն է զանգվածներին ներկայացնել Մուհամմադ մարգարեի կերպարը որպես իդեալական մարդու, սրբության ու բարոյական մաքրության տիպարի:

Մարգարեն վկայակոչվում է նաև իշխանության գաղափարը հիմնավորելու համար: Այն ձևակերպվում է հետևյալ կերպ, ալլահը միասնական ու եզակի է, հետևաբար՝ իշխանությունը ևս միասնական է և չի կարող տրոհվել: Իշխանության բոլոր տեսակներն ու գործառույթները պետք է կենտրոնացված լինեն միասնական ձեռքերում: Այդ գաղափարը հաստատելու համար վկայակոչվում է ոչ միայն Ղուրանը, այլև սուննան՝ Մուհամմադի ասույթները: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը դասվում է աշխարհի այն սակավաթիվ երկրների շարքում, որտեղ ողջ կառավարումը և գաղափարախոսությունը հիմնված են կրոնական սկզբունքների վրա: Համաձայն ԻԻՀ սահմանադրության՝ այդ սկզբունքը հավերժ և անփոփոխ է:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարման համակարգը հայտնի է «Վելայաթե Ֆադիհ» անվամբ: Դա մի ուսմունք է, որն արտահայտում է մուսուլմանական համայնքում իմամներից իշխանության ժառանգական հանձնման շարունակական կապը: Այսինքն՝ երկրի վրա իմամի ժամանակավոր բացակայության ժամանակ իշխանությունն իրագործում են կրոնական «ամենաարժանավոր հեղինակությունները»: Ֆադիհը վեր է

կանգնած պետական ու կառավարման ողջ համակարգից: Վելայեթե Ֆադիհի ուսմունքն ամրագրված է ԻԻՀ սահմանադրությամբ:

Հատկանշական է, որ ԻԻՀ-ում հաճախ աշխարհիկ մտածելակերպ ունեցող իրանական ազգայնականները ևս դիմում են իսլամին որպես ազգային արժեքների աղբյուրներից մեկի:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության հասարակական կյանքում մեծ դեր են խաղում այսպես կոչված «ժողովրդական իսլամի» ներկայացուցիչները (շեյխերը, սուֆիական միաբանությունների, մահդիստական համայնքների ղեկավարները, սրբավայրերի վերակացու-պահապանները, թափառող դերվիշները և այլն), որոնք ավանդաբար կապված են ոչ միայն գյուղի, այլև քաղաքային բնակչության ստորին խավերի հետ: Ուլամաների և կուլտի այլ սպասավորների կարևորագույն քաղաքական ամբիոն է հանդիսանում մզկիթը: Այստեղ իրանցիները ոչ միայն աղոթում են, այլև քննարկում բոլոր քաղաքական նորությունները, իրենց քաղաքական վարքի մասին հոգևոր անձանցից ստանում են հրահանգներ և այլն:

ԻԻՀ-ում աշխարհիկ կրթության հետ համատեղ գոյություն ունի ուսումնառության ավանդական իսլամական համակարգ: Այն սկսվում է տարրական մեղրեսներից և հասնում է մինչև մահմեդական համալսարանները: Ղոմ քաղաքում հրատարակվում է մեծ քանակությամբ կրոնական գրականություն: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ ԻԻՀ-ում ուսումնական հաստատությունները հանդիսանում են զանգվածային գիտակցությունը ձևավորելու կարևորագույն կենտրոններ:

Պետական իրավունքի հիմք է հանդիսանում շարիաթը: Շարիաթը մուսուլմանական օրենսդրությունն է, կամ մահմեդական օրենքների համակարգված հավաքածուն՝ հիմնված Ղուրանի և սուննայի վրա: Շարիաթի մեջ իսլամի տեսանկյունից լուսաբանվում են ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ կրոնական պրոբլեմները: Նրանում մեկ միասնական համակարգի մեջ են ընդգրկված այնպիսի օրենքներ, որոնք կարգավորում են տնտեսական կյանքը, բարոյականության և էթիկայի նորմերը, մահմեդական ծեսերն ու տոները, հավատացյալների վարքագիծը և ողջ մահմեդական համայնքի ապրելակերպը:

Իսլամական սկզբունքը որոշիչ դեր ունի նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Իսլամական սահմանադրության 11-րդ հոդվածը ազդարարում է, որ բոլոր մուսուլմանները կազմում են մեկ համայնք («ունմա»), և պետությունը պարտավոր է իր քաղաքական կուրսը իրականացնել իսլամական ժողովուրդների համախոհության և միասնության հիմքի վրա, հետևողականորեն

գործադրել ջանքեր, որոնք ուղղված լինեն իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային միասնության ամրապնդմանը:

Պարզաբանվում է, որ «մարդկության» (իմա՝ իսլամական ժողովուրդների) նպատակը բոլոր մարդկանց կատարյալ հնազանդությունն է Ալլահի կամքին և համաշխարհային մի պետության ստեղծումը, որտեղ բոլորը կդառնան «ունմայի», այսինքն՝ իսլամական համայնքի անդամներ: Դժվար չէ նկատել, որ այս կոնցեպցիայի մեջ անսպող դրսևորվում են դեռևս XIX դարում Իրանում ծնունդ առած պանիսլամիզմի (համիսլամականության) սկզբունքները, որոնք մեր օրերում հանդես են գալիս ժամանակի ոգով վերանայված տարբերակով:

Իրանական պաշտոնական քարոզչությունը աշխատում է իսլամի բարոյաէթիկական սկզբունքները սերտորեն կապել ազգային ավանդույթի հետ, որպես ազգային-պատմական անհատականության բաղկացուցիչ մաս: Թեև ազգայնականությունը (նացիոնալիզմ) իր ողջ էությունը աշխարհիկ գաղափարախոսություն է, սակայն Իրանում իսլամը և ազգայնականությունը ինչպես պաշտոնական, այնպես էլ ոչ պաշտոնական ոլորտներում ոչ միայն սերտորեն համագործակցում են միմյանց հետ, այլև զգում են մեկը մյուսի կարիքը: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում անձի կամ հավաքականության իսլամի շիական ուղղությանը պատկանելությունը դիտվում է որպես կոնֆեսիոնալ ազգայնականության հիմք:

ԻԻՀ-ում պետական կրոն հռչակված իսլամի շիական ուղղությունը դիտվում է որպես եզակի մի ուսմունք, որն ի վիճակի է լուծել ժամանակակից մարդու առջև կանգնած պրոբլեմները և մոբիլիզացնել հասարակության բոլոր անդամների եռանդը ստեղծագործ աշխատանքի համար:

Իմամ Խոմեյնին «Իսլամական հանրապետությունը» բնութագրում էր որպես «Մեծն Ալլահի պետություն»: Նա հոգևորականությանը համարում էր հասարակության էլիտար խավ և գտնում էր, որ պետության մեջ իշխանությունը պետք է կենտրոնանա «Աստծո ծառաների», այսինքն՝ հոգևորականության ձեռքերում:

ԻԻՀ քաղաքական ղեկավարությունը այն տեսակետին է, որ Իրանը, ինչպես նաև մահմեդական մյուս պետությունները, պետք է զարգանան «ինքնուրույն իսլամական ուղիով»:

Հանրահայտ իրողություն է, որ ի սկզբանե իսլամին բնորոշ է եղել կրոնի և քաղաքականության միասնության գաղափարը: Այդ իսկ տեսակետից բնավ պատահական չէ, որ ԻԻՀ-ում իսլամը ըստ էության հանդիսանում է և՛ կրոնական ուսմունք, և՛ քաղաքական ծրագիր: Ուստի այդ պետության քաղաքական ղեկավարությունը կարիք ունի մահմեդական ուլա-

մայի ծառայությանը որպես միջնորդի, ապահովելու համար շփումները քաղաքական ավանգարդի ու զանգվածների միջև՝ բնակչությանը մոբիլիզացնելու համար ինչպես ազգային նպատակներն իրագործելու, այնպես էլ ընդդիմության դեմ պայքարելու համար, որը նույնպես հաճախ հանդես է գալիս կրոնական կարգախոսների ներքո:

ԻԻՀ-ում պաշտոնական քարոզչությունը մշտապես այն միտքն է պրոպագանդում, որ միայն կրոնն է ի վիճակի երաշխավորելու մարդու և ողջ հասարակության առողջ բարոյական ոգին և նրա բարոյաքաղաքական միասնությունը: Այդ սկզբունքը ենթադրում է, որ «կրոնն ամեն ինչ է» և նույնիսկ բարձր է քաղաքականությունից: Դա նաև ենթադրում է, որ բոլոր իրանցիները պետք է քաղաքականապես ակտիվ լինեն և պետք է համախմբվեն իսլամի կանաչ դրոշի ներքո:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրանական պետության պաշտոնական անվանումը՝ Զոմհուրիյե Էսլամիյե Իրան է (Իրանի Իսլամական Հանրապետություն): Պետական դրոշն ուղղանկյուն է՝ հորիզոնական ուղղությամբ ձգվող եռագույն շերտով՝ կանաչ, սպիտակ, կարմիր: Կենտրոնում Իսլամական Հանրապետության գինանշանն է: Դրոշի կանաչ շերտի ներքևի եզրին ամբողջ դրոշի երկայնքով և կարմիր շերտի վերևի եզրի ամբողջ երկայնքով պարսկերեն գրված է Իրանի Իսլամական Հանրապետության նշանաբանը՝ «Ալլահ-օ-Աքբար» («Ալլահը մեծ է՝ կամ «ամենագոր է»):

ԻԻՀ գինանշանը արտաքին տեսքով կլոր, գրաֆիկական հնարքով արված նախշ է, որը կարդացվում է «Լա իլլահ իլահ-լա» (արաբերեն «չկա աստվածություն Ալլահից բացի»):

Իրանի Իսլամական Հանրապետության պետական օրհներգը գրվել է Մեհդի Ֆիրուզյանի գլխավորած երգահանների և բանաստեղծների ստեղծագործական խմբի կողմից 1994 թվականին:

ԻԻՀ նշանաբանն է «Էսթեղլալ, ազադի, Զոմհուրիյե Էսլամի» («Անկախություն, ազատություն, Իսլամական Հանրապետություն»):

1905–1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխության հետևանքով բացարձակ միապետությունից Իրանը դարձավ սահմանադրական կամ խորհրդարանական միապետություն և ստացավ իր առաջին սահմանադրությունը, որը բաղկացած էր երկու մասից՝ Հիմնական օրենքից (ընդունվել է 1906 թ. դեկտեմբերին) և Հիմնական օրենքի լրացումներից (հավելումներից) 1907 թ. հոկտեմբերին: Հիմնական օրենքն ուներ 5 բաժին, որոնք բաղկացած էին 51 հոդվածներից: Նրանցում շոշափվում էին հետևյալ հարցերը. խորհրդարանի (Մեջլիս) կառուցվածքի, մեջլիսի պարտականությունների և լիազորությունների՝ մեջլիսի կողմից առաջարկություններ անելու կարգի և սենատի կազմավորման կարգի մասին: Հիմնական օրենքի լրացումներում ամենակարևոր բաժինը սահմանադրությանը վերաբերող խնդիրներն էին: 10 բաժնից և 107 հոդվածներից բաղկացած լրացումներում խոսվում են Իրանի ժողովրդի իրավունքների, մեջլիսի և սենատի անդամների իրավունքների, Իրանի միապետի իրավունքների, նախարարների լիազորությունների, դատական իշխանության՝ գավառական էնջումենների իրավունքների, երկրի ֆինանսների, բանակի մասին և այլն:

Հետագայում, չնայած երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող նշանակալից փոփոխությունների, 1907–1979 թթ. ընթացքում իրանական սահմանադրության մեջ էական փոփոխություններ չէին մտցվել, բացառությամբ այն ճշտումների, որոնք վերաբերում էին շահի առանձնաշնորհումներին ու իրավունքներին: Այսպես, 1925 թ. Ղաջարների դինաստիայի տապալման և Ռեզա-խան Փահլավի Իրանի շահ հռչակվելու կապակցությամբ սահմանադրության մեջ կատարվեցին այնպիսի ուղղումներ, որոնք ընդլայնում էին միապետի լիազորությունները և իրավասության սահմանները:

Իրանի սահմանադիր ժողովը սահմանադրության մեջ վերստին փոփոխություններ մտցրեց 1949 թ., այս անգամ Ռեզա շահի թագակիր որդուն՝ Մոհամմադ Ռեզա շահ Փահլավիի, որպես պետության ղեկավարի, իրավասությունների շրջանակը ընդլայնելու նպատակով: Ավելի ուշ՝ 1957 թ., մեջլիսը շահին տրամադրեց մի նոր առանձնաշնորհում՝ Վետոյի իրավունք: 1967 թ. Մոհամմադ Ռեզա շահը սահմանադիր ժողովից կորզեց մի նոր բացառիկ իրավունք իր հաջորդին (ժառանգորդին) սեփական կամքով որոշելու ու նշանակելու վերաբերյալ:

Հետևողականորեն առաջ տանելով իր մենատիրական իշխանությունը ուժեղացնելու և ընդլայնելու քաղաքականությունը՝ 1970-ական թվա-

կաններին շահը երկրում հաստատեց կառավարման ավտորիտար վարչակարգ, որի նկատմամբ երկրի սահմանադրությունը ըստ էության որևէ ազդեցություն չունեց:

1979 թ. իսլամական հեղափոխության հետևանքով միապետության տապալումից և իսլամական հանրապետության հռչակումից հետո օրակարգի հարց դարձավ նոր սահմանադրություն ընդունելու և նոր պետականություն ձևավորելու հույժ կարևոր խնդիրը: Որոշ ազատական հայացքների տեր գործիչներ առաջարկեցին հիմք ընդունել 1906 թ. սահմանադրությունը, նրա միջից հանելով այն բոլորը, ինչ վերաբերում էր միապետությանը և ավելացնելով իսլամական հանրապետությանը վերաբերող սկզբունքները: Սակայն այդ գաղափարը լայն աջակցություն չստացավ: Խոմեյնիի և նրա կողմնակիցների համար կարևորագույն հարց էր հանդիսանում սահմանադրության մեջ վելայաթէ ֆաղիհի սկզբունքի արմատավորումը, որը կոչված էր ապահովել հոգևոր առաջնորդի, տվյալ դեպքում իմամ Խոմեյնիի և առհասարակ մահմեդական հոգևորականության գերագույն իշխանությունը: Հենց այդ հարցի շուրջը տարբեր քաղաքական խմբավորումների միջև ծավալվեց սուր վեճ: Այսպես, հոգևոր ազդեցիկ հեղինակություններից մեկը՝ այաթոլլահ Մեյլեդ-Քազեմ Շարիաթմադարին դեմ արտահայտվեց սահմանադրության մեջ վելայաթէ ֆաղիհի սկզբունքը մտցնելուն, գտնելով, որ դա հակասում է շիական ավանդույթին: Նա այն տեսակետին էր, որ իսլամական հոգևորականությունը չպետք է անմիջական մասնակցություն ունենա երկրի կառավարման մեջ և պետական գործերում: Որպես խոմեյնիականների լուրջ ընդդիմախոս հանդես էին գալիս նաև բուրժուական ազատականները, որոնք ձգտում էին նոր ընդունվելիք սահմանադրությանը հաղորդել բուրժուական բնույթ, ընդ որում աշխատելով իսլամական կարգախոսները զուգակցել Իրանում կապիտալիստական կարգերի պահպանման հետ:

Ի վերջո մշակվեց սահմանադրության մի նախագիծ, որն ամբողջությամբ կազմված էր իմամ Խոմեյնիի գաղափարների ազդեցությամբ: 1979 թ. հունիսին նոր իշխանությունները իրապարակեցին նոր սահմանադրության նախագիծը: Սակայն բարձր և ազդեցիկ հոգևորականության այն մասը, որը կիսում էր այաթոլլահ Շարիաթմադարիի տեսակետները, սկիների վրա ընդունեց այն: Ազդեցիկ հանրային գործիչների մի մեծ խումբ ևս, որն աջակցում էր հոգևորականությանը, նույնպես դեմ արտահայտվեց սահմանադրության նախագծին, քանի որ նրանում նախատեսվում էր ստեղծել նախագահական պետություն, մի հանգամանք, որը չէր համապատասխանում հոգևոր հեղինակությունների շահերին: Ուստի 1979 թ.

դեկտեմբերի 2-3-ին սահմանադրության նախագիծը դրվեց հանրաքվեի, և ձայների մեծամասնությամբ այն հավանության արժանացավ: Այլ կերպ ասած, Իրանի Իսլամական Հանրապետության ներկայիս սահմանադրությունը գործում է 1979 թ. դեկտեմբեր ամսից սկսած: Ամբողջությամբ վերցրած սահմանադրությունը համապատասխանում էր իսլամական հանրապետության վերաբերյալ Խոմեյնիի ուսմունքի ոգուն: Նրանում պետական իշխանության մարմինները ենթարկվում էին դասային-կրոնական մարմիններին՝ Ֆաքիհին, որն անվանվում էր նաև Բահբար (Առաջնորդ), ինչպես նաև Դիտորդական խորհրդին, որը բաղկացած էր տասներկու աստվածաբաններից ու իրավագետներից, ընդ որում վեց աստվածաբանները նշանակվում էին Բահբարի կողմից, վեց իրավագետներն ընտրվում էին խորհրդարանի կողմից՝ Գերագույն դատարանի ներկայացմամբ:

Սահմանադրության ընդունումից հետո տասը տարի անց նրա մեջ տեղի են ունեցել մասնակի փոփոխություններ, որոնք հավանության են արժանացել 1989 թ. հուլիսի 28-ի հանրաքվեով: Այսպիսով, Սահմանադրությունը նախատեսում էր ֆաղիհի ինստիտուտի արմատավորում: Իրանի Իսլամական Հանրապետության ֆաղիհ էր հռչակվում իմամ Խոմեյնին: Աշխարհիկ քաղաքական կազմակերպությունների ղեկավարները վերայեթ: ֆաղիհի արմատավորումը սահմանադրության մեջ գնահատեցին որպես մի փորձ երկրում արմատավորելու համար աստվածապետական դիկտատուրա: Քրդերով, ազերի թյուրքերով, բելուջներով, թուրքմեններով և արաբներով բնակեցված նահանգներում, որտեղ ոչ շատ վաղուց ծայր էին առել հանուն ինքնավարության շարժումներ, սահմանադրության մեջ ֆաղիհի վերաբերյալ դրույթն ընդունեցին անհանգստությամբ ու տագնապալի սպասողականությամբ: Մինչդեռ բնակչության չքավոր խավերից բաղկացած հավատացյալների նշանակալից մասը, որոնք կատարելապես վստահում էին իրենց «Բահբարին»՝ Խոմեյնիին, այդ լուրն ընդունեցին ցնծությամբ:

Այսպիսով, Իրանում ստեղծվում էր թեոկրատիկ-աստվածապետական բնույթ ունեցող հանրապետական վարչակարգ: Սահմանադրությունը իրանական պետության ցմահ գերագույն առաջնորդ էր հռչակում իմամ Խոմեյնիին: Կառավարման իսլամական ձևը իրենով նշանավորում էր ոչ միայն նոր տիպի պետական համակարգի ստեղծում, այլև նոր աշխարհայացքային կառույցի արմատավորում և սկզբունքորեն նոր հայացք դեպի աշխարհն ու հայրենիքը:

ԻԻՀ սահմանադրությունը կազմված է ընդարձակ նախաբանից (պրեամպուլա), որտեղ շարադրված է Իրանի պատմության անցյալ ժամա-

նակների ընթացքը՝ ըստ այն կազմողների մեկնաբանության, պարզաբանվում է Իսլամական Հանրապետության մոտեցումները այնպիսի հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք են իսլամական իշխանությունը, իսլամի մեջ կառավարման մեթոդը, իսլամական տնտեսությանը առնչվող խնդիրներ, բանակը, պետական իշխանության ճյուղերը, զանգվածային լրատվության միջոցները, կինը հասարակության մեջ և այլն:

Սահմանադրության նախաբանում իսլամական իշխանությունը բնութագրվում է որպես «կրոնապետության հիմքով իսլամական իշխանություն»: Իսլամի մեջ կառավարման կարգի վերաբերյալ տրվում է հետևյալ ձևակերպումը. «Իսլամի տեսանկյունից կառավարումը ձևավորվում է ոչ թե դասակարգային, անձնական կամ խմբակային շահերից ելնելով, այլ բխում է համակրոնակիցների, համալսոհների և ժողովրդի իղձերից, որն ինքնակազմակերպվում է, որպեսզի հոգևոր և աշխարհայացքային էվոյուցիայով հասնի վերջնական նպատակին՝ մոտենալ Աստծուն»:

Այնուհետև նշվում է, որ «Սահմանադրությունը պայմաններ է ստեղծում հեղափոխությունն իր սահմաններից դուրս շարունակելու համար և ջանում է մյուս ժողովրդական և իսլամական շարժումների հետ հարաբերությունները զարգացնելով ճանապարհ գտնի ստեղծելու միասնական համաշխարհային իսլամական ումմայի (ազգ) ստեղծման... համար և աջակցել ամբողջ աշխարհում ընչազուրկ ժողովուրդների փրկման գործին»:

Սահմանադրության նախաբանում ազդարարվում է, որ «հաշվի առնելով այդ մեծ շարժման (հեղափոխության - Վ.Բ.) իմաստը» սահմանադրությունը երաշխավորում է, որ իսլամական պետության մեջ բացառվելու է տնտեսական մենաշնորհների գոյությունը, վերացվելու է բռնատիրական համակարգը, այդ թվում նաև սոցիալական բռնությունը, հանվելու է ժողովրդի վրայից ծանր լուծը և «ժողովրդի ճակատագիրը հանձնվելու է ժողովրդին»:

Նախաբանում շեշտվում է, որ «իսլամական կառավարման նպատակը կայանում է նրանում, որպեսզի բարձրացվի մարդու անհատականությունը որպես աստվածային համակարգ, ինչպես նաև մարդու հնարավորությունների ծաղկման և բացահայտման շնորհիվ ցույց տրվի նրա աստվածահաճո լինելը»:

«Իսլամական տնտեսությունը միջոց է, ոչ թե նպատակ» բաժնում ասվում է, որ «իսլամական տնտեսությունը նախատեսում է բնականոն պայմաններ ստեղծել մարդու ստեղծագործական կարողության համար: Դրա համար էլ իսլամական կառավարումը պարտավոր է հավասար պայ-

մաններ ստեղծել բոլորի համար, զբաղվածությունը և մարդու պահանջ-մունքների բավարարվածությունն օգտագործել նրա զարգացման շարունակման համար»:

Անդրադառնալով կանանց հարցին, սահմանադրության նախաբանը հրահանգում է, որ պետք է կարևորվի կանանց «մարդկային նշանակությունը», և «նրանք պետք է ձեռք բերեն ավելի շատ իրավունքներ»: Ընտանիքը հռչակվում է որպես «հասարակության հիմնական սաղմ և մարդկության զարգացման և հարատևման հիմնական օջախ»: Նշվում է, որ ընտանիքի նկատմամբ նման մոտեցման դեպքում կինը այլևս չի դիտվի «որպես ապրանք»: Կնոջ առաջնահերթ խնդիրն է հայտարարվում երեխաներին կրոնական ոգով դաստիարակելը: Կանանցից պահանջվում է «տղամարդու հետ քայլել սոցիալական ակտիվ կյանքի առաջին շարքերում»:

Կանգ առնելով բանակի և երկրի պաշտպանության խնդիրների վրա՝ նախաբանում նշվում է, որ զինված ուժերի՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության բանակի և Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի գործունեության հիմքը և սկզբունքը պետք է լինի «հավատը դեպի իսլամական ուսմունքը»: Նրանց խնդիրն է լինելու ոչ միայն սահմանների պահպանումը, այլ նաև «իսլամական կոչումը, այսինքն «Ջիհադը» հանուն Աստծո, ինչպես նաև պայքարը հանուն աշխարհում աստվածային օրենքի, որը դրված է նրանց ուսերի վրա»:

Անդրադառնալով արդարադատության նկատմամբ սահմանադրական մոտեցման հարցին շեշտվում է, որ մարդու իրավունքների պահպանման ճանապարհին արդարադատությունը պետք է թույլ չտա չնչին շեղումներ իսկ: «Դրա համար էլ նախատեսվում է ստեղծել արդարադատության համակարգ հիմնված իսլամական կանոններին լիակատար տիրապետող արդար դատավորների առկայության վրա»: Շարունակելով այդ միտքը այնուհետև ասվում է. «հաշվի առնելով հարցի հիմնարար կարևորությունը դատական համակարգը պետք է լինի մաքուր իր բոլոր դրսևորումներով»: Այդ միտքը Դուրանի դրույթներով ամրագրելու նպատակով բերվում է հետևյալ այսթը. «Եվ երբ դուք դատում եք մարդկանց, ապա դատեք արդարացի» (Սուրահ «Կին», այսթ 58):

«Գործադիր իշխանությունը» բաժնում ասվում է, որ այդ իշխանության խնդիրն է ամեն կերպ նպաստել իսլամական հասարակարգ ստեղծելու գործին: Նշվում է, որ իսլամի տեսանկյունից չի ընդունվում այնպիսի վարչակարգի գոյությունը, որը ստեղծելով արգելքներ և ուղեփակոցներ, դանդաղեցնում է այդ գործը կամ ուղղակի կասեցնում: «Դրա հետևանքով կտրականապես մերժվում են սատանայական բռնակալական վարչակար-

գի ծնունդ բյուրոկրատական մեխանիզմները, որպեսզի դրանց տեղը գրավի ավելի արդյունավետ գործադիր մեխանիզմ, որը կարողանա արագորեն կատարել իր վարչական պարտականությունները»:

Սահմանադրության նախաբանը ավարտվում է հետևյալ հայտարարությամբ. «հուսով ենք, որ լուսնային հիջրայի նոր դարը կդառնա ամբողջ աշխարհում ընչազուրկների կողմից բոլոր բռնակալների տապալման դար»:

Սահմանադրության հիմնական տեքստը բաղկացած էր 12 բաժիններից (գլուխներից), որոնք համախմբված էին 175 հոդվածների մեջ: 1989 թ. մտցված ճշտումներից հետո, բաժինների թիվը մեծացավ մինչև 14-ի, իսկ հոդվածները՝ մինչև 177-ի: Նրանցում իրենց արտացոլումը գտան հետևյալ թեմաները. պետականության ընդհանուր սկզբունքները, պետական իշխանության հատկանիշները, ժողովրդի իրավունքները, տնտեսությունը և ֆինանսները, ազգային անկախության և ինքնիշխանության խնդիրներն ու պետական իշխանության ճյուղերը, օրենսդիր իշխանությունը, առաջնորդը, գործադիր իշխանությունը, դատական իշխանությունը, զանգվածային լրատվության միջոցները, ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը, հիմնական օրենքի մեջ փոփոխություններն ու ճշտումներ մտցնելու կանոնակարգը:

ԻԻՀ սահմանադրությունը ամբողջապես խաբսխված է կառավարման իսլամական ձևի կամ «վելայաթե ֆադիհի» վրա: Դա նշանակում է, որ ա. Իրանում ժամանակակից իրավունքը ենթակա է կրոնական նորմերին և բ. իրավունքի երեք հիմնական աղբյուրներից (կրոնական, սահմանադրական և աշխարհիկ օրենսդրության) առաջնությունը պատկանում է իսլամական սկզբունքներին: Վելայաթե ֆադիհի բուն էությունը կայանում է նրանում, որ պետական իշխանության այլևայլ մարմինները, այդ թվում նաև խորհրդարանը, կառավարությունը և այլն, ներքևից վերև, ուղղահայաց գծով ենթարկվում են իսլամական հեղափոխության առաջնորդին (րահ-բար) և նրա անմիջական հսկողության ներքո գտնվող այսպես կոչված «Դիտողական խորհրդին» (օրենսդրական իշխանության նկատմամբ կրոնական հսկողության մարմին):

Սահմանադրության մեջ նշվում է, որ վելայաթե ֆադիհը կոչված է նաև «օգնել Իրանի մահմեդական ժողովրդին պարզորոշ գիտակցելու իսլամական գաղափարների համար առաքինի պայքարի շարունակման և ընդլայնման ուղիները»:

Կարելի է անվարան ասել, որ վելայաթե ֆադիհը հանդիսանում է խոմեյնիզմի ուսմունքի պսակը կամ ելակետային սկզբունքը: Ի դեպ,

«առաջնորդի» կամ «րահբարի» պաշտոնի ստեղծումը ևս բխում էր հենց Խոմեյնիի վելայաթ: ֆաղիիի սկզբունքից: Այդ սկզբունքի վրա խարսխված Խոմեյնիի ուսմունքը և նրա նորագույն զարգացումները ներկայումս հանդիսանում են երկրում տիրող գաղափարախոսությունը:

Անդրադառնալով Իրանի Իսլամական Հանրապետության բնակչության կրթության իրավունքի հարցին, սահմանադրությունը ազդարարում է. «բոլորի համար և բոլոր մակարդակներով անվճար ուսուցում և ֆիզիկական դաստիարակություն, ինչպես նաև բարձրագույն ուսուցման համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում և ընդլայնում (գլուխ 1, հոդվ. 3):

Սահմանադրությամբ կտրականապես մերժվում են գաղութատիրությունը և ցանկացած տեսակի բռնատիրությունը և կամայականությունը: Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքացիներին սահմանադրությունը խոստանում է «օրենքի սահմաններում քաղաքական և հասարակական ազատությունների ապահովում»:

Մերժվում է նաև ռասիզմը: Դա ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «անհարկի խտրականության վերացում և բոլորի համար արդարացի պայմանների հաստատում»: Միաժամանակ սահմանադրությունը շեշտում է հատուկ վերաբերմունքի անհրաժեշտությունը մուսուլմանների նկատմամբ. «իսլամի նորմերի հիման վրա երկրի արտաքին քաղաքականության մշակում, համայն մուսուլմանների նկատմամբ եղբայրական նվիրվածություն և աշխարհի ընչազուրկների նկատմամբ հոգատարություն» (գլուխ 1, հոդվ. 3):

4-րդ հոդվածում ասվում է, որ «քաղաքացիական, քրեական, ֆինանսական, վարչական, մշակութային, ռազմական և այդ կարգի բոլոր օրենքները պետք է հիմնված լինեն իսլամական նորմերի վրա: Այդ սկզբունքը տարածվում է սահմանադրության բոլոր հոդվածների, ինչպես նաև բոլոր օրենքների և նորմատիվ ակտերի վրա» (գլուխ 1, հոդվ. 4): Իրանի Իսլամական Հանրապետության առաջնորդի (րահբար) իրավունքներն ու պարտականությունները շարադրված են սահմանադրության 8-րդ բաժնի 5-րդ հոդվածում, որտեղ ասվում է, որ «թաքնված իմամի դարաշրջանում» մահմեդական համայնքի ղեկավարումը և նրա կառավարումն իրագործվում են բարձր մարդկային հատկանիշներ ունեցող ֆաղիիի կողմից, որին ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը ընդունում է «որպես իր ղեկավար»:

Նշվում է, որ երկրի նախագահը, մեջլիսի պատգամավորները և այլն ընտրվում են ժողովրդի կողմից, իսկ սահմանադրության այլ հոդվածներում նախատեսված դեպքում հանրաքվեով: Միաժամանակ հատուկ շեշտվում է, որ «Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում երկրի գործերի կառավարումը պետք է տեղի ունենա համընդհանուր քվեարկությամբ» (հոդվ. 6):

Սահմանադրության 9-րդ հոդվածը ազդարարում է, որ «Իրանի Իսլամական Հանրապետության ազատությունը, միասնականությունը, անկախությունը և երկրի տարածքային ամբողջականությունն անբաժանելի տարրեր են և նրանց պահպանումը հանդիսանում է կառավարության և ամբողջ ժողովրդի պարտականությունը» (գլուխ 1, հոդվ. 9):

Սահմանադրության մեջ շոշափվում են նաև ազգային հարցին առնչվող խնդիրներ: Հանրահայտ իրողություն է, որ ամենասուր սոցիալ-քաղական հարցերից մեկը, որն առկա էր Իրանում շահական միապետության գոյության շրջանում, ազգային հարցն էր: Այդ հարցը անկասկած հանդիսացավ 1978-1979 թթ. իսլամական հեղափոխության պատճառներից մեկը: Ինչպիսի՞ մեկնաբանություն է ստանում այդ հարցը Իրանի Իսլամական Հանրապետության օրենսդրությամբ: Ըստ այդ երկրի սահմանադրության՝ գոյություն ունի «իրանական ժողովուրդ» հասկացությունը: Այն խարսխված է ազգային-քաղաքական ընդհանրության հիմքի վրա: Ընդ որում, հաշվի է առնված այն հանգամանքը, որ Իրանի ժողովուրդները գտնվում են ազգային ընդհանրությունների ձևավորման տարբեր աստիճաններում:

Ազգային հարցի խնդիրներին անդրադառնալիս ԻԻՀ կառավարող վարչակարգը որպես ելակետ է ընդունում այն սկզբունքը, որ Իրանը բազմազգ երկիր է, ուստի ազգային հարցը չի կարելի մեկնաբանել միանշանակ ձևով: Որ այն մշտապես ունեցել է և այսօր էլ ունի իր յուրահատկությունները: «Իրանական ժողովուրդ» հասկացությունը մեկնաբանելիս, երկրի սահմանադրությունը հաշվի է առնում այն կարևորագույն հանգամանքը, որ ԻԻՀ-ում ազգային փոքրամասնությունների ազգային ինքնագիտակցության ձևավորումը նրանց գիտակցության միջից դեռևս դուրս չի մղել այս կամ այն չափով նրանց պատկանելության գիտակցությունը համաիրանական հոգեբանական ընդհանրությանը, որը պայմանավորված է պատմական ճակատագրի միասնությամբ, մահմեդական կրոնով, միասնական պետականությամբ, ավանդություններով և վերջապես իրանական մշակույթի ողջ հավաքականությամբ, որի զարգացման մեջ անվիճելի ներդրում ունեն Իրանի բոլոր ժողովուրդները: Անշուշտ հաշվի է առնվում նաև այն հանգամանքը, որ ազգային ընդհանրության որոշակի տարրերի առկայությունը ի վիճակի է կոծկելու Իրանի փոքրամասնությունների էթնիկական յուրահատկության գծերը: Միանգամայն գիտակցվում է, որ այդ փոքրամասնություններից յուրաքանչյուն ունի իր պատմությունը, իր սեփական մշակութային ավանդույթները և այլն:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը աստվածապետական սկզբունքների վրա կառուցված պետություն է: Ուստի ազգային հարցում

ևս նա ամբողջապես առաջնորդվում է կրոնական սկզբունքներով: Ըստ այնմ, Իրանում իսլամը դավանող բոլոր ժողովուրդները (պարսիկներ, ադրբեջանցիներ (ազերի թյուրքեր), քրդեր, արաբներ և այլն) համարվում են մեկ միասնական իսլամական համայնքի՝ ումմայի անդամ: Այլ կերպ ասած, մահմեդականներն անկախ իրենց ազգությունից չեն ճանաչվում որպես ազգային փոքրամասնություն, նրանք բոլորը միասնական իսլամական համայնքի՝ ումմայի անդամներ են:

Ումմա հասկացությունը իսլամի մեջ ձևավորվել է դեռևս VII դարում, իսլամի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեի ժամանակներում: Նա մահմեդական հավատացյալների համայնքը անվանում էր ումմա: Ներկա ժամանակներում ումման բոլոր մահմեդականների եղբայրության ու միասնության գաղափարն է, անկախ նրանց ազգային, ռասայական և սոցիալական պատկանելությունից: Ըստ էության ումման այսպես կոչված «իսլամական ազգի» գաղափարն է: Այն կոչված է միավորելու տարբեր ժողովուրդների և էթնիկական խմբերի իսլամադավանության հիմքի վրա:

Սահմանադրությունը հայտարարում է, որ «բոլոր մուսուլմանները համարվում են մեկ ումմա և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պարտավոր է իր քաղաքական կուրսը իրականացնել իսլամական ժողովուրդների համախոհության ու միասնության հիմքի վրա, հետևողականորեն գործադրել ջանքեր, որոնք ուղղված լինեն իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային միասնության ամրապնդմանը» (գլուխ 1, հոդվ. 11):

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ ԻԻՀ սահմանադրությունը մահմեդական բնակչության շրջանակներում ազգություններ և ազգային բաժանումներ չի ճանաչում: Ազգի հատկանիշ է ճանաչվում կրոնը, անտեսելով հավատացյալների այլազանությունը ըստ ազգային հատկանիշի: Իսկ ոչ մահմեդականները՝ քրիստոնյաները (հայեր, ասորիներ), հրեաները, զրադաշտականները համարվում են ոչ թե ազգային փոքրամասնություններ, առավել ևս Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքացիներ, այլ կրոնական փոքրամասնություններ: Նրանց կարգավիճակի վերաբերյալ սահմանադրության մեջ ասվում է. «զրադաշտականները, հրեա և քրիստոնյա իրանցիները պաշտոնապես ճանաչված կրոնական փոքրամասնություններ են, որոնք օրենքի սահմաններում ազատորեն կարող են կատարել իրենց կրոնական ծեսերը, ինչպես նաև համաձայն իրենց կրոնքի, զբաղվել նոտարական գործերով և կրոնագիտական աշխատանքներով» (գլուխ 1, հոդվ. 13): Միաժամանակ սահմանադրությունը երկրի մահմեդական ազգաբնակչությանը հրահանգում է ունենալ «հարգալից վերա-

բերմունք ոչ մահմեդականների նկատմամբ, առաջնորդվելով իսլամական արդարության սկզբունքներով, ինչպես նաև հարգել նրանց մարդկային իրավունքները»: Այդ առթիվ սահմանադրության 1-ին գլխի 14-րդ հոդվածում կարդում ենք. «Ղուրանի Շարիֆա այնի համաձայն «2ի տալիս Ալլահը մեզ արգելում նրանց նկատմամբ, ովքեր չեն կովել ձեզ հետ կրոնի պատճառով և չեն վտարել ձեզ ձեր տներից օգտակար և բարերար լինել նրանց հանդեպ, քանի որ Ալլահը սիրում է արդարացիներին»: Այնուհետև ասվում է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարությունը և մահմեդականները պարտավոր են ոչ մահմեդականների նկատմամբ բարյացակամ, բարեհաճ և արդար վերաբերմունք դրսևորել՝ պահպանելով վերջիններիս մարդկային իրավունքները: Այս սկզբունքը տարածվում է այն մարդկանց վրա, ովքեր դավեր չեն նյութում իսլամի և Իսլամական Հանրապետության դեմ»:

Սահմանադրության մեջ Իրանի պաշտոնական կրոն է հռչակվում իսլամի ջաֆարիական մազհաբի ամսաաշարի ուղղությունը, որը «ճանաչում է 12 իմամների գոյությունը և այդ սկզբունքը մնալու է հավերժ անփոփոխ»: Միաժամանակ նշվում է, որ իսլամի այլ ուղղությունները (մազհաբները), մասնավորապես հանաֆիական, շաֆիական, մալեքիական, հանբալիական մազհաբները և զեյդիտական ուղղությունը ևս «լիակատար հարգանքի են արժանի: Այդ ուղղությունների հետևորդները ազատորեն կարող են գործել իրենց սովորոթներին համապատասխան, կատարել իրենց կրոնական ծեսերը, ինչպես նաև զբաղվել կրոնագիտական գործունեությամբ, զբաղվել նոտարական գործերով (ամուսնության, ամուսնալուծության, ժառանգության և կտակի հարցեր): Նրանց ընդունած վճիռները դատարաններում օրինական են համարվում» (գլուխ 1, հոդվ. 12):

«Ժողովրդի իրավունքները» բաժնում սահմանադրությունը երկրի քաղաքացիների համար ճանաչում է բազմաթիվ քաղաքացիական իրավունքներ, սակայն հատուկ շեշտվում է, որ այդ իրավունքները պետք է համապատասխանեն իսլամի սկզբունքներին: Նշվում է նաև, որ «իսլամի տեսանկյունից կառավարումը ձևավորվում է ոչ թե դասակարգային, անձնական կամ խմբակային շահերից ելնելով, այլ բխում է համակրոնակիցների, համախոհների և ժողովրդի իղձերից»: Իրանում արգելված է հրաժարումը իսլամական կրոնից և մեկ այլ կրոնի ընդունումը:

Սահմանադրությունը ազդարարում է, որ «աշխարհի նկատմամբ բացարձակ իշխանությունը պատկանում է Աստծուն (Ալլահին), սակայն միևնույն ժամանակ ընդունում է, որ մարդը իր սեփական ճակատագրի տերն է»: «Իրանի ժողովուրդը, - ասվում է 3-րդ գլխի 19-րդ հոդվածում, - անկախ

էթնիկական և ցեղային պատկանելությունից, օժտված է հավասար իրավունքներով և մարդու մաշկի գույնը, ռասան, լեզուն մեկը մյուսի նկատմամբ առավելության պատճառ դառնալ չի կարող»:

«Հասարակության բոլոր անդամները, կանայք և տղամարդիկ օրենքի առջև հավասար են և, համաձայն իսլամի սկզբունքների, օգտվում են մարդու բոլոր, այդ թվում քաղաքական, տնտեսական և մշակութային իրավունքներից»: Սահմանադրությունը մարդկանց արժանապատվությունը, կյանքը, ունեցվածքը, բնակարանը, զբաղմունքը հայտարարում է անձեռնմխելի՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի: Երաշխավորվում է նաև խոսքի և գաղափարների ազատությունը: Այդ առթիվ սահմանադրությունն արձանագրում է. «...հավատաքնությունն արգելված է, և ոչ մեկին չի կարելի իր ունեցած գաղափարների համար բռնության և քննության ենթարկել»: Նշվում է, որ մամուլը և հրատարակչությունը ազատորեն կարող են արտահայտել իրենց տեսակետները այն վերապահությամբ, որ եթե դրանք չեն խախտում հանրության իրավունքները»:

Կուսակցությունները, միությունները, քաղաքական և արհեստակցական կազմակերպությունները, ինչպես նաև «իսլամական և պաշտոնական ճանաչված կրոնական փոքրամասնությունների, միությունների գործունեությունն ազատ է», դարձյալ այն վերապահությամբ կամ պայմանով, որ դրանք «չխախտեն անկախության, ազատության, ազգային միասնության սկզբունքները, իսլամական նորմերը և Իսլամական Հանրապետության հիմքերը» (գլուխ 2, հոդվ. 26):

Նշվում է նաև, որ հավաքների ու երթերի կազմակերպումը առանց զենք կրելու իրավունքի, ազատ է, «պայմանով, որ դրանք չխախտեն իսլամի նորմերը»: Անհատի ազատ իրավունքն է հայտարարվում որևէ մասնագիտության ընտրությունը, եթե «դա չի հակասում իսլամին և հանրության շահերին ու իրավունքներին»:

Սահմանադրությունը երաշխավորում է մարդու ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը: «Ոչ մեկին չի կարելի աքսորել իր բնակավայրից, թույլ չտալ բնակվել իր ցանկացած բնակավայրում կամ պարտադրել բնակություն հաստատել որևէ վայրում, բացառությամբ օրենքով սահմանված կարգի» (գլուխ 2, հոդվ. 33):

Ճանաչվում է անմեղության կանխավարկածի իրավունքը: Այդ առթիվ ասվում է, որ մինչև դատարանի կողմից հանցանքի ապացուցվելը, գործում է անմեղության կանխավարկածը:

Ձևականորեն սահմանադրությունը ժխտում է մարդու շահագործումը մարդու կողմից: Այն մասնավոր սեփականությունը հայտարարում է ան-

ձեռնմխելի ու արքայազան, եթե այն ձեռք է բերված օրինական ճանապարհով:

Սահմանադրությունը կտրականապես արգելում է վաշխառությունը, սպեկուլյացիան, ուրիշի ունեցվածքի հափշտակությունները: Նշվում է, որ կառավարությունը պարտավոր է վաշխառությունից, բռնագրավումներից, կաշառակերությունից, դրամաշորթությունից, գողությունից, խաղամոլությունից գոյացած հարստությունները, պետական կապալառուների ու գործարքների չարաշահումներից առաջացած միջոցները... բարոյական նորմերին չհամապատասխանող ու անօրինական միջոցներով գոյացած եկամուտները բռնագրավել և հանձնել իսկական տիրոջը: Համապատասխան վճիռը պետք է կայացվի կառավարության կողմից անհրաժեշտ քննություններից և ապացույցներից հետո: Նշվում է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության տնտեսական համակարգը խարսխված է պետական, կոոպերատիվ և մասնավոր հատվածների վրա: Այդ երեք հատվածներից առաջնությունը սահմանադրությունը տալիս է պետական սեկտորին: Սահմանադրությամբ ճանաչվում է օրենսդրական, գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանումը, որոնց վերևում կանգնած է Գերագույն Առաջնորդը:

Սահմանադրության բանակը, իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը բաժնում ասվում է, որ «Իրանի Իսլամական Հանրապետության բանակը պետք է լինի իսլամական, այսինքն կրոնական և ժողովրդական»: Ոչ մի արտասահմանցի չի կարող ծառայության անցնել բանակում և ներքին զորքերում: Արգելվում է երկրում տեղակայել արտասահմանյան ռազմական որևէ հենակետ նույնիսկ խաղաղ նպատակների համար: Հատուկ շեշտվում է, որ երկրի քաղաքացիները կարող են զենք ունենալ միայն պաշտոնական մարմինների թույլտվությամբ:

Սահմանադրության մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում Իրանի արտաքին քաղաքականության և միջազգային խնդիրներին: Մասնավորապես նշվում է, որ Իրանի Իսլամական Հանրապետության գլխավոր թշնամի է ԱՄՆ-ի կառավարող շրջանները: Սահմանադրությունն արգելում է այնպիսի պայմանագրերի ու համաձայնագրերի կնքումը, որոնք հաստատում են տիրապետություն երկրի բնական հարստությունների, տնտեսության, մշակույթի, բանակի և առհասարակ կյանքի այլ բնագավառների նկատմամբ: Նշվում է, որ ԻԻՀ-ը աջակցություն է ցուցաբերում բոլոր այն ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին, «որոնք տառապում են արևմուտքի մոնոպոլիստական կապիտալի լծի տակ»: Առաջ է քաշվում նաև թեզիս «իսլամական հեղափոխության գաղափարների արտահանման» անհրաժեշ-

տության և իսլամական համերաշխության շարժման աշխուժացմանը նպաստելու վերաբերյալ: Սահմանադրությունը պարտադրում է պետական մարմիններին «երկրի արտաքին քաղաքականությունն իրականացնել համաձայն իսլամական նորմերի, եղբայրական պարտավորությունների ոգով բոլոր մուսուլմանների հանդեպ»:

Սահմանադրության 10-րդ գլխի 154-րդ հոդվածում հայտարարվում է, որ «Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը իր իդեալն է համարում մարդկային հասարակարգում մարդու երջանկության հասնելը և անկախությունը, ազատությունը, իրավունքների և արդարության գործադրումը համարում է աշխարհի բոլոր ժողովուրդների իրավունքը: Դրա համար էլ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը ձեռնպահ է մնում միջամտել որևէ երկրի ներքին գործերին, պաշտպանում է բռնադատվածների արդարացի պայքարը կեղեքիչների դեմ»:

Սահմանադրությունում հատուկ հոդված է պարունակվում քաղաքական ապաստանի վերաբերյալ (գլուխ 10, հոդվ. 155): Այնտեղ նշվում է, որ «Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարությունը կարող է քաղաքական ապաստան տրամադրել այն անձանց, որոնք չեն ճանաչվել որպես դավաճաններ և խափանարարներ, ըստ Իրանի օրենքների»:

Հատուկ բաժին է հատկացված ԻԻՀ Ազգային անվտանգության գերագույն խորհրդի գործառնությունների վերաբերյալ: Նրանում նշվում է, որ այդ կառույցի վրա դրված են հետևյալ պարտականությունները.

1. երկրի հոգևոր առաջնորդի կողմից ուղենշված ընդհանուր քաղաքականության շրջանակներում ապահովել երկրի պաշտպանության և անվտանգության քաղաքականությունը:

2. երկրին սպառնացող ներքին և արտաքին վտանգների դեպքում երկրի նյութական և մտավոր կարողությունների ներդրումով դիմակայել դրանց: ԻԻՀ սահմանադրությունը պետության յուրաքանչյուր քաղաքացու համար, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, երաշխավորում է սոցիալական պաշտպանություն՝ կենսաթոշակ, գործազրկության և հաշմանդամության նպաստ, բժշկական ապահովագրություն: Կրթությունը և բժշկական ծառայությունները անվճար են:

Իսլամական հեղափոխությունից անմիջապես հետո պետական իշխանության բարձրագույն մարմին փաստորեն դարձավ Իսլամական Հեղափոխական Խորհուրդը (ԻՀԽ): Այն ձևավորվել էր դեռևս 1979 թ. հունվարին, այսօրվա Խոմեյնիին մոտ կանգնած գործիչներից, և գործում էր նրա անմիջական ղեկավարության ներքո: ԻՀԽ-ն բարձր էր կանգնած բոլոր քաղաքական ինստիտուտներից և ուներ ռեալ իշխանություն, որն իրա-

գործվում էր այսպես կոչված իսլամական կոմիտեների միջոցով: Բացի այդ, նրա հովանավորության ներքո գործում էր Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը:

Մինչև 1979 թ. նոյեմբերը գործադիր իշխանությունն իրականացվում էր նույն թվականի փետրվարին կազմավորված ժամանակավոր հեղափոխական կառավարության կողմից: Սահմանադրության ընդունումից հետո, 1979 թ. վերջերից սկսվում է սահմանադրությամբ նախատեսված իշխանության պետական մարմինների ձևավորման գործընթացը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Իրանում պետական իշխանության համակարգը, իշխանության աշխարհիկ աղբյուրների նկատմամբ իսլամական սկզբունքների գերակայությանը համապատասխան, բաղկացած է երկու կառույցներից՝ իշխանության աստվածապետական (թեոկրատիկ) և հանրապետական ինստիտուտներից:

Աստվածապետական ինստիտուտների կառույցին են վերաբերում, Առաջնորդը (Բահբար), Փորձագետների խորհուրդը, Սահմանադրությունը պահպանողների խորհուրդը, Համակարգի նպատակահարմարությունը որոշող խորհուրդը, Վերածնության քաղաքականության խորհուրդը, Մշակութային հեղափոխության բարձրագույն խորհուրդը:

1997 թ. նոյեմբերին ԻԻՀ նախագահ Խաթամիի հրամանագրով երկրում առաջին անգամ կազմակերպվեց մի նոր մարմին՝ Սահմանադրական օրենքի գործադրությանը հետևող և դրան հսկող վարչությունը:

Բահբարը: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում պետության ղեկավար է հանդիսանում րահբարը (բառացի առաջնորդը), որը երկրի և պետության բարձրագույն ղեկավարն է: Նա ունի նաև «հոգևոր առաջնորդի» կարգավիճակ: «Հոգևոր առաջնորդ» տերմինը, որը հաճախ օգտագործվում է, զուտ արարողակարգային է, քանի որ րահբարը հանդիսանում է Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում աշխարհիկ իշխանության առաջին դեմքը և պետության գերագույն ղեկավարը:

Բահբարի պաշտոնը ստեղծվել է իսլամական հեղափոխությունից հետո տեղի ունեցած սահմանադրական հանրաքվեով երկիրը Իսլամական հանրապետություն հռչակվելուց հետո (1979 թ. ապրիլի 1-ին): Ըստ «վելայաթե ֆադիհ» սկզբունքի, երկրի կառավարման ողջ քաղաքականությունը ղեկավարվում է Ալլահի ցուցումներով՝ միջնորդավորված առաջ-

նորդի՝ րաիբարի կողմից: Առաջնորդը իր գործողությունների համար պատասխանատու է միայն Ալլահի և ժողովրդի առջև:

Առաջնորդին ընտրում է «Բանիմացների խորհուրդը» («Մաջլեսե խորբեգան»): Վերջինս անց է կացնում նախնական խորհրդակցություններ և որոշում է թեկնածուների շրջանակը: Տվյալների հավասարության դեպքում նախապատվությունը տրվում է հոգևոր դեմքերին, որոնք օժտված են իրավական և քաղաքական փորձով:

Առաջնորդի իրավասությունների մեջ է մտնում հարցերի լայն շրջանակ, որը գործնականում ընդգրկում է հասարակության և պետության կենսագործունեության բոլոր ոլորտները: Իրանի Իսլամական Հանրապետության ընդհանուր քաղաքականության որոշումը և նրա իրականացման նկատմամբ հսկողությունը, նրան վերապահված իշխանության երեք թեերի միջև ծագած վեճերի լուծումը, հանրաքվեների անցկացման որոշման ընդունումը, երկրի նախագահի նշանակման հրամանագիրը (ընտրությունից հետո), իրավասու է ազատել պաշտոնից երկրի նախագահին վերջինիս կողմից իր պարտականությունները չկատարելու կամ անգործունեության դեպքում (եթե այդ հարցի կապակցությամբ առկա է դատական իշխանության Գերագույն ատյանի որոշումը, կամ մեջլիսի կողմից անվստահության վերաբերյալ որոշումը): Գերագույն առաջնորդը հանդիսանում է զինված ուժերի բոլոր տեսակների գլխավոր հրամանատարը, ռազմական հետախուզության ղեկավարը, նա իրավասու է զորահավաք անել, պատերազմ հայտարարել և խաղաղություն կնքել, նշանակել և պաշտոնից ազատել բարձրագույն պաշտոնատար անձանց, այդ թվում Սահմանադրության պահապան խորհրդի անդամներին, դատական մարմնի ղեկավարին, բանակի գլխավոր շտաբի պետին, Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի հրամանատարին, զորքերի բոլոր տեսակների հրամանատարներին, ոստիկանության պետին, հատուկ ծառայությունների ղեկավարներին և այլն: Առաջնորդը իրավասու է հայտարարել համաներում, կամ դատապարտվածների պատժի մեղմացում:

Առաջնորդի վերոհիշյալ իրավասությունները, ինչպես նաև նրա պարտականությունները ամրագրված են ԻԻՀ սահմանադրության համապատասխան հոդվածներով:

Այսպիսով առաջնորդի ձեռքերում կենտրոնացված է հսկայական իշխանություն: Սակայն, դրանով հանդերձ, նրա վրա ևս տարածվում է օրենքի առջև հավասարության սկզբունքը: Ի դեպ, րաիբարը իրավասու է իր իրավունքների ու պարտականությունների մի մասը հանձնել այլ անձի:

Առաջնորդի մահվան, հիվանդության կամ նրա պարտականությունների կատարումն անհնար լինելու դեպքում Բանիմացների խորհուրդը ընտրում է նոր առաջնորդ:

ԻԻՀ առաջին րաիբար դարձավ այաթոլլահ Խոմեյնին, այդ պաշտոնը վարելով 1979–1989 թթ.: 1989 թ. հունիսի 3-ին՝ նրա մահվանից հետո, այդ պաշտոնում ընտրվեց այաթոլլահ ալ օգմա ալ-Հաջ Մեյդեդ Ալի ալ Հոսեյնի Խամենեին, որի օգտին 1989 թ. ամռանը քվեարկեցին Բանիմացների այն ժամանակվա խորհրդի 74 անդամներից 60-ը: (Ի դեպ, իսլամական հեղափոխության առաջնորդ իմամ Խոմեյնին բանավոր կտակ էր թողել երկրի բարձրագույն պաշտոնը Խամենեինին փոխանցելու վերաբերյալ):

ԻԻՀ գերագույն առաջնորդի պաշտոնը զբաղեցնելու ժամկետը սահմանադրությամբ չի սահմանափակվում:

Բանիմացների (փորձագետների) խորհուրդը («Մաջլեսե (Շոուրաե) խորբեգան»):

Այս կառույցը իրենից ներկայացնում է Իրանում իշխանության բարձրագույն մակարդակ: Այն խորհրդատվական մարմին է, որի անդամներն ընտրվում են 8 տարի ժամկետով: Խորհուրդը ձևավորվում է համաժողովրդական քվեարկությամբ: Նրա լիազորությունների շրջանակներն ամրագրված են ԻԻՀ Սահմանադրության 107–109-րդ և 111-րդ հոդվածներում:

Բանիմացների խորհրդի (ԲԽ) լիազորությունների շրջանակը հիմնականում կապված է ԻԻՀ առաջնորդի և Սահմանադրության հետ: Նրա մեջ մտնում են ԻԻՀ առաջնորդի թեկնածության առաջադրումը, ընտրությունը և հաստատումը: ԲԽ ինքն է որոշում այդ պաշտոնի համար առաջադրվող թեկնածուների շրջանակը, պարզում է նրանց բարոյական, կրոնաքաղաքական և արհեստավարժական որակները, բանիմացության ու գիտակցության մակարդակը: Հենց ինքն էլ ընտրում է առաջնորդին, ընդունում է նրա հրաժարականը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում պարզում է նրա գործունակությունը և պաշտոնի վրա հետագայում մնալու նպատակահարմարությունը: Խորհուրդը իրավասու է ցանկացած ժամանակ բարձրագույն ղեկավարին (Իրաիբարին) պաշտոնանկ անել, թեև նման նախադեպ մինչև օրս չի եղել: ԲԽ նաև քննարկում և պատրաստում է ԻԻՀ Սահմանադրության մեջ կատարվող փոփոխություններն ու ճշտումները, և միայն նրա հավանությանն արժանանալուց հետո դրանք ներկայացվում են ալեյի լայն քննարկման: Քաղաքական պրակտիկան այնպիսին է, որ և՛ 1979 թ. Սահմանադրությունը, և՛ 1989 թ. ճշտումները սկզբում մշակվել են ԲԽ կողմից, իսկ ապա հաստատման համար ներկայացվել են համազգային հանրաքվեի:

Բանիմացների խորհուրդն ունի բարձրաստիճան հոգևորական դասին պատկանող կրոնագետների և աշխարհիկ հասարակությունում մեծ հեղինակություն վայելող 88 անդամ՝ նախագահի գլխավորությամբ:

ԲԻՄ կազմը մոտավորապես ընդգրկում է վարչակարգի բոլոր ղեկավար գործիչներին: ԲԻՄ քանակական կազմը, ընտրությունների կարգը, կանոնադրությունը և նրա լիազումար նիստը անցկացնելու կանոնակարգը որոշող օրենքը մշակում է Սահմանադրության պահապան խորհուրդը («Շուրայե նեզահբան»), որը նաև գրանցում ու նախնական քննարկման է ենթարկում առաջադրվող անձանց թեկնածությունները, ընդ որում ունենալով ցանկացած անձանց մերժելու իրավունք: Այսպիսով, Սահմանադրության պահապան խորհուրդը խաղում է ընտրական հանձնաժողովի դեր: Այն բանից հետո, երբ թեկնածուները որոշվել են, նրանք ընտրվում են համագգային ընտրությունների միջոցով՝ ուղղակի քվեարկությամբ, ութ տարի ժամկետով: Բանիմացների խորհրդի նիստերը անց են կացվում ոչ պակաս քան տարին մեկ անգամ: Խորհրդի նիստերը ունեն փակ բնույթ:

Սահմանադրության պահապան խորհուրդ («Շուրայե նեզահբանե դանունե ասասի»):

Երբեմն այդ անվանումը թարգմանվում է որպես Դիտորդների խորհուրդ: Սահմանադրության պահապան խորհուրդը (ՄՊԻՄ) իրենից ներկայացնում է բարձրագույն օրենսդիր խորհուրդ (իր լիազորություններով հավասարազոր է այլ երկրների սահմանադրական դատարաններին): ՄՊԻՄ լիազորությունների մեջ է մտնում որոշել, թե որքանով է խորհրդարանի (մեջլիսի) օրինաստեղծ գործունեությունը, նրա կողմից ընդունվող որոշումները և օրինաստեղծ ակտերը համապատասխանում իսլամի և սահմանադրության դրույթներին: ՄՊԻՄ-ի պարտականությունների մեջ է մտնում առանցքային պաշտոնների համար թեկնածուների, այդ թվում նաև նախագահի թեկնածուի, կառավարության և խորհրդարանի անդամության թեկնածուների հաստատումը: Այն դեպքում, երբ ՄՊԻՄ պարզում է, որ մեջլիսի կողմից ընդունված օրինագծում առկա է շեղում շարիաթի սկզբունքներից, օրինագիծն ուղարկվում է վերանայման ու վերամշակման: Խորհուրդը օժտված է վետո դնելու իրավունքով մեջլիսի ցանկացած որոշման վրա: ՄՊԻՄ քննարկում է բոլոր նորմատիվային ակտերը և միայն նրա հաստատումից հետո դրանք մտնում են ուժի մեջ:

ՄՊԻՄ-ը վերահսկում է առաջնորդի և Բանիմացների խորհրդի ընտրությունների գործընթացը, նախագահի և մեջլիսի ընտրությունները և հանրաքվեների անցկացման ընթացքը, կազմակերպում հասարակական

կարծիքի ուսումնասիրման վերաբերյալ հարցումներ: Սահմանադրական վեճերի առաջացման դեպքում ՄՊԻՄ-ն տալիս է ԻԻՀ Հիմնական օրենքի համապատասխան հոդվածների մեկնաբանությունը: Նախատեսված է, որ մեջլիսի գործունեությունը ՄՊԻՄ-ի բացակայության պայմաններում անվավեր է: ՄՊԻՄ-ն 6 տարի ժամկետով կազմավորվում է մեջլիսի կողմից և բաղկացած է 12 անդամներից, որից վեցը (պարտադիր կարգով կրոնագետ) նշանակվում են երկրի Առաջնորդի կողմից, իսկ մյուս 6-ը (մասնագիտությամբ իրավաբան)՝ երկրի դատական իշխանության նախագահի ներկայացմամբ (հաստատում է մեջլիսը): Յուրաքանչյուր անդամի լիազորությունների ժամկետը 6 տարի է: Յուրաքանչյուր խմբից ընտրված անդամների կեսը 3 տարի հետո վիճակահանությամբ ենթակա են փոփոխման:

Իրանի պայմաններում ՄՊԻՄ հանդիսանում է իշխանության աստվածապետական ինստիտուտ, որը կանգնած է խորհրդարանից վեր և փաստորեն զուգակցում է սահմանադրական վերահսկողության և մեջլիսի վերին պալատի գործառույթները:

Համակարգի նպատակահարմարությունը որոշող խորհուրդ («Շուրայե թաշխիսե մասալահաթե նեզամ Զոմիուրիե Էսլամիե Իրան»): ՀՆՈՒՄ:

Հանդիսանում է բարձրագույն խորհրդատվական մարմին, որը ստեղծվել է 1988 թ. Խոմեյնիի կողմից: Ձևավորելով այդ կառույցը, այսպիսով իսլամի Խոմեյնի նրան հանձնեց որոշումների ընդունման գործընթացը կարգավորելու ուղղությամբ իր լիազորությունների մի մասը: Դրանով իսկ նա այն դարձրեց բաղաբականության մշակման վերջին ատյանը: Խորհուրդը կոչված է լուծել Մեջլիսի և Սահմանադրության պահապան խորհրդի միջև ծագող հարցերը: Նպատակահարմարության խորհուրդը հանդիսանում է նաև Բարձրագույն ղեկավարության մոտ խորհրդակցական մարմին: Տարիներ շարունակ Խորհրդի նախագահն էր ԻԻՀ նախկին նախագահ, Բահբարի անձնական խորհրդական Աբբաս Հաշեմի Ռաֆսանջանին:

ՀՆՈՒՄ-ն ունի մշտական և ժամանակավոր անդամներ, որոնք նշանակվում են ԻԻՀ Առաջնորդի կողմից: 2007 թ. ձևավորված խորհրդի կազմի մեջ ընդգրկված էին 35 անդամներ, որոնց գործունեության ժամկետը որոշված էր հինգ տարի: Խորհուրդը գլխավորում է նախագահը:

ՀՆՈՒՄ-ի կազմում գործում են քարտուղարությունը, ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը և հետևյալ մշտական հանձնաժողովները՝ ենթակառուցվածքային և արդյունաբերության, դատաիրավական, առևտրատնտեսական, քաղաքական, պաշտպանության և անվտանգության, հասարակական և գիտամշակութային: Խորհուրդը իրավասու է

նաև անցկացնել երկրի Առաջնորդի կողմից ներկայացված տարբեր հարցերի շուրջ խորհրդատվություններ:

Քաղաքական համակարգի մեջ իր զբաղեցրած տեղով, իր գործառույթներով ու լիազորություններով ՀՆՌԽ-ը հանդիսանում է բարձրագույն քաղաքական խորհուրդ:

Վերականգնման քաղաքականությունը մշակող խորհուրդ (ՎՔՄԽ):

1988 թ. օգոստոսին այաթոլլահ Խոմեյնին նշեց Իրանի միասնական տնտեսական քաղաքականության մշակման անհրաժեշտության մասին: Ի կատարումն այդ հանձնարարականի՝ ստեղծվեց ՎՔՄԽ-ն, որն ընդգրկում էր գործնականում երկրի ողջ բարձրագույն ղեկավարությանը:

ՎՔՄԽ-ն, ըստ էության, դարձավ բարձրագույն տնտեսական խորհուրդ, որը որոշում էր ազգային տնտեսության զարգացման բոլոր ուղությունները: Նա ուներ յոթ ենթակոմիտեներ՝ ագրարային, արդյունաբերական, առևտրական, ֆինանսական, տրանսպորտային, սոցիալ-կենցաղային և բնակարանային հարցերի գծով:

Մշակութային հեղափոխության գծով բարձրագույն խորհուրդ (ԿՀԲԽ):

Հիշյալ խորհուրդը միաժամանակ հանդիսանում է մշակույթի և կրթության բնագավառում օրենսդրական և գործադիր-կարգադրիչ մարմին: Իր բնագավառում նա ունի այնպիսի լիազորություններ, որոնք նույնական են մեջլիսի (խորհրդարանի) և նախարարների խորհրդի լիազորություններին: ԿՀԲԽ-ի նորմատիվ ակտերը ուժի մեջ են մտնում նրանց ընդունման պահից և նեղակա չեն լրացուցիչ հաստատման: ԿՀԲԽ-ի կազմի մեջ մտնում է երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը, մշակույթի, բարձրագույն կրթության, լուսավորության, առողջապահության նախարարները, մշակույթի գծով փորձագետները:

ՕՐԵՆՍԳԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը մեջլիսն է (Մաջլես շուրայե Էսլամի), որի գումարման վայր է հանդիսանում ԻԻՀ մայրաքաղաք Թեհրանը: Մեջլիսը միապալատ է (վերին պալատը վերացվել է 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո), այն կազմավորվում է ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից ուղղակի փակ գաղտնի ընտրությունների միջոցով՝ 4 տարի ժամկետով: Մեջլիսի

կազմում կան 290 պատգամավորներ: Այդ թիվը յուրաքանչյուր 10 տարին մեկ կարող է ավելանալ 20-ով՝ երկրի բնակչության թվի ավելացման հետ զուգահեռ: Մեջլիսի պարտականությունների մեջ է մտնում օրենքների մշակումն ու ընդունումը (օրինաստեղծ գործունեությունը), միջազգային պայմանագրերի հաստատումը և բյուջեի քննարկումը և հաստատումը: Մեջլիսի բոլոր պատգամավորների թեկնածությունները հաստատվում են Իսլամական հեղափոխության պահապան խորհրդի կողմից:

Մեջլիսի իրավունքներն ու գործառույթները սահմանվում են ԻԻՀ Սահմանադրությամբ (հոդվածներ 71-90):

Իսլամական հեղափոխությունից հետո առաջին գումարման մեջլիսը բացվել է 1980 թ.: Մեջլիսի աշխատանքները ղեկավարում է նախագահը կամ խոսնակը, որն ընտրվում է պատգամավորների կողմից և ունի երկու տեղակալներ՝ 1-ին և 2-րդ և 6 քարտուղարներ, որոնք հանդիսանում են մեջլիսի նախագահության անդամներ: Նախագահի բացակայության դեպքում տեղակալները իրավասու են վարելու նիստերը:

Մեջլիսը բաղկացած է տարբեր հանձնաժողովներից (խորհրդարանական կոմիտեներից), որոնցում ընդգրկված են մինչև 17 անդամ: Մեջլիսի մշտական հանձնաժողովներն են. կրթության և դաստիարակության, մշակույթի, իսլամական առաջնորդության, արվեստի ու մամուլի, տնտեսության ու ֆինանսների, պլանի, բյուջեի և առտիտի, նավթի, արդյունաբերության ու հանքերի, աշխատանքի ու սոցիալական հարցերի, ճանապարհների ու տրանսպորտի, արդարադատության ու իրավական հարցերի, պաշտպանության, արտաքին քաղաքականության, ներքին գործերի, առողջապահության ու սոցիալական ապահովության, փոստի, հեռախոսի և էներգետիկայի, առևտրի, գյուղատնտեսության ու գյուղական շինարարության, ազգային անվտանգության, ծրագրավորման, ներքին կանոնակարգի համակարգման, կառուցապատման, ջրային և բնական ռեսուրսների և այլն:

Նկատի ունենալով, որ ԻԻՀ-ում քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը Սահմանադրությամբ արգելված է, մեջլիսում գոյություն չունեն կուսակցական խմբակցություններ: Նրանց փոխարինում են բուն մեջլիսում գոյություն ունեցող խմբակցությունները:

Մեջլիսը հաստատում է կառավարության կազմը, որի հաստատումից հետո նախագահը ստանում է Մեջլիսի վստահության քվեն: Մեջլիսի նիստերը հաճախ հեռարձակվում են ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ: Նրա գործունեությունը լայնորեն լուսաբանվում են նաև մամուլում: Առանձին հարցերի քննարկման դեպքում գումարվում են մեջլիսի փակ նիստեր: Մեջլիսի որոշումները օրենքի ուժ են ստանում միայն այն դեպքում, երբ քվեար-

կությունը տեղի է ունեցել քվորումի ապահովմամբ: Մեջլիսի պատգամավորներն օգտվում են անձեռնմխելիության իրավունքից:

Մեջլիսը օրենքներ է ընդունում այն բոլոր հարցերի շրջանակներում, որոնք սահմանված են Հիմնական օրենքով: Նա իրավունք չունի հաստատելու այն օրինագծերը, որոնք հակասում են կրոնի կամ սահմանադրության սկզբունքներին: Դրա հսկողությունը և օրենքների համապատասխանումը իսլամի նորմերին իրականացնում ու որոշում է Դիտորդների խորհուրդը: Մեջլիսի իրավասությունների մեջ է մտնում նաև աշխարհիկ օրենքների պարզաբանումը ու մեկնաբանումը: Երկրի նախագահը, տեղակալները և նախարարները կարող են մասնակցել մեջլիսի ցանկացած նիստի աշխատանքներին: Սահմանադրության շրջանակներում մեջլիսը կարող է ընդունել ցանկացած օրենք, մեկնաբանել սովորական իրավունքին վերաբերող հարցեր: Միջազգային բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը, պարտավորություններն ու կոնվենցիաները ենթակա են մեջլիսի հաստատմանը: Մեջլիսը հաստատում է նաև փոխառությունների ստացումն ու տրամադրումը, անհատույց օգնությունը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Օտարերկրացիների մասնակցությամբ ցանկացած ձեռնարկության ստեղծում ենթակա է մեջլիսի հաստատմանը: Մեջլիսը պետք է պարտադիր կերպով հաստատի նաև պետական շինությունների ու արժեքների վաճառքը, կամ դրանց փոխանցումը որևէ մեկին:

Մինչև իր պարտականությունների կատարմանը անցնելը, նախարարների կաբինետը մեջլիսում պետք է ստանա վստահության քվե:

Մեջլիսի ընդունած բոլոր որոշումներն ուղարկվում են Սահմանադրության պահպանման խորհրդի («Շուրայե նեզահբանե դանունե ասսսի») քննարկմանը (1998 թվականից նրա նախագահն էր այաթոլլահ Ահմադ Ջաննաթին), որը 10 օրվա ընթացքում պետք է ուսումնասիրի և եզրակացության գա, թե տվյալ փաստաթուղթը համապատասխանում է արդյոք իսլամի դրույթներին և Սահմանադրությանը: Բարդության դեպքում պահապան խորհուրդը խնդրում է հարցի հետաձգում ևս 10 օր:

Մեջլիսի գործունեության մեջ և երկրի քաղաքական կյանքում կարևոր դեր է խաղում խորհրդարանի նախագահը:

Բոլոր պատգամավորները ընտրվելուց հետո նստաշրջանի առաջին նիստում Ղուրանի վրա տալիս են երդում և ստորագրում երդման տեքստի տակ: Այն պատգամավորները, որոնք բացակայել են նստաշրջանի առաջին նիստից, պարտավոր են երդվել նստաշրջանի այլ նիստում: Ոչ մահմեդական պատգամավորները երդվում են իրենց Սուրբ Գրքի վրա:

ԻԻՀ կրոնական փոքրամասնություններից զրադաշտականները և հուդայականները (հրեաները) մեջլիսում ունեն մեկական պատգամավոր, քրիստոնյա-ասորիները և քրիստոնյա-քաղդեացիները՝ համատեղ մեկ պատգամավոր, հայերը, որոնք հանդիսանում են ամենախոշոր կրոնական փոքրամասնությունը, երկու պատգամավոր (մեկը հյուսիսային իրանահայության, մյուսը հարավային իրանահայության):

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գերագույն առաջնորդից հետո իր նշանակությամբ Իրանի երկրորդ բարձրաստիճան պաշտոնյան էրկրի նախագահն է: Նա հանդիսանում է սահմանադրության երաշխավորը և գործադիր իշխանության ղեկավարը: Նախագահի վրա է դրվում Սահմանադրությունն իրագործելու պատասխանատվությունը, գործադիր իշխանության ղեկավարումը, ի բացառյալ այն հարցերի, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են առաջնորդի իրավասություններին: Նախագահն ընտրվում է չորս տարի ժամկետով, ժողովրդի կողմից ուղղակի փակ քվեարկությամբ: Նախագահության թեկնածուները պետք է նախապես, մինչև ընտրությունները, արժանանան Իսլամական հեղափոխության պահապան խորհրդի հավանությամբ: Չի թույլատրվում այդ պաշտոնի զբաղեցում երկու ժամկետից ավել: Նախագահի թեկնածուին ներկայացվում են մի շարք պահանջներ, մասնավորապես նա պետք է լինի բնիկ իրանցի (ԻԻՀ քաղաքացի), պետք է ընտրվի հոգևոր-քաղաքական գործիչներից, լինի խորապես կրոնասեր մարդ, նվիրված ԻԻՀ սկզբունքներին ու երկրի պաշտոնական կրոնին, ունենա կազմակերպչական և ղեկավարելու ունակություններ, հավատով լցված լինի Իսլամական Հանրապետության ապագայի նկատմամբ:

Երկրի նախագահի իրավասություններն ու պարտականությունները կանոնակարգված են ԻԻՀ Սահմանադրության 113 և 115-129 հոդվածներով: Իր պաշտոնում ընտրվելուց հետո, մեջլիսի հատուկ նիստում Դատական իշխանության նախագահի և Դիտորդների խորհրդի անդամների ներկայությամբ նախագահը Ղուրանի վրա երդվում է հավատարմորեն ծառայել ժողովրդին, լինել իսլամի ապավենն ու պաշտպանը, անբասիր կերպով կատարել Սահմանադրության պահանջները:

Նախագահը պատասխանատու է ժողովրդի և Գերագույն առաջնորդի առաջ իր իրավունքների և լիազորությունների շրջանակում: Նախագահը նշանակում է նախարարների և նրանց ներկայացում է մեջլիսին՝ վստա-

հույժան քվե ստանալու համար, կոորդինացնում է կառավարության գործունեությունը: Նրա վրա դրված են անմիջական լիազորություններ զարգացման ծրագրերը, բյուջեն իրագործելու և իրանական պետական կառավարման մարմինների ողջ համակարգի գործառնություններն իրագործելու ուղղությամբ: Նախագահի իրավասությունների մեջ է մտնում երկրի տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքի բոլոր կարևորագույն խնդիրների ղեկավարումը, հասարակական կյանքի ապահովումը, կրոնի սկզբունքների և առհասարակ պետության շահերի պաշտպանությունը: Նա է իրագործում տնտեսական և մշակութային կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ, նա է նշանակում և ազատում ԻԻՀ դեսպաններին, նրա իրավասության մեջ է մտնում պետական պարգևներով պարգևատրելը:

Թեև ԻԻՀ նախագահը հանդես է գալիս որպես գործադիր իշխանության ղեկավար, սակայն նրա իրականացրած քաղաքականությունը պարտադիր կերպով պետք է համաձայնեցվի Առաջնորդի (րահբար) հետ: Առանց վերջինիս կողմից հաստատման համաժողովրդական քվեարկությամբ ընտրված հանրապետության նախագահը չի կարող զբաղեցնել իր պաշտոնը: Բացի այդ, առանցքային հարցերի վերաբերյալ նախագահի կողմից կարող են ընդունվել որոշումներ միայն Գերագույն ղեկավարի հավանությանն արժանանալուց հետո:

1979 թ. ընդունված Սահմանադրությունը չէր նախատեսում հանրապետության նախագահի պաշտոն: Այդպիսի պաշտոն նախատեսված չի եղել նաև «Խլամական կառավարման» վերաբերյալ Խոմեյնիի հանրահայտ ուսմունքի համաձայն: Նրանում «Վելայաթե ֆադլիի» հիմնարար սկզբունքի համաձայն, րահբարը հանդիսացել է պետության և՛ կրոնական, և՛ աշխարհիկ ղեկավարը: Ի դեպ, մինչև 1989 թ. Իրանում գործել է վարչապետի պաշտոնը: Հեղափոխությունից հետո պաշտոնավարել են 5 վարչապետներ, որոնցից վերջինը եղել է Միր Հոսեյին Մուսավին (1981–1989 թթ.):

Ներկայումս ԻԻՀ կառավարությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը, նախագահ, նախագահի առաջին տեղակալ, նախագահի աշխատակազմի ղեկավար, գործադիր հարցերով տեղակալ, իրավական և մեջլիսի հարցերով տեղակալ, ռազմավարական ծրագրավորման և վերահսկողության հարցերով տեղակալ, նախագահի տեղակալ և Ատոմային էներգիայի կազմակերպության նախագահ, նախագահի տեղակալ և Շրջակա միջավայրի պահպանության կազմակերպության նախագահ, նախագահի տեղակալ և Մշակութային ժառանգության և զբոսաշրջության կազմակերպության նախագահ, նախագահի տեղակալ և ֆիզիկական դաստիարակության կազմակերպության նախագահ, նախագահի տեղակալ և նահա-

տակների ու նվիրյալների հարցերով հիմնադրամի նախագահ, նախագահի տեղակալ և երիտասարդական ազգային կազմակերպության նախագահ, նախագահի գիտության և տեխնոլոգիաների հարցերով տեղակալ, նախագահի ղեկավարման, զարգացման և հումանիտար ներդրումների հարցերով տեղակալ: Նրանք բոլորը ինչպես և նախարարները, իրենց պաշտոններում հաստատվում են մեջլիսի կողմից:

Ներկայումս կառավարության կազմում կան 21 նախարարություններ: Դրանք են՝ Արտաքին գործերի, Պաշտպանության և զինված ուժերի աջակցման, Ներքին գործերի, Կրթության և դաստիարակության, Տեղեկատվության (այս նախարարության վրա է դրված ազգային անվտանգության պաշտպանության հարցերը), Արդարադատության, Էներգետիկայի, Նավթի, Ֆինանսների և Էկոնոմիկայի, Առևտրի, Կոոպերացիայի, Արդյունաբերության և հանքերի, Գյուղատնտեսության, «Ջիհադի», Քաղաքաշինության և բնակարանաշինության, Ճանապարհների և տրանսպորտի, Կապի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, Առողջապահության, Բուժօգնության և բժշկագիտության, Գիտության, հետազոտությունների և տեխնոլոգիաների, Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի, Բարեկեցության և սոցիալական ապահովության, Մշակույթի և իսլամական կոլմնորոշման նախարարությունները: Թեև նախագահն է նշանակում պաշտպանության և հետախուզության գծով նախարարներին, սակայն նրանց թեկնածությունները նախօրոք պետք է արժանանան Գերագույն առաջնորդի՝ րահբարի հավանությանը:

Պետական ապարատի վերոհիշյալ կառուցվածքային ստորաբաժանումներից բացի, առկա են նաև տարբեր գլխավոր վարչություններ, որոնք կամ անմիջականորեն ենթարկվում են նախագահին, կամ գտնվում են առանձին նախարարների իրավասության ներքո (օրինակ, Պլանային և բյուջետային կազմակերպությունը, Ատոմային էներգիայի կազմակերպությունը և այլն): 1989 թ. ստեղծվել է պետոադիոհեռուստատեսության նախագահի պաշտոն, որը նշանակվում է ԻԻՀ առաջնորդի կողմից:

Կառավարման տեղական մարմինների համակարգի մեջ են մտնում նաև քաղաքապետարաններն ու նրանց խորհուրդները: Իսլամական խորհուրդներ գոյություն ունեն ոչ միայն յուրաքանչյուր քաղաքում ու բնակավայրում, այլև սահմանադրության համաձայն դրանք պետք է ստեղծվեն նաև հիմնարկություններում ու ձեռնարկություններում, ուսումնական հաստատություններում, կոոպերատիվներում և այլն: Խորհուրդների բոլոր տեսակները ներառվում են իշխանության տեղական մարմինների համակարգի մեջ:

ԴԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Մինչև XX դարը դատաիրավական համակարգն Իրանում հիմնականում գտնվում էր հոգևորականների ձեռքերում, և արդարադատությունն իրականացվում էր շարիաթական դատարանների միջոցով: 1906–1907 թվականներից հետո երկրում գործում էր դատական իշխանության երկակի համակարգ՝ աշխարհիկ և կրոնական: Ռեզա-շահ Փահլավի կառավարման շրջանում Իրանի իրավական ոլորտը ենթարկվեց աշխարհականացման: Ըստ այնմ 1922–1935 թթ. ընթացքում դատական իշխանությունը ենթարկվեց բարեփոխման և արմատական վերակառուցման:

Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո, 1979 թ., Սահմանադրության պահանջի համաձայն (հոդվ. 4 և 170-րդ), դատաիրավական իշխանության հիմքում պետք է ընկած լինի իսլամական սկզբունքը, և նրան չհամապատասխանող բոլոր օրենքները պետք է վերացվեն: Այնուհանդերձ մինչև 1982 թ. ԻԻՀ դատական մարմինները կամ օգտագործում էին մինչհեղափոխական օրենսդրությունը, կամ առաջնորդվում էին այաթոլլահ Խոմեյնիի հրապարակած «Անցումային շրջանի ժամանակավոր օրենքով»: 1982 թ. օգոստոսի 22-ին Խոմեյնին հրապարակեց հատուկ կարգադրություն, որտեղ պահանջում էր այլևս չօգտագործել նախահեղափոխական շրջանի օրենսդրությունը: Դրանից հետո, երկրի դատական բարձրագույն խորհուրդը հրատարակեց 5 կետանոց հատուկ որոշում, որով դատավորներից պահանջվում էր այսուհետև վճիռներ կայացնել, ելնելով իսլամական իրավունքի հեղինակությունների գործերում առկա դրույթներից, իսկ կասկածներ ունենալու դեպքում դիմել Խոմեյնիի գրասենյակ կամ Բանիմացների խորհուրդ: Դատաիրավական համակարգի բոլոր օրենքների իսլամականացումն իրականացնելուց հետո՝ 1989 թ.՝ երկրի դատական բարձրագույն խորհուրդը լուծարվեց: Առանձնապես արմատական փոփոխությունների ենթարկվեցին քրեական օրենքները: Վերականգնվեց հատուցման հնագույն սկզբունքը (ակն ընդ ական): Բազմաթիվ իրավախախտումների համար որպես պատիժ սահմանվեց մահապատիժը, ճիպոտահարումը, քարծեծ անելը, ձեռք կտրելը (գողության համար) և այլն: Վերացվեց բողոքարկման իրավունքը: «Իշխանության դեմ հանցագործություններ» կատարելու դեպքում մտցվեց գույքի բռնագրավում: Շարիաթի նորմերը բարձրացվեցին օրենքի աստիճանի: Դատաիրավական համակարգը ամբողջապես դրվեց կրոնական գործիչների իրավասության ներքո:

Համաձայն ԻԻՀ սահմանադրության՝ դատական իշխանությունը անկախ է և կոչված է պաշտպանելու հասարակական իրավունքներն ու պատասխանատու է արդարության պահպանման համար:

ԻԻՀ-ում դատական իշխանության բարձրագույն մարմին է հանդիսանում դատական իշխանության նախագահը, որը նշանակվում է առաջնորդի (րահբար) կողմից հինգ տարի ժամկետով: Դատական իշխանության նախագահը նշանակում է Գերագույն Դատարանի նախագահին, ձևավորում է այդ մարմնի կազմը, որոշում է Գլխավոր դատախազին և ԻԻՀ նախագահին ներկայացնում է արդարադատության նախարարի պաշտոնի համար թեկնածություն, որից հետո հաստատում է Մեջլիսը:

Գերագույն դատարանը իր նշանակությամբ դատական իշխանության երկրորդ մարմինն է: Նրա խնդիրն է վերահսկել օրենքների ճիշտ կատարմանը, միասնականացնել դատական համակարգի գործունեությունը և այլն:

Դատական համակարգում իրավասությունների հաջորդ մակարդակը դատարաններն են: Նրանք բաղկացած են երկու կառույցներից, **ընդհանուր դատարաններ** (կամ ժողովրդական դատարաններ), որոնք ներառում են քրեական և քաղաքացիական դատարանները, որոնք կազմված են երկրի վարչական բաժանմանը համապատասխան, **հատուկ դատարաններ**. ներառում են հատուկ քրեական և քաղաքացիական դատարանները, որոնք կազմված են ըստ համապատասխան հանցագործությունների տեսակների:

Հատուկ քաղաքացիական դատարանների վարույթին են հանձնվում այնպիսի գործեր, որոնք կապված են ընտանեկան հարաբերությունների, ամուսնալուծությունների, գույքային գործերի, անչափահասների իրավախախտումների հետ և այլն: Այդ դատարանների որոշումները վերջնական են:

Հատուկ դատարանների համակարգի մեջ կարևոր դեր են խաղում **իսլամական հեղափոխական դատարանները**: Այդ դատարանների իրավասությանն են հանձնված այն բոլոր գործերը, որոնք կապված են արտաքին և ներքին անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների հետ, քաղաքական ղեկավարների կյանքի նկատմամբ մահափորձի, հողի սպեկուլյացիայի, թմրանյութերի վաճառքի ու արտադրության, պետական և հասարակական գույքի հափշտակման հետ: Գոյություն ունեն նման դատարանների երեք տեսակներ, տնտեսական հարցերի, քաղաքական հարցերի և թմրանյութերի հետ կապված հարցերի գծով իսլամական հեղափոխական դատարաններ: Հեղափոխական դատարանների ընդունած որոշումները բեկման ենթակա չեն:

Հատուկ դատարանների թվին են պատկանում նաև հոգևոր գործերով դատարանները, որոնք գործում են ընդհանուր դատական համակարգից առանձին: Հոգևոր դատարանների բարձրագույն ներկայացուցիչ է հանդիսանում լատինացի: Միաժամանակ նա իրավասու է նշանակել ընդհանուր (կամ ժողովրդական) և հեղափոխական դատարանների նախագահներին: Հոգևոր դատարանների ընդունած որոշումները ևս բեկման ենթակա չեն: Ռազմական դատարանների (տրիբունալ) թվին են պատկանում նաև հատուկ ծառայությունների դատարանները, դասային, ցեղային գործերի գծով դատարանները և այլն: 1989 թ. ստեղծվեցին նոր հատուկ դատարաններ այնպիսի գործեր քննելու համար, որոնք կապված են կոռուպցիայի, անառակության, երեխաների հափշտակման հետ և այլն:

Նշված ինստիտուտներից բացի դատական համակարգի մեջ մտնում են.

- **Վարչական արդարության դատարանը** (Դադգահե էդարե), որոնց գործառույթն է քննել բնակչության և գործադիր մարմինների միջև ծագած վեճերը: Այն գործում է անմիջականորեն Դատական իշխանության նախագահի ղեկավարության ներքո:

- **Գլխավոր տեսչություն** (Սագմանե բարրեսի է լու), որն իրականացնում է օրենքների և որոշումների կատարման նկատմամբ հատուկ հսկողություն: Գործում է Դատական իշխանության նախագահի անմիջական ղեկավարության ներքո:

- **Իրավական (իրավաբանական) ոստիկանություն** (փոլիսե դագաի) - իրականացնում է հսկողություն իրավաբանական վարչության և դատական համակարգի աշխատակիցների նկատմամբ:

ԻԻՀ-ում դատական նիստերը տեղի են ունենում բաց, որին կարող են անարգել մասնակցել բոլոր ցանկացողները, բացի այն դեպքերից, երբ դատարանը որոշում է անցկացնել դոմիակ նիստ: Քաղաքական դատավարությունները և այն հանցագործությունները, որոնք առնչություն ունեն մամուլի հետ, քննվում են հրապարակայնորեն՝ երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ: ԻԻՀ Սահմանադրության համաձայն՝ երկրի դատական իշխանության ղեկավարին կից գործում են վարչական մարմիններում օրենքների վերահսկման գլխավոր տեսչությունը և Դատական ոստիկանությունը, որոնց պարտականությունների մեջ է մտնում դատական մարմիններում օրինականության պահպանման վերահսկողությունը: ԻԻՀ դատական իշխանության ղեկավարին կից գործում է նաև պաշտոնատար անձանց կողմից կատարված օրինազանցությունները քննարկող վարչական արդարության դատարանը:

- **Իրավապահ մարմինները**, ինչպես և պետական իշխանության մնացած ոլորտները, բաղկացած են երկու կառույցներից՝ աստվածապետական և հանրապետական: Առաջինը կազմում են իսլամական կոմիտեները, երկրորդը՝ ոստիկանությունն ու սահմանապահ ուժերը:

Իսլամական հեղափոխական կոմիտեները (ԻՀԿ) ստեղծվել են 1978-1979 թթ. հեղափոխական իրադարձությունների ընթացքում: 1983 թ. մեջլիսը օրինականացրեց ԻՀԿ գործունեությունը: ԻՀԿ-ի իրավասության մեջ է մտնում պայքարը ընդդիմադիր խմբերի ընդհատակյա քաղաքական գործունեության, ահաբեկչության և այլ քաղաքական իրավախախտումների, հակաիսլամական ու հակահոգևորական գործունեության, թմրամոլության ու անբարոյականության դեմ, ինչպես նաև կարգ ու կանոնի պահպանումը քաղաքների կենտրոնական շրջաններում (ոստիկանության հետ համատեղ) և գյուղական վայրերում (ժանդարմերիայի հետ համատեղ):

Կազմակերպչական առումով ԻՀԿ-ները, ինչպես և ոստիկանությունը ենթարկվում է ներքին գործերի նախարարությանը, սակայն ԻՀԿ-ի հրամանատարը նշանակվում է ԻԻՀ առաջնորդի (րահբար) կողմից: ԻՀԿ-ի գլխավոր շտաբ-բնակարանը գտնվում է Թեհրանում, խոշոր քաղաքներում ու նահանգների վարչական կենտրոններում, կան նաև շրջանային բաժանմունքներ:

Ոստիկանությունը իրավապահ պարտականություններ է իրականացնում քաղաքներում: Ոստիկանության իրավասության մեջ է մտնում մի շարք կենտրոնական հիմնարկությունների ու դիվանագիտական ներկայացուցչությունների պահպանությունը:

Ժանդարմերիայի խնդիրն է ապահովել կարգ ու կանոնի պահպանումը գյուղական վայրերում և պետական սահմանների պահպանումը: Նրա կառուցվածքը հար և նման է բանակի կառուցվածքին, զորամասերը տեղաբաշխված են ծառայություն կատարելու վայրերում՝ կայագրային սկզբունքով: Սահմանների պահպանությունից ու գյուղում կարգ ու կանոնի պահպանումից բացի նրա պարտականությունների մեջ է մտնում գյուղական վայրերում հաշվառումը և գորակոչի իրականացումը, տրանսպորտային կոմունիկացիաների և կարևոր օբյեկտների (կամուրջներ, թունելներ և այլն) պահպանումը: Նրա կառույցի մեջ է մտնում այդ խնդիրն իրագործող ճանապարհային ոստիկանությունը: Վերջին ժամանակներս սահմանների պաշտպանության պարտականությունը ժանդարմերիայից փոխանցվել է սահմանապահ զորքերին:

ԻԻՀ պետական կարևորագույն կառույցներից է նաև Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը (ԱԱԲԽ): Այն ձևավորվում է ԻԻՀ

սահմանադրության 176 հոդվածով ազգային շահերի ապահովման, իսլամական հեղափոխության, երկրի տարածքային ամբողջականության և անկախության պաշտպանության համար: Այն գլխավորում է ԻԻՀ նախագահը: Նրա պարտականությունների շրջանակի մեջ են մտնում հետևյալ խնդիրները. երկրի առաջնորդի կողմից ուղենշված ընդհանուր քաղաքականության շրջանակներում ապահովել երկրի պաշտպանության բնագավառի և անվտանգության քաղաքականությունը:

Խորհուրդը ձևավորվում է հետևյալ սկզբունքով, նրա կազմի մեջ ընդգրկվում են իշխանության երեք թևերի ղեկավարները, զինված ուժերի շտաբի պետը, պլանավորման և բյուջեի կազմակերպության նախագահը, (խորհրդի երկու անդամների նշանակում է երկրի առաջնորդը), արտաքին գործերի, ներքին գործերի և տեղեկատվության նախարարները: Անհրաժեշտության դեպքում խորհրդի կազմում կարող են ընդգրկվել նաև հետևյալ կառույցների ներկայացուցիչները. բանակի բարձրագույն պաշտոնյան, իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի գլխավոր հրամանատարը, քննարկվող հարցի շահագրգիռ համապատասխան նախարարը:

ԱԱԲԽ-ի քարտուղարին նշանակում է երկրի նախագահը: Քարտուղարն ունի վեց տեղակալ և աշխատակազմ: Դրանք են. ռազմավարական հարցերով, քաղաքական, անվտանգության, միջազգային, տնտեսական և ներքին հարցերով տեղակալներ:

ԻԻՀ Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի կազմը հետևյալն է. ԻԻՀ նախագահ, ԻԻՀ Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի նախագահ, ԻԻՀ Մեջլիսի նախագահ, ԻԻՀ դատական իշխանության ղեկավար, ԻԻՀ զինված ուժերի շտաբի պետերի կոմիտեի նախագահ, ԻԻՀ Բյուջեի և պլանավորման կազմակերպության նախագահ, ԻԻՀ փոխնախագահ, ԻԻՀ առաջին փոխնախագահ, ԻԻՀ Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի քարտուղար, ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարար, ԻԻՀ ներքին գործերի նախարար, ԻԻՀ տեղեկատվության նախարար, ԻԻՀ բանակի գլխավոր հրամանատար, Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի հրամանատար, ԻԻՀ Սահմանադրության պահապան խորհրդի նախագահ, ԻԻՀ պաշտպանության և զինված ուժերի ապահովման նախարար, ԻԻՀ Միջուկային էներգետիկայի կազմակերպության նախագահ, ԻԻՀ կրթության, գիտության և տեխնոլոգիաների նախարար, ԻԻՀ էներգետիկայի նախարար, ՄԱԿ-ում ԻԻՀ մշտական ներկայացուցիչ:

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Դրանք գոյություն ունեն ԻԻՀ-ն բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում և ընտրվում են համաժողովրդական քվեարկությամբ չորս տարի ժամկետով: Քաղաքային խորհուրդները ընտրում են քաղաքապետի, գյուղական խորհուրդները՝ գյուղապետի: Նրանք երկուսն էլ պատասխանատու են առողջապահության, կրթության, կոմունալ-բնակարանային տնտեսության և այլ կենցաղային հարցերի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններ են տեղի ունեցել 1999 թվականին: Քանի որ ինքնակառավարման խորհուրդների գործունեությունը կրում է բացառապես վարչակատարողական բնույթ, խորհրդի անդամության թեկնածուները ենթակա չեն Բանիմացների խորհրդի կողմից հաստատման:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

1979 թ. Իսլամական հեղափոխության ընթացքում և նրան հաջորդած շրջանում երկրում կազմավորվեցին կրոնաքաղաքական տարբեր կուսակցություններ ու քաղաքական հոսանքներ: Սակայն շատ չանցած իսլամիստները պահանջեցին արգելել այդ կուսակցությունների ու քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը: Ուստի վերջիններս սկսեցին գործել տարբեր միությունների, կազմակերպությունների և համայնքային կառույցների անվան տակ, պարտադիր կարգով շեշտելով, որ դրանք իսլամական են: Չնայած իսլամիստների կողմից կուսակցաշինության նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությանը, 1978-1979 թթ. ընթացքում գիտակցելով, որ երկրում զանգվածային կուսակցության բացակայությունը արգելակում ու դանդաղեցնում է երկրի ամբողջ քաղաքական իշխանության գրավումը, մեկը մյուսի հետևից ստեղծվեցին քաղաքական կուսակցություններ ու կազմակերպություններ. օրինակ, վերականգնվեց «Իրանի ֆիդայիների կազմակերպությունը», կազմավորվեց «Հըզբոլլահը» («Ալլահի կուսակցություն»), ստեղծվեց «Իսլամական լիբերալ կուսակցությունը», «Իսլամական հեղափոխության ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական կազմակերպությունը», «Իրանի ժողովրդի միությունը», «Իրանի մուսուլման ժողովրդի հանրապետական կուսակցությունը», «Իսլամական միությունը», «Իսլամական հեղափոխության կուսակցությունը» և այլն:

Սակայն երկրում բազմակուսակցական համակարգի ստեղծումը ուներ ազդեցիկ և իշխանությամբ օժտված բազմաթիվ հակառակորդներ: 1983 թ., օրինակ, նրանց ճնշման հետևանքով արգելվեց «Թուղե» («Հեղբերություն-յե Իրան» - «Իրանի ժողովրդի կուսակցություն») կոմունիստամետ կուսակցությունը, որը մեղադրվեց Խորհրդային Միության Կոմունիստական կուսակցության հետ սերտ կապեր ունենալու մեջ: 1987 թ. լուծարվեց «Իսլամական հեղափոխության կուսակցությունը» և այլն:

1989 թ. ընդունվեց կուսակցությունների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների վերաբերյալ օրենք, համաձայն որի կուսակցությունները, կազմակերպությունները, խմբերը, քաղաքական միավորումները և այլն զանգվածային քաղաքական և մշակութային գործունեություն իրականացնելու համար պետք է ներքին գործերի նախարարությունից ստանային հատուկ թույլտվություն: Ընդ որում գրանցվելու էին դիմումատու այն կազմակերպությունները, որոնք խոստանում էին գործել համաձայն ԻԻՀ սահմանադրության, միաժամանակ հավաստիացնելով, որ ճանաչելու են իսլամական կարգերը: 1989 թ. ընթացքում ԻԻՀ ներքին գործերի նախարարություն դիմեցին մոտ յոթ տասնյակ կազմակերպություններ պաշտոնական գրանցում ստանալու նպատակով, սակայն նրանցից ստացան գործելու իրավունք միայն 14-ը: 80-ական թվականների սկզբներին Իրանի ապակրոնական և կիսակրոնական կուսակցությունների գործունեության կասեցումից հետո, երկրում պաշտոնապես գործող միակ քաղաքական կազմակերպությունը «Ջումհուրիե Էսլամի» («Իսլամական Հանրապետություն») կուսակցությունն էր, որը սակայն իսլամ Խոմեյնիի հրամանով կասեցվեց 1987 թվականին: Այդ ժամանակից ի վեր Իրանում պաշտոնապես գրանցված ոչ մի կուսակցություն չի գործել:

1997 թ. մայիսի 23-ի նախագահական ընտրություններում հաղթանակած Խաթամին ժողովրդին խոստացել էր երկրի սահմանադրությամբ նախատեսված մի շարք ազատություններ և իրավունքներ շնորհել, երկրի առաջադիմությանը զարկ տալու նպատակով: Խոստումների փաթեթի մեջ կարևորագույն տեղ էր հատկացված քաղաքական կուսակցությունների կազմավորման խնդրին: Ըստ այնմ, ներքին գործերի նախարարություն ներկայացվեցին բազմաթիվ կուսակցությունների գրանցման հայտեր: Գործելու իրավունք ստացան «Իսլամական Իրանի համերաշխություն»-ը, «Իմամի հետևորդների միությունը», «Թեհրանի մարտնչող հոգևորականության միությունը» և այլն: Սակայն դժվար է միանշանակ դրանք և հետագայում ստեղծված նմանատիպ կազմակերպություններն անվանել կուսակցություն այդ բառի ժամանակակից իմաստով: Ի դեպ, գրանցման ժա-

մանակ այդ բոլոր կազմակերպությունները իրենց կանոնադրական փաստաթղթերում նշում են իսլամական կարգերին իրենց նվիրված լինելը: Այդ կազմակերպությունները ընտրությունների ժամանակ իրավունք են ստանում ներկայացնել իրենց թեկնածուներին:

ԻԻՀ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Իրանը դարեր շարունակ ունեցել է տարբեր վարչական բաժանումներ: Հնում, օրինակ, բաժանված է եղել մարզպանությունների, որոնք գլխավորել են մարզպանները:

Ներկայումս վարչական առումով ողջ երկիրը բաժանված է 31 նահանգների (օսթանների), որոնք բաժանվում են գավառների՝ շահրեսթանների (թվով 429 հատ), վերջիններս իրենց հերթին բաժանվում են բախշերի (շրջաններ), որոնք ղեկավարվում են 1058 բախշդարների կողմից: Գյուղական շրջանների վարչական բաժանման միավոր է դեհիսթանը (թվով 3589 հատ), որոնք գլխավորվում են դեհդարի (գյուղապետի) կողմից: Իրանում հաշվվում են մոտ 40 հազար գյուղական համայնքներ (ռուսթաններ):

Օսթանները ղեկավարվում են օսթանդարների (նահանգապետների) շահրեսթանները ֆարմանդարների կողմից: Օսթանի խոշոր քաղաքը հաճախ հանդիսանում է նահանգի կենտրոնը (պարսկերեն մարքազ): Օսթանդարը ղեկավարում է նահանգի բոլոր հասարակական-քաղաքական և տնտեսական գործերը: Նահանգապետներին նշանակում է ներքին գործերի նախարարությունը, հաստատում է երկրի նախագահը: Իրանի իսլամական Հանրապետության օսթաններն են.

1. **Թեհրան** (վարչական կենտրոնը Թեհրան քաղաք), գտնվում է երկրի հյուսիսում, Էլբուրս (Ալբորս) լեռների ստորոտում, սահմանակից է հյուսիսում Մազանդարանի, արևմուտքում Ղազվինի և Կենտրոնական, հարավում Ղոմի (Ղոմ) և արևելքում Սեմնանի նահանգների հետ: Թեհրան օսթանի տարածքը՝ 19,198 քառ. կմ է, բնակչության թիվը մոտ 15 միլիոն մարդ: Իր կազմում ունի 14 գավառ, դրանք են. Դեմավենդ, Իսլամշահր, - Ֆիրուզքոն, Փաքդաշթ, Ռեյ, Ռոբաթ-Քարին, Գոլեսթան, Շահրիհար, Թեհրան, Վարամին, Մարքազի, Փիշվադ, Շեմիրանաթ:

Թեհրանի նահանգն ապահովում է երկրի տնտեսության 30 տոկոսը: Միայն Թեհրան քաղաքում գտնվում են 17 հազարից ավել արդյունաբերական ձեռնարկություններ:

2. **Խորասան** նահանգը ԻԻՀ խոշորագույն նահանգներից է, տարածքը 300,000 քառ կմ, բնակչությունը 7,167,000 մարդ, որից կեսը բնակվում է Մեշիեդի և Նիշափուրի շրջաններում: Նահանգի վարչական կենտրոնը Մեշիեդ (Մաշհադ) քաղաքն է, որը հանդիսանում է Իրանի երկրորդ խոշոր քաղաքը Թեհրանից հետո: Այն գտնվում է Թեհրանից 850 կմ հեռավորության վրա:

Խարասան Ռազավի նահանգը սահմանակից է Կենտրոնական Ասիային: Նահանգի գավառներն ու կարևոր քաղաքներն են Ղուջանը, Դարգազը, Չենարան, Սարախսը, Ֆարիման, Թորբաթե Ջամը, Թայբադը, Ֆերդոսը, Նիշափուրը, Սաբզեվարը, Գոնաբադը, Գոլմաքանը, Քալաթը, Խալիլաբադը, Խաֆը:

Նահանգի բնակչության մեծ մասը պարսիկներ են: Նահանգում բնակվում են նաև թուրքմեններ, քրդեր, աֆշարներ, աֆղաններ, բելուջներ, արաբներ, փուշթուններ և մի շարք մանր թյուրքական քուչվոր ցեղեր: Խորասան Ռազավի նահանգը աչքի է ընկնում իր զարգացած ժամանակակից արդյունաբերական բազմաթիվ ձեռնարկություններով, գիտական, կրթական և մշակութային կենտրոններով, ճարտարապետական հուշարձաններով և այլն:

3. **Սպահան** (Էսֆահան) նահանգի վարչական կենտրոնն է Թեհրանից 340 կմ հարավ գտնվող համանուն Սպահան քաղաքը, որը Իրանի երրորդ խոշոր քաղաքն է Թեհրանից և Մեշիեդից հետո: Նահանգի տարածքը 104.650 քառ. կմ է, բնակչության թիվը 5,480,000 մարդ (հիմնականում պարսիկներ): Նահանգի հարավում բնակվում են թյուրքալեզու դաշդայի ցեղեր: Օսթանի տարածքում, մասնավորապես Սպահանի արվարձան Նոր Ջուղայում կա հայկական համայնք: Նահանգում առկա է նաև վրացական (իսլամացած) փոքրաթիվ համայնք:

Սպահանի նահանգում կան տարբեր դարաշրջանների հարուստ պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններ: Նահանգը հանդիսանում է երկրի տնտեսական և մշակութային կարևորագույն օջախներից մեկը: Սպահան քաղաքը՝ փոված է Ջայենդերուդ գետի երկու ափերին: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից 1590 մ բարձրության վրա: Սպահանում է գտնվում երկրի ամենամեծ մետալուրգիական կոմբինատը, քաղաքում կա միջուկային փորձարարական ռեակտոր: Քաղաքը համարվում է գորգագործության կենտրոն: Սպահանի արվարձաններում գործում է նավթավերամշակման կոմբինատը, բազմաթիվ տեքստիլ ֆաբրիկաներ, արդյունաբերական այլ խոշոր ձեռնարկություններ: Քաղաքն ունի միջազգային օդանավակայան, կառուցվում է մետրո: Սպահանում կան մի քանի համալսա-

րանների մասնաճյուղեր, մշակույթի բազմաթիվ օջախներ: Սպահանը համարվում է Իրանի զբոսաշրջության մայրաքաղաքը:

4. **Արևելյան Ադրբեջան** նահանգի վարչական կենտրոնը Թավրիզ քաղաքն է: Նահանգը գտնվում է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, սահմանակից է Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության, Արևմտյան Ադրբեջան (Ատրպատական), Քրդստան, Ջենջան (Ջանջան), Արդաբիլ նահանգների հետ: Արևելյան Ադրբեջան օսթանի տարածքը 39,487 քառ. կմ է, նահանգի բնակչության թիվը՝ 4,140,000: Բնակչության հիմնական մասը ադրբեջանցիներ են (ազերի թյուրքեր): Նահանգում բնակվում են նաև պարսիկներ, աֆշարներ, քրդեր, ասորիներ և հայեր: Նահանգը բաղկացած է 14 գավառներից (շահրեսթաններից), որոնք են: Ահաբը, Այսբէիը, Բուրսանաբադը, Բոնաբը, Թաֆրիզը, Ջուլֆան, Սարաբը, Շաբեսթարը, Քալեբարը, Մարաղան, Մարանդը, Մալեքանը, Հերիսը և Հաշթրուդը:

Հանդիսանում է արդյութաներական զարգացած տնտեսություն ունեցող նահանգ: Կան խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և այլն:

5. **Արևմտյան Ադրբեջան** նահանգի վարչական կենտրոնն է Ուրմիա (Ուրումիյե) քաղաքը, որը գտնվում է Ուրմիա լճից 17 կմ հեռավորության վրա: Նահանգը գտնվում է երկրի հյուսիս-արևմուտքում, սահմանակից է Ադրբեջանի Հանրապետությանը, Թյուրքիային, Իրաքին, Արևելյան Ադրբեջան և Քրդստան նահանգներին: Տարածքը 37,588 քառ. կմ է, բնակչության թիվը մոտ 3,553,000, հիմնականում ադրբեջանցիներ (ազերի թյուրքեր), քրդեր, պարսիկներ, հրեաներ, հայեր և ասորիներ: (Ուրմիա քաղաքի բնակչությունը 577,300 մարդ): Ուրմիայում և մերձակա գյուղերում (Գյարդաբադ, Միանդուար) բնակվում է մոտ 400 հայ:

Նահանգն ունի 14 գավառ՝ Բուբան, Մակու, Մեհաբադ (հանդիսանում է Իրանական Քրդստանի կենտրոնը), Միանդուար, Նաղադե, Փիրանշահիր, Սալմաս (Սալմաստ), Սարդաշտ, Թաքար, Օշնավիյե (Ուշնույե), Ուրմիա, Խոյ, Չալդրան, Շահինդեժ: Նահանգում է գտնվում Ուրմիա լիճը: Նահանգը համարվում է գյուղատնտեսական: Բնակչությունը հիմնականում զբաղվում է հողագործությամբ, այգեգործությամբ, մեղվաբուծությամբ, ունի զարգացած անասնապահություն: Կա շաքարի, ծխախոտի, չոր մրգերի, գորգագործական և տնայնագործական արտադրություն: Նահանգում կան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, այդ թվում նաև համալսարան:

6. Արդերիկ (Արդարիկ) նահանգի վարչական կենտրոնն է Արդերիկ քաղաքը, որը գտնվում է Մաթալան լեռան (4830 մետր) ստորոտում, ծովի մակերևույթից 1800 մ բարձրության վրա: Քաղաքը սփռված է Արաքս թափվող Կարասու գետի ափին: Բնակչությունը 1,378,000 մարդ: Խճուղային ճանապարհների հանգույց է: Ունի գորգագործության, կաշվի և տեքստիլ արդյունաբերության ձեռնարկություններ: Արդերիկ նահանգը գտնվում է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, սահմանակից է Ադրբեջանի Հանրապետության, Արևելյան Ադրբեջան և Գիլան նահանգների հետ: Նահանգը կազմավորվել է 1993 թ. մեծ մասը Արևելյան Ադրբեջան նահանգի արևելյան մասից և Գիլան նահանգի հյուսիսային մասից: Տարածքը 17,800 քառ. կմ է, բնակչությունը մոտ 1 միլիոն 300 հազար մարդ: Ունի 9 գավառ: Հիմնական բնակչությունը ադրբեջանցիներ են (ազերի թյուրքեր), ապրում են նաև պարսիկներ, թալիշներ և այլն:

7. Խուզեսթան նահանգի վարչական կենտրոնը Ահվազ քաղաքն է, բնակչության թիվը 5,074,000 մարդ: Գտնվում է Քարուն գետի երկու ափերին: Հանդիսանում է երկաթուղային խոշոր հանգույց և գետային նավահանգիստ, ունի միջազգային օդանավակայան:

Խուզեսթան նահանգը գտնվում է Իրանի հարավ-արևմուտքում, ծովի մակերևույթից 170 մետր բարձրության վրա: Տարածքը 40.000 քառ. կմ է, սահմանակցում է Իլամի, հյուսիսում Լորեսթանի, հյուսիս-արևելքում Սպահանի, արևելքում Չհարմահալ և Բախթիարի, Քոհգիլույե և Բոյերահմադի նահանգների, արևմուտքում Իրաքի հետ: Հարավում նահանգի ափերը ողողում են Պարսից ծոցի ջրերը: Խուզեսթանի բնակչության զգալի մասը արաբներ են: Նահանգն ունի զարգացած տնտեսություն, ընդերքը հարուստ է նավթի և գազի խոշոր պաշարներով:

Խուզեսթան նահանգում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում կազմավորվել է Էլամ պետությունը Սուզ (Շոշ) կենտրոնով: Խուզեսթան նահանգի տարածքը Իրանին է միացվել մ.թ.ա. 539 թ. Աքեմենյան Կյուրոս Մեծ թագավորի օրոք: Խուզեսթանը հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է Խուժաստան անունով, որտեղ գտնվում էր հայտնի Անհուշ բերդը:

8. Մազանդարան նահանգը գտնվում է երկրի հյուսիսում, Կասպից ծովի ափին: Արևմուտքում սահմանակից է Գիլան և Ղազվին, հարավում Թեհրան և Սեմնան, արևելքում Գոլեսթան նահանգների հետ: Նահանգի հարավային սահմանը ձգվում է Էլբուրսի լեռնաշղթայի երկայնքով:

Նահանգը հնում կոչվել է Թաբարիսթան: Մազանդարան են անվանել 13-րդ դարից սկսած:

Մազանդարան օսթանի բնակչության թիվը ներկայումս 3,462,000 է, հիմնականում մազանդարանցիներ, գիլանցիներ և պարսիկներ: Նահանգը բաժանված է 15 գավառների (շահրեսթանների), դրանք են. Ամոլ, Բաբոլ, Բաբոլսար, Բեհշահիր, Չալուս, Ջույբար, Մահմուդաբադ, Նեքա, Նուր, Նոջահիր, Ղայեմշահիր, Ռամսար, Սարի, Սավադքուհ և Թոնեքաբուն:

Մազանդարան նահանգում կան թեյի ընդարձակ պլանտացիաներ: Նահանգի խոշոր քաղաքներից են Ռամսարը և Չալուսը (վերջինս գտնվում է Թեհրանից 202 կմ հեռավորության վրա): Նահանգի փոքր քաղաքներից են Ամոլը, Բաբոլը, Բեհշահիր քաղաքները: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Սարի քաղաքը, որը Թեհրանի հետ կապված է ժամանակակից ավտոճանապարհով: Սարիի բնակչության թիվը 262 հազար մարդ է: Քաղաքը նաև երկաթուղով կապված է մայրաքաղաքի հետ: Սարիում և նրա շրջակայքում կան բամբակի, թեյի, ծխախոտի և բրնձի վերամշակման գործարաններ: Քաղաքում գործում են մշակույթային և կրթական մի շարք հաստատություններ: Սարին հանդիսանում է հանգստյան վայր, Կասպից ծովից հեռու է 15 կմ, ունի զարգացած հյուրանոցային տնտեսություն:

Մազանդարանը 1723 թ. Պյոտր Ա-ի Պարսկական արշավանքի ժամանակ անցել է Ռուսաստանին: 1735-1739 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Թուրքիայի դեմ ռուս-պարսկական դաշնություն կազմավորելու նպատակով այն վերադարձվել է Պարսկաստանին:

9. Ֆարս նահանգը գտնվում է Իրանի հարավում, Պարսից ծոցից հյուսիս: Տարածքը 122.416 քառ. կմ, բնակչությունը 5,171,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ: Սահմանակից է հյուսիսում Սպահանի, հյուսիս-արևմուտքում Քուհ-Գիլույե և Բոյերահմադ, արևելքից՝ Յեզդ (Յազդ), Քերման, արևմուտքից՝ Բուշեհր և հարավից Հորմուզգան նահանգների հետ:

Ֆարսը Իրանի պատմական նահանգներից է, իրանցիների պատմական հայրենիքը և իրանական պետականության օրրանը: Պարսկաստան անունը գալիս է հենց այս նահանգից: Ֆարսը նաև Իրանի նշանավոր մշակույթային կենտրոնն է: Նահանգը հարուստ է մինչիսլամական և հետիսլամական պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Ֆարս նահանգում են գտնվում Պերսեպոլիսը, Թախթե Ջամշիդը, Նաղշե Ռուստամը, Փասարգադը և այլն:

Ֆարս օսթանը բաժանված է 23 գավառի (շահրեսթանի), դրանք են. Աբադե, Արսանջան, Բովանաթ, Դարաբ, Էլլիբ, Էսթահբան, Ջուրիում, Քազերուն, լառ, Լամերդ, Մամասանի, Մարվդաշթ, Մոհր, Նեյրիզ, Սասադաթահիր, Սարվեսթան, Սաֆաշահիր, Սեֆիդան, Ֆասա, Փիրուզաբադ, Հաջիաբադ, Խոնջ և Շիրազ:

Ֆարս օսթանի վարչական կենտրոնը Շիրազ քաղաքն է: Քաղաքը ծովի մակերևույթից բարձր է 1600 մետր: Շիրազում կա տեքստիլ, սննդի, քիմիական, ցեմենտի արդյունաբերություն, նավթավերամշակման գործարան, վարդի յուղի արտադրություն և այլն: Հայտնի է գորգագործությամբ, խճանկարային և արծաթե իրերի արտադրությամբ: Շիրազից 50 կմ հեռավորության վրա է գտնվում Աքեմենյանների ամառային մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը, որի ավերակները պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Շիրազում են գտնվում իսլամական շրջանի բազմաթիվ պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններ: Քաղաքը հայտնի է նաև իր ձեռարվեստի անկրկնելի գործերով: Շիրազը նաև պարսկական մանրանկարչության նշանավոր կենտրոններից մեկն է:

10. **Գիլան (Գիլյան)** նահանգը գտնվում է Կասպից ծովի հարավարևելյան առափնյա շրջանում, Մազանդարանից արևմուտք, Արդեբիլ նահանգից արևելք, Ջենջան և Ղազվին նահանգներից հյուսիս: Տարածքը 14,106 քառ. կմ է, բնակչությունը 2,594,000 մարդ՝ գիլաքցիներ, թալիշներ, մազանդարացիներ, ադրբեջանցիներ (ազերի թյուրքեր), քրդեր, պարսիկներ, կան նաև ոչ մեծ թվով հայեր:

Նահանգի վարչական կենտրոնը Ռեշտ (Ռաշտ) քաղաքն է, որը գտնվում է Սեֆիդդուղ գետի ափին: Քաղաքի շրջակայքը հարուստ է անտառներով: Ռեշտում կան արդյունաբերական ձեռնարկություններ, մասնավորապես բրնձի, թեյի, օճառի, ապակու գործարաններ: Նահանգը մետաքսի արտադրության կարևորագույն կենտրոն է, կան այդ արժեքավոր հումքի վերամշակման ձեռնարկություններ: Նահանգում առկա են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ (յոթ համալսարան և համալսարանների մասնաճյուղեր, հատկապես հայտնի է Ռեշտի համալսարանը) գործում է Սեֆիդդուղ գետի հիդրոէներգույցը:

Գիլան նահանգի քաղաքներից են Լենգրուդը, Սոումեսաբը, Թալար-րուդը, Հերովաբադը, Լահիջանը, Մասուլեն, Էնզելին (նախկինում Բենդեր Փեհլիսի), որը նահանգի գլխավոր նավահանգիստն է: Նահանգը անտառապատ է (1,5 միլիոն հեկտար): Բնակչության հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն է: Ցածրադիր մասերում աճեցվում է բրինձ, կանեփ, ցիտրուսներ, թեյ, ծխախոտ, ձիթապտուղ: Նահանգն ունի զարգացած ձկնարդյունաբերություն: Համարվում է զբոսաշրջության կենտրոն: Գիլանում կան ոչ մեծ թվով հայեր: Ժամանակին Ռեշտում եղել է հոծ հայկական համայնք: Այնտեղ հայերը հաստատվել են դեռևս XVII դարում, Շահ Աբաս Ա-ի կողմից Հայաստանից հայ բնակչության բռնագաղթի հետևանքով: Նոր ժամանակներում նրանք հիմնականում զբաղվել են շերամապահությամբ, մե-

տաքսի և բրնձի առևտրով: Այնտեղ գործել են «Լիանոզով» (Լիանոզյան) և «Թումանյան» հայտնի ընկերություններն ու առևտրական-արդյունաբերական տները:

1934 թ. Ռեշտում եղել է 151 հայ ընտանիք, իսկ 1989 թ. տվյալներով ընդամենը 43 ընտանիք: Ներկայումս Ռեշտում բնակվում են մի քանի հայ ընտանիք: Քաղաքում գործել է Ս. Մեսրոպ հայկական եկեղեցին, որը մինչև օրս համարվում է գործող եկեղեցի, «Մարիամյան դպրոցը», «Արաբատ» մարզամշակութային միությունը:

11. **Քերման նահանգը** գտնվում է երկրի հարավային մասում: Տարածքը՝ 186.422 քառ. կմ, բնակչությունը 3,462,000 մարդ: Հիմնական բնակչությունը պարսիկներ են: Նահանգը հարուստ է պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններով: Նահանգում է գտնվում Սիրջանի ազատ տնտեսական գոտին: Քերմանով է անցնում երկրի հյուսիսից հարավ ձգվող տրանսիրանական երկաթուղին:

Նահանգի վարչական կենտրոնը Քերման քաղաքն է, բնակչությունը 530 հազար մարդ, հանդիսանում է առևտրական և տրանսպորտային կարևոր հանգույց: Քաղաքում կան սննդի և թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններ, շինանյութերի արտադրություն: Քերմանն ունի զարգացած արհեստագործական արտադրություն (գորգեր, նուրբ բրդյա կտորներ («քերմանի») և այլն:

Նահանգում կան քարածուխի և մետաղի հարուստ հանքեր:

12. **Քորդեսթան (Քրդստան)** նահանգն արևմուտքում սահմանակից է Իրաքի, հյուսիսում Արևմտյան Ադրբեջան, հյուսիս-արևմուտքում Ջենջան և հարավում՝ Քերմանշահ նահանգների հետ: Տարածքը՝ 28.817 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1 միլիոն 700 հազար մարդ, հիմնականում քրդեր, ադրբեջանցիներ և պարսիկներ: Ժամանակին նահանգում բնակվել են նաև հայեր:

Նահանգի վարչական կենտրոնը Սենենդեջ (Սանանդաջ) քաղաքն է, բնակչությունը 1,723,000 մարդ: Սենենդեջը գտնվում է Թեհրանից 512 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերևույթից բարձր է 1480 մ:

Քուրդեսթան նահանգի հիմնական քաղաքներն են Մերիվանը, Բանեն, Բիջարը, Դիվանդարեն, Քամյարանը, Քորվեն, Սաքքեզը: Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է անասնապահությամբ:

13. **Քերմանշահ** նահանգը (1979–1990 թթ. այն կոչվել է Բախթարան) գտնվում է ԻԻՀ հարավարևմտյան մասում: Սահմանակից է Իրաքին (սահմանի երկարությունը՝ 2000 կմ): Նահանգի տարածքը կազմում է 26.667 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 2,026,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ, քրդեր, արաբներ: Նահանգի վարչական կենտրոնը Քերմանշահ քաղաքն

է, բնակչությունը՝ 800,000 մարդ, մեծ մասը քրդեր, կան նաև արաբներ և պարսիկներ: Քաղաքը առևտրական-տրանսպորտային խոշոր կենտրոն է: Կա նավթավերամշակման խոշոր գործարան, շաքարի, տեքստիլ, սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ, կերամիկական սալիկների և ցեմենտի խոշոր գործարաններ: Քաղաքն ունի օդանավակայան:

Քերմանշահը համարվում է Իրանի հնագույն քաղաքներից: Նահանգն ունի 9 գավառ և 16 խոշոր քաղաք: Նահանգում են գտնվում Աքեմենյան շրջանի հայտնի Բեհիսթունի սեպագիր արձանագրությունները:

14. Ղազվին նահանգը գտնվում է երկրի հյուսիսում, Էլբուրս լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում: Սահմանակից է Արևելյան Ադրբեջան և Ջենջան նահանգներին: Նահանգը կազմավորվել է 1996 թ. Ջենջան նահանգից: Բնակչությունը 1,377,000 մարդ, որոնց մեծ մասը ադրբեջանցիներ (ազերի, թյուրքեր են): Կան նաև պարսիկներ, թաթեր, քրդեր և փոքր թվով հայեր:

Նահանգում կա 450-ից ավել արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հատկապես տեքստիլ գործարաններ: Սակայն համարվում է զարգացած գյուղատնտեսական նահանգ: Ունի զարգացած ձեռարկեստ, հատկապես գորգագործություն:

Ղազվին նահանգի վարչական կենտրոնը Ղազվին քաղաքն է, բնակչությունը 300 հազար մարդ: Քաղաքը գտնվում է Էլբուրս լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում: Ղազվինում դեռևս XVII դարում եղել է փոքր հայկական համայնք (Շահ Աբաս Ա-ի կողմից բռնագաղթի ենթարկված հայերից): Անցյալում Ղազվինի նահանգում եղել են հայաբնակ գյուղեր: Ղազվին քաղաքում գործել է Ս. Հռիփսիմե հայկական եկեղեցին (կառուցվել է 1936 թ.): 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Ղազվինի համարյա ողջ հայությունը գաղթել է Երևանի և Նախիջևանի խանություններ:

Նորագույն ժամանակներում Ղազվին քաղաքում եղել են հայկական դպրոցներ, մարզանշակության օջախներ, համայնքային կյանք: Ներկայումս այդ քաղաքում գործնականում հայեր չկան:

15. Մեմնան նահանգը գտնվում է Իրանի հյուսիսային մասում: Նահանգը ձգվում է Էլբուրս լեռնաշղթայի ստորոտներից և հարավում մերձենում Դաշթ Բելլի անապատին: Մեմնանը հյուսիսում սահմանակից է Գոլեսթան և Մազանդարան, արևմուտքում՝ Թեհրան և Ղոմ, հարավում Սպահան և արևելքում Խորասան Ռազավի նահանգների հետ: Նահանգի տարածքը՝ 96.816 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 809,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1138 մետր: Նահանգը բաղկա-

ցած է դաշտային և լեռնային մասերից: Լեռնային մասը հարուստ է օգտակար հանածոներով և աչքի է ընկնում հանգստի գոտիների առկայությամբ: Դաշտային մասը օգտագործվում է երկրագործական նպատակներով:

Մեմնան նահանգի վարչական կենտրոնը Մեմնան քաղաքն է: Բնակչությունը՝ 125 հազար մարդ: Քաղաքը գտնվում է Թեհրանից 220 կմ հեռավորության վրա (Թեհրան-Մեշհեդ ավտոմայրուղու վրա), Մեմնան քաղաքը հանդիսանում է բամբակի և ցորենի վաճառքի տարածքային կենտրոն: Գորգագործությունն ու տեքստիլ արդյունաբերությունը համարվում են Մեմնան քաղաքի կարևորագույն արդյունաբերական ճյուղեր: Քաղաքը ավտոմայրուղով և երկաթգծով կապված է Թեհրան և Մեշհեդ քաղաքների հետ:

Մեմնան նահանգի լեզուն տարբերվում է պարսկերենից, այն համարվում է պահլավերենի ճյուղերից մեկը և կոչվում է սեմնանի:

16. Համադան նահանգի տարածքը կազմում է 19.516 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1,801,000 մարդ: Բնակչության մեծ մասը ադրբեջանցիներ են (ազերի թյուրքեր), կան նաև պարսիկներ, լորեր, քրդեր և այլ էթնոսների ներկայացուցիչներ: Նահանգի մեկ երրորդ մասը գտնվում է Ալվանդի լեռների շրջանում, մյուս մասը Զագրոս լեռնաշղթայի:

Նահանգի վարչական կենտրոնը Համադան քաղաքն է, ունի 563 հազար բնակչություն: Համադանը համարվում է Իրանի ամենահին քաղաքներից մեկը: Ըստ ավանդության՝ այն հիմնադրվել է առասպելական Ջամշիդ թագավորի կողմից: Ժամանակին Համադանը եղել է Մարաստանի (Մեդիայի) մայրաքաղաքը Էքբաթան անվամբ: Այդ նույն անվամբ քաղաքը կոչվել է Աքեմենյան Դարեհ Մեծի շրջանում: Ավելի ուշ այն հանդիսացել է Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: Համադանը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1826 մետր բարձրության վրա, ուստի նահանգում լինում է մեղմ ամառ և խստաշունչ ձմեռ: Համադանը տնտեսապես զարգացած քաղաք է: Նրանում գործում են մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Մեծ հռչակ են վայելում Համադանի գորգերը:

Հնում այդ քաղաքում ապրել են հայեր, ներկայումս այնտեղ հայ բնակչություն գոյություն չունի:

17. Հորմոզգան նահանգը գտնվում է երկրի հարավում, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանում: Նահանգի կազմի մեջ են մտնում Պարսից ծոցի 14 մեծ ու փոքր կղզիներ՝ Ղեշմը, Լավանը, Հորմոզը, Քիշը, Ֆորուրը, Բենի Ֆորուրը, Սիրրին, Թոմբե բոգորգը (Մեծ Թոմբ), Թոմբե քուչեքը (Փոքր Թոմբ), Հենդերաբին, Լարեքը և այլն: Նահանգի ափամերձ շրջանը ձգվում է 1000 կմ:

Նահանգի բնակչության թիվը՝ 2,060,000 մարդ, հիմնականում արաբներ, պարսիկներ և բելուջներ: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Բենդեր-Աբբաս քաղաք-նավահանգիստը Պարսից ծոցի ափին (բնակչության թիվը՝ մոտ 155 հազար մարդ): Քաղաքն ունի կարևոր ռազմավարական դիրք Հորմուզի նեղուցում: Համարվում է Իրանի ամենախոշոր նավահանգիստը, որտեղով անցնում է Իրան ներմուծող և Իրանից արտահանվող բեռների մեծ մասը: Քաղաքը XVII դարում կառուցել են պորտուգալացիները, որը նրանց ծառայել է որպես պաշտպանական բերդաքաղաք: Նահանգում կան 8 խոշոր քաղաքներ: Բենդեր-Աբբաս, Բենդեր-Լենգե, Մինաբ, Բենդեր Չարաք, Ջասք, Բասթաք, Բենդեր Խամիր և ֆին: Նահանգը բաժանված է 21 գավառի (շահրեսթան):

Նահանգի բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը բեռնափոխադրումներն են: Կան նաև արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հիմնականում նավթի և գազի վերամշակման գործարաններ, ձկնարդյունաբերության ձեռնարկություններ, ուսումնական հաստատություններ (այդ թվում մի քանի համալսարան):

18. Բուշեիր (Բուշիր)՝ նահանգը գտնվում է երկրի հարավում, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանում: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Բուշեիր քաղաք-նավահանգիստը (բնակչությունը՝ 170 հազար մարդ): Նահանգում բնակվում է 1,310,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ և թյուրքալեզու ղաշայիներ: Կան նաև արաբների և աֆրիկացիների համայնքներ: Նահանգն ունի վեց գավառ:

Բուշեիր քաղաքը հիմնադրել է Նադիր շահը 1736 թ. Ռիշեիր հին բնակավայրի տեղում: Ներկայումս Բուշեիրը իր մեծությամբ ու կարևորությամբ հանդիսանում է Իրանի երկրորդ նավահանգիստը Բենդեր-Աբբասից հետո: Բուշեիր նահանգում է գտնվում Իրանի առաջին ատոմային էլեկտրակայանը: Նահանգի կազմի մեջ է մտնում նավթառատ Խարք կղզին: - Նահանգում գործում է Ասալոյե ազատ տնտեսական գոտին, որտեղ աշխատում են 70 հազար արտասահմանցի մասնագետներ: Նահանգի տարածքում են գտնվում Փարս գազի հանքավայրերը, որոնք համարվում են աշխարհի ամենախոշորները:

Մինչև 1979 թ. Բուշեիր քաղաքում եղել է հայկական համայնք, իր եկեղեցական վարչությամբ և այլ ազգային կառույցներով, այդ թվում նաև 18-րդ դարում կառուցված Ս. Գևորգ եկեղեցին: Ներկայումս Բուշեիրում հայեր չեն ապրում:

19. Ջենջան (Ջանջան) նահանգը գտնվում է Իրանի հյուսիսարևմտյան մասում: Տարածքը՝ 21,841 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1,137,000 մարդ, մե-

ծամանությունը աղբբեջանցիներ (ազերի թյուրքեր): Նահանգի վարչական կենտրոնն է Ջենջան քաղաքը (բնակչության թիվը 380 հազար մարդ): Քաղաքը գտնվում է Թեհրանից 330 կմ հեռավորության վրա: Ջենջան քաղաքը համարվում է կարևոր մշակութային կենտրոն: Այն պարսկական ավանդական ձեռագործ գորգերի, սառը զենքի, հիմնականում թրերի արտադրության հնագույն կենտրոն է: Քաղաքում գործում են կրթության ու մշակույթի բազմաթիվ օջախներ:

Առհասարակ Ջենջան նահանգը համարվում է Իրանի արդյունաբերական կարևոր կենտրոններից մեկը: Նահանգը աչքի է ընկնում նաև իր զարգացած գյուղատնտեսությամբ: Կան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

20. Ալբորզ նահանգի վարչական կենտրոնը Քարաջ քաղաքն է, որը գտնվում է Թեհրանից 20 կմ արևմուտք, Էլբուրսի լեռների ստորոտում: Քարաջը համարվում է Իրանի արագ զարգացող քաղաքներից մեկը: Ներկայումս ունի 3,050,000 բնակչություն: Քարաջի շրջանը համարվում է Թեհրանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների կենտրոնը: Քաղաքում և նրա շրջակայքում տեղակայված են հարյուրավոր խոշոր գործարաններ, տարբեր պրոֆիլի արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Քաղաքում կա օդանավակայան: Քարաջով է անցնում Թեհրան-Թավրիզ մայրուղին:

Թեհրանից ամեն օր հազարավոր բանվորներ գնում են Քարաջ աշխատանքի, դրա համար կառուցվել է վերգետնյա մետրո: Քաղաքի շրջակայքում կան բազմաթիվ ամառանոցային ավաններ: Քաղաքից քիչ հեռու Չալուս գնացող մայրուղու հարևանությամբ կառուցվել է Քարաջի Ամիր Քաբիր խոշոր ջրամբարը: Քաղաքում կան մի քանի համալսարաններ, քոլեջներ, մշակութային կենտրոններ, տարբեր դարաշրջանների պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններ, սրբատեղիներ, մզկիթներ:

Ալբորզ նահանգը կազմավորվել է 2010 թ.: Նահանգի կազմում կա 3 գավառ՝ Սավուջբուլաղ, Թալեղան, Նազարաբադ: Նահանգի բնակչության թիվը 2,5 միլիոն է: Ալբորզը ոչ միայն Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական կենտրոններից է, այլև համարվում է կարևորագույն գյուղատնտեսական կենտրոն:

21. Իլամ նահանգը գտնվում է երկրի արևմտյան մասում: Հյուսիսում սահմանակից է Քերմանշահ, արևելքում՝ Լորեսթան, հարավ-արևելքում՝ Խուզեսթան նահանգների, հարավ-արևմուտքում՝ Իրաքի հանրապետության հետ: Տարածքը 20,1 քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 614,000 մարդ, հիմնականում լորեր, կան նաև քրդեր:

Քաղաքի վարչական կենտրոնն է Իլամ քաղաքը (բնակչությունը՝ 178 հազար մարդ, հիմնականում քրդեր, կան նաև արաբներ և պարսիկներ): Քաղաքում կան սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ (հատկապես արմավի և ձիթապտղի վերամշակման գործարաններ): Իլամում գործում են մի քանի ուսումնական հաստատություններ:

Իլամ նահանգի քաղաքներից են Մեքրանը, Դեհլորանը և Աբադանը: Նահանգի գավառներն են Դեհլահիրը, Աբադանանը, Դեհլորանը, Իլամը, Մեհրանը, Շիրվանը, Չարդավոլը և Էվանը:

22. Լորեսթան նահանգը գտնվում է երկրի արևմտյան մասում: Սահմանակից է Համադան նահանգի հետ՝ հյուսիսում, Քերմանշահ նահանգի հյուսիս-արևմուտքում, Մարքազի (Կենտրոնական) նահանգի, հյուսիս-արևելքում, Իլամ նահանգի արևմուտքում, Սպահան նահանգի արևելքում, Խուզեսթան նահանգի հետ հարավում:

Տարածքը՝ 28 հազար քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1,823,000 մարդ: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Խորամաբադը (բնակչությունը՝ 345 հազար մարդ): Խորամաբադը գտնվում է Թեհրան-Աբադան մայրուղու վրա: Բնակչությունը հիմնականում լորեր, պարսիկներ նաև քրդեր: Քաղաքը գտնվում է Ջագրոսի լեռների ստորոտում: Նահանգի կարևոր քաղաքներն են Բորուջերդը, Դորուդը, Ալիգուզարը, Նուրաբադը: Նահանգը ներառում է 9 գավառներ. Ագնա, Ալաջդար, Ալիգուզար, Բորուջերդ, Դորուդ, Քուհ-դաշթ, Նուրաբադ, փոքր Դոխթար, Խորամաբադ:

Խորամաբադում և նրա շրջակայքում կան արդյունաբերական և սննդի վերամշակման մեծ թվով ձեռնարկություններ: Քաղաքը համարվում է կարևոր գյուղատնտեսական կենտրոն, ինչպես նաև բրդի և կաշվի վերամշակման խոշոր կենտրոն: Քաղաքում կան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և դրանց մասնաճյուղեր: Խորամաբադը համարվում է նաև գրոսաշրջության աչքի ընկնող կենտրոն: Քաղաքից 3 կմ հեռավորության վրա գործում է օդանավակայան: Քաղաքում գործում են ձեռարվեստի տարբեր արտադրամասեր, որոնք պատրաստում են գորգեր, կարպետներ, դիպակներ, մետաղից ու կավից հուշանվերներ: Քաղաքում կան միջնադարյան պատմաճարտարապետական հուշարձաններ:

23. Ղոմ (Ղոմ) նահանգի տարածքը կազմում է 11,237 քառ. կմ: Նահանգը կազմավորվել է 1995 թ.-ին Թեհրան նահանգի մի մասից: Բնակչությունը՝ 1,471,000 մարդ, հիմնական մասը ադրբեջանցիներ, պարսիկներ, լորեր: Բնակչիմայական պայմանները հարմար չեն գյուղատնտեսության համար, որը չոր տափաստանային և կիսաանապատային է: Նահանգը

գտնվում է աղի լճերի շրջանում: Ղոմ նահանգում են գտնվում երկու աղի լճեր՝ Հաուզ Մուլթանը և Նամաքը:

Ղոմ նահանգի վարչական կենտրոնն է Ղոմ (Ղոմ) քաղաքը (բնակչության թիվը՝ 1 միլիոն մարդ): Ղոմը համարվում է շիաների սրբազան քաղաքը, ուր տարեկան հազարավոր ուխտավորներ են գալիս: Ղոմում գործում են կրոնական բարձրագույն հոգևոր դպրոցներ: Այն համարվում է շիաների երկրորդ խոշոր կենտրոնը Իրաքում գտնվող Էն-Նաջաֆից հետո:

Քաղաքի միջով հոսում է Ղոմ գետը: Ղոմ քաղաքը գտնվում է Թեհրանից 150 կմ հեռավորության վրա: Քաղաքը հատում է Սպահան գնացող մայրուղին: Ծովի մակերևույթից բարձր է 975 մետր:

Ղոմում կան բազմաթիվ մզկիթներ և իսլամական հուշարձաններ, այնտեղ բնակվում են խոշոր կրոնագետ-մոջթահեդներ և այաթոլլահներ:

24. Յազդ (Եղդ) նահանգը գտնվում է երկրի կենտրոնական մասում: Տարածքը՝ 72,342 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1,302,000 մարդ, հիմնականում պարսիկներ, զրադաշտականներ: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Յազդ քաղաքը: Նահանգում կան բազմաթիվ պատմական և ճարտարապետական հուշարձաններ:

Յազդը համարվում է հարուստ պատմական անցյալ ունեցող քաղաք: Այն հիմնադրվել է դեռևս Աքեմենյանների օրոք:

25. Մարքազի (Կենտրոնական) նահանգը գտնվում է երկրի արևմուտքում: Բնակչությունը 1,507,000 մարդ: Վարչական կենտրոնը՝ Արաք քաղաքն է (բնակչությունը 515 հազար մարդ): Նահանգի բնակչությունը հիմնականում պարսիկներ և ադրբեջանցիներ են: Նահանգի կարևոր քաղաքներն են. Սավե, Մահալլաթ, Խոմեյն, Դելիջան, Թաֆրեզ, Աջթիան, Շազանդ (Մարբանդ):

Մարքազի նահանգը կազմավորվել է 1980 թ. Մազանդարան նահանգի մի մասից: 1986 թ. Մարքազի նահանգից ձևավորվել է Թեհրան նահանգը: Նահանգն ունի ցուրտ և չոր ձմեռ, կապված լանդշաֆթից: Նահանգում կա ինը համալսարան:

Նահանգի կենտրոն Արաքը հայտնի է նաև Մուլթանաբադ անունով: Նախկինում Արաքի շրջանը անվանվում էր Պարսկական Իրաք: Արաք քաղաքը տրանսպորտային խոշոր հանգույց է: Քաղաքում գործում են մեքենաշինական, տեքստիլ, սննդի ու թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններ, այլումինի, շաքարի գործարաններ:

17-րդ դարից սկսած Արաքում բնակվել են հայեր: Դրանք եղել են Շահ Աբաս 1-ի կազմակերպած բռնագաղթի ենթարկվածներից: Ներկայումս Արաքում դեռևս խլրտում է հայ կյանքը: Այնտեղ կա փոքրաթիվ հայ

համայնք և եկեղեցի (Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց, կառուցվել է 1914 թ.): Արաքի շրջանում ձևավորվել է 3 հայկական գավառ՝ Քազազը, Քամարան, Բուրվարին, կազմված 17 գյուղերից, որոնցում բնակվում էր հինգ հազար մարդուց ավել բնակչություն: Ներկայումս գործնականում հայկական այդ գավառներում հայ բնակչություն գոյություն չունի:

26. Քոհգիլույե և Բոյերահմադ նահանգը գտնվում է երկրի հարավ-արևմուտքում: Տարածքը 15.563 քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 781,000 մարդ, հիմնականում լոթեր, պարսիկներ, թյուրքալեզու դաշդայիներ: Նահանգը կազմավորվել է 1963 թ.-ին Խուզեսթան նահանգի բաժանումից հետո: Ուրպես ինքնուրույն նահանգ ձևավորվել է 1974 թ.: Նահանգը լեռնային է, ամենաբարձր գագաթը Դենան է՝ 4409 մետր: Նահանգում կան բազմաթիվ մշակութային արժեք ներկայացնող վայրեր: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Յասուջ քաղաքը:

27. Միսթան և Քելուջիսթան նահանգը գտնվում է Իրանի հարավ-արևելքում, սահմանակից է Աֆղանստանի և Պակիստանի հետ: Տարածքը՝ 178.431 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 3,246,000 մարդ, հիմնականում բելուջներ, ինչպես նաև փուշուններ, պարսիկներ, արաբներ, քրդեր և այլն: Համարվում է Իրանի ամենամեծ նահանգը, սակայն զարգացածության աստիճանով այն ներկայումս համարվում է ամենից քիչ զարգացածը: Ուստի կառավարությունը հետևողական ջանքեր է գործադրում ներդրումներ կատարելու և տարբեր ծրագրեր իրականացնելու միջոցով զարգացնել նահանգի ենթակառուցվածքները:

Նահանգի վարչական կենտրոնն է Ջահեդան քաղաքը (բնակչությունը՝ 580 հազար մարդ): Քաղաքում կան արդյունաբերական և սննդի արդյունաբերության բազմաթիվ ձեռնարկություններ, համալսարաններ և տարբեր բուհերի մասնաճյուղեր: Աֆղանստանից և Իրանից թմրամիջոցների ապօրինի տեղափոխման երթուղիներն անցնում են Ջահեդան քաղաքով, ուստի քաղաքի զգալի թվով բնակիչներ ընդգրկված են այդ հանցավոր գործունեության մեջ:

28. Չհարմահալ և Բախթիարի նահանգը գտնվում է երկրի հարավ-արևմուտքում: Հյուսիս-արևելքում սահմանակից է Սպահան, արևմուտքում Խուզեսթան և հարավում Քոհգիլույե և Բոյերահմադ նահանգների հետ: Տարածքը՝ 16.3 հազար քառ. կմ, բնակչությունը՝ 1,014,000 մարդ, հիմնականում բախթիարներ, կան նաև պարսիկներ և դաշդայիներ: Նահանգի վարչական կենտրոնն է Շահրեքորդ քաղաքը: Նահանգը բաժանված է 6 գավառների՝ Արդալ, Բորուջեն, Ֆարսան, Քուիրանգ, Լորդեգան և Շահրեքորդ:

Չհարմահալում 17-րդ դարի սկզբին Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթի հետևանքով հաստատվել են հայեր: 1936 թ. տվյալներով Չհարմահալում եղել է 4300 հայ, որոնք տեղաբաշխված էին Գյանդուման, Քիար և Լառ գավառակների Ահմադաբադ, Աղբուլադ, Մամուռան, Հաջիբադ և այլ գյուղերում: 1946 թ. ներգաղթի ժամանակ Հայաստան են ներգաղթել 1300 չհարմահալցի հայեր: 1960-ական թվականների վերջերին գավառն ունեցել է 3 հայկական գյուղ՝ Մամուրա, Հաջիաբադ և Սիրաբ: Գյուղերն ունեցել են իրենց դպրոցներն ու մանկապարտեզները: Ներկայումս նահանգում հայեր չկան:

29. Հարավային Խորասան նահանգը գտնվում է երկրի արևելքում: Նահանգն ունի երեք գավառ՝ Սարայան, Նահբանդան և Սարիքիշե: Հարավային Խորասան նահանգը կազմավորվել է 2004 թ.-ին, Խորասան նահանգի բաժանման հետևանքով: Նահանգի բնակչության թիվը 859,000 մարդ է, մեծ մասը պարսիկներ, կան նաև բելուջներ, փուշուններ և թաջիկներ: Վարչական կենտրոնն է Բիրջենդը (Բիրջանդ) (բնակչությունը 184 հազար մարդ): Իր մեծությամբ Բիրջենդը Իրանի արևելքում համարվում է երրորդ քաղաքը Մեշհեդից և Ջահեդանից հետո: Քաղաքը արագորեն զարգանում ու ծավալվում է: Գործում են սննդի և թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններ: Բիրջենդը Իրանում շաֆրանի (զաֆրան) ամենախոշոր արտահանողն է: Արտադրվում են նաև տարբեր տեսակի այլ համեմունքներ՝ բարբարիս և այլն: Հայտնի են քաղաքի ձեռագործ գորգերն ու կարպետները: Կան բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մասնաճյուղեր:

30. Հյուսիսային Խորասան նահանգը գտնվում է երկրի հյուսիս-արևելքում: Նահանգն ունի 5 գավառ՝ Շիրվան, Ջաջարմ, Մանե, Էսֆարայեն և Սամվազան: Նահանգը կազմավորվել է 2004 թ.-ին Խորասան նահանգի բաժանումից: Բնակչության թիվը՝ 917,000 մարդ, հիմնականում քրդեր, թյուրքմեններ, պարսիկներ և թաջիկներ: Վարչական կենտրոնն է Բոջնուրդ քաղաքը (բնակչությունը՝ 210 հազար մարդ): Քաղաքի բնակչության մեծ մասը քրդեր են, կան թաջիկներ և թյուրքմենների փոքր համայնքներ: Քաղաքում կան գյուղատնտեսական, թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ: Հայտնի է իր գորգերով, կարպետներով և խսիրներով: Գործում է «Իսլամական Ազադ համալսարանի» մասնաճյուղը:

31. Գոլեսթան նահանգը գտնվում է Իրանի հյուսիսում, Թեհրանից 400 կմ հեռավորության վրա, Կասպից ծովի ափին: Նահանգի վարչական կենտրոնը Գորգան քաղաքն է, որի բնակչության թիվը կազմում է 2,043,000: Գորգանը երկաթգծով և մայրուղիներով կապված է Թեհրանի,

Բենդեր Թորքման (նախկին Բենդերշահ) նավահանգստի հետ: Քաղաքում կան բամբակագուտման, բուսական յուղի արտադրության, բրնձի մշակման գործարաններ: Քաղաքն ունի զարգացած ժողովրդական արհեստների ցանց, ուսումնական հաստատություններ: Համարվում է հանգստյան գոտի, կան ամառանոցներ և հանգստյան տներ:

Հարկ է նշել, որ օսթանների ներկայացուցիչներից կենտրոնում (Թեհրանում) ստեղծվում է օսթանների բարձրագույն խորհուրդ, որն իրավունք ունի տարբեր նախաձեռնություններով մտնել Մեջլիս (խորհրդարան) և կառավարություն:

ՋԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության զինված ուժերի պատմությունը սկիզբ է առնում 1979 թ. փետրվարից: Գալով իշխանության գլուխ, իսլամական ղեկավարությունը իր կառավարման առաջին իսկ ամիսներից իրականացրեց մի շարք միջոցառումներ ռազմական նոր քաղաքականության, իսլամական նորմերին համապատասխան զինված ուժեր և պաշտպանական համակարգ ստեղծելու ուղղությամբ: Այսպես, զինված ուժերում ժամկետային ծառայության ժամկետը 2 տարուց իջեցվեց մեկ տարվա, չեղյալ հայտարարվեցին ԱՄՆ-ից զենք և զինամթերք ներմուծելու վերաբերյալ մի շարք պայմանագրեր, իրանական բանակում դադարեցվեց ամերիկյան ռազմական խորհրդականների և մասնագետների գործունեությունը, դադարեցվեց օտարերկրյա ռազմական օբյեկտների շինարարությունը, համարյա կիսով չափ կրճատվեց ռազմական բյուջեն: Իրանը դուրս եկավ ՍԵՆՏՕ-ի ռազմական բլոկի կազմից, դրանով իսկ արագացնելով նրա լրիվ քայքայումը:

Հետհեղափոխական Իրանում ռազմական շինարարության ծրագրերի ակտիվացման համար հզոր խթան հանդիսացավ Իրան-Իրաքյան պատերազմը: ԻԻՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը կարողացավ համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանի ընթացքում իր ուշադրությունն ու ջանքերը կենտրոնացնել Իսլամական Հանրապետության զինված ուժերի վերակառուցման և նոր զինված ուժերի ստեղծման խնդիրների վրա: Իրան-իրաքյան պատերազմի տարիներին (1980-1988 թթ.), նախ ձևավորվեց ԻԻՀ զինված ուժերի բարձրագույն ղեկավարման համակարգը: ԻԻՀ Սահմանադրության 110-րդ հոդվածի 4-րդ կետի համաձայն՝ երկրի բոլոր տեսակի զինված ուժերի հրամանատար հայտարարվեց ԻԻՀ գերագույն

առաջնորդը (ռաիբարը): Նրան հատկացվեց անսահմանափակ իրավասություններ բոլոր տեսակի ռազմական և ռազմաքաղաքական հարցերի վերաբերյալ: Առաջնորդին կից գործում է ԻԻՀ Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը: Այն իրենից ներկայացնում է խորհրդատվական մարմին, իր մեջ ընդգրկելով Անվտանգության և Պաշտպանության խորհուրդները:

Իմամ Խոմեյնիի հանձնարարությամբ 1979 թ. մայիսին ստեղծվեց Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը (ԻՀՊԿ): Այն նախապես կազմվեց 10 հազար կամավորներից: Կորպուսի անդամները՝ փասդարները, որոնք ռազմադաշտում գործում էին ընչազուրկների մոբիլիզացման կազմակերպության (Սազմանե քասիջե մոթազաֆին, կրճատ՝ Բասիջ) հետ համատեղ, ցուցադրեցին անձնագոհություն ու նվիրվածություն իսլամական հեղափոխության գաղափարներին:

Կառավարությունը անմիջականորեն զբաղվեց նաև բանակի վերակառուցման գործով: Ժամկետային ծառայության ժամկետը երկարացվեց 24 ամսով, կարգավորվեց զինակոչման գործը, իրենց պաշտոններում մասնակիորեն վերականգնվեցին բանակից հեռացված շահական սպաները: Միաժամանակ ուժեղացվեց բանակի անձնակազմի իսլամականացման գործը: Զինված ուժերի բոլոր օղակներում արմատավորվեց և ամրապնդվեց իսլամական ներկայացուցիչների վարչական ինստիտուտը:

Կառավարության ձեռնարկած եռանդուն միջոցառումների շնորհիվ 1980-ից մինչև 1987 թ. ընթացքում բանակի թվաքանակն աճեց կրկնակի և անցավ 400 հազարի սահմանագիծը: Բարելավվեց նաև բանակի մատակարարումը զենքով, զինամթերքով և ռազմական տեխնիկայով: Մեփական արդյունաբերական հզորությունների բազայի վրա սկսվեց զենքի մասնակի արտադրություն և վերանորոգում:

Կարևոր ուշադրություն էր դարձվում իրանական բանակի մարտական ոգու բարձրացման հարցի վրա, այն համարելով հաղթանակ ձեռք բերելու ռեալ գործոն: Ոչ պակաս կարևոր ուշադրություն էր դարձվում ժամանակակից ռազմական գիտության յուրացման հարցերին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ԻԻՀ բանակի զարգացման հետ զուգահեռ աներևակայելի արագ տեմպերով զարգանում էր նաև Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը: Այսպես, հետհեղափոխական տասը տարիների ընթացքում Կորպուսի անձնակազմի թվաքանակն աճեց ավելի քան 50 անգամ և 90-ական թվականների սկզբին հասավ կես միլիոնի:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետության զինված ուժերը իրենցից ներկայացնում են երեք կանոնավոր զինված կազմավորումների

մի միասնություն, որի մեջ են մտնում 1. բանակը (արթեշ), 2. Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը (ԻՀՊԿ) և 3. «Բասիջ» անկա-նոն, աշխարհագրային տիպի զինված կազմավորումները: Բացի թվարկ-ված զինված ուժերից գոյություն ունեն նաև կարգապահական ուժեր (ներ-քին և սահմանապահ զորքեր, ոստիկանություն):

Իրանական բանակը (արթեշ) Պարսից ծոցի այլ երկրների բանակնե-րի հետ համեմատած բավականին մեծ է: Բանակը բաժանված է 4 ռազմա-կան շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրում առկա է 4 մեքենայացված, 6 հետևակային, 6 հրետանային դիվիզիաներ, հատուկ ծառայությունների 2 ստորաբաժանումներ, դեսանտային 1 դիվիզիա, ավիացիոն խմբավորում և այլ առանձին ստորաբաժանումներ (կոթբառերով՝ իսլամական ապահովման և այլն):

Իրանական բանակի կառուցվածքը.

- Գերագույն գլխավոր հրամանատար – րահբար Ալի Խամենեին:
- Ավագ ռազմական խորհրդական
- Պաշտպանության նախարար
- Գլխավոր շտաբի պետ
- Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ
- Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ մշակութային և քարոզչական հարցերի գծով:
- Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ թիկունքի և ուսումնական հա-վաքների գծով:

Բանակը բաղկացած է ցամաքային զորքերից, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժերից:

Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը նույնպես բաղկացած է զինված ուժերի երեք տեսակներից՝ ցամաքային զորքեր, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժեր: ԻՀՊԿ-ի կազմում առկա է «Ղողս» անվամբ հատուկ դիվիզիա, որը նախատեսված է ռազմական հետախու-զության և արտասահմանում հատուկ գործողությունների համար: Բացի այդ, ԻՀՊԿ-ի մեջ կազմակերպչորեն մտնում են «բասիջ» աշխարհագրի զորամասերը: «Բասիջը» («Նիրույե մոդավեմաթե բասիջ» – «Ընչազուրկ աշխարհագրայինների միություն») իրենից ներկայացնում է կիսառազմա-կանացված կամավորական զինված ուժեր: Այն հիմնադրվել է 1979 թ. նո-յեմբերին իսլամական հեղափոխության առաջնորդ իմամ Խամենեյի կար-գադրությամբ հեղափոխության նվաճումները պաշտպանելու նպատակով: Բասիջը գտնվում է ԻՀՊԿ-ի ուղղակի ենթակայության ու հսկողության ներքո, որոշակի ստորաբաժանումներ ենթարկվում են տեղական իշխա-

նության մարմիններին: Բասիջին անդամագրվում են Իրանի երկսեռ քա-ղաքացիները, որոնց հատկացվում են որոշակի արտոնություններ և իրա-վունքներ: Բասիջը մշտապես պատրաստակամ է իր գործուն աջակցությու-նը բերելու իշխանությունների տարբեր ձեռնարկումներին: Անվարան կա-րելի է ասել, որ ԻՀՊԿ-ը կամավորական ջոկատներից վերածվել է հզոր կանոնավոր բանակի: Զենքի և մարտական տեխնիկայի մի շարք տեսակ-ների հազեցվածությամբ ԻՀՊԿ-ը գերազանցում է բանակին (արթեշին):

Ներկայումս Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպու-սում ծառայում է 500 հազարից ավելի մարդ: Այն ունի կառուցվածքային 3 ուղղություն՝ հրամանատարական, քաղաքական-գաղափարախոսական և վարչատնտեսական: ԻՀՊԿ ցամաքային ուժերը բաղկացած են հետևակի՝ 20, զրահատանկային՝ 1, մոտոհրաձգային՝ 1 դիվիզիաներից, ինչպես նաև հետևակի՝ 20, հրետանային՝ 3, քիմիական պաշտպանության՝ 1, հակա-տանկային՝ 1, ինժեներա-սակրավորական՝ 1 բրիգադներից: Ռազմածովա-յին ուժերում ծառայում է 10 հազար մարդ: Այն ունի դեսանտային նավերի, պարեկային նավակների և հրթիռային բրիգադներ, ինչպես նաև ծովային հետևակ:

ԻՀՊԿ-ի վրա է դրված բասիջի զորակոչը, նրանց ուսուցումը 1-1,5 ամիս տևողությամբ զորահավաքների ժամանակ:

Իրանական բանակի (արթեշ) ցամաքային զորքերի կազմի մեջ մտնում են հետևակային դիվիզիաներ, զրահատանկային բրիգադներ, օդադեսանտային դիվիզիաներ, բանակային ավիացիայի բրիգադներ, հրետանային գումարտակներ: Այդ ստորաբաժանումները հազեցված են տանկերով, զրահամեքենաներով, հրետանային և ռեակտիվ համակարգե-րով, ակնանետներով, տարբեր տեսակի հրթիռներով և այլն:

ԻԻՀ ռազմաօդային ուժերը տարածաշրջանում հզորագույններից մեկն է: Այդ ուժերը հազեցված են կործանիչների էսկադրիլիաներով, հե-տախուզական մարտական ինքնաթիռներով, օդում վառելիք լցնող ինք-նաթիռներով, ուբակոծիչներով, զավթիչ ինքնաթիռներով, մեքենա-տրանսպորտային ավիացիայով և այլն: Ինքնաթիռների մի մասը ամերիկ-յան և ֆրանսիական արտադրության են: Ռազմաօդային ուժերում մնացած տեխնիկան առավելապես ռուսական ու չինական է:

ԻԻՀ ռազմաօդային ուժերը տեղաբաշխված են 3 ռազմական շրջան-ներում. հյուսիսային (Բաբոլսար քաղաք), կենտրոնական (Համադան) և հարավային (Բուշիր): Հրամանատարությունը գտնվում է Թեհրանում: Իրանական ռազմաօդային ուժերի հիմնական հարվածային հզորության հիմքը կազմում են МИГ-29 կործանիչները, СУ-24 ուբակոծիչները, F-4, F-5

ինքնաթիռները: Աշխատանքներ են տարվում սեփական արտադրության «Ազարաշխ» ինքնաթիռների արտադրության ուղղությամբ:

ԻԻՀ հակաօդային ուժերը ենթարկվում են ռազմաօդային ուժերին: Երկրի ամբողջ տարածքում տեղաբաշխված են հակաօդային խմբեր, որոնք համալրված են հայրենական և արտասահմանյան արտադրության «երկիր-օդ» հրթիռներով և զենիթային համակարգերով:

Ռազմածովային ուժերում ծառայություն են անցնում մոտ 18 հազար մարդ: Այդ կառույցը իր մեջ ներառնում է նավատորմը, ծովային հետևակը և ծովային ավիացիան: Ռազմածովային ուժերը բաղկացած են երկու առանձին մասերից՝ հյուսիսային ռազմածովային շրջան (Կասպից ծովի ավազանը) և Պարսից ծոցի ու Օմանի ծովի հարավային ռազմածովային շրջանը: Ծովային ավիացիան իր տրամադրության տակ ունի ինքնաթիռներ և ուղղաթիռներ:

ԻԻՀ ռազմածովային հենակետերը (բազաները) տեղակայված են Պարսից ծոցի Բենդեր-Աբբաս, Բուշիր, Չաբահար, Բենդեր-Խոմեյնի քաղաքներում և Կասպից ծովի Բենդեր-Էնզելի և Մեհշահր քաղաքներում:

ԻԻՀ-ը ծովային տեխնիկայի հիմնական մատակարարողներն են Ռուսաստանը և Չինաստանը: Ներկայումս Իրանը աշխատանքներ է տանում սեփական փոքր «Սաբիհա» սուզանավերի արտադրության ուղղությամբ:

ԻԻՀ-ում հասարակական կարգի պահպանության հիմնական ուժերը ներքին կարգապահական զորքերն են: Նշված զորքերի համալրումը կատարվում է «ԻԻՀ համընդհանուր զինվորական ծառայության վերաբերյալ» օրենքի սահմաններում: Ծառայության ժամկետը 2 տարի է:

Իրանի մարտական հնարավորությունները պահվում են խիստ գաղտնիության պայմաններում: ԻԻՀ-ն կառավարությունը բանակաշինության հարցերը պահում է իր մշտական ուշադրության կենտրոնում, հատկապես լուրջ ուշադրություն դարձնելով բանակի մարտական հատկանիշների հարաճուն բարձրացման և նրա ֆինանսական կարողությունների բարձրացման վրա: Եթե նախկինում իր ռազմական բյուջեում Իրանը ծախսում էր իր ՀՆԱ-ի 3,3%-ը, որը չափազանց քիչ էր Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրների, հատկապես Իսրայելի բյուջեի համեմատությամբ, ապա վերջին ժամանակներս զինված ուժերի վրա ծախսումներն ուժգին կերպով ավելացել են:

Ըստ ԻԻՀ ռազմաքաղաքական դոկտրինի՝ իրանական զինված ուժերի գլխավոր խնդիրն է ապահովել ազգային անկախության և ինքնիշխանության պաշտպանությունը:

Տարեցտարի իրանական զինված ուժերը համալրվում են տարբեր տեսակի նորագույն զենքերով և տարբեր հեռահարության ու նշանակության մարտական հրթիռներով, անօդաչու թռչող սարքերով և այլն:

ԻԻՀ զինված ուժերը իր սպառազինությունը և մարտական տեխնիկան ապահովում է ինչպես սեփական արդյունաբերական հզորությունների, այնպես էլ արտաքին գնումների հաշվին: ԻԻՀ-ն կառավարությունը կարևոր ուշադրություն է դարձնում սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրը մշտապես արդիականացնելու և նրա հզորությունը բարձրացնելու խնդիրն:

Վերջին տարիներին Իրանը սկսել է արտադրել բալիստիկ հրթիռներ, այդ թվում «Շահաբ-3» գերճշգրիտ հրթիռը, անօդաչու հետախուզական և հարվածային անօդաչու թռչող սարքեր, տարբեր տեսակի մարտական թռչող սարքեր, սեփական արտադրության «Զուլֆիղար» և «Դասթան» տանկեր, արդիականացված T-72 տանկը և այլն: 2009 թ. փետրվարի 2-ին Սեման քաղաքի տիեզերակայանից սեփական արտադրության Սաֆիր-2 կրող-հրթիռի միջոցով Իրանը տիեզերք ուղարկեց «Օմիդ» («Հույս») արբանյակը, դրանով իսկ դառնալով աշխարհի 10-րդ կոսմիկական պետությունը: 2010 փետրվարի սկզբին իրանական զանգվածային լրատվամիջոցները հայտարարեցին, որ սեփական արտադրության «Քավոշգար-3» կրող հրթիռի օգնությամբ Իրանը տիեզերք է ուղարկել կենդանի օրգանիզմներով լցունված կապսուլա:

2012 թ. փետրվարի 3-ին Իրանը տիեզերք արձակեց «Նավդ» («Նորություն») անունով նոր արբանյակ: Նրա խնդիրներից մեկն էր երկրագնդի մակերեսի ֆոտոնկարահանումը: Իսկ 2013 թ. հունվարին «Քավոշգար» հրթիռի միջոցով տիեզերք ուղարկեց «Պիոներ» ապարատը, որի մեջ գտնվում էր կապիկ: Իրանական կոսմիկական գործակալության ղեկավար Համիդ Ֆազելին հայտարարել էր, որ կապիկի ուղարկելը տիեզերք հանդիսանում է այն նախագծի նախապատրաստական էտապ, որը նախատեսում է մարդու ուղարկումը տիեզերք: ԻԻՀ սեփական արտադրության արբանյակային տեխնիկական օգտագործվում է նաև ռազմական նպատակներով:

Ռազմատեխնիկական բնագավառում ԻԻՀ-ը համագործակցում է գլխավորապես Ռուսաստանի Դաշնության և Չինաստանի հետ: 1987-2002 թվականների ընթացքում ԺժՀ-ը Իրանին հատկացրել է 4,4 միլիարդ դոլարի զինամթերք, զենք և ռազմական տեխնիկա, այդ թվում կործանիչ ինքնաթիռներ, հրետանու տարբեր տեսակներ, միջին տանկեր, տարբեր տեսակի հրթիռներ, ռազմատրանսպորտային ինքնաթիռներ, ինչպես նաև ռազմական տեխնոլոգիաների բազմալիսի տեսակներ:

Ինչպես նշվել է վերևում, ԻԻՀ Սահմանադրության համաձայն, երկրի ողջ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար է հանդիսանում երկրի Գերագույն առաջնորդը՝ Ռաիբարը: Բոլոր ռազմական և ռազմաքաղաքական հարցերում Ռաիբարը գործնականում ունի անսահմանափակ լիազորություններ: Րաիբարին կից գոյություն ունի Ազգային Անվտանգության Բարձրագույն Խորհուրդ (ԱԱԲԽ), որը հանդիսանում է խորհրդակցական մարմին: Այն մշակում է ռազմական շինարարության հարցերի վերաբերյալ հանձնարարականներ, առաջադրում է զինված ուժերում ղեկավար պաշտոնների թեկնածությունները, իր տեսակետներն է հայտնում պատերազմ հայտարարելու և խաղաղություն կնքելու հարցերում և այլն: ԱԱԲԽ գլխավորում է ԻԻՀ նախագահը: Նրա կազմի մեջ մտնում է երկրի բարձրագույն ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը: ԱԱԲԽ-ը բաղկացած է երկու մասից՝ Պաշտպանության խորհուրդ և Անվտանգության խորհուրդ, որոնք նիստեր են գումարում ըստ անհրաժեշտության:

Բոլոր զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը նրանց ղեկավարումն իրականացնում է Գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբի միջոցով, որին ենթարկվում են Բանակի միացյալ շտաբը, ԻՀՊԿ-ի Գլխավոր շտաբը և պատերազմական շրջանում Հասարակական կարգի պաշտպանության ուժերի հրամանատարությունը, որի մեջ ժանդարմերիայի հետ համատեղ մտնում են նաև Իսլամական հեղափոխության կոմիտեն և ոստիկանությունը: Պաշտպանության նախարարությունը չի զբաղվում բանակի և ԻՀՊԿ-ի օպերատիվ ու մարտական պատրաստության հարցերով: Նրա իրավասության մեջ է մտնում միայն վարչական, տնտեսական և ֆինանսական հարցերի և ռազմական ուսուցման իրավական բնույթի հարցերը, մեջլիսի հետ կապը, բանակի համար զինամթերք գնելու հարցերը:

ԻԻՀ բանակի օպերատիվ ղեկավարումը դրված է Միացյալ շտաբի վրա: Նրա վրա է դրված նաև բանակի ամենօրյա մարտական պատրաստականության պլանավորումը և գործունեությունը: Շտաբը կազմված է կադրերի, հետախուզության, օպերատիվ և թիկունքի վարչություններից: Իրանական բանակի Միացյալ շտաբի պետին են ենթարկվում ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատարը, ռազմաօդային ուժերի և ռազմածովային ուժերի գլխավոր հրամանատարները:

ԻԻՀ գերագույն գաղափարախոս է հանդիսանում երկրի Առաջնորդը (Րաիբարը): Նա է իր գրասենյակի միջոցով ղեկավարում և ուղղություն տալիս երկրում, այդ թվում նաև զինված ուժերում, ողջ քաղաքական-գաղափարական աշխատանքին:

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

XX դարի սկզբին Իրանը հանդիսանում էր ագրարային երկիր: Երկրի տնտեսությունը ներկայացված էր մանուֆակտուրաներով ու ավանդական տնայնագործական արհեստանոցներով, որոնց արտադրանքը հիմնականում սպառվում էր ներքին շուկայում: 1908 թ. Մասջեդ Սուլեյմանում նավթի հայտնագործումը խթանեց երկրի տնտեսական զարգացումը:

1980-ական թվականներին Մոհամմադ Ռեզա շահը ձեռնամուխ եղավ երկրում բարեփոխումների իրականացման, որը հայտնի է «Սպիտակ հեղափոխություն» անունով: Նախ երկրում իրականացվեց ագրարային բարեփոխում, որի հետևանքով վերացվեց խոշոր ավատական հողատիրությունը և գյուղացիների մեծ մասը դարձավ հողատեր: 1964 թվականից իրանական կառավարությունը որդեգրեց ինդուստրացման կուրս: Երկիրը լուրջ հաջողություններ ձեռք բերեց տնտեսական ներուժի բարձրացման, հատկապես արդյունաբերության և ենթակառուցվածքների ստեղծման բնագավառում: 1960-70-ական թվականներին Իրանի տնտեսությունը զարգանում էր աննախընթաց բարձր տեմպերով: Համաշխարհային շուկայում նավթի գների անսխալեղ բարձրացման հետևանքով հայտնվեցին բացառիկ ֆինանսական հնարավորություններ, որոնց արդյունավետ օգտագործումը կարող էր ստեղծել երկրի սոցիալ-տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու հիմքեր: Իրանում սկսեց իրականացվել լայնամասշտաբ ինդուստրացում, որը միտված էր պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում ոչ միայն հաղթահարել երկրի տնտեսական հետամնացությունը, այլև Իրանը վերածել աշխարհի առաջատար պետություններից մեկի:

Իրանը խոշոր մասշտաբներով սկսեց ձեռք բերել ժամանակակից տեխնոլոգիաներ, պայմանագրեր էր կնքում երկրում ատոմային էլեկտրակայաններ, նավթաքիմիական համալիրներ, մետալուրգիական ու էլեկտրատեխնիկական գործարաններ և այլն կառուցելու վերաբերյալ: Կառուցվեցին նավթավերամշակման և նավթաքիմիական խոշոր գործարաններ Աբադանում, Քերմանշահում, Թեհրանում, Թավրիզում, Պարսից ծոցի Խաբը կղզում և Բենդեր Շահիդում: Արդեն 1970-ական թվականներին նախկին ագրարային երկիրը դարձել էր ագրարային ինդուստրիալ երկիր: 1972 թ. Իրանը աշխարհում երրորդ խոշոր նավթարդյունահանող երկիրն էր, ԱՄՆ-ից և Սաուդյան Արաբիայից հետո:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո համընդհանուր տնտեսական փլուզման հետևանքով միանգամից երկրի առջև կանգնեցին բազում դժվարություններ: Գործազուրկների թիվը հասել էր 3-4 միլիոն մարդու, գների աճը այլևս դարձել էր անվերահսկելի, երկիրը զգում էր սննդամթերքի և առաջին անհրաժեշտության ապրանքների սուր պակաս:

1979 թ. ամռանը երկրի իշխող վարչակարգը ազգայնացրեց խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը ու բանկային ամբողջ համակարգը: Ազգայնացված գործարաններն ու ֆաբրիկաները հանձնվեցին նոր կազմավորվող տարբեր իսլամական միությունների, հիմնադրամների ու կազմակերպությունների: Բացի այդ, Իրանում իրենց գործունեությունը դադարեցրին արտասահմանյան ներդրողներն ու մատակարարները, որի հետևանքով երկրի տնտեսությունը հայտնվեց էլ ավելի ծանր վիճակում: Այդ բոլորին ավելացավ 1980 թ. ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի տնտեսական շրջափակման քաղաքականությունը: 1980-1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմը, որի անխուսափելի հետևանքը հանդիսացավ երկրի մեծ թվով ենթակառուցվածքների ու արդյունաբերական ձեռնարկությունների ոչնչացումը, վիթխարի ֆինանսական միջոցների օգտագործումը պատերազմական կարիքների համար, 1,5 միլիոնի հասնող փախստականների առկայությունը և այլն, երկիրը կանգնեցրել էին փլուզման վտանգի առջև:

XX դ. 80-ական թվականների սկզբից Իրանի տնտեսական շրջափակման և Իրաքի հետ պատերազմի պայմաններում ԻԻՀ տնտեսությունն ընթանում էր զարգացման կենտրոնացված մոդելի կամ կենտրոնացված տնտեսության ուղղությամբ: Նման պայմաններում երկրի արդյունաբերությունը գործում էր իր հզորությունների միայն 40 տոկոսի չափով, իսկ 1988-1989 թթ. նույնիսկ 20 տոկոսի:

Երկրի տնտեսական կուրսի փոփոխության համար շրջադարձային նշանակություն ունեցավ զարգացման հնգամյա պլանը (1989-1994), որը ըստ էության, հանդիսացավ Իրանի տնտեսության անցման ծրագիր դեպի շուկայական հարաբերությունները: Պլանում օրենսդրորեն նախատեսված էր փոխառությունների, վարկերի և ծառայությունների ձևով օտարերկրյա կապիտալի օգտագործման հնարավորություն:

Սահմանադրական արգելքի նման փոփոխությունը հնարավորություն տվեց Իրանին օտարերկրյա առաջատար ընկերությունների հետ կնքել պայմանագրեր բարձր տեխնիկական և տեխնոլոգիական արտադրությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև շինարարություն ծավալելու և սարքավորումներ ձեռք բերելու համար:

Միաժամանակ կառավարության կողմից ընդունվեց ծրագիր ազատ շուկայական գոտիների ստեղծման վերաբերյալ: Նման գոտիներում կարող էին կողքկողքի գործել պետական, մասնավոր և օտարերկրյա կապիտալները:

1989-1994 թթ. հնգամյա պլանի համաձայն կառավարությունը պետք է իրագործեր բազմաթիվ տնտեսական, շինարարական, վերականգնողական նախագծեր, մասնավորապես Իրան-իրաքյան պատերազմից տուժած նավթաքիմիական համալիրի գործարանների վերականգնում, նավթամշակման համակարգի գործարանների վերանորոգում, ջրամբարտակների, էլեկտրակայանների, նավահանգիստների, երկաթուղային և ավտոճանապարհների կառուցում և այլն:

1990-ական թվականներին կառավարությունը վերցրեց նաև պետական սեփականության մի մասի սեփականաշնորհման կուրս ի բացառյալ նավթի և գազի արդյունաբերության: Միաժամանակ տեղի էր ունենում գների աստիճանական ազատականացում (լիբերալիզացում): Ավելի ուշ կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը առհասարակ հրաժարվում է գնագոյացմանը, այդ թվում նաև պետական սեկտորում, մասնակցություն բերելուց: Կառավարությունը հրաժարվեց նաև վնասաբեր ձեռնարկություններին դրամական հատկացումներ (դոտացիաներ) տրամադրելուց: Պետական սեկտորի գծով ինվեստավորումը հիմնականում կատարվում էր էներգետիկայի, լեռնահանքային և վերամշակող արդյունաբերության, նավթաքիմիայի, տրանսպորտի, կապի և այլ առաջատար ճյուղերի գծով:

Նշված միջոցառումների համալիր իրականացումը հնարավորություն տվեց Իրանին հաղթահարելու տնտեսության մեջ նկատվող ճգնաժամային երևույթները: 1989/1990 թթ. ներքին համախառն արտադրանքի (ՆՀԱ) անկումը կանգնեցվեց և այն աճեց 4%: 1990/91 թթ. աճը կազմեց արդեն 8%: Արդյունաբերական արտադրության ընդհանուր ինդեքսը, որը 1985-1988 թթ. անկում էր ապրում միջին հաշվով 10%-ով, սկսեց բարձրանալ: Իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտից 10 տարի հետո ԻԻՀ կառավարությունը կարողացավ երկրի տնտեսական հզորությունը հասցնել, իսկ որոշ ճյուղերում նույնիսկ գերազանցել նախապատերազմյան ցուցանիշները:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ ԻԻՀ տնտեսությունը շարունակում էր ապրել որոշակի դժվարություններ: Տնտեսության ապակայունացման գլխավոր պատճառներն էին շարունակում մնալ դեռևս պահպանվող նավթի արտահանության միակողմանի կողմնորոշումը, տնտեսության տարբեր ճյուղերի ոչ համամասնական զարգացումը, արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների համեմատաբար ցածր արտադրո-

ղականությունը, Իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները, աշխարհում Իրանի որոշակի քաղաքական և տնտեսական մեկուսացվածությունը, արևմուտքի երկրների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի նկատմամբ իրականացվող պատժամիջոցների քաղաքականությունը և այլն:

Այդ պատճառով ԻԻՀ կառավարությունը որդեգրել էր ոչ նավթային ապրանքների արտահանության խրախուսման, արտադրական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների աշխատանքի ինտենսիֆիկացման, անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների ստեղծման, ճյուղերի և երկրի շրջանների միջև զարգացման անհամամասնության վերացման քաղաքակրթություն: Լուրջ ուշադրություն դարձվեց արտասահմանից արդյունաբերական հումքի և սարքավորումների ներմուծումը (որը կազմում էր տարեկան 10-12 միլիարդ դոլար) սահմանափակելու և սեփական ռեսուրսները խթանելու գործին: Ընդհանուր առմամբ պետությունը ստեղծեց համապատասխան պայմաններ աշխատանքի արտադրողականության ռեալ զարգացման համար:

Առ այսօր, սակայն, նավթը շարունակում է մնալ գործնականում տարադրամային մուտքերի գլխավոր աղբյուր: Նավթի վաճառքից ձեռք բերված գումարների զգալի մասը ներդրվում է նավթաքիմիական արդյունաբերության և առհասարակ երկրի տնտեսական ներուժը մեծացնելու գործի մեջ:

ԻԻՀ տնտեսական զարգացման առաջին և երկրորդ հնգամյա պլանները խնդիր էին դրել, որ ԻԻՀ-ը «զարգացող» երկրից վերածվի «զարգացած» երկրի: Ուստի նավթի արտահանումից ստացված եկամուտների մեծ մասը ներդրվում էր այնպիսի նախագծերի իրականացման մեջ, որոնք կարող էին խթանել տնտեսության ենթակառուցվածքային զարգացումը: Կառավարության սևեռուն ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում բարձր տեխնոլոգիական արտադրության զարգացումը և տեխնոլոգիապես հնացած ձեռնարկությունների արդիականացումը: Հենց այդ պատճառով 1997 թ.-ից սկսած ԻԻՀ-ում հիմնական կապիտալի վերանորոգումն առաջ էր ընթանում բավականին արագ տեմպերով: Ի դեպ, այդ ժամանակաշրջանից սկսած, խոշոր միջոցներ ներդրվեցին նաև ատոմային էներգետիկայի բնագավառում:

Ազատ տնտեսական գոտիներ: Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո Իրանը միառժամանակ ընկավ միջազգային տնտեսական և քաղաքական մեկուսացման մեջ: Այն հաղթահարելու նպատակով, իրանական կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց երկրի տարբեր մասերում, առավելապես Պարսից ծոցի շրջանում, ստեղծելու ազատ տնտեսա-

կան գոտիներ: Այդ գոտիները կոչված էին ոչ միայն զարկ տալու Իրանի արտաքին տնտեսական կապերին, այլև ներգրավելու օտարերկրյա կապիտալներ՝ երկրի տնտեսական ու ֆինանսական ակտիվությունը խթանելու համար:

Հիմնականում ԻԻՀ-ն ազատ տնտեսական գոտիները գտնվում են Պարսից ծոցի Ղեշմ և Քիշ կղզիներում, Խորբեմշահում, Սիրջանում, Սալաֆեզանում, Օմանի ծովի Չաբահար քաղաքում, Արևելյան Ադրբեջան նահանգում («Արաս») և այլն: Նախագծեր կան Չաբահար նավահանգստի միջոցով Հնդկաստան-Իրան-Հայաստան հաղորդակցության կապի ստեղծման և առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ:

Անվարան կարելի է ասել, որ ժամանակակից Իրանն արդեն իրենից ներկայացնում է ինդուստրիալ պետություն: Ներքին համախառն արտադրանքի ծավալների առումով այն հանդիսանում է չորրորդ պետությունը իսլամական աշխարհում և երկրորդը՝ Արևմտյան Ասիայում (Թուրքիայից հետո): Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը նաև տարածաշրջանի տեխնոլոգիապես զարգացած պետություններից մեկն է: Այն համարվում է Միջին Արևելքի խոշորագույն տնտեսություն ունեցող երկրներից մեկը, որը Ասիայում ներքին համախառն արտադրանքի ցուցանիշով զիջում է միայն Չինաստանին, Ճապոնիային, Հնդկաստանին, Թուրքիային, Ինդոնեզիային և Հարավային Կորեային:

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության արդյունաբերությունը ներկայացված է երեք հիմնական ճյուղային սեկտորներով, նավթային, լեռնահանքային և վերամշակող: Առավել զարգացածը նավթարդյունաբերությունն է, որն ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդում է Իրանի ողջ տնտեսության զարգացման վրա (հատկապես նավթի արտահանումից ստացվող եկամուտների միջոցով):

Դեռևս իսլամական հեղափոխությունից առաջ՝ 1960-1970-ական թվականներին, Իրանում կառուցվեցին խոշոր ժամանակակից մետալուրգիական գործարաններ, նավթաքիմիական համալիրներ, ավտոմոբիլային գործարաններ, ռադիո և հեռուստաապարատներ, կենցաղային տեխնիկայի և այլն արտադրության ձեռնարկություններ:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո իրականացվեց բանկային համակարգի և խոշոր արդյունաբերության ազգայնացում, որն ուղեկցվում էր օտարերկրյա ընկերություններից արժեթղթերի հետ գնումով: Ազգայնացման և պետական ու իսլամական կազմակերպություններին ձեռնարկությունների փոխանցման հետևանքով մասնավոր խոշոր ձեռնարկատիրության, մասնավորապես արդյունաբերության բնագավառում, գործունեության շրջանակը նեղացավ: Մանր արդյունաբերությանը աջակցելը դարձավ Իրանի Իսլամական Հանրապետության տնտեսական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Իսկ խոշոր արդյունաբերությունը հիմնականում գտնվում էր պետական սեկտորի կազմում: Ազգայնացված ձեռնարկությունների մի մասը գտնվում էր հեղափոխությունից հետո ստեղծված տարբեր իսլամական ֆոնդերի հսկողության տակ: Իսլամական ֆոնդերից խոշորագույնը՝ «Ընչազուրկների ֆոնդը» («Բոնյադէ Ջանբազան վա մոսթազաֆան») ստեղծվել է 1979 թ. մարտին նախկինում շահական ընտանիքին պատկանող փեհլևի ֆոնդի բռնագրավված գույքի հենքի վրա: 1986 թ. այդ ֆոնդի տրամադրության տակ կային տարբեր ճյուղերի պատկանող 1698 ձեռնարկություններ: Ընդհանուր կապիտալը և սեփականությունը գնահատվում էր 481 միլիարդ դոլար: Մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ գտնվում են այլ իսլամական ֆոնդերի՝ «Բոնյադէ Ջիհադէ սազանդեգի» (1982 թվականից վեր է ածվել «Կառուցողական ջիհադի նախարարության»), «Բոնյադէ շահիդ», «Բոնյադէ 15 խորդադ», «Բոնյադէ օմուրե մոհաջերինէ ջանգէ Թահմիլի», «Բանյադէ մասքան», «Բոնյադէ դինի վա ֆարհանգի վա Սադուդ բոզորգ» և այլն:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո առաջին անգամ 1985/86 թթ. կատարված քաղաքային տնտեսական ձեռնարկությունների հետազոտությունը ցույց տվեց, որ երկրի քաղաքներում կան 1,4 միլիոն տարբեր տեսակի ձեռնարկություններ, որոնցից 97,5%-ը մանր ձեռնարկություններ են: Ձեռնարկությունների 93,6%-ը պատկանում էին մասնավոր սեկտորին, 22,6%-ը՝ գործում էին Թեհրանում: Բոլոր ձեռնարկություններում զբաղված էր 3,9 միլիոն մարդ, որը համարյա երկու անգամ ավելի էր, քան 1975/76 թթ.:

ԻԻՀ նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին առաջ քաշեց հետևյալ կարգախոսը. 1990 թ.-ից 2000 թվականները վերածել «ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տասնամյակի»:

Ըստ այնմ, առանձնացվեցին Իրանի ժողովրդական տնտեսության հետևյալ զերակայող ուղղությունները, էներգետիկա, նավթաքիմիական, պողպատածուլական արդյունաբերություն, մեքենաշինություն և տրանսպորտ: Առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում իրանական արտադրանքի

արտահանման մեծացման վրա: Իրանական կողմի նախաձեռնությամբ, 1991 թվականից սկսած բոլոր երկրների հետ առևտրատնտեսական համագործակցությունը իրականացվում էր տարադրամային վճարումներով:

1989/90–1993/94 թթ. տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացման առաջին հնգամյա պլանով հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հետևյալ հարցերին.

1. Նոր ռազմավարական խնդիրներին համապատասխան վերականգնել և զարգացնել երկրի պաշտպանունակությունը:

2. Վերականգնել և արդիականացնել արդյունաբերական ձեռնարկությունները:

3. Գիտության, կրթության և մշակույթի բնագավառներում իրականացնել ներուժի որակական և քանակական աճ:

4. Պայմաններ ստեղծել երկրի տնտեսական հետագա զարգացման համար, նպատակ ունենալով զարկ տալ արտադրության ծավալներին, աշխատատեղերի ստեղծմանը, նվազեցնել երկրի կախվածությունը ներմուծումից, զարգացնել հումքային բազան, գյուղատնտեսությունը, սննդամթերքների արտադրությունը և այլն:

5. Ամրապնդել և ընդլայնել տնտեսության տարածքային-արտադրական կառուցվածքը, այդ թվում նաև ռազմաքաղաքական և տնտեսական տեսակետներից:

1990 թվականից ԻԻՀ-ում սկսվեց փոքր պետական ձեռնարկությունների վաճառքը մասնավոր սեկտորին, որի արդյունավետությունը, հատկապես վերամշակող արդյունաբերության բնագավառում, նշանակալիորեն բարձր է պետականից:

1991 թվականից սկսած պետությունը գործնականում դադարեց ոչ եկամտաբեր պետական ձեռնարկությունների ֆինանսավորումը և որդեգրեց նրանց սեփականաշնորհման կուրսը: Ստացված լրացուցիչ գումարները պետությունն ուղղեց զարգացման ծրագրերի իրագործմանը:

Աշխատատեղերի թվի մեծացման նպատակով, 1991 թվականից սկսած գյուղական վայրերում սկսվեց թվով 683 արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությունը, որի հետևանքով կարճ ժամանակ անց ստեղծվեցին մոտ 7000 լրացուցիչ աշխատատեղեր: Դրանք հիմնականում նախնական հումքի վերամշակման, ինչպես նաև ժողովրդական սպառման ապրանքների արտադրության ձեռնարկություններ էին:

Նույն 1991 թվականից կառավարության կողմից մասնավոր սեկտորին իրավունք շնորհվեց անմիջականորեն դիմել արտասահմանյան երկրներին՝ օտարերկրյա ֆինանսական և տեխնիկական օգնություն ձեռք բե-

րելու համար, պայմանով, որ այն ներդրվի արդյունաբերության վիճակի բարելավման ծրագրի մեջ:

Գիտակցելով ոչ նավթային ապրանքների արտահանման մեծացման նշանակությունը Իսրայի տնտեսության համար, երկրի ղեկավարությունը հետևողականորեն պայմաններ էր ստեղծում նրա ընդլայնման համար:

Այսպիսով, ԻԻՀ պայմաններ ստեղծեց երկրի արդյունաբերական ներուժի իրական աճի ու զարգացման համար:

ՆԱՎԹԻ ԵՎ ԳԱԶԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նավթարդյունաբերությունը Իրանի տնտեսության մեջ զբաղեցնում է առանձնահատուկ տեղ:

Իրանում նավթի արդյունաբերական շահագործումը սկսվել է 1901 թվականից, երբ անգլոհպատակ ավստրալիացի Վիլյամ Դ'Արսին ձեռք բերեց իրանական նավթի շահագործման կոնցեսիոն իրավունքը՝ 60 տարի ժամկետով: 1905 թ. մայիսին Բիրմայի նավթային ընկերության հետ համատեղ Դ'Արսին ստեղծեց մի սինդիկատ, որը ձեռնամուխ եղավ իրանական նավթի շահագործմանը: Իրանում առաջին ամենախոշոր նավթային հանքավայրը հայտնաբերվեց 1908 թ. ապրիլին: Դա Մասջեթ Սուլեյմանի հանքավայրն էր, որն աչքի էր ընկնում իր նավթային պաշարների բացառիկ հարստությամբ: Իրանական և առհասարակ Պարսից ծոցի ավազանի շրջանի նավթի նկատմամբ հետաքրքրությունը աննախընթաց կերպով մեծացավ այն բանից հետո, երբ 1908 թ. բրիտանական նավատորմն անցավ հեղուկ վառելիք օգտագործելուն:

1909 թ. Դ'Արսին ստեղծած նավթային սինդիկատը վերածվեց Անգլո-Պարսկական նավթային ընկերության՝ 2 միլիոն ֆունտ սթեռլինգ կապիտալով: Այն 1935 թ. վերանվանվեց Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության: Վերոհիշյալ ընկերությունները 1913 թվականից ձեռք էին բերել իրանական նավթի հանույթի, գտման և արտահանման մենաշնորհային իրավունքը:

1950-ական թվականների սկզբին Իրանում ծայր առավ նավթի ազգայնացման համար հուժկու շարժում, որի հետևանքով 1951 թ. Իրանի վարչապետ դոկտոր Մոհամմադ Մոսադեղը, որը հայտնի էր իր ազգայնական ձգտումներով, ազգայնացրեց Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը:

1953 թ. պետական հեղաշրջումից հետո իրանական նավթի շահագործման իրավունքն անցավ այսպես կոչված «Միջազգային նավթային կոնսորցիումին», որը բաղկացած էր եվրոպական և ամերիկյան նավթային ընկերություններից: 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո իրանական նավթը կրկին ազգայնացվեց, այս անգամ Իրանի Իսլամական Հանրապետության կողմից: Ներկայումս Իրանը զարգացած նավթային արդյունաբերություն ունեցող երկիր է: Գործում են նավթավերամշակման, նավթաքիմիական խոշոր ձեռնարկություններ:

ԻԻՀ նավթի նախարարության իրավասության ներքո գործում են երեք խոշոր ընկերություններ. «Իրանական Ազգային Նավթային ընկերությունը» (NIOC), «Իրանական Ազգային Գազի ընկերությունը» (NIGC) և «Իրանական Ազգային Նավթաքիմիական ընկերությունը» (NIPC):

Իրանն աշխարհում նավթ արդյունահանող խոշորագույն պետություններից մեկն է: Պատահական չէ, որ նավթարդյունաբերությունը, որը հանդիսանում է ԻԻՀ տնտեսության առաջատար ճյուղը, մշտապես գտնվել է կառավարության տնտեսական ռազմավարության ուշադրության կենտրոնում: 1997 թ. տվյալներով Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն արդյունահանում էր օրական 3,6 միլիոն բարել նավթ, հաստատուն կերպով մոտք գործելով հեղուկ վառելիքի արտահանման համաշխարհային շուկա: Ներկայումս նավթի արդյունահանման բնագավառում Իրանը ՕՊԵԿ-ի երկրների թվում գրավում է երկրորդ տեղը:

2005 թ. տվյալներով Իրանում նավթի ապացուցված պաշարները հաշվվում էր 132 միլիարդ բարել (համաշխարհային պաշարների մոտ 10%-ը): Նավթի օրական հանույթը կազմում էր 4,2 միլիոն բարել, որից արտահանվում էր մոտ 2,7 միլիոն բարել: Իրանը հանդիսանում է աշխարհում նավթի չորրորդ արտահանող երկիրը (երկրորդը ՕՊԵԿ-ի կազմում, ինչպես նաև նավթի խոշոր մատակարարը Չինաստանին):

Իրանում նավթի հիմնական հանքավայրերը տեղաբաշխված են երկրի հարավ-արևմուտքում՝ Պարսից ծոցի շրջանում: Աղա Ջարին համարվում է հարստագույն հանքավայրերից մեկը: Խոշորագույն հանքավայրեր են գտնվում Գաջարանում, Ահվազում, Բիբի Հաքիմեում, Մարոնում, Լաբ-Սեֆիդում, Հաֆթգելում, Բենիքում, Բյարանջում, Պարիսում, Ռամշիրում, Կոոպալում, Դեհլորանում, Սարախսում, Ղալա-Նարում, Մասջեթ Սուլեյմանում և այլն: Երկրի տարածքում տարեցտարի հայտնաբերվում են նոր հանքավայրեր:

Իրանը Ռուսաստանի Դաշնությունից հետո համարվում է ամենախոշոր բնական գազի պաշարներ ունեցող երկիրը: Նրան է պատկանում բնա-

կան գազի համաշխարհային պաշարների 16%-ը: Հետազոտված ու հաստատված այդ պաշարները գնահատվում են մոտ 27 տրիլիոն խորանարդ մետր: 2010 թ. տվյալներով Իրանում գազի հանույթը կազմել է տարեկան 290 միլիարդ խորանարդ մետր:

Իրանական գազի խոշոր ներմուծող է հանդիսանում Թուրքիան: 2017 թ. գազի մատակարարման ծավալը այդ երկիր կազմում էր տարեկան 8,9 միլիարդ խորանարդ մետր:

Իրանում գազի խոշորագույն հանքավայրերը կենտրոնացված են Աղա-Ջարիում Մարունում, Ահվազում, Փազնանում, Գաջսարանում, Բիբի-Հաքիմեյում, Ղեշմ կղզում, Բանդար-Մահշահում, Խանջանում (այս հանքավայրի 80%-ը պատկանում է Իրանին, իսկ 20%-ը Օմանին) Պարսից ծոցի ծովային շelf-ում, երկրի հյուսիս-արևելքում և այլն:

Գազավերամշակման գործարանները գտնվում են Բիդ-Բոլանդում (Աղա Ջարի), Վալի-Ասքում (Կանգան) և Շահիդ Հաշեմի Նեջադում (Սարախս-Կանգուիրան): Նրանցից խոշորագույնը Նար-Կանգան գործարանն է:

Առհասարակ պետք է նշել, որ Իրանին է պատկանում աշխարհի նավթի 10%-ը և գազի 13%-ը, որը նշափազանց բարձր ցուցանիշ է: Համեմատության համար նշենք, որ Պարսից ծոցի 5 խոշորագույն նավթ արդյունահանող երկրների նավթի հետախուզված պաշարները, ըստ 1997 թ. տվյալների, ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

Սաուդյան Արաբիա	35,4 միլիարդ տոնն
Իրաք	15 միլիարդ տոնն
Քուվեյթ	13 միլիարդ տոնն
ԱՄԷ	12,9 միլիարդ տոնն
(Արաբական Միացյալ Էմիրություններ)	
Իրան	12,7 միլիարդ տոնն

Իրանը աչքի ընկնող տեղ է զբաղեցնում նաև նավթի հանույթի բնագավառում: Այսպես, 1985 թ. նրան բաժին էր ընկնում նավթի համաշխարհային հանույթի 4,1%-ը, Մերձավոր Արևելքում՝ 22,4%-ը և ՕՊԵԿ-ում՝ 14,1%-ը: Անհրաժեշտ է նշել, որ իսլամական հեղափոխության նախօրեին Իրանն ուներ նավթի վերամշակման գծով նշանակալից հաջողություններ՝ տարեկան մոտ 50 միլիոն տոնն:

Միապետության տապալումից ընդամենը մեկ տարի և յոթ ամիս անց Իրանի նավթարդյունաբերությունը մեծապես տուժեց 1980 թ. սեպտեմբերին սկսված Իրան-իրաքյան պատերազմի հետևանքով: Պատերազմի ութ

տարիների ընթացքում այն հանդիսանում էր Իրաքի ռազմաօդային, ռազմածովային և ցամաքային ուժերի գլխավոր թիրախը: Պարսից ծոցում ընթացող այսպես կոչված «տանկերային պատերազմի» հետևանքով Իրանի նավթահորերի և նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծագույն մասը (այդ թվում նաև Աբադանի խոշորագույն նավթավերամշակման համալիրը) շարքից դուրս եկավ: Դրա հետևանքով 1980–1981 թթ. նավթի համաշխարհային արտահանության մեջ Իրանի բաժինը կտրուկ կրճատվեց: ԱՄՆ-ի կողմից Իրանին շրջափակման ենթարկելը (1979 թ. նոյեմբերի 4-ին Թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանության գրավումից և նրա աշխատակիցներին պատանդ վերցնելուց հետո) նույնպես ծանր վնասներ հասցրեց Իրանի նավթարդյունաբերությանը: Վերջապես այդ ճյուղի գործունեության վրա բացասաբար ազդեց նաև համաշխարհային շուկայում նավթի գների կտրուկ տատանումները: Իրանում նավթարդյունաբերությունը մեծապես տուժեց նաև ԱՄՆ-ի և Եվրամիության կողմից ԻԻՀ-ն նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների պատճառով, որոնց հիմնական թիրախը նավթի հանույթի և արտահանման բնագավառն էր:

Իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտից հետո իրանական կառավարությունը խոշոր միջոցներ ներդրեց նավթաքիմիական համալիրները վերականգնելու և նորերը կառուցելու համար: Առհասարակ պետք է նշել, որ հետպատերազմյան վերականգնողական աշխատանքների մեջ գերակայող ուղղությունը նավթաքիմիական ձեռնարկությունների արագ վերականգնումն էր: Բավական է ասել, որ պատերազմի հետևանքով այդ ձեռնարկությունների շարքից դուրս գալու պատճառով Իրանը ստիպված էր արտասահմանից ներմուծել մեծ քանակությամբ նավթաքիմիական ապրանքներ, որոնք կազմում էին նրա ողջ ներմուծումների ավելի քան 16%-ը: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Իրանը իր նավթային կարիքները բավարարում էր նաև հետևյալ կերպ. Նա հում նավթը հանձնում էր հարևան պետություններին՝ վերամշակման համար, ստանալով գտված նավթի իր հասանելիք բաժինը:

Հետպատերազմյան շրջանում նավթաքիմիական ձեռնարկությունների կառուցումը կարևորագույն գործոն հանդիսացավ մի շարք արդյունաբերական ճյուղերի երևան գալն ու զարգացումը խթանելու համար:

1979–1980 թվականներից սկսած՝ ԻԻՀ նավթարդյունաբերության ողջ գործունեությունը (սկսած նավթահանքերի հետախուզումից մինչև նավթի վաճառքն ու արտահանումը) սկսեց իրագործվել նավթի արդյունաբերության նախարարության ղեկավարության ներքո:

1990-ական թվականների սկզբին ճյուղի արտադրական հզորությունը ապահովվում էր հինգ նավթաքիմիական համալիրների գործունեությամբ: Դրանք էին՝ Ռազիի, Ֆարաբիի (երկուսն էլ Պարսից ծոցի առափնյա Բանդար-Խոմենի քաղաք-նավահանգստի շրջանում), Աբադանի, Խարբի և Շիրազի գործարանները, ինչպես նաև մի շարք ընկերությունների ձեռնարկությունները («Իրան կարբոն կոմպանի լիմիտեդ», «Պոլիկա ֆակտորի», «Փասարգաթ չեմիկալ կոմպանի», «Իսֆահան արոմատիկ կոմպլեքս», «Թաբրիզ պետրոշեմիքալս կոմպլեքս», «Արաք կոմպլեքս», «Բանդաի Իմամ Խոմենի պետրոշեմիքալս կոմպլեքս» և այլն):

Ընդորում պետք է նշել, որ Իրանի նավթաքիմիական ձեռնարկությունները որպես կանոն ունեն բարձր տեխնիկա-տեխնոլոգիական մակարդակ և տալիս են բարձր որակի բազմապիսի արտադրանք:

1997 թ. Բանդար-Աբբասում շահագործման հանձնվեց Իրանի նավթաքիմիական արդյունաբերության գիգանտը՝ նավթաքիմիական համալիրը, որն իր տեսակի մեջ ամենախոշորն է աշխարհում: Այդ համալիրի շահագործման հանձնում Իրանը պաշտոնապես անցնում էր աշխարհի նավթամթերքներ արտահանող կարևորագույն երկրների շարքը: 1997 թ. շարք մտավ նաև Թավրիզի նավթաքիմիական համալիրի առաջին փուլը, որի շնորհիվ երկրի նավթաքիմիական արտադրանքն ավելացավ տարեկան 500.000 տոննայով:

Ներկայումս խոշոր նավթագտման գործարաններ են գործում Սպահանում, Շիրազում, Թեհրանում, Թավրիզում, Արաքում, Բանդար-Աբբասում, Բանդար Թահերիում, Լավանում, Քերմանշահում և այլ վայրերում:

Իրանի սահմանադրության համաձայն, արգելվում է օտարերկրյա ընկերություններին նավթ արդյունահանող ազգային ընկերությունների բաժնետոմսերի վաճառքը կամ նրանց նավթի արդյունահանման կոնցեսիաների տրամադրումը: ԻԻՀ-ում նավթի հանքավայրերի շահագործումը իրականացնում է Իրանական ազգային նավթային ընկերությունը (ԻԱՆԸ): Սակայն 1990 թ. վերջին նավթային բնագավառ ներթափանցեցին օտարերկրյա ներդրողները (ֆրանսիական Total և Elf Aquitaine-ն, մալազիական Petronas-ը, իտալական Eni-ն, Չինական ազգային նավթային ընկերությունը, ինչպես նաև բելոռուսական «Բելնեֆթեխիմ»-ը), որոնք, ըստ փոխհատուցման պայմանագրերի, ստանում են արդյունահանված նավթի մի մասը, իսկ պայմանագրի ժամկետի լրանալուց հետո հանքավայրը հանձնում են Իրանական ազգային նավթային ընկերության հսկողությանը:

2017 թ. տվյալներով իրանական նավթի հիմնական գնորդներն էին Չինաստանը՝ 27,5%, Հնդկաստանը՝ 15,1%, Հարավային Կորեան՝ 11,4%,

Թուրքիան՝ 11,1%, Իտալիան՝ 5,7%, Ճապոնիան՝ 5,3%: 2021 թ.-ին Իրանն արտահանել է 18.45 միլիարդ խորանարդ մետր գազ: 2022թ.՝ 18.79 խորանարդ մետր: 2022 թ. Իրանն արտադրել է 259 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, որը կազմում է գազի համաշխարհային արտադրանքի ծավալների 6.4 %-ը: 2020թ. Իրանի եկամուտը նավթի վաճառքից կազմել է 17 միլիարդ դոլար, 2021թ.՝ 37 միլիարդ, 2022 թ. նավթի վաճառքից ստացել է 54 միլիարդ դոլարի եկամուտ:

ԻԻՀ բյուջեի եկամուտների 45%-ը գոյանում է նավթի և գազի արտահանումից ստացվող հասույթների, 31%-ը՝ հարկերից և տուրքերից գանձումների հաշվին: 2007 թ. Իրանի ներքին համախառն արդյունքը գումարային առումով կազմել էր 852 միլիարդ դոլար, աղաճը՝ 15,8%:

ԼԵՌՆԱՀԱՆՔԱՅԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԻԻՀ տնտեսության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում լեռնահանքային արդյունաբերությունը: 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո բոլոր խոշոր հանքներն ու հանքավայրերը ազգայնացվեցին: Ազգայնացվեցին նաև հանքային հանածոների վերամշակման այն բոլոր ձեռնարկությունները, որոնք պետության համար ունեին ռազմավարական նշանակություն: Ներկայումս հանքերի և հանքավայրերի մի չնչին մասը (մոտ 5%-ը) պատկանում է մասնավոր սեկտորին:

Համաձայն Հանքերի շահագործման մասին օրենքի, որն ընդունվել է իսլամական հեղափոխությանից հետո (1983 թ.), բոլոր օգտակար հանածոները, նրանց հետախուզման և արդյունահանման առումով, բաժանվում են չորս խմբերի:

Առաջին խումբ - շինարարության կամ շինանյութերի արտադրության մեջ օգտագործվող օգտակար հանածոներ. շինարարական քար, մարմար, դոլոմիթներ, կավիճ, կավ և այլն: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև կերակրի աղի, գիպսի, ավազի և խճի հանքավայրերը: Նրանց հետախուզումն ու մշակումը թույլատրվում է տնտեսության տարբեր ճյուղերին՝ պետական կոոպերատիվ և մասնավոր:

Երկրորդ խումբ - հանածոների հիմնական խմբերի հանքավայրեր. երկաթ, մետաղաքարեր, մանգան, քրոմիթներ, պղինձ, նիկել, կապար, ոսկի, ցինկ, արճիճ, տիտան և այլն, մետաղական աղեր (սիթրատներ, ֆոսֆորներ, բորակ, հանքային ջրեր), ցինկ, կոշտ վառելիքի տարբեր տեսակ-

ներ, ասքեստ, ծծումբ, գրաֆիտ, հրակայուն կավեր, փայլար, թանկարժեք քարեր:

Երրորդ խումբ - նավթի, գազի, ասֆալտի հանքավայրեր:

Չորրորդ խումբ - ռադիոակտիվ նյութերի հանքավայրեր:

Ընդ որում, առաջին խմբին պատկանող փոքր հանքերի շահագործումը կատարում է մասնավոր հատվածը: Վերջինս կարող է նաև պետության հետ պայմանագիր կնքելով՝ մասնակցել նոր հանքավայրերի հայտնաբերմանը և համապատասխան արտոնագիր ստանալուց հետո շահագործել դրանք:

Իրանում քարածխի հավանական պաշարները գնահատվում են ավելի քան 37 միլիարդ տոնն: Հիմնական հանքավայրերը գտնվում են Քերման նահանգում: Դրանք են. «Փաբեդանան», «Ջիրարը», «Բաբնիդուն», «Սանգեռուդը», «Խոջեշքը», «Էշքելին» և այլն:

Քարածխի, ներառյալ նաև կոկսացվող, ծավալը կազմում է 700-ից մինչև 970 հազ. տոնն: Քարածխի հիմնական սպառողը Սպահանի մետալուրգիական կոմբինատն է՝ տարեկան մոտ 1 միլիոն տոննա:

Իրանում ժամանակակից մետալուրգիայի ստեծումը զարկ տվեց երկաթի հանքաքարի հանույթին: Նրա հավանական պաշարները գնահատվում են 3226 միլիոն տոնն, արդյունաբերական պաշարները՝ 1618 միլիոն տոնն, երկաթի պարունակությունը՝ 39-64%: Հիմնական երկաթահանքերը գտնվում են Բաֆդի, Բենդեր-Աբբասի, Քերմանի, Խորասանի շրջաններում: Երկաթի հանքերը հիմնականում գնում է բավարարելու Իրանի մետալուրգիական արտադրության կարիքները:

Մետալուրգիական արդյունաբերության ժամանակակից ճյուղերն Իրանում հայտնվել են համեմատաբար ոչ վաղուց, սև մետալուրգիան՝ 1960-1970-ական թվականներին, գունավոր մետալուրգիան՝ 1970-1980-ական թվականներին:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում գործող պողպատաձուլական ձեռնարկություններ են.

1. Սպահանի մետալուրգիական կոմբինատը:
2. Ահվազի պողպատաձուլական համալիրը, որն աշխատում է երկաթի ուղղակի վերականգնման տեխնոլոգիայով:
3. Ահվազի թերթագլանման գործարանը:
4. Ահվազի խողովակների արտադրության գործարանը (տարեկան 500 հազար տոնն նախագծային հզորությամբ):
5. Մոբարեքի մետալուրգիական գործարանը (տարեկան 2,6 հազար տոնն հզորությամբ):

6. Ահվազի «Քավյան» գլանման գործարանը (տարեկան 800 հազար տոնն գլանվածք հզորությամբ): Լեռնամետալուրգիական խոշոր ձեռնարկություններ կան նաև Քերման, Բախթիարի Չհարմահալ և Յազդ նահանգներում:

Ներկայումս ԻԻՀ մետալուրգիական ձեռնարկություններն արտադրում են ավելի քան 20 մակնիշի հատուկ պողպատ:

Առկա են մի շարք խոշոր նախագծեր երկրի մետալուրգիական արդյունաբերության հզորությունների հետագա մեծացման վերաբերյալ:

Ներկայումս ԻԻՀ-ը պողպատի արտադրության ցուցանիշով արդեն անցել է տարեկան 7 միլիոն տոննի սահմանագիծը: Նախատեսվում է առաջիկա մի քանի տարիների ընթացքում զարկ տալ մետալուրգիային, հատկապես պողպատի արտադրությանը:

Իրանը հարուստ պաշարներ ունի նաև գունավոր մետալուրգիայի զարգացման համար: ԻԻՀ պղնձի պաշարները կազմում են 1,2 միլիարդ տոնն (պղնձի պարունակությունը 7%): Սար Չեշմեյում (Քերմանի նահանգ) է գտնվում պղնձի խոշորագույն հանքավայրը, որի պաշարները գնահատվում են 400-500 միլիոն տոնն: Նույն վայրում 1982 թ. կառուցվել է խոշոր պղնձաձուլական համալիր, որի նախագծային հզորությունը տարեկան 144 հազար տոնն պղինձ է: 1997 թ. Ճապոնական «Թոմես» և ավստրալիական «Էմ-ի-Էմ» և «Բի-Էշ-Փի» ընկերությունների հետ ստորագրվեց Սար Չեշմեի պղնձաձուլարանի զարգացման նախագծի վերաբերյալ պայմանագիր, որի համաձայն պղնձի տարեկան արտադրությունը հասցվելու էր 200.000 տոննի:

Ներկայումս Իրանը համարվում է պղինձ արտահանող երկիր և գնալով ավելանում են արտահանման ծավալները: 1997 թ. վիճակագրական տվյալներով երկրում արտադրվել է 95 հազար տոնն պղինձ:

Սար Չեշմեի պղնձի հանքանյութը պարունակում է նաև արծաթ, ոսկի, մոլիբդեն: Բացի այդ, նշված վայրում կան նաև փոքր քանակությամբ ոսկու և արծաթի հանքեր: Արտադրվում է մինչև 1 տոննա ոսկի և 12 տոննա արծաթ:

Իրանում կա նաև ուրանի (1991 թ. տվյալներով 3.200 տոննա) և մոլիբդենի հանքավայրեր:

Ուրանի հանքեր են հայտնաբերվել Սեգենդում (Յազդի օսթան), ինչպես նաև Բանդար-Աբբասի, Նիշաբուրի, Բաֆդի շրջաններում և Սիսթան ու Բելուջիսթան օսթանում:

Մոլիբդենի հետախուզված պաշարները գնահատվում են 5 հազար տոնն: Կատարվում է նաև տիտանի հանույթ (հետախուզված պաշարները՝

2 միլիոն տոնն, ենթադրյալ պաշարները՝ 10 միլիոն տոնն, (մետաղի պարունակությունը՝ 6%)):

Կապարի և ցինկի հավանական պաշարների գնահատումը խիստ հակասական է՝ 11 միլիոնից մինչև 100 միլիոն տոնն: Այդ մետաղների հիմնական հանքավայրերը գտնվում են Սպահանի, Զենջանի, Համադանի, Կենտրոնական օսթանի նահանգներում: Կապարի և ցինկի արտադրության գործարաններ կան Զենջանում և Բաֆդի շրջանում (Յագդի մոտ): Առաջինի նախագծային հզորությունը տարեկան 60 հազար տոնն է, երկրորդինը՝ 40 հազար տոնն: Այդ գործարաններն ունեն նաև արծաթի, մոլիբդենի և կադմիումի արտադրության ցեխեր:

Իրանում կատարվում է նաև բոքսիտների հանույթ, որի հիմքի վրա զարգացվում է ալյումինի արտադրությունը: Հայրենական հումքի վրա աշխատող Արաքի ալյումինի գործարանը տարեկան արտադրում է 120 հազար տոնն ալյումին: Ալյումինի գործարան կա նաև Ղազվինում: 1997 թ. Բենդեր-Աբբասում շահագործման հանձնվեց «Ալ-Մեհդի» ալյումինի համալիրը, որը հնարավորություն տվեց Իրանին դառնալու աշխարհի ալյումին արտահանող երկրներից մեկը: Նկատի ունենալով, որ ԻԻՀ-ը ունի ալյումին արտադրելու համար մեծ քանակությամբ հումք և հսկայական էներգետիկ ռեսուրսներ, առկա է ռեալ հնարավորություն, որպեսզի այդ երկիրը մոտ ժամանակներում առաջատար տեղ գրավի ալյումին արտադրող աշխարհի առաջատար պետությունների կողքին:

Իրանում կան նաև մանգանի (մարգանեց) խոշոր պաշարներ: Նրա խոշոր հանքավայրերից մեկը գտնվում է Վենարաջում (1987 թ. գնահատմամբ՝ 45 հազար տոնն): Նկատի ունենալով, որ մանգանը ռազմավարական նշանակության հումք է, Իրանը ձեռնպահ է մնում այն արտահանելուց:

Չափազանց զարգացած են նաև շինանյութերի հանույթն ու մշակումը: Երկրում շինարարության տեմպերի աճի հետ զուգահեռ շինանյութերի արտադրությունը հիմնականում զարգացել է ցեմենտի, գաջի, գիպսի, շինաքարի, աղյուսի և դրանց հումքի վրա այլ արտադրություններ ստեղծելու հիման վրա: Բացի մի քանի հազար խոշոր մասնավոր և պետական ձեռնարկություններից գործում են տասնյակ հազար մանր ու միջին ձեռնարկություններ, որոնք հիմնականում հումք են մատակարարում քաղաքաշինությանը: Այս բնագավառի խոշոր ձեռնարկություններից են ցեմենտի 15 խոշոր պետական գործարանները՝ «Սուֆիան», «Դոռուդ», «Սիմանե Ռե» և այլն: Նախատեսվում է մոտ ապագայում շահագործման հանձնել ևս 21 ցեմենտի գործարաններ, որոնց շահագործումից հետո տարեկան կարտադրվի 30 միլիոն տոնն ցեմենտ:

Չսայած Իրանում շինարարական տարբեր տեսակի քարերի առկայությանը (այդ թվում նաև տարբեր գույների տուֆի), շինությունների կառուցման գործում նախապատվությունը տրվում է աղյուսին, որն արտադրվում է մեծ քանակությամբ: Մարմարը, մարմերիթը, թրավերդինը և բենտոնիթը ոչ միայն լայնորեն օգտագործվում է երկրում, այլև արտահանվում է հարևան երկրներ:

Լայն մասշտաբներով Իրանում կատարվում է բարիումի սուլֆատի՝ բարիթի հանույթ, որն օգտագործվում է հորատման աշխատանքների համար և լաքի ու ներկի արդյունաբերության մեջ: Բարիթի արտադրության գծով հզորությունը կազմում է տարեկան մոտ 260 հազար տոնն, սակայն պահանջարկի դեպքում հնարավորություն կա ավելացնել և նույնիսկ արտահանել:

1990-ական թվականների (և հետագա տարիների) տնտեսության զարգացման պլաններում Իրանի լեռնահանքային արդյունաբերության ընդլայնմանը և արդիականացմանը տրվում էր մեծ նշանակություն: Կարևոր ուշադրություն էր դարձվում նաև ճյուղի գիտական ներուժի բարձրացման վրա: Մի շարք տեխնիկական քոլեջներ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ պատրաստում են լեռնահանքային գործի գծով մասնագետներ:

Իրանը արտահանում է զգալի քանակությամբ զանազան հանքանյութեր: Ներկայումս իրանական հանքանյութերի հիմնական ներմուծողներ են հանդիսանում Գերմանիան, Ճապոնիան, Հարավային Կորեան, Չինաստանը, Իտալիան, Լեհաստանը, Ռուսաստանը, Բալկանյան մի շարք երկրներ: Երկրում բացվում են մեծ քանակությամբ նոր հանքավայրեր, արդիականացվում են հները, գնալով ավելի են ծավալվում լեռնահանքային արդյունաբերության ներթակառուցվածքները:

ՎԵՐԱՄՇԱԿՈՂ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի արդյունաբերության վերամշակող ճյուղերը հուժկու թափով սկսեցին զարգանալ դեռևս 1960-1970-ական թվականներին: Այդ ճյուղերը դարձան երկրի ինդուստրացման գլխավոր ուղղություններից մեկը: Արմատավորվեցին նորագույն տեխնոլոգիաներ, ստեղծվեցին գերարդիական հոսքային գծեր: Ներկայումս ԻԻՀ-ում բարձր զարգացման են հասել վերամշակող արդյունաբերության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են սննդի,

ծխախոտի, տեքստիլ, գորգագործական, կոշիկի, փայտամշակման, թղթի և ստվարաթղթի, կաշվի, ռետինի և այլ ճյուղեր:

Վերամշակող արդյունաբերության ձեռնարկությունները պատկանում են ինչպես պետությանը և զանազան ֆոնդերին, այնպես էլ մասնավոր անձանց, կամ մասնավոր ընկերություններին: Ընդ որում, նրանք գործում են ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղական վայրերում՝ ապահովելով հավելյալ աշխատատեղեր: Բավական է ասել, որ հիմնականում գյուղական վայրերում գորգագործության մեջ զբաղված է 4-5 միլիոն մարդ: Իրանական գորգերը մեծ համբավ ունեն ամբողջ աշխարհում և գորգագործության արտադրանքը մեծ ծավալներով վաճառվում է աշխարհի բազմաթիվ երկրներում:

Իրանում սննդի արդյունաբերության զարգացումը նախ և առաջ պայմանավորված է սպառողական պահանջարկի արագ աճով, հատկապես կապված երկրի արագացված ուրբանիզացման հետ: Սննդի արդյունաբերության մեջ շարունակում են զարգանալ նաև արտահանության ճյուղերը՝ չոր մրգերի, ձկան, խավիարի, խեցգետնի և այլն:

ԻԻՀ-ում բացի շաքարի և տարբեր տեսակի յուղերի ու ձեթերի արտադրությունից, որը համարվում է պետական մենաշնորհ, մնացած բոլոր արտադրությունները կենտրոնացված են մասնավոր հատվածի ձեռքում:

Տարածված ճյուղերից է համարվում ալյուրաց գործարանների և տասնյակ հազարի հասնող մանր ու միջին ալյուրացների ցանցը: Խոշոր ձեռնարկությունները մեխանիզացված են: Մանր ու միջին ձեռնարկությունները միանգամայն բավարարում են երկրի բնակչության սննդի կարիքները:

Իրանում զարգացած է նաև մրգերի ու բանջարեղենի վերամշակությունը և ծխախոտի արտադրությունը, ոչ ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը և այլն:

Տեքստիլ և կոշիկի արտադրությունը հանդիսանում է իրանական արդյունաբերության հնագույն ճյուղերից մեկը: Խոշոր ձեռնարկությունների հետ միաժամանակ կան մեծ ու փոքր քաղաքներում ցրված բազմաթիվ մանր ձեռնարկություններ, որոնք աշխատում են խոշոր ընկերությունների պատվերներով, նրանցից ստանալով հումք և կիսաֆաբրիկատներ և նրանց հանձնելով իրենց պատրաստի արտադրանքը: Այդ նույնը վերաբերում է նաև գորգագործությանը: Ինչպես և գորգագործությունը, տրիկոտաժի ու կոշիկի արտադրությունը ևս էքսպորտային ճյուղեր են: Երկրում գործում են հազարավոր տեքստիլ գործարաններ, որոնք արտադրում են բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա և սինթետիկ հումքի օգտագործմամբ բարձ-

րորակ կտորեղեն, որը որակի առումով միանգամայն մրցունակ է և մեծ ծավալներով արտահանվում է:

Բավականին զարգացած բնագավառ է նաև զգեստների արտադրությունը:

Փայտամշակման և կահույքի արդյունաբերության ճյուղը ևս հանդիսանում է Իրանում արտադրության հնագույն բնագավառներից մեկը: Ճյուղի զարգացման ու ծավալման գործընթացի վրա խոշոր ազդեցություն է գործում քաղաքային բնակչության բուռն աճը, դպրոցական և առողջապահական հիմնարկությունների ծավալումը և այլն: Այս ճյուղում գերակշռող են հանդիսանում մանր ձեռնարկությունները: Մանր ձեռնարկությունների նշանակալից մասը անմիջականորեն կապված է արտադրական, առևտրական և շինարարական ընկերությունների հետ, աշխատելով նրանց պատվերներով:

Ինչպես հայտնի է, Իրանը սակավանտառ երկիր է, ուստի նպատակահարմար է համարվում ներմուծել փայտ, անշուշտ օգտագործելով նաև սեփական անտառների փայտը:

ԻԻՀ վերամշակող արդյունաբերության ճյուղում պատշաճ ձևով ներկայացված է նաև թղթի, ստվարաթղթի և պոլիգրաֆիկ արդյունաբերությունը: Թղթի և ստվարաթղթի արտադրության առավել խոշոր գործարանները գտնվում են Կենտրոնական, Գիլան և Մազանդարան նահանգներում: Թուղթ արտադրող ամենամեծ «Չուբա» կոմբինատը գտնվում է Գիլան նահանգի Ռեզվանշահր քաղաքում: Այն կառուցվել է դեռևս հեղափոխությունից առաջ՝ Կանադայի աջակցությամբ: Կոմբինատի արտադրական հզորությունը կազմում է 145 հազար տոնն թղթի և 15 հազար տոնն ստվարաթղթի արտադրություն: Թեհրանում է գտնվում թղթի-ցելյուլոզի «Քաղազ Նոուզոխուրի» գործարանը (հզորությունը տարեկան 4,8 հազար տոնն) Հաֆթ-թեփեյում (Խուզիսթան) գործում է թղթի արտադրության խոշոր գործարան և այլն:

Իրանում պետական ու մասնավոր խոշոր տպարանների հետ կողք կողքի գործում են նաև բազմաթիվ միջին մեծության ու մանր տպարաններ:

Բոլոր ժամանակներում Իրանում բարձր զարգացման մակարդակ է ունեցել արհեստագործությունը: Անկասկած այդ բնագավառում առաջատար դերը պատկանում է գորգագործությանը: Ձեռքի արտադրության իրանական գորգերը հայտնի են ամբողջ աշխարհում: Այսօր էլ իրանական արտադրության մեջ դրանք զբաղեցնում են կարևորագույն տեղ: Գորգագործության հիմնական կենտրոններն են Համադանը, Քերմանը, Մեշհեդը,

Արաքը, Քաշանը, Սպահանը, Ղումը, Արդեբիլը, Յազդը, Մալայերը, Մահալաթը, Բիրջանդը, Թավրիզը: Մեծ թվով գորգեր են արտադրվում Բախթիարիի, Ֆարսի, Քրդստանի, Բելուջիսթանի և Թուրքմենական տափաստանի քոչվորական և կիսաքոչվորական ցեղերի կողմից:

Տնայնագործության մյուս կարևորագույն բնագավառներից է կտորեղենի արտադրությունը: Տնայնագործական եղանակով արտադրվող կտորեղենի խոշորագույն կենտրոններից են Յազդի, Սպահանի, Խորասանի, Քերմանշահի, Շիրազի և Թեհրանի շրջանները:

Իրանում լայն տարածում ունի նաև տնայնագործական եղանակով արծաթյա, պղնձյա և մետաղական այլ ապրանքատեսակների արտադրությունը: Սպահանում, Շիրազում, Թեհրանում և այլ քաղաքների բազարներում գործում են արծաթյա և պղնձյա իրերի արտադրության հատուկ կրպակաշարքեր, որոնց արտադրանքը հենց տեղում վաճառվում է: Մեծ համբավ է վայելում նաև իրանական գեղարվեստական արհեստագործության արտադրանքը: Առկա են նաև արհեստագործության այլ բազմապիսի բնագավառներ՝ կահույքագործություն, դարբնություն, կաշեգործություն, բրուտագործություն, ոսկերչություն, փայտի վրա քանդակագործություն և այլն:

Քիմիական արդյունաբերությունը: Քիմիական արդյունաբերության ժամանակակից ճյուղերը երկրում երևան են եկել համեմատաբար ոչ վաղուց՝ 1960–1970–ական թվականներին, երբ շահագործման հանձնվեցին խոշոր, առաջավոր տեխնոլոգիայով ու սարքավորումներով հագեցված նավթաքիմիական ապրանքների, լվացող նյութերի, դեղագործական և հիգիենիկ իրերի, զանազան տեխնիկական յուղերի, պլաստմասսայից իրերի, զանազան դոդերի և այլն արտադրության գծով գործարաններ: Երկրում առավել արագ տեմպերով զարգանում էր նավթաքիմիական արդյունաբերությունը, որը հանդիսանում է հենք քիմիական արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի զարգացման համար:

1965 թ. ստեղծվել էր Իրանի ազգային նավթաքիմիական ընկերությունը, որի կազմի մեջ մտել էին քիմիական արտադրության համարյա բոլոր ձեռնարկությունները:

Ներկայումս Իրանում գործում են Միջին Արևելքում խոշորագույն մի շարք նավթաքիմիական համալիրներ: Քիմիական արդյունաբերության հսկաներից են Շիրազի քիմիական համալիրը, Աբադանի նավթաքիմիական համալիրը, Խարբ կղզու համալիրը և այլն:

ԻԻՀ-ում կառուցվել են նաև բազմաթիվ մեծ ու փոքր դեղագործական ֆաբրիկաներ, պլաստմասսայից իրերի, տեխնիկական յուղերի, ավ-

տոդոլերի և այլն արտադրության գործարաններ: Արտասահմանյան կապիտալի մասնակցությամբ, օրինակ, դեղագործական մեծ համալիր է կառուցվել Սպահանի մոտակայքում:

ՄԵՔԵՆԱՇԽՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեքենաշինությունը իրենից ներկայացնում է մի ճյուղ, որտեղ առավել մեծ չափով ներկայացված են արտադրության կազմակերպման ամենաժամանակակից ձևերը, սկսած ավտոմոբիլային գործարաններից, վերջացրած համակարգիչների արտադրությամբ:

Մեքենաշինությունը Իրանում զարգացում է ապրել դեռևս մինչև խալամական հեղափոխությունը: Այդ հեղափոխության նախօրեին արդեն գործում էին մեծ թվով մեքենաշինական ձեռնարկություններ:

1980–ական թվականներից սկսած՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում սկսեցին արագորեն զարգանալ էլեկտրոնիկան ու սարքաշինությունը, բնագավառներ, որոնք պահանջում են բարձր տեխնիկական պատրաստվածություն և թանկարժեք սարքավորումներ: ԻԻՀ-ը արտադրում է հաշվիչ մեքենաներ, մետաղամշակման ու փայտամշակման հաստոցներ, օպտիկական և ֆոտոապրանքներ, չափիչ սարքավորումներ և այլն: Իրանն ունի խոշոր մեքենաշինություն, ավտոմոբիլաշինություն, ռադիո և հեռուստատեսային, էլեկտրակենցաղային տեխնիկայի, մոտոցիկլետներ և հեծանիվներ արտադրող գործարաններ, տրանսպորտային մեքենաշինություն և այլն:

Իրանի ավտոմոբիլաշինությունը համեմատաբար երիտասարդ ճյուղ է: Նախահեղափոխական շրջանում ավտոմոբիլաշինության ճյուղը ներկայացված էր 12 ավտոհավաքման գործարաններով, որոնք բոլորն էլ ազգայնացվել են հեղափոխությունից հետո: Ազգային ավտոմոբիլաշինությունը զարգացնելու նպատակով 1980–1981 թվականներին կառավարությունն արգելեց արտասահմանյան ավտոմոբիլների ներմուծումը: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ ԻԻՀ-ը կտրուկ փոփոխության ենթարկեց առաջատար արևմտյան պետությունների, հատկապես ԱՄՆ-ի հետ, տնտեսական հարաբերությունների քաղաքական կուրսը:

Ներկայումս թեև արտասահմանյան ավտոմոբիլների ներմուծման արգելքը վերացված է, սակայն կառավարությունը շարունակում է վարել ներմուծումը սահմանափակելու կուրս:

1984/85 թթ. տվյալներով Իրանում կային ավտոմոբիլների արտադրության 73 գործարաններ, որոնցից խոշորագույնները պետական են կամ խառը պետական-մասնավոր: Ամենախոշոր ավտոգործարանը «Իրան-խոդրոուն» է, որն արտադրում էր նախկին անգլիական «Հիլման Հանթեր» (պարսկական անվանումը՝ «Փեյքան») մարդատար ավտոմեքենաներ, որի արտադրությունը ներկայումս դադարեցվել է:

ԻԻՀ-ում գործում է «Իրան Սայիա» ավտոգործարանը, որն արտադրում է ֆրանսիական «Ռենո» և «Պեժո» մակնիշի ավտոմոբիլներ: «Ջամ-յադ» գործարանում հավաքվում են ճապոնական «Միցուբիշի», «Նիսան», «Մազդա-1000», «Մազդա-1600», հարավկորեական «Փրայդ», «Դեյվու» մակնիշի մարդատար ավտոմեքենաներ, ինչպես նաև շվեդական «Վոլվո», հեղափոխությունից առաջ՝ ամերիկյան «Մակ» և գերմանական «Մերսե-դես բենց» մակնիշի բեռնատար և մարդատար ավտոբուսներ: Իրանի ավտոգործարանները արտադրում են նաև «Ջիպ» տիպի զանազան մեքենաներ, կիսաբեռնատար տիպի ավտոմոբիլներ և այլն:

Երկրում գործում են բազմաթիվ փոքր ձեռնարկություններ, որոնք ավտոմոբիլային արդյունաբերության համար արտադրում են զանազան պահեստամասեր, դետալներ և համալրող առարկաներ: Ավտոմասերի որոշ տեսակներ ներմուծվում են արտասահմանից:

Արտադրվել է

Արտադրանքի տեսակը	1991	1992
Ավտոբուսներ	3209	2546
Մինի ավտոբուսներ	7727	5687
Բեռնատար մեքենաներ	10977	7168
Մարդատար ավտոմոբիլներ	48782	33151
Թեթև բեռնատար ավտոմոբիլներ	21576	23188
Տրակտորներ	12727	9320
Ջիպի տիպի ավտոմոբիլներ	5404	3237
Ավտոմոբիլների կցորդներ	559	578
Ավտոմոբիլի կոռուկներ	672	428
Բուլդոզերներ, բեռնիչներ, գրեյդերներ, էքսկավատորներ	1513	1313
Վագոններ	434	825
Ավտոմոբիլային դիզելային շարժիչներ	16005	13312
Ավտոմոբիլների արագությունների տուփեր	13740	14670
Ավտոմոբիլային գործիքներ	6089	3391
Կոմպրեսորներ	1731	1103
Ռադիատորներ	3014	3002,6

Աղբյուրը՝ Իրանի առևտրի տան բյուլետեն:

Գյուղատնտեսական մեքենաշինությունը ներկայացված է այնպիսի խոշոր գործարաններով, ինչպես օրինակ Թավրիզի տրակտորաշինական գործարանն է (կառուցվել է Ռումինիայի տեխնիկական աջակցությամբ), որը 1980-ական թվականներին արտադրում էր տարեկան միջին հաշվով 10-12 հազար տրակտորներ, Արաքի գյուղատնտեսական տեխնիկայի գործարանը արտադրում է տրակտորներ (մինչև 3 հազար հատ), կոմբայններ, ամբարձիչներ և մինչև 20 տեսակի գյուղատնտեսական տեխնիկա:

Ընդհանուր մեքենաշինության խոշորագույն գործարաններն են Արաք քաղաքի «Մաշինսազիե Արաքը» (կառուցվել է Խորհրդային Միության տեխնիկական օգնությամբ), որի նախագծային հզորությունն է 30 հազար տոնն կիսածանր սարքավորումներ ու մեքենաներ (մամլիչներ, փոքր վագոններ, գյուղատնտեսական մեքենաներ, մետաղական կոնստրուկցիաներ, արտադրական և կենցաղային սարքաշինություն և այլն): Թավրիզի մեքենաշինական գործարանը («Մաշին սազիե Թաբրիզ») կառուցվել է Չեխոսլովակիայի տեխնիկական օգնությամբ, նախագծային հզորությունը՝ տարեկան 10 հազար տոնն (հաստոցներ, պոմպեր, կոմպրեսորներ, էլեկտրամատորներ): ԻԻՀ-ում արտադրվող մետաղամշակման հաստոցների մոտ 80%-ը արտադրվում են Թավրիզի մեքենաշինական գործարանում: Այդ գործարանում տարեկան արտադրվում են մոտ 5000-5500 տարբեր տիպի հաստոցներ:

Իրանական մեքենաշինական արդյունաբերությունը արտադրում է նաև հիդրավլիկ մամլիչներ, ջերմալիաստավտոմատներ, դարբնային մուրճեր և այլն: 1960-1970-ական թվականներին Իրանում ամերիկյան կապիտալի մասնակցությամբ կառուցվեցին ռադիոտեխնիկական, էլեկտրամեքենաշինական, կենցաղային իրերի պատրաստման առաջին ձեռնարկությունները: ԻԻՀ-ում գոյություն ունի էլեկտրամեքենաշինական և կենցաղային տեխնիկայի լայն արտադրություն (սառնարաններ, լվացքի մեքենաներ, գազի և էլեկտրական օջախներ, էլեկտրալամպեր, չոր էլեկտրամարտկոցներ, էլեկտրամոտորներ, տրանսֆորմատորներ, էլեկտրահաշվիչներ և այլն): Նման արտադրանքը որպես կանոն սպառվում է ներքին շուկայում:

Ճյուղի ձեռնարկությունների մեծ մասը գտնվում է Ծանր արդյունաբերության նախարարության իրավասության ներքո:

ԻԻՀ սեփական արտադրությունը, սակայն, չի բավարարում մեքենաշինական ապրանքների պահանջարկը: Ուստի նա արտասահմանից (գլխավորապես Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Իսպանիայից, Ճապոնիայից, Ռուսաստանից, Չեխիայից, Հունգարիայից և այլն) ներմուծում է նման ապրանքներ:

Էլեկտրաէներգետիկան պատկանում է այն ճյուղերի թվին, որոնց զարգացումից կախված է Իրանի ողջ տնտեսության տեխնիկական մակարդակը:

ԻԻՀ-ում էներգետիկայի զարգացման հարցերով զբաղվում է էներգետիկայի նախարարությունը, որի իրավասությունների շրջանակի մեջ է մտնում նրա արտադրությունն ու բաշխումը, քաղաքների և գյուղերի մատակարարումը խմելու ջրով, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության կարիքների բավարարումը ջրով: Բացի այդ, նրա պարտականությունների մեջ է մտնում ճյուղի զարգացման բնագավառում կարճժամկետ և երկարաժամկետ քաղաքականության մշակումը և այլն:

Էներգետիկայի նախարարության տնօրինության ներքո, գտնվող էլեկտրակայաններից բացի երկրում կան նաև մասնավոր էլեկտրակայաններ, գլխավորապես արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից:

Ըստ որոշ տվյալների, ԻԻՀ-ում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1997 թ. անցավ 80 միլիարդ կվտ/ժամ սահմանագիծը: Արդյունաբերության հարաճուն զարգացումը ստիպում է տարեցտարի մեծացնել այս ճյուղի զարգացումը: ԻԻՀ-ում կառուցվեցին մի շարք խոշոր էլեկտրակայաններ և հիդրոէլեկտրակայաններ: Երկրի էլեկտրահաղորդման գծերի երկարությունը ներկայումս 65 հազար կիլոմետր է: Էլեկտրաէներգիան հիմնականում արտադրվում է ջերմաէլեկտրակայաններում, ՀԷԿ-երում, դիզվառեղիքով աշխատող էլեկտրակայաններում: Երկրում գործող հիմնական 19 ջրամբարտակներից 11-ն օգտագործվում է էլեկտրաէներգիայի արտադրության նպատակով: Չնայած իր ունեցած ածխաջրածինների հսկայական պաշարներին, Իրանն ուներ էլեկտրաէներգիայի դեֆիցիտ: 500 միլիոն կիլովատ-ժամ ներմուծվող էլեկտրաէներգիան գերազանցում էր արտահանության ծավալներին: Ուստի խնդրին լուծում տալու համար մշակվեց ազգային ծրագիր, որը ենթադրում էր 2010 թ. հզորությունները հասցնել 53 հազար մեգավատի մակարդակին: Ծրագիրը նախատեսում էր հիդրոէներգետիկայի և միջուկային էներգետիկայի զարգացում Ռուսաստանի Դաշնության տեխնիկատնտեսական աջակցությամբ արդեն ավարտվել է Իրանի առաջին՝ Բուշեհի ատոմային էլեկտրակայանի շինարարությունը: Սակայն ԻԻՀ-յան միջուկային ծրագիրը ի սկզբանե հանդիպեց արևմտյան պետությունների բացասական վերաբերմունքին, որոնք սահմանեցին պատժամիջոցներ, 2015 թ. հուլիսի 14-ին Իրանը և վեց երկրներից բաղկացած խումբը (ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հինգ մշտական անդամներ՝ ԱՄՆ-ը,

Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Չինաստանը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Գերմանիան) ստորագրեցին Համատեղ համընդգրկուն գործողությունների պլան (ՀՀԳՊ) անունով պայմանագիր: Այն Իրանի վրայից հանեց նախկինում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի, ԱՄՆ-ի և Եվրամիության կողմից սահմանված տնտեսական և ֆինանսական պատժամիջոցները, պայմանով, որ Թեհրանը սահմանափակի իր միջուկային գործունեությունը: Փաստաթուղթը ուժի մեջ մտավ 2016 թ. հունվարի 16-ին: Սակայն 2018 թ. մայիսի 8-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Դոնալդ Թրամփը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը դուրս է գալիս Համատեղ գործողությունների պլանի գործունեությունից, որը նախատեսում էր Թեհրանի կողմից իրականացնել մի շարք քայլեր իր միջուկային ծրագիրը սահմանափակելու ուղղությամբ: ՀՀԳՊ-ից միակողմանի կերպով դուրս գալուց հետո Թրամփը հայտարարեց, նախկինում գործող պատժամիջոցների վերականգնման մասին: ԱՄՆ-ի նախագահը պահանջեց, որ Իրանի հետ բիզնես անող երրորդ երկրների ընկերությունները 60 օրվա ընթացքում ավարտեն իրենց բոլոր գործերը իրանական գործընկերների հետ: Այդ ժամկետը լրացավ 2018 թ. օգոստոսի 6-ին: Այդ բոլորի հետևանքով իրանական նավթի հիմնական սպառողներ դարձան Եվրոպան (35,5%) և Ասիա-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանը (64,5%):

ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1970-ական թվականներին նավթային շահույթների ավելացումից օգտվելով, Մոհամմադ Ռեզա շահը ձեռնամուխ եղավ իրանական բանակի վերազինմանը և արդիականացմանը: Սպառազինությունների արտասահմանյան գնումները բյուջեից կլանում էին 5-6 միլիարդ դոլար: Իրանի ռազմական ծրագիրը նախատեսում էր նաև սեփական ռազմական արդյունաբերության զարգացումը: ԱՄՆ-ի և Եվրոպական մի շարք երկրների մասնակցությամբ ստեղծվեց ռազմական արդյունաբերության համալիրը:

Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո գտնվելով տնտեսական շրջափակման մեջ, Իրանը ստիպված էր սեփական ուժերով զարգացնել երկրի ռազմական արդյունաբերությունը և առհասարակ բանակաշինության գործը:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության տնտեսության առաջատար ճյուղերից է պաշտպանական արդյունաբերությունը, որը ներկայումս դարձել է միջին Արևելքում իր ներուժով հզորագույններից մեկը: Այդ ճյուղում կենտրոնացված է ինչպես նշանակալից տեխնիկական, այնպես էլ գիտա-

կան ներուժ: Կարելի է անվարան ասել, որ ԻԻՀ-ն ռազմարդյունաբերական համալիրի ձևավորումը արդեն կայացել է, ռազմական արդյունաբերության ձեռնարկությունների հզորությամբ, արտադրանքի ծավալով և նոր տեխնոլոգիաների առկայությամբ ներկայումս ԻԻՀ-ը տարածաշրջանում գրավում է առաջատար տեղ:

Իրանի ռազմական արդյունաբերությունը ներկայացված է մի շարք ճյուղերով. **հրթիռաշինություն.** արտադրվում է տարբեր տեսակի հրթիռներ (տակտիկական, օպերատիվ տակտիկական, հակատանկային և այլն): «Երկիր-երկիր» հրթիռների ընտանիքը 1997 թ. համալրվեց ավելի կատարելագործված «Ֆաջր-3» հրթիռներով: 1998-1999 թթ. արտադրվում էին մինչև 1000 կմ հեռահարության «Շահաբ» և «Սայադ» տիպի հրթիռներ: Ներկայումս իրանական զինված ուժերի տրամադրության տակ կան 2000 կմ հեռահարության բալիստիկ հրթիռներ: Առհասարակ պետք է նշել, որ հրթիռաշինությունն Իրանում վերջին տարիներին ձեռք է բերել մեծ հաջողություններ: Հրթիռաշինության հիմնական կենտրոնները գտնվում են Շիրազում, Փարսիում, Շահրեքորդում և Շահոտում: Սեմանում արդիականացվել է այնտեղ գտնվող հրթիռային փորձադաշտը:

Իրանի ռազմական արդյունաբերությունը արտադրում է նաև «օդ-երկիր» տեսակի հրթիռներ, համազարկային կրակի շարժուն համակարգեր, զանազան հրթիռանետներ, լազերային ռումբեր և այլն: Իրանական զինված ուժերը իրենց զինանոցում ունեն նաև բալիստիկ հրթիռներ՝ Ֆաթեհ-110, Ջուֆադար և այլն:

Հրետանային-հրաձգային զենքի արտադրություն: Արտադրվում է 20 և 35 մմ տրամաչափի հակազենիթային հրանոթներ, 60, 81 և 120 մմ-ոց ականանետներ, 105, 122 և 155 մմ տրամաչափի թնդանոթներ, MG-1, MG-3, Model-22, UZY տիպի ինքնաձիգներ և այլն:

Ռադիոէլեկտրոնիկայի արտադրությունը արտադրում է էլեկտրոնիկ սարքեր հրթիռների ու ավիացիայի համար, ռադիոլոկացիոն սարքեր, տարբեր տեսակի ռազմական ապարատներ և այլն: Ռադիոէլեկտրոնիկայի հիմնական արտադրությունը գտնվում է Շիրազի «Իրան էլեկտրոնիկ» ընկերության արտադրամասերում: Իրանցի զիտնականները ուսումնասիրություններ են կատարում ռազմական նշանակության սեփական արտադրության երկրի արհեստական արբանյակներ ստեղծելու ուղղությամբ:

Ջրահապատ մեքենաների ճյուղ: Ներկայումս արտասահմանյան արտադրության տանկերի հետ միաժամանակ իրանական զինված ուժերը համալրված են հայրենական արտադրության տանկերով, զրահապատ ռազմական մեքենաներով («Բառուդ»), ծանր տեխնիկայի տարբեր տե-

սակներով, «Փի-Էմ-Վի» զինվորական մեքենաներով և բանակի համար այլ տրանսպորտային միջոցներով: Սպահանում, Մասշեթ Սոլեյմանում, Թավրիզում և Թեհրանում գործում են զրահատեխնիկայի և տանկերի վերանորոգման արտադրամասեր: Սպահանում գործում է զրահատեխնիկայի մոնտաժման գործարան:

Ռազմական նավաշինություն: Պարսից ծոցի և Կասպից ծովի մի շարք նավահանգիստներում (Բանդար-Աբբաս, Բուշեիր, Բանդար Խոմեյնի, Խարբ, Էնզելի) կան նավաշինական ձեռնարկություններ, որտեղ արտադրվում են տարբեր տեսակի ոչ մեծ ռազմանավեր (այդ թվում նաև փոքր սուզանավեր), բազմանպատակ էսկադրային ականակիրներ, արագընթաց պահակային նավեր, դեսանտային կատերներ և այլն, ինչպես նաև կատարվում է ռազմանավերի վերանորոգման-պրոֆիլակտիկ աշխատանքներ:

Ջինամիկների արտադրություն: Արտադրվում է տարբեր տրամաչափի զինամիներ, ականներ և այլն: Տարեցտարի զինամիների արտադրությունը աճում է: Ռազմամիների արտադրության գործարանները հիմնականում տեղակայված են Սպահանում, Սուլթանաբադում և Թեհրանի արվարձաններում: Արտադրվում են տարբեր տրամաչափի փամփուշտներ և ականներ:

Ավիացիոն արդյունաբերությունը ներկայացված է ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման ու սպասարկման արհեստանոցներով: Արտադրվում են նաև ինքնաթիռների պահեստամասեր: Կան զինվորական ուղղաթիռների և ինքնաթիռների հավաքման գործարաններ: Սպահանում յուրացված է անօդաչու հետախուզական և մարտական ինքնաթիռների արտադրությունը: Անօդաչու թռչող սարքերից հատկապես աչքի են ընկնում Մոհաջեթ-6-ը և Շահիդ-13.6-ը: Ավիացիոն արտադրության վերանորոգման արհեստանոցները սպասարկում և վերանորոգում են F-4, F-5, F-14 ինքնաթիռներ, «BEL» 106, 112, 206 ուղղաթիռներ, C-17, C-130 բեռնատար ինքնաթիռներ: Հիմնական արհեստանոցները տեղակայված են Թեհրանի (Մեհաբադ), Սպահանի, Բուշեիրի, Շիրազի, Թավրիզի, Մեշհեդի, Դիզֆուլի օդանավակայանների մոտակայքում:

ԻԻՀ-ում աշխատանքներ են տարվում ոչ մեծ ինքնաթիռներ արտադրելու ուղղությամբ, որը պետք է հիմք հանդիսանա հետագայում ռազմական ինքնաթիռներ արտադրելու համար:

Ռազմա-արդյունաբերական արտադրության հետագա զարգացման նպատակով կարևոր ուշադրություն է դարձվում ռազմական գիտահետազոտական և փորձարարական-կոնստրուկտորական աշխատանքների

վրա: Այդ նպատակով գործում են բազմաթիվ գիտահետազոտական կենտրոններ, լաբորատորիաներ, ուսումնական հաստատություններ և այլն:

Տարեցտարի ԻԻՀ կատարելագործում է ռազմաարդյունաբերական արտադրությունը, յուրացնում է նոր տիպի սպառազինություն:

Ռազմաարդյունաբերական համալիրի բնագավառում ձեռք բերված խոշոր հաջողությունները հնարավորություն տվեցին ԻԻՀ-ը արտահանելու սպառազինության որոշ տեսակներ:

Ներկայումս ԻԻՀ առջև կանգնած է ռազմական արդյունաբերության բնագավառում ինքնաբավության խնդիրը: 2023 թ. նոյեմբերին ԻԻՀ նախագահ Էբրահիմ Ռայիսին հայտարարեց, որ Իրանը ռազմական արդյունաբերության բնագավառում արդեն դարձել է ինքնաբավ պետություն: Հի-րավի, Իրանը մի շարք սպառազինությունների արտադրության մասով հասել է ինքնաբավության: Վերջին տարիներին Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը 3 անգամ ավելացրել է սպառազինության արտահանման ծավալները: 1980–1990 թթ. ընթացքում Իրանը ռազմաարդյունաբերության համալիրի գծով ծախսել է 15 միլիարդ դոլար: Հետագայում այդ թիվը տարեցտարի հարաճուն կերպով մեծացել է:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանի կլիմայական և աշխարհագրական պայմանները բարենպաստ են գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման համար: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն ունի 51 միլիոն հեկտար մշակովի հողեր, որից միայն 25 միլիոն հեկտարն է օգտագործվում: Իրադրությունը բարենպաստ է նաև ջրային ռեսուրսների առկայության առումով: Մասնագետների հաշվարկով, Իրանում օգտագործման ենթակա ջրի բալանսը տարեկան 160 միլիարդ խորանարդ մետր է, որից օգտագործվում է միայն 85 միլիարդ խորանարդ մետրը: Ոռոգվող հողերի տարածքը կազմում է 7,5 միլիոն հեկտար: Կարևոր է նաև նշել, որ Իրանի ամերը ողողող Կասպից ծովը և Պարսից ծոցը երկիրը ապահովում են ծովային մթերքներով:

Իսլամական հեղափոխությունից անմիջապես հետո նկատի ունենալով գյուղատնտեսության բնագավառի հույժ կարևորությունը, ԻԻՀ-ն քաղաքական ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ նշված բնագավառում բարեփոխումների իրագործման: Մասնավորապես 1980 թ. ապրիլի 15-ին ընդունվեց օրենք ագրարային հարցի վերաբերյալ, ըստ որի գյուղացիություն-

նը ստացավ մշտական օգտագործման համար 577 հազար հեկտար և ժամանակավոր օգտագործման համար 792 հազ. հեկտար հողեր:

1982 թ. մարտի 2-ին ընդունվեց ագրարային ռեֆորմի մասին օրենք, որը խնդիր էր դնում ինտենսիֆիկացնել գյուղատնտեսական արտադրությունը, առավել արդյունավետ կերպով շահագործել մշակվող հողերը, յուրացնել նոր հողեր, ավելացնել գյուղատնտեսական արտադրությունը, հատկապես նրա սննդամթերքային ճյուղերը և այլն:

Գյուղատնտեսական արտադրության զարգացումը խթանելու նպատակով կառավարությունն ընդունեց ծրագիր խոշոր տնտեսություններին դրամական հատկացումներ տրամադրելու վերաբերյալ: Միաժամանակ ամեն կերպ խրախուսվում էր բուսաբուծության և անասնապահության բնագավառում տարբեր գյուղատնտեսական մեքենաների օգտագործումը: Այդ քաղաքականության հետևանքով 1986 թ. կեսերին գյուղատնտեսական արտադրության մեջ տրակտորների թիվը հասավ 140–170 հազարի, կոմբայններին՝ 3,5 հազարի: Կտրուկ ավելացավ նաև հանքային պարարտանյութերի օգտագործումը, կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում բուսաբուծության և անասնապահության մեջ ժամանակակից մեթոդներ կիրառելուն, ռոտզման ցանցի ընդարձակմանը: Այդ բոլորի հետևանքով նկատվում էր գյուղատնտեսական արտադրության համեմատաբար արագացված տեմպերով զարգացում:

Բացի այդ, ԻԻՀ-ն իշխանությունները երկրի տարբեր մասերում ստեղծեցին ագրարային-արդյունաբերական համալիրներ, կոոպերատիվներ ու բաժնետիրական ընկերություններ: Խոշոր ագրոհամալիրների ստեղծմանը ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում պետությունը: Այդպիսի համալիրներից մեկը Մուղանի դաշտավայրում գտնվող անասնապահական համալիրն էր, որին պետությունը հատկացրել էր 50 հազար հեկտար հողատարածք, որից 20 հազարը ռոտզմում է Արաքս գետի ջրերով: Նմանատիպ խոշոր անասնապահական համալիր ստեղծվեց նաև Ֆարս նահանգում, որը տարեկան արտադրելու էր 35 հազար տոնն միս:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ պետք է նշել, որ գյուղատնտեսական արտադրության աճի տեմպերը մեծապես զիջում էին քաղաքային բնակչության աճի արտակարգ բարձր տեմպերին և գյուղատնտեսական արտադրության (սննդամթերքների) վճարունակ պահանջներին:

Գյուղատնտեսական արտադրության տեմպերին խոչընդոտում էր նաև ուրբանիզացման բարձր մակարդակը: Իրանի 125 հազար գյուղերի կեսից ավելին դատարկվել էին բնակչության՝ աշխատանք գտնելու համար քաղաքներ տեղափոխվելու հետևանքով: Հիշատակված և մի շարք այլ

պատճառներով ԻԻՀ-ը շարունակում է մնալ գյուղատնտեսական մթերքներ ներմուծող երկիր:

Իրանական բուսաբուծության հիմնական սննդամթերքային կուլտուրան հացահատիկն է, ավելի ճիշտ հացահատիկային կուլտուրաները: Ցորենագգի կուլտուրաների մշակման մեջ զբաղված է հողագործությամբ զբաղվող ընտանիքների գերակշիռ մեծամասնությունը: Երկրում ցորենի ցանքերը հանդիպում են ամենուրեք: Այդ կուլտուրայի արտադրության մեջ գերակշռում են չորոգվող ցանքատարածությունները:

Պետք է նշել, սակայն, որ հացահատիկային կուլտուրաների արտադրության աճը մեծապես հետ է մնում պահանջարկից և չի բավարարում ԻԻՀ բնակչության կարիքները: Ներքին պահանջարկը բավարարելու համար ԻԻՀ կառավարությունը ներմուծում է ցորեն: Այդ կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրը լուծելու համար կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկում երկրում ցորենի արտադրությունը ավելացնելու համար: Այդ նպատակով ձեռնարկվում են համալիր միջոցառումներ. ինչպես օրինակ, բարելավվում են սերմերը, աշխատում են ավելի լայնորեն օգտագործել քիմիական պարարտանյութերը, հողագործներին հատկացնում են վարկեր, տրվում են խրախուսական պարգևատրումներ և այլն: Եվ թեև հացահատիկի արտադրության ծավալները տարեցտարի մեծանում են, սակայն պրոբլեմը այնուամենայնիվ չի լուծվում, պարզապես դա հնարավորություն է տալիս ամեն տարի կրճատել արտասահմանյան ներմուծումների քանակը:

Ցանքների գծով երկրորդ տեղը զբաղեցնում է գարին, որը նույնպես մշակում են ԻԻՀ շրջանների մեծ մասում: Այն աճեցնում են նշանակալից չափով որպես կերային կուլտուրա և առավելապես ոչ ռոտգովի հողերում:

Բրինձը Իրանի բնակչության շրջանում ամենատարածված ու հարգի սննդամթերքներից մեկն է, կամ հիմնական կերակրատեսակը: Տարեկան մեկ մարդու հաշվարկով երկրում սպառվում է 50-60 կգ բրինձ:

Այս կուլտուրան հիմնականում մշակվում է Կասպից ծովի (Գիլան, Մազանդարան նահանգներում) և Պարսից ծոցի առափնյա նահանգներում, ընդ որում ռոտգովի հողերում: Նշված շրջանները տալիս են Իրանում բրնձի ողջ արտադրության 85%-ը: Բրինձ է աճեցվում նաև Ֆարսում, Սպահանում, Քրդստանում, Լորեսթանում, Սիսթանում և Բելուջիսթանում:

1990 թ. բրնձի արտադրությունը կազմել է 1,2 միլիոն տոնն, իսկ 1997 թ.՝ 2,7 միլիոն տոնն: Երկրում բրնձի պահանջարկի մեծ լինելու պատճառով, ԻԻՀ-ը արտասահմանից ներմուծում է զգալի քանակությամբ բրինձ: Իրանական բրինձը աչքի է ընկնում իր բարձր որակով:

Այլ հացահատիկային կուլտուրաներից Իրանում մշակվում է գլխավորապես եգիպտացորեն, կորեկ, սորգո, վարսակ:

Լոբին, սիսեռը, ոսպը և այլ լոբագգի կուլտուրաները կազմում են իրանական ընտանիքի սննդամթերքի հիմնական բաղադրամասերից մեկը: Այդ կուլտուրաները աճեցվում են երկրի շրջանների մեծ մասում, սակայն առանձնապես Արևելյան և Արևմտյան Ադրբեջան օպաններում, Խորասանում, Գիլանում, Մազանդարանում, Գոգզանում և Սպահանում: Լոբագգի կուլտուրաներից տարեկան արտադրվում է 300 հազար տոննայից ավելի բերք:

Տեխնիկական կուլտուրաներից աճեցվում է բամբակ (տարեկան 600 հազար տոնն), ճակնդեղ, յուղաբեր կուլտուրաներ, թեյ, կենսաֆ (կանեփատեսակ), վուշ, ծխախոտ, ափիոնի կակաչ: Թեյի մշակման բնագավառում ևս Իրանը չի կարողացել իրեն ապահովել սեփական արտադրությամբ: Ներմուծվում է ամբողջ սպառվող թեյի մոտ 35-40%-ը:

Իրանական բնակչության սննդի չափաբաժնի մեջ կարևոր տեղ է զբաղում շաքարը: Ուստի շաքարի ճակնդեղից և շաքարեղեգնից նրա արտադրությանը մեծ ուշադրություն է դարձվում: 1990 թ. տվյալներով երկրում արտադրվել է 1,5 միլիոն տոնն շաքարեղեգ և 350 հազար տոնն շաքարի ճակնդեղ: 90-ական թվականների սկզբին շաքարի արտադրությունն ԻԻՀ-ում կազմում էր տարեկան 500-ից 600 հազար տոնն: Այդ քանակությունը, սակայն, չի բավարարում երկրի բնակչության կարիքները, ուստի Իրանը ստիպված է այլ երկրներից ներմուծել շաքար:

Իրանում տարեկան արտադրվում է 16-20 հազար տոնն ծխախոտի հումք:

Բնական ներկերի արտադրությունն Իրանում ունի խորը ավանդույթներ: Ներկաբույսերից աճեցվում են տորոն (ալիգարին), ինդիգո, հափրուկ: Իրանում հնուց անտի զբաղվում են հինայի արտադրությամբ: Այն օգտագործվում է մազերի ամրացման, դեղագործական արդյունաբերության և օճառի արտադրության մեջ: Նրա արտադրության հիմնական կենտրոնը Քերմանն է:

Խեժերի և բուսախեժերի արտադրության մեջ առաջատար դեր է զբաղում քաթիրան կամ գումմիդրագանտը, որը պատրաստում են Իրանի լեռնային շրջաններից մեծ մասում աճող աստրագալի հյութից: Արտադրության հիմնական շրջաններն են Ֆարսը, Սպահանը, Քերմանը և Լորեսթանը: Գումմիդրագանտի մեծ մասը արտահանվում է: Արտաքին շուկա է հանվում նաև բուրավետ բուսախեժը, որն օգտագործվում է որպես համեմունք, ինչպես նաև բժշկական և տեխնիկական նպատակներով:

Համաշխարհային շուկայում մեծ պահանջարկ ունի նաև կանաչ և սև չամանը, որի արտադրության կենտրոնը Խորասանն է: Այդ նույն վայրում արտադրվում է նաև զաֆրան (քրքում):

Ֆարսում, Յագղում և Իրանի մի շարք այլ շրջաններում աճեցվում է վարդ: Ֆարսում և մասամբ նաև Քերմանում մշակվում է մատուտակ, որը նույնպես արտաքին շուկայում ունի մեծ պահանջարկ:

Իրանական բուսաբուծության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում մրգեղենի և ընկուզեղենի արտադրությունը: Առհասարակ Իրանում այգեգործությունը բնորոշվում է կուլտուրաների բազմազանությամբ: Խնձոր, տանձ, սերկևիլ և խուրմա Իրանում աճեցնում են համարյա ամենուրեք, բալ և կեռաս՝ գլխավորապես Ատրպատականում, Քրդստանում, Քերմանշահում, Լորեսթանում, Սպահանում, Բախթիարիում և Ֆարսում, սալոր և դեղձ՝ Ֆարսում, Սպահանում, Քերմանշահում, Ատրպատականում, Խորասանում, Մազանդարանում և Գորգանում, նուռ և թուզ՝ հյուսիսային և կենտրոնական շրջաններում:

Իրանում տարածված կուլտուրաներից մեկն է ծիրանը, որն աճեցվում է երկրի շրջանների մեծ մասում՝ բացառությամբ հարավային նահանգների: Չորացրած ծիրանը (ծիրանի չիրը) Իրանի արտահանության կարևոր հոդվածներից մեկն է:

Իրանական այգեգործության հիմնական ճյուղերից մեկը ցիտրուսային կուլտուրաների՝ նարնջի, մանդարինի, լիմոնի, թուրինջի արտադրությունն է: Ցիտրուսային կուլտուրաների (առավելապես նարնջի) արտադրության կենտրոնները Մազանդարան, Գիլան և Գոլեսթան նահանգներն են: Այդ նահանգներում մշակվում է նաև կիվի: Ցիտրուսների արտադրության մեծ մասը իրացվում է ներքին շուկայում:

Իրանի հարավային նահանգների այգեգործության մեջ առաջատար տեղ է գրավում արմավի (խուրմա) արտադրությունը (Խուզիսթանում, Ֆարսում, Քերմանում, Սիսթանում և Բելուջիսթանում, Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի ափերին): Արմավի արտադրությամբ Իրանը գրավում է աշխարհում առաջին տեղերից մեկը: Մեծ քանակությամբ այն արտահանվում է:

Խորրեմշահում, Ահվազում, Դիզֆուլում, Բանդար-Աբբասում, Մինաբում, Բելուջիսթանի առանձին շրջաններում աճեցվում է նաև բանան: Կան նաև մանգոյի ծառեր:

Իրանում մեծ քանակությամբ աճեցվում է պիստակ, որի արտադրության կենտրոնը՝ Քերմանի նահանգի Ռաֆասանջան շրջանն է, նուշ, կաղին:

Իրանական այգեգործության մեջ արտադրության ծավալներով առաջատար տեղ է գրավում խաղողը: Աճեցվում է 70-ից ավելի տեսակների խաղող, որոնցից առավել տարածվածը «քիշմիշ» տեսակն է: Նրանից պատրաստված քիշմիշի զգալի մասը արտահանվում է: Խաղող աճեցնում են համարյա ամենուրեք, սակայն նրա արտադրության հիմնական շրջաններն են Ատրպատականը, Ղազվինը, Խորասանը, Արաքը, Սպահանը և Ֆարսը:

Իրանում արտադրվող բանջարեղենը և մրգեղենը բավարարում է երկրի ներքին կարիքները (տարեկան արտադրվում է 22 միլիոն տոնն բանջարեղեն և մրգեղեն, այդ թվում 13 միլիոն տոնն բանջարեղեն և 9 միլիոն տոնն մրգեղեն): Բանջարեղենի և մրգեղենի ավելցուկը արտահանվում է հիմնականում Պարսից ծոցի արաբական երկրներ, ինչպես նաև Եվրոպա և ԱՊՀ երկրներ:

Իրանում գործում է բանջարեղենի և մրգի վերամշակման ձեռնարկությունների հզոր ցանց:

Իրանի գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղ է հանդիսանում անասնապահությունը, որին բաժին է ընկնում ագրարային սեկտորի բոլոր եկամուտների երրորդ մասը: Երկրում բնակվող քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է: Բացի նրանցից, անասնապահությամբ են զբաղվում նաև բազմաթիվ գյուղացիական տնտեսություններ: Տավարաբուծությունն ու ոչխարաբուծությունը զարգացած են Խորասան, Ադրբեջան, Քրդստան, Լորեսթան և Ֆարս նահանգներում: 1991 թ. տվյալներով երկրում հաշվվում էր 40 միլիոն գլուխ ոչխար, 22 միլիոն գլուխ այծ և 9 միլիոն գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: 1996 թ. տվյալներով Իրանում արտադրվել է 680 հազար տոնն մսամթերք:

Իրանական կառավարության կողմից կերային բազայի ընդլայնման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ (հողերի մի զգալի մասը հատկացված է անասնապահներին երկարաժամկետ վարձակալության սկզբունքով) վերջին տարիներին խոշոր եղջերավոր անասունների, ոչխարների ու այծերի գլխաքանակը նշանակալիորեն աճել է: Անասունների գլխաքանակի շեշտակի ավելացմանը նպաստել է նաև ցեղային խոշոր եղջերավոր անասունների ներմուծումը, ինչպես նաև անասնաբուծական սպասարկումների բարելավումը:

Հիմնական կաթնային ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են Թեհրանում, ինչպես նաև Ատրպատականում, Ֆարս, Գիլան, Գորգան, Քերման և Խորասան նահանգներում:

ԻԻՀ-ում կան 100-ից ավել բավականաչափ խոշոր թոշնաբուծական տնտեսություններ: Երկրում բավականաչափ զարգացած է նաև մեղվաբուծությունը: Կան մեղվաբուծական 150-ից ավել կոռպորատիվներ:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, մսի, կաթի, պանրի սեփական արտադրությունը չի բավարարում այդ մթերքների գծով երկրի աճող պահանջները, ուստի և կառավարությունը ստիպված է արտասահմանից ներմուծել զգալի քանակությամբ կաթնամթերքներ և միս:

Անտառներն Իրանում զբաղեցնում են երկրի ընդհանուր տարածքի 11-12%-ը, սակայն առկա է միայն ապրանքային անտառի 1,3 միլիոն հեկտար:

ԻԻՀ-ում առկա է հիանալի բազա ձկնային տնտեսության զարգացման համար, երկրի տարածքի մոտ 35 տոկոսը ելք ունի դեպի ծովային ջրերը, որոնք ունեն ձկնի հարուստ պաշարներ: Կասպից ծովի, Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի առափնյա շրջաններում բնակչությունը ավանդաբար զբաղվել է ձկնորսությամբ: ԻԻՀ կառավարությունը լուրջ ուշադրություն է դարձնում ձկնաբուծության բնագավառի զարգացմանը, ուստի վերջին տասնամյակների ընթացքում ձկնարդյունաբերությունը զգալի առաջընթաց է գրանցել: 1990 թ. տվյալներով հարավային և հյուսիսային ջրերում, ինչպես նաև երկրի ներքին ջրամբարներում ձկան որսը կազմում էր տարեկան 320 հազար տոնն տարբեր ձկնատեսակ, 9,2 հազար տոնն խեցգետին, 270 տոնն ձկնկիր: 1997 թ. տվյալներով 325 հազար տոնն ձուկ, 6 հազար տոնն խեցգետին և 138 տոնն ձկնկիր: Ողջ ձկան որսի մոտ 70 տոկոսը իրագործվում է կոռպորատիվների և մասնավոր անձանց կողմից: Պետական ընկերությունները Պարսից ծոցում, Օմանի ծովում և Կասպից ծովում ունեն ձկնորսական բավականին հզոր նավատորմ: Ձկնային արտադրանքի մի մասը վերամշակվում է: Բենդեր-Աբբասում և մի շարք այլ ծովափնյա քաղաքներում գործում են խոշոր ձկնավերամշակման գործարաններ:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում մեկ շնչին տարեկան ընկնում է 5 կգ ձկնամթերք, նախատեսված է այդ թիվը հասցնել 14 կգ-ի: Ծրագրված է ծովամթերքի արտադրությունը հասցնել մեկ միլիոն տոննա:

ԻԻՀ-ում առկա է նաև ձկնալյուրի արտադրություն: Կասպից ծովում և նրա հարակից գետերում կատարվում է թանկարժեք ձկնատեսակների խոշորամասշտաբ որս: Իրանը խավիար արտադրող խոշորագույն երկրներից մեկն է (տարեկան արտադրվում է 320 տոնն): Թանկարժեք ձկնատեսակների և բարձրորակ սև խավիարի զգալի մասը արտահանվում է արևմտյան երկրներ: ԻԻՀ-ը ամբողջապես բավարարում է ձկնեղենի գծով իր պահանջարկը:

Ներկայումս ԻԻՀ գյուղատնտեսության մեջ զբաղված է մոտ 8 միլիոն մարդ: Իրանական կառավարությունը մեծ նշանակություն է տալիս երկրի գյուղատնտեսության զարգացմանը: Պետական բյուջեից կատարվում են խոշոր հատկացումներ գյուղական շրջանների զարգացման, գյուղերի բարեկարգման, գյուղական բնակչության սոցիալ-կենցաղային պայմանները բարելավելու նպատակով: Երկրի գյուղատնտեսական բանկի գծով ևս նշանակալից միջոցներ են տրամադրվում մասնավոր տնտեսություններին (կոռպորատիվներին): Ստեղծվում են նոր ագրոհամալիրներ: Պետությունը անբերքատվության դեպքում իր վրա է վերցնում ֆերմերների ապահովագրումը, իրականացնում է հացահատիկային և այլ կուլտուրաների երաշխավորված գնումներ, ֆերմերներին օգնում է որակյալ սերմերով, պարարտանյութերով, հսկում է գյուղտեխնիկայի բաշխումը, ինչպես նաև տնտեսություն է վարում պետական ագրոարդյունաբերական համալիրներում:

Վերջին տարիներին գյուղատնտեսության բնագավառում Իրանի ձեռք բերած նվաճումները հնարավորություն են տվել զգալիորեն կրճատելու ներմուծումները և արտահանելու սեփական արտադրության գյուղմթերք: «Տնտեսություն առանց նավթի» ծրագրի շրջանակներում պլանավորված է շեշտակի բարձրացնել հացահատիկի, բրնձի և այլ կուլտուրաների արտադրությունը, մեծացնել մշակովի հողերի տարածքը և այլն:

Ենթադրվում է, որ առաջիկա տարիներին գյուղատնտեսության բնագավառում չօգտագործվող ներուժի օպտիմիզացման դեպքում Իրանը ի վիճակի է դառնալու իրեն սննդամթերքով և գյուղատնտեսական այլևայլ մթերքներով ապահովող ինքնաբավ երկիր:

ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ ԵՎ ԿԱԳԸ

Տրանսպորտը Իրանի Իսլամական հանրապետության առանցքային ճյուղերից մեկն է, որի զարգացմանը մեծ նշանակություն է տրվում: Այդ բնագավառի զարգացման համար պետությունը յուրաքանչյուր տարի ծախսում է հսկայական միջոցներ: Ներքին համախառն արտադրանքում տրանսպորտի մասնաբաժինը կազմում է 8%: Այդ բնագավառում աշխատում են ավելի քան մեկ միլիոն մասնագետ-աշխատակիցներ:

Իրանում տրանսպորտի առաջատար տեսակ է, նրանով է իրականացվում ներքին փոխադրումների ծավալի մոտ 80%-ը: Արտաքին առևտրական բեռների հիմնական մասը ևս տեղափոխվում է ավտոտրանսպորտի միջոցով, գլխավորապես Թուրքիայի վրայով:

Իրանն ունի զարգացած տրանսպորտային ենթակառուցվածքներ, ավտոմոբիլային ճանապարհների բավականին զարգացած ցանց, որոնք պահվում են լավ վիճակում և մշտապես լայնացվում, բարելավվում և արդիականացվում են: Բոլոր ճանապարհներն օժտված են երթևեկության նշաններով ու ճանապարհային անվտանգության այլ սարքավորումներով ու հարմարանքներով: Իրանի հիմնական և երկրորդական ճանապարհացանցերը շահագործում և վերանորոգում է տրանսպորտի նախարարությունը, գյուղական բնակավայրերի հիմնական դժվարանց ճանապարհացանցը պահպանում է Ստեղծագործ քիհադի նախարարությունը:

Իրանի ավտոմոբիլային ճանապարհների ընդհանուր երկարությունը նախահեղափոխական շրջանում (1973 թ. տվյալներով) կազմում էր 42 հազար կմ, որից հիմնական ասֆալտապատ ճանապարհները՝ 12,5 հազար կմ, ոչ ասֆալտապատները՝ 30 հազար կմ: 1991 թ. դրությամբ ավտոմոբիլային ճանապարհների ընդհանուր երկարությունը կազմում էր ավելի քան 160 հազար կմ, ներկայումս այն գերազանցել է 178 հազար կմ-ի սահմանագիծը: Ավտոճանապարհների 70%-ը ասֆալտապատ է, հիմնականում միջազգային ստանդարտներին համապատասխանող, մնացածը՝ (մոտ 2/3-ը) կոշտ ծածկույթով:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության հիմնական ճանապարհների տեսակներն են.

– Քառաշարք, պաստառի լայնքը 11 մետրից ավել կամ պակաս.

Երկրորդական ճանապարհներ

– Պաստառի լայնքը 9 մետրից ավել, կամ 6-7 մետր: Տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհները երեք տեսակ են՝ ասֆալտապատ, խճաժածկ և հողաժածկ:

Հիմնական արագընթաց ավտոճանապարհներն են՝ Թեհրան-Ղազվին (150 կմ), Թեհրան-Ղում (125 կմ), Քերման-Սեմնան (600 կմ), Սպահան օսթանի ավտոմայրուղիներ և այլն:

Ավտոճանապարհների առավել խիտ ցանցը գտնվում է երկրի հյուսիսում, հետևյալ օսթաններում, Կենտրոնական, Գիլան, Մազանդարան, Արևելյան Ադրբեջան, Արդեբիլ, ինչպես նաև Պարսից ծոցի ափերին և Խու-

զիսթան օսթանում: Երկրի հյուսիսը հարավի հետ կապված է միայն երեք խոշոր ավտոմայրուղիներով: Թեհրան-Սպահան-Ահվազ, Թեհրան-Յազդ-Քերման-Բանդար-Աբբաս և Սեմնան-Քերման:

ԻհՀ ողջ հիմնական ճանապարհային ցանցը հսկողության և կառավարման կենտրոնացման նպատակով բաժանվում է 10 հիմնական ուղղությունների.

Թեհրան-Բազերգան	781 կմ
Թեհրան-Ռեշտ	325 կմ
Թեհրան-Չալուս	194 կմ
Թեհրան-Շիրազ-Բուշեհր	1230 կմ
Թեհրան-Մեշհեդ (Քենարեյի վրայով)	966 կմ
Թեհրան-Մեշհեդ (Սեմնանի վրայով)	1037 կմ
Թեհրան-Ահվազ-Բանդար Խոմեյնի	1037 կմ
Թեհրան-Ղում-Սպահան-Շիրազ-Բուշեհր	1230 կմ
Թեհրան-Սպահան-Քերման-Բանդար Աբբաս	1454 կմ
Թեհրան-Սպահան-Ջահեդան	1555 կմ

Իրանը Եվրոպայի հետ կապվում է գլխավորապես Թուրքիայի վրայով անցնող ավտոմոբիլային ճանապարհներով: Ներմուծումների առնվազն 20% իրականացվում է թուրքական տարանցիկ ճանապարհով:

Հարկ է նշել, որ ԻՀ ավտոճանապարհներն աչքի են ընկնում իրենց համեմատաբար բարձր որակով: Սակայն այլ երկրների, օրինակ հարևան Թուրքիայի հետ համեմատած, Իրանն ունի ավտոճանապարհային ենթակառուցվածքի համեմատաբար ցածր ցուցանիշներ: Հարկ է նշել, որ Իրանի ավտոմոբիլային պարկը բավականին մաշված ու հնացած է: Սակայն բեռնատար ավտոմոբիլների թիվը հարաճուն կերպով մեծանում է: Եթե 1984 թ. ամբողջ երկրում հաշվվում էր մոտ 3 միլիոն միավոր, ապա ներկայումս այդ թիվն անցել է 5 միլիոնի սահմանագիծը: Միջազգային ավտոբեռնափոխադրումների մեջ հիմնականում ընդգրկված են արտասահմանյան ժամանակակից բեռնատար ավտոմոբիլներ (գերմանական «Մերսեդես», շվեդական «Վոլվո» և այլն):

Ներքին ավտոբեռնափոխադրումներն իրականացվում են ինչպես արտասահմանյան ավտոմոբիլների, այնպես էլ իրանական արտադրության մեքենաների (հատկապես վանեթների՝ որոնք փոքր տոննայի ոչ մեծ բեռնատարներ են) միջոցով: Երկրում ավտոմեքենաների բաժանումը ևս խիստ անկանոն է. առկա 5 միլիոն բեռնատարներից մոտ 1 միլիոն 300 հազարը գտնվում է Թեհրանում: Իրանում 1000 բնակչին հասնում է 30 անձ-

նական ավտոմեքենաներ: Երկրում գործում է աջակողմյան երթևեկություն (ղեկը ձախից):

Հնդհանուր առմամբ Իրանի տրանսպորտային միջոցներն ի վիճակի են համարյա լրիվ բավարարել բեռների տեղափոխման ներքին պահանջները:

ԵՐԿԱԹՈՒՂԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ

Ներքին փոխադրումների ծավալով տրանսպորտի այս տեսակը ավտոտրանսպորտից հետո զբաղեցնում է երկրորդ տեղը: ԻհՀ կառավարությունը հետևողական ջանքեր է գործադրում երկաթուղային ցանցի զարգացման, գործող երկաթուղիների վերակառուցման և նոր երկաթուղագծերի կառուցման ուղղությամբ:

Ներկայումս երկրի ներքին բեռնափոխադրումների մոտ 10%-ը իրականացվում է երկաթուղով: 1990 թ. տվյալներով իրանական երկաթուղին տեղափոխել է մոտ 7 միլիոն ուղևոր և 15 միլիոն տոնն բեռներ:

Իրանի երկաթուղիների ընդհանուր երկարությունը 1974 թ. կազմում էր 4,5 հազար կմ: 1984/85 թթ. տվյալներով 5821 կմ, որից 4567 կմ-ը՝ հիմնական երկաթուղիներն էին, 1235 կմ-ը՝ երկրորդական և մասնաբաժին ուղիները, 2005 թ. տվյալներով երկրի երկաթուղիների երկարությունը կազմում էր 8400 կմ: Ներկայումս Իրանի երկաթուղային ցանցը կազմում է շուրջ 15 հազար կմ:

Իրանի երկաթուղագծերի անվաճիղը (գծերի լայնությունը) 1435 մմ է, որը համապատասխանում է եվրոպական ստանդարտին: Բացառություն է կազմում Զահեդան-Միրջավե (94 կմ) գիծը, որի անվաճի լայնքը 1676 մմ է: Էլեկտրոֆիկացված էր միայն երկաթուղագծի մեկ հատված՝ Թավրիզ-Ջուլֆա հատվածը (146 կմ): Իրանական կառավարությունը կարևոր նշանակություն է տալիս երկաթուղագծերի էլեկտրիֆիկացման հարցին:

Իրանի հիմնական երկաթուղագծերն են. Անդրիրանական (Տրանսիրանական) երկաթուղին, որը Պարսից ծոցի Խորրենշահր, Աբադան և Բանդար Խոմենյի նավահանգիստները կապում է Թեհրանի հետ, իսկ ապա շարունակվում է մինչև Կասպից ծովի Բանդար Թորքեման նավահանգիստը: Նրա ընդհանուր երկարությունը 1440 կմ է: Այս երկաթուղու միջոցով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ից և Մեծ Բրիտանիայից լենդլիզի շրջանակում բեռներ էին տեղափոխվում Խորհրդային Միություն (բեռները այնուհետև Կասպից ծովով տեղափոխվում էին կասպ-

յան նավատորմի նավերով): Այդ երկաթուղին ժամանակին անվանել են «կյանքի ճանապարհ»:

Անդրիրանական երկաթուղու շինարարությունը սկսվել էր դեռևս Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման շրջանում: 1926 թ. այդ առթիվ իրանական խորհրդարանը՝ մեջլիսն ընդունել էր հատուկ որոշում: Շինարարության մեկնարկը սկսվել է 1927 թ.: Երկաթուղու ռելսերի լայնությունը 1435 մմ է: Շինարարության ընթացքում կառուցվել է 4100 կամուրջ և 224 թունել՝ 86 կմ ընդհանուր երկարությամբ: Երկաթուղու պաշտոնական բացումը տեղի է ունեցել 1939 թ. մարտի 21-ին Ռեզա շահի մասնակցությամբ:

Իրանի մյուս երկաթուղիներից են. Թեհրան-Թավրիզ-Ջուլֆա (896 կմ), Թեհրան-Մեշհեդ (925 կմ), Թեհրան-Սպահան-Յազդ-Քերման (մոտ 950 կմ), Բանդար Աբբաս-Բաֆղ (631 կմ), Թեհրան-Ղում (230 կմ), Բանդար Խոմենյի-Ահվազ (240 կմ), Ահվազ-Խորրենշահր (110 կմ), Շիրազ-Սպահան (480 կմ), Ղազվին-Ռեշտ (240 կմ), Բաֆղ-Սիրջան (260 կմ), Մեշհեդ-Սարախս-Թաջան (175 կմ, այն շահագործման է հանձնվել 1996 թ. մայիսին: Այդ երկաթուղին Իրանը Թուրքմենստանի վրայով կապում է Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Այն հսկայական նշանակություն ունի նաև երկրի հյուսիս-արևելքը հարավի և Պարսից ծոցի հետ կապելու գործում), Ղազվին-Ռեշտ (240 կմ), Ղազվին-Ջահեդան, Աթարա (իրանական) - Ասթարա (ադրբեջանական), շահագործման է հանձնվել 2016 թ.): Դեռևս անավարտ է Ռեշտ - Աթարա 170 կմ երկարությամբ երկաթուղին: Շինարարության ընթացքում են գտնվում նաև մի շարք այլ երկաթուղագծեր:

Իրանի տարածքով անցնում են միջազգային երկաթուղային հետևյալ չորս միջանցքները. 1. Ալմա Աթա - Ստամբուլ, 2. Ալմա Աթա - Բանդար Աբբաս, 3. Իսլամաբադ-Ստամբուլ, 4 Հյուսիս-հարավ:

Ալմա Աթա - Ստամբուլ միջանցքը (1924 կմ) անցնում է Սարախս (Թուրքմենստանի սահման) - Սեման-Թեհրան-Թավրիզ-Ռազի (Թուրքիայի սահման) երթուղով: Ալմա Աթա-Բանդար Աբբաս միջանցքը (1548 կմ) անցնում է Սարախս-Մեշհեդ-Քերման-Բանդար Աբբաս երթուղով: Իսլամաբադ-Ստամբուլ միջանցքը (5116 կմ)՝ Իսլամաբադ-Սարբզեվար-Ղազվին-Ջենջան-Թավրիզ-Ռազի (Թուրքիայի սահման) երթուղով: Հյուսիս-հարավ միջանցքը երեք ուղղություն է նախատեսում. 1. Մումբայ-Իրան-Ադրբեջան-Ռուսաստան, 2. Մումբայ-Իրան-Կասպից ծով-Ակտաու, 3. Մումբայ-Իրան-Կենտրոնական Ասիա-Ռուսաստան:

Հյուսիս-հարավ երկաթուղին մասնակի է կառուցված: Նախատեսված է, որ այն պետք է սկիզբ առնի Չաբահարի նավահանգստից և համախ Ադրբեջանի սահման, իսկ այնտեղից շարժվի դեպի Ռուսաստան: Չաբա-

հայր-Ջահեդան-Ղազվին-Ռեշտ-Ասթարա (Իրանի տարածք) - Ասթարա (Ադրբեջանի տարածք) երթուղուց ներկայումս կառուցվել են միայն Ղազվին-Ռեշտ (171 կմ) և Ասթարա-Ասթարա (10 կմ, որից 8,5 կմ-ը Ադրբեջանի, 1,5 կմ-ը Իրանի տարածքում) հատվածները:

Ռեշտ-Ասթարա (Իրանի տարածքում) 164 կմ և Չաքահար-Ջահեդան (630 կմ) հատվածները դեռ չեն կառուցվել: Եթե Ռեշտ-Ասթարա (Իրանի տարածքում) հատվածը կառուցվի, ապա դրա միջոցով հնարավոր կլինի Ղազվինի հատվածից միանալ դեպի Ստամբուլ և Բանդար Աբբաս գնացող ուղղություններին:

Կառուցման ընթացքում է գտնվում Խորրեմշահիր-Բասրա (Իրաք) երկաթուղին (ռելսերի լայնությունը 1435 մմ):

Այսպիսով Իրանը երկաթուղագծերով կապված է միայն չորս երկրների՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի և Պակիստանի հետ: Իհի՜շ կառավարությունը նախագծեր է մշակել առաջիկայում զարգացնելու երկաթուղային հաղորդակցությունը հատկապես Թուրքիայի և Պակիստանի հետ:

Թավրիզ-Ջուլֆա ճյուղով Իրանի երկաթուղային ցանցը միացված է Ադրբեջանի Հանրապետության հետ, իսկ Թավրիզ-Ղոթուր հատվածով՝ Թուրքիայի հետ: Բաֆղ-Մեշեդ նորակառույց երկաթուղին (770 կմ երկարություն և 208 կմ պահեստային ուղի) հանդիսանում է Իհի՜շ և առհասարակ տարածաշրջանի երկաթուղային նախագծերի մեջ կարևորագույններից մեկը: Այդ երկաթուղու նշանակությունը բազմապլանային էր, այդ թվում նաև այն կոչված է ապահովել ապրանքների տարանցիկ փոխադրումներ Կենտրոնական Ասիայի երկրների և Պարսից ծոցի միջև, օգտագործելով Մարախս-Մեշեդ և Բաֆղ-Բանդար Աբբաս երկաթուղագծերը:

Երկաթուղային ցանցի զարգացման բնագավառում Իհի՜շ-ը լայնորեն համագործակցում է արտասահմանյան երկրների հետ: Ավստրիան, օրինակ, տեխնոլոգիա է տրամադրում Արաք քաղաքի «Փարս» վագոնաշինական գործարանում բեռնատար և մարդատար վագոններ արտադրելու համար: 1990 թ. վերջին այդ գործարանում արտադրվել է 2600 տարբեր վագոններ: 1990 թ. Քերեջ քաղաքում սկսվեց լոկոմոտիվային գործարանի շինարարությունը, որը ներկայումս արտադրում է տարեկան 50 դիզել-էլեկտրաքարշեր:

Պետք է սակայն նշել, որ Իհի՜շ երկաթուղային տրանսպորտի ցուցանիշները նշանակալիորեն ցածր են տարածաշրջանի երկրների մեծ մասից, այդ թվում նաև հարևան Թուրքիայից: Այդ պատճառով 2004 թ. Իհի՜շ կա-

ռավարությունը ընդունեց մի հավակնոտ ծրագիր տարեկան 1000 կմ երկաթուղագիծ կառուցելու վերաբերյալ:

1986 թ. վերսկսվեց Թեհրանի մետրոյի շինարարությունը, որն ընդհատվել էր 1978-1979 թթ. հեղափոխությունից հետո: Այն ունի երկու ուղղություն՝ հյուսիսից հարավ 28 կմ երկարությամբ, ընդ որում 16 կմ վերգետնյա և արևելքից-արևմուտք 62 կմ երկարությամբ: Այս հատվածի վերգետնյա Թեհրան-Քարաջ 48 կմ հատվածը շահագործման է հանձնվել 1999 թ. մարտին:

ԾՈՎԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ

Ծովային տրանսպորտը Իհի՜շ տնտեսության մեջ ունի կարևորագույն նշանակություն: Երկրի ապրանքաշրջանառության հիմնական մասը, մոտ ¾-ը, ընկնում է տրանսպորտի այդ տեսակին: Իրանական արտաքին առևտրի բեռների հիմնական մասը տեղափոխվում է Պարսից ծոցի նավահանգիստներից, որոնց զարգացման վրա դրվում են նշանակալից միջոցներ:

1986 թ. դրությամբ Իհի՜շ ծովագնացության ընկերությունը բաղկացած էր 86 նավերից, ներառյալ 72 օվկյանոսային նավեր: Նավատորմի կառուցվածքը հետևյալն էր. 45 չոր բեռներ տեղափոխող նավեր, 21 կոնտեյներ փոխադրող, 11 նավթատար տանկեր և 8 մարդատար նավեր: Առևտրական նավատորմի ընդհանուր բեռնունակությունը գերազանցում էր 2 միլիոն տոննից:

Ներկայումս ակտիվ կերպով գործում է նաև «Իրանա-հնդկական նավային ընկերությունը», որի մեջ Իրանին է պատկանում բաժնետոմսերի 51%-ը: Այդ ընկերությունը զբաղված է Իրանի, Հնդկաստանի և Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների միջև բեռների փոխադրումներով:

Իհի՜շ-ն ունի համատեղ ծովային ընկերություններ նաև Օմանի, Արաբական Միացյալ Էմիրությունների և Պակիստանի հետ:

1989 թվականից սկսվեցին արտաքին առևտրական և տարանցիկ ապրանքների փոխադրումները Բաքու-Էնզելի և Բաքու-Նոուշահիր գծով ադրբեջանա-իրանական համատեղ ծովային գծի նավերով:

Ներկայումս «Իրանի Իսլամական Հանրապետության նավագնացության գծեր» ընկերությունը իրականացնում է մարդատար և բեռնատար փոխադրումներ Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի իրանական նավահանգիստների և Արաբական Միացյալ Էմիրությունների, Քաթարի և Բահրեյնի նա-

վահանգիստների միջև: Ստեղծված է ուղիղ ծովային հաղորդակցություն Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Ավստրալիայի հետ: Բանդար-Աբբասի վրայով բացվել է նաև ծովային հաղորդակցություն Աֆրիկայի արևելյան ափի հետ (Տանզանիա, Մոզամբիկ, Կամբոյան կղզիներ և այլն):

Նավթային բեռների և հում նավթի փոխադրումներն իրականացվում են 1960 թ. ստեղծված «Իրանական ազգային տանկերային ընկերության» (NITC) նավերով: 1991 թ. այդ ընկերությունն ուներ 26 տանկերներ 4568 հազար տոնն ջրատարողությամբ այդ թվում երկու սուպերտանկերներ 400 հազար տոնն ջրատարողությամբ: ԻԻՀ տանկերային նավատորմը աշխարհում գրավում է 12-րդ տեղը և ՕՊԵԿ-ի երկրների կազմում հանդիսանում է խոշորագույնը: Իրանն ունի նաև ձկնորսական նավատորմ, որի նավերի մեծ մասը իրանական արտադրության են, մնացածները՝ ներմուծված:

Այսպիսով ծովային տրանսպորտը և նավահանգիստները վճռական դեր են խաղում ԻԻՀ արտաքին տնտեսական գործունեության մեջ:

Ներկայումս ունենալով տարածաշրջանի ամենախոշոր առևտրական նավատորմը (75 օվկիանոսային նավեր՝ 2,218 հազար տոնն ընդհանուր ջրատարողությամբ), ԻԻՀ-ը աստիճանաբար իր ձեռքն է վերցնում ծովային բեռնափոխադրումների մենաշնորհը ոչ միայն Պարսից ծոցում, այլև Հնդկական օվկիանոսի արևմտյան հատվածում: ԻԻՀ առևտրական նավատորմի նավերով կատարվում է իրանական ներմուծումների 50%-ը:

1990 թ. Իրանն ընդունել է 1644 նավ՝ մոտ 20 միլիոն տոնն ընդհանուր բեռներով, իսկ իրանական նավահանգիստներից ուղարկվել է 1,2 միլիոն տոնն բեռ (առանց նավթի):

ԻԻՀ ծովային փոխադրումներն իրականացվում են Կասպից ծովի, Պարսից ծոցի և Օմանի ծովի նավահանգիստներից: Պարսից ծոցի խոշորագույն նավահանգիստներն են. Բենդեր Աբբասը (Շահիդ Բահոնար-Ռաջայի), Բենդեր Խոմեյնին, Չաբահարը (Շահիդ Բեհեշթի), Խորրամշահիրը, Աբադանը, Քիշը, Բուշեիրը, Մահշահիրը, Շահիդ Ղաջասին (Բենդեր Աբբասից 30 կմ հեռավորության վրա):

Բենդեր Խոմեյնի նավահանգիստը երկաթուղով և ավտոմոբիլային ճանապարհներով կապված է երկրի հիմնական քաղաքների հետ: Այն հանդիսանում է երկրի ամենաժամանակակից նավահանգիստներից մեկը և կարող է մշակել ամեն տեսակի բեռներ:

Բենդեր Աբբասը ընդունակ է միաժամանակ ընդունելու 6 նավեր մինչև 175 մետր երկարությամբ: Նավահանգիստը հազեցված է արդիական ամբարձիչներով և այլ տեխնիկայով:

Խորրամշահիր նավահանգիստը առավել մոտ է երկրի հիմնական արդյունաբերական կենտրոններին, որոնց հետ կապված է երկաթուղով և ավտոմոբիլային ճանապարհներով: Մինչև Իրան-իրաքյան պատերազմը հանդիսանում էր երկրի հիմնական նավահանգիստը:

Չաբահար (Շահիդ Բեհեշթի) նավահանգիստը հանդիսանում է Օմանի ծովում կարևորագույն ծովային բեռներ տեղափոխող կենտրոնը, այն միաժամանակ ունի ազատ տնտեսական գոտու կարգավիճակ:

Նավթի արտահանման խոշոր տերմինալները գտնվում են Պարսից ծոցի Խարք և Սիրի կղզիներում: Կասպից ծովի իրանական գլխավոր նավահանգիստներն են Էսֆեխն, Նոուշահիրը և Բանդար Թորքեմանը:

ՕԴԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ

Իրանի օդային տրանսպորտի հիմքը դրվել է 1926 թ.: Օդային տրանսպորտը ԻԻՀ-ում արագ տեմպերով զարգացող բնագավառ է: Ներկայումս երկրում գործում են 321 օդանավակայաններ, որոնցից 129-ը ունեն կոշտ ծածկույթով թռիչքային ուղիներ:

Բոլոր նահանգային կենտրոններն ունեն արհեստական ծածկով օդանավակայաններ, կան նաև 200-ից ավելի վայրեջքի համար նախատեսված հրապարակներ: Երկրի բոլոր օդանավակայանները նախատեսված են սպասարկել 17 միլիոն ուղևոր:

ԻԻՀ միջազգային օդանավակայաններն են. Թեհրանի (Իմամ Խոմեյնի և Մեհրաբադ), Սպահանի, Շիրազի, Մեշհեդի, Թավրիզի, Բուշեիրի, Քիշ կղզու, Բենդեր Աբբասի, Ջահեդանի, Աբադանի օդանավակայանները:

Խոշոր օդանավակայաններ կան Ահվազում, Քերմանում, Յազդում, Համադանում, Արդեբիլում, Իլամում, Բենդեր-Լենգեյում, Ռեշտում, Ուրմիայում, Քերմանշահում, Բիրջանդում, Ջաբոլում, Իրանշահիրում, Լաարում, Խորրամաբադում, Սանանդաջում, Ռամսարում, Նոուշահիրում, Չաբահարում և այլն:

ԻԻՀ-ում գործում են «Իրան Էյր» (իրանական ազգային ավիաընկերություն), «Ասեման», «Հոմա», «Քասպիան Էյր», «Քիշ Էյր» ավիաընկերությունները: «Իրան Էյրի» և մասնավոր ընկերությունների ինքնաթիռները ներքին չվերթներից բացի իրագործում են նաև միջազգային թռիչքներ աշխարհի բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում նաև Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Ռուսաստան, Թուրքմենստան, Ուկրաինա, Թաջիկստան և Ուզբեկստան:

ԻԻՀ հետ օդային հաղորդակցություն ունեն բազմաթիվ արտասահմանյան ավիաընկերություններ, որոնցից հիշատակելի են «Էյր Ֆրանսը», «Ալերոֆլոտը», «Ալիտալիան», «Աուստրիան Էյր լայնզը», «Էմիրաթսը», «Գալֆ Էյրը», «Քաթար Էյրլայնզը», «ԿԼՄ»-ն, «Լուֆթհանզան», «Պակիստան ինթերնեյշնլ Էյրլայնը», «Թյուրք հավայոլլարի»-ն և այլն: Պայմանագրային հիմունքներով գործում են նաև մի շարք ռուսական ավիաընկերություններ, ինչպես նաև հայկական ավիաընկերությունը:

ԻԻՀ-ն օդային պարկը հիմնականում համալրվում է «Բոինգ», «Ֆոկեր» և «Ալերոբուս» մակնիշի ինքնաթիռներով:

Պետք է նշել, սակայն, որ Իրանի օդային տրանսպորտը բեռների տեղափոխման բնագավառում էական դեր չի խաղում:

ԽՈՂՈՎԱԿԱՇԱՐԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ

ԻԻՀ տնտեսության մեջ առանձնակի նշանակություն ունի խողովակաշարային տրանսպորտը: Հիմնական խողովակաշարերի ընդհանուր երկարությունը կազմում է 15 հազար կմ (դրանք նավթամուղներ են, գազատարներ և գանազան մթերք տեղափոխող խողովակաշարեր):

Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ Իրանի խողովակաշարային տրանսպորտը մեծապես տուժել էր իրաքյան ավիացիայի ռմբակոծությունների հետևանքով: Ներկայումս բոլոր խողովակաշարերը գործում են, կառուցվում են նորերը:

ԻԻՀ-ն ունի գազատարների լայն ցանց: Հիմնական մագիստրալային գազատարներն են.

- ՏԻՄԳ-1 (Բեհբեհան-Ապարա), 1106 կմ երկարությամբ, սա անդրի-րանական մագիստրալային գազամուղ է, Իրանի ամենաերկար գազի խողովակաշարը: Այն ԻԻՀ տնտեսության մեջ խաղում է չափազանց կարևոր դեր:

- ՏԻՄԳ -2, Կանգան-Սպահան, 600 կմ, երկարությամբ:

- Սերախս-Նեքա, 800 կմ երկարությամբ:

- Ղեշմ կղզի - Բանդար Աբբաս, 70 կմ երկարությամբ:

Սարխուն գազի հանքավայրից (Բանդար Աբբասի շրջանում) մինչև Սար Չեշմեի պղնձի հանքավայրն ու Քերման նահանգի քաղաքներին գազ մատակարարող գազամուղ (400 կմ):

- Գազամուղների ցանց, որոնք անց են կացված Անվազի շրջանից դեպի երկրի արևմտյան նահանգները՝ Քերմանշահ, Քրդստան և Լորեսթան:

- 1983 թվականից գործող Սերախս-Նեքա գազատարը Սերախսի գազազտման համալիրը միացնում է Կասպից ծովի հարավային ափի հետ: Այդ գազատարի թողունակությունը տարեկան մոտ 7 միլիարդ խ.մ. է:

1986 թ. շահագործման է հանձնվել Կանգան (Իրանի հարավում գազի հանքավայր) - Սպահան գազատարը 588 կմ երկարությամբ, որը հանդիսանում է ՏԻԱԳ-2-ի հարավային հատվածը: Նրա թողունակությունը տարեկան 10 միլիարդ խ.մ. է:

- Համադան-Մալայեր գազատարը.

- Իրան-Հայաստան գազատարը:

Նախագծեր կան կառուցելու գազամուղներ Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների, Պակիստանի, ինչպես նաև Եվրամիության երկրների ուղղություններով: Դրանցից մեկն է «Փարս» մայրուղային գազատարի շինարարությունը, որով նախատեսվում է իրանական գազն արտահանել եվրոպական երկրներ: Գազատարը սկիզբ է առնում «Հարավային Փարս» գազի հանքավայրից և հիմնական մայրուղով ձգվում է դեպի Թուրքիա, այնտեղից էլ հետագայում Եվրոպա: Գազատարը պետք է կազմված լինի երկու հիմնական հատվածից: Առաջինը՝ ներքին գազամայրուղու միջոցով կապվելու է Բուշեիր նահանգի Ասալույե արդյունաբերական շրջանը թուրքական Բազարգան սահմանամերձ քաղաքին: Երկրորդ Եվրոպական հատվածը ներառելու է Թուրքիայի, Հունաստանի և Իտալիայի ներքին գազատարների ցանցերի միացումը: Իտալիայում գազատարը բաժանվելու է երկու լրացուցիչ ճյուղի, հյուսիսայինը ուղղվելու է դեպի Գերմանիա, Ավստրիա և Շվեյցարիա, իսկ հարավայինը՝ Ֆրանսիա և Իսպանիա: Գազատարի ընդհանուր երկարությունը կազմվելու է 3300 կմ, նախագծային հզորությունը՝ տարեկան 37 միլիարդ խ.մ.:

Նախատեսված էր այդ գազատարի շինարարությունն ավարտել 2014 թ., սակայն իրականացվել է մասամբ, տարբեր պատճառներով ընդհատվելով:

ԻԻՀ ամենաերկար նավթի խողովակաշարը՝ 950 կմ երկարությամբ ձգվում է Աբադանից Թեհրան: Առկա են նաև մի շարք այլ խողովակաշարեր, որոնց միջոցով նավթը հասցվում է վերամշակման գործարաններին ու սպառողներին: Դրանցից են Անվազ-Թեհրան-Մեշեդ (850 կմ), Թեհրան-Ռեշտ (330 կմ), Թեհրան-Թավրիզ (550 կմ), Գոչսարան-Շիրազ (330 կմ) խողովակաշարերը: Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Իրանի

հարավի նավթահանքերը Պարսից ծոցի Խարք կղզու հետ կապող նավթատարները, որտեղից գլխավորապես իրականացվում է նավթի արտահանումը այլ երկրներ: Դրանք են Բանդար Աբբաս-Ռաֆսանջան նավթամուղը (444 կմ), Արաք-Մալայեր-Համադան (172 կմ), Բեհբեհան-Ահվազ (343 կմ) խողովակաշարերը:

Դեռևս 1956 թ. կառուցվել է Աբադան-Ազնա անդրիրանական նավթամուղը: Հետագայում անց կացվեցին Ազնա-Ռեյ, Ազնա-Սպահան նրա հատվածները: Այդ նավթամուղի ընդհանուր երկարությունը 9500 կմ է: Նավթամուղի Ռեշտ-Էնզելի հատվածը (42 կմ) օգտագործվում է դիզելային վառելիք փոխադրելու համար:

ԻհՀ-ում արագ տեմպերով կառուցվում են նոր նավթատարներ և գազատարներ, արդիականացվում և նորացվում են հները: Կառավարությունը հաջողությամբ իրականացրեց երկրորդ հնգամյա պլանով նախատեսված ծրագիրը տրանսպորտային ենթակառուցվածքի ստեղծելու ուղղությամբ: Շարք մտան մի շարք նոր, ժամանակակից ավտոմայրուղիներ, որոնք երկրի ծայրամասային շրջանները կապում են արդյունաբերական և վարչական կենտրոնների հետ: ՄԱԿ-ի ALTID ծրագիրը, որը նպատակ ուներ ընդլայնել Ասիայում գոյություն ունեցող ճանապարհների ցանցը, Իրանի առջև բաց է անում նոր հեռանկարներ, որպես համաշխարհային նշանակություն ունեցող տրանսպորտային հանգույցի: Այդ ծրագրով երեք ճանապարհներից երկուսը, որոնք Հարավ-Արևելյան Ասիան կապում են Եվրոպայի հետ անցնում են Իրանի տարածքով: ԱՊՀ ցամաքային երկրները հույս ունեն միանալու այդ երկու ճանապարհներին և մուտք գործելու դեպի ազատ ջրեր և միջին Արևելքի ու Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներ:

Հարկ է սակայն նշել, որ արևմուտքի երկրների կողմից ԻհՀ-ի նկատմամբ իրագործվող պատժամիջոցների քաղաքականությունը զգալիորեն արգելափակում և կասեցնում է երկրի տրանսպորտային միջոցների և այդ բնագավառի ենթակառուցվածքների անկաշկանդ զարգացումը:

ԿԱՊԸ

Իրանն ունի կապի բավականին ծավալուն ցանց: 1977/78 թթ. մինչև 1984/85 թթ. տարբեր տիպի փոստային բաժանմունքների թիվը 2,2 հազարից ավելացավ մինչև չորս հազարի: Նոր բաժանմունքները որպես կանոն ստեղծվում էին գյուղական և հեռավոր շրջաններում: 20-րդ դարի սկզբին Իրանում կազմավորվեց նաև հեռագրային կապը: ԻհՀ կապին հաղոր-

դակցությունների նախարարությունն իրականացնում է երկրի փոստային, հեռախոսային, բջջային հեռախոսների, տելեքսային, արբանյակային կապը, ինչպես նաև ինտերնետի ծառայությունները:

Ներկայումս հեռախոսային և հեռագրական ժամանակակից կապով ապահովված է մաքուրջ երկիրը: 1987 թ. Իրանում հաշվվում էր մոտ 1,8 միլիոն հեռախոսային բաժանորդ այսինքն երկու անգամ ավել, քան մինչև հեղափոխությունը: Ընդ որում, հեռախոսային կապից օգտվելու հնարավորություն ունեին 2,8 հազար գյուղեր, այն դեպքում երբ 70-ական թվականների վերջին այդ հնարավորությունից օգտվում էին միայն 300 գյուղեր: 1990 թ. տվյալներով, երկրում կար 2,5 միլիոն հեռախոսային բաժանորդ, որոնց թիվը ներկայումս կազմում է 6,2 միլիոն: Գործում է 12343 միջառաքային և 2238 միջազգային կապի գիծ: Ավտոմատ հեռախոսային կայանների միջոցով Իրանը կապված է աշխարհի համարյա բոլոր երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության հետ:

Ներկայումս ԻհՀ-ում լայն տարածում ունի բջջային կամ շարժունակ հեռախոսը, տելեքսային կապը և այլն: 1999 թ. տվյալներով միայն Թեհրանում բջջային հեռախոսներ ունեին 200 հազար բաժանորդներ, ամբողջ երկրում մոտ կես միլիոն: Իրանը վարձել է արբանյակային կապի մի քանի ուղիներ: Վերջին տարիներին մեծ տարածում է գտել նաև համակարգչային կապը՝ ինտերնետի ծառայություններից օգտվում են մեծ թվով բաժանորդներ:

ՖԻՆԱՆՄԱՆԵՐԸ

ԻհՀ-ը ժառանգություն էին հասել նախկին շահական վարչակարգի ֆինանսական բոլոր պրոբլեմները (պետական բյուջեի դեֆիցիտը, տրանի բարձր տեմպերը, զարգացման վիթխարի, սակայն կասկածելի նախագծերը, սպառողական ապրանքների ներմուծման հիպերտրոֆիկ աճը, ֆինանսական միջոցների անսպասարկ հարմար փոշիացումը, արտաքին պարտքի հսկայական չափերը և այլն):

1979 թ. հունիսին իսլամական հեղափոխական խորհրդի որոշմամբ Իրանի վարկա-բանկային համակարգը ենթարկվեց վերակառուցման: Ազգայնացվեցին բոլոր արտասահմանյան և մասնավոր բանկերը: Նախատեսվում էր դրանց փոխարեն ստեղծել նոր բանկային համակարգ, որը պետք է բաղկացած լիներ համաիրանական նշանակության խոշորացված բանկերից և նահանգային բանկերի լայն ցանցից: Ազգայնացումը կատար-

վեց առանց ավանդատունների և ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց գույքի և ավանդների բռնագանձման: Այդպիսով պետությունը կարծես թե իր պաշտպանության տակ էր վերցնում մասնավոր սեկտորին, որի ֆինանսական հիմքերը կարող էին լրջորեն տուժել երկրում հեղափոխական իրադրության հետագա ծավալման դեպքում:

Ազգայնացումից հետո բանկային համակարգի առաջատարի կամ ղեկավարի դիրքերն անցան «Բանքէ մարքագին» (Կենտրոնական բանկ), որը ստանձնեց գլխավոր կամ կենտրոնական բանկի բոլոր գործառնությունները, դրամանիշների թողարկումը (Էմիսիան), երկրի ոսկու և տարադրամի պաշարների (պահուստային ֆոնդի) պահպանումը, դրամաշրջանառության ու վարկերի կարգավորումը և այլն: Տարբեր բանկերի միացման ու խոշորացման ճանապարհով ստեղծվեց առևտրային բանկերի մի ամբողջ ցանց, որն իր մեջ ներառում էր հետևյալ բանկերին. «Բանքէ մելլի» (Ազգային բանկ), «Բանքէ սեփահ» (ռազմական կամ զինվորական), «Բանքէ ռեֆահիլ քարգյարան» (Աշխատավորների բարեկեցության բանկ), «Բանքէ թեջարաթ» (առևտրային բանկ), «Բանքէ մելլաթ» (ժողովրդական բանկ), «Բանքէ թեջարաթէ խարեջի» (արտաքին առևտրի բանկ), «Բանքէ սադերաթ» (արտահանման կամ էքսպորտային բանկ), «Բանքէ թաավոն» (կոոպերատիվ տնտեսությունների), «Բանքէ թոուսեյէ քեշավարգի» (գյուղատնտեսության զարգացման), «Բանքէ թոուսեյէ սանաթ օ մադան» (արդյունաբերության և հանքերի զարգացման), «Բանքէ մապքան» (քնակարանաշինության զարգացման) բանկերը:

1980–1981 թթ. ստեղծվեցին նաև բազմաթիվ նահանգային բանկեր (23 հատ), որոնց գործունեությունը սահմանափակված էր տարածքային սկզբունքով:

Իրանի բանկային համակարգի ղեկավարման գլխավոր մարմինը Գլխավոր ասամբլեան է, որի կազմի մեջ ի պաշտոնե մտնում են էկոնոմիկայի և ֆինանսների, առևտրի, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, քաղաքաշինության նախարարները, ԻԻՀ նախագահին կից բյուջեի և պլանավորման կազմակերպության նախագահը: Ասամբլեան տարեկան մեկ անգամ նիստ է գումարում՝ երկրի բանկերի տարեկան հաշվետվությունները հաստատելու համար: Բանկերի գործունեության կոորդինացման և նրանց օպերատիվ ղեկավարման համար գոյություն ունի Բանկերի բարձրագույն կամ գերագույն խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտնում են երկրի բանկերի նախագահները: Սղաճի աճը կասեցնելու նպատակով իրանական կառավարությունը ձեռնարկում է մի շարք հակաինֆլացիոն միջոցառումներ:

Իրանի բանկային համակարգում կատարվում են հետևյալ բանկային գործողությունները. «մոշարեթյաթ» (գործընկերություն), «մոզարեթե» (բանկի անուղղակի մասնակցությունը ներդրողի գործարքներին), «սալաֆ» (մասնակցություն ապրանքի առք ու վաճառքի գործարքին) և «ջուլե» (ժամկետային վարկերի տրամադրում): Այս գործողությունները հիմնականում կատարվում են իսլամական երկրների բանկային համակարգում:

Իրանի ոսկու պահուստները գնահատվում են մոտ 2մ, իլիարդ դոլար:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո կառավարությունը վարում էր բանկային համակարգի «իսլամականացման» քաղաքականություն, որը դրսևորվեց նրանում, որ 1984/85 թթ. իրանական բանկերում առաջին անգամ բացվեցին անտոկոս ավանդներ (իսլամական օրենքներով բանկային տոկոսը արգելված է) մոտ 1,5 տրիլիոն դիալ գումարով: «Իսլամական անտոկոս բանկային համակարգի» սկզբունքների համաձայն, տոկոսի փոխարեն ավանդատուին հատկացվում էր ֆիքսված մի գումար, որը կրում էր «պարգևատրում» անվանումը: Հետագայում այդ կարգը վերացվեց, որով հետև ավանդատուների թիվը սկսեց կտրուկ նվազել: Ներկայումս իրանական բանկային համակարգը չի ժխտում տոկոսի հատկացման սկզբունքը և նայած դրված ավանդների տեսակին, բանկերը ավանդատուներին վճարում են տոկոսադրույքներ:

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԻԻՀ պաշտոնական դրամամիջոցը կամ դրամական միավորը իրանական դիալն է, որը հավասար է 100 դինարի: Դիալի ցածր փոխարժեքի պատճառով դինարը հաշվարկների ժամանակ փաստորեն չի գործածվում:

Ներկայումս շրջանառության մեջ են գտնվում հետևյալ դրամանիշները՝ 100, 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10.000, 20.000, 50.000 և 100.000 դիալ թղթադրամները և 50, 100, 200, 500, 1000 և 5000 դիալանոց մետաղադրամները: Հին 5 և 10 դիալանոց մետաղադրամները գտնվում են շրջանառության մեջ, չնայած այլևս չեն հատվում: Ներկայումս մեծ թվով արժեքները նշվում են թումանով, հանելով դիալի վերջին գրոն: 1 թումանը հավասար է 10 դիալի (դա արվում է հաշվարկների հարմարությունից ելնելով) 100 թումանը՝ 1000 դիալ:

Արտարժույթի նկատմամբ գոյություն ունի մի քանի կուրս (պետական և ազատ կամ շուկայական):

ԻԻՀ թղթադրամը շրջանառության մեջ դրվեց միապետության տա-
պալումից անմիջապես հետո: Թղթադրամի վրա պատկերված է Իրանի
Իսլամական Հանրապետության գլխանշանը, 10.000 ռիալ թղթադրամի
վրա՝ իմամ Խոմեյնիի դիմանկարը:

Հեղափոխությունից հետո փոխված մետաղյա մանրադրամների երե-
սի կողմում ֆարսի (պարսկերեն) լեզվով գրված է «Իրանի Իսլամական
Հանրապետություն» և ձեռագրով տրված է դրամի նոմինալը, հակառակ
կողմում նոմինալը տրված է թվով և նշված է դրամի հատման տարին:
Օտարերկրյա գրոսաշրջիկները կարող են իրենց երկրի տարադրամի
(ամերիկյան և կանադական դոլարի, ճապոնական իենի, անգլիական
ֆունտ սթեռլինգի և այլն) փոխանակություն կատարել իրանական դրամի
հետ: Մեծ քաղաքների (Թեհրանի, Սպահանի, Մեհեդի և այլն) խոշոր հյու-
րանոցներում, օդանավակայաններում, խոշոր դրամատներում կամ նրանց
տեղական բաժանմունքներում «Ամերիկյան Էքսպրես» և «Վիսա» կրեդիտ-
քարտերի միջոցով կարելի է կատարել ֆինանսական գործառույթներ:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵՆ

ԻԻՀ պետական բյուջեն քննարկման և հաստատման է ենթարկվում
իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում ընդունված կարգի համաձայն,
բյուջետային տարին Իրանում ընդգրկում է ընթացիկ տարվա մարտի 21-ից
մինչև հաջորդ տարվա մարտի 20-ը:

Բյուջեի 45%-ը գոյանում է նավթի և գազի արտահանումից ստացվող
գումարներից, 31%-ը՝ հարկերից և տուրքերից: 2007 թվականին ՀՆԱ-ի աճը
կազմել է 5%, 2008 թ. 7%: Սղաճը՝ 15,8%:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

Դեռևս մինչև իսլամական հեղափոխությունը Իրանը գտնվում էր հա-
մաշխարհային տնտեսությունից ուժգին կախման մեջ: Ըստ էության այդ
կախումը հաղթահարելու նպատակով հեղափոխության առաջնորդ Խոմեյ-
նին հրապարակեց «Ո՛չ Արևելք և ո՛չ Արևմուտք» սկզբունքը, որի իմաստը
կայանում էր նրանում, որ երկիրը ընտրելու է զարգացման «երրորդ
ուղին»: Սակայն հեղափոխությունից հետո կարճ ժամանակ անց միանգա-
մայն ակնհայտ դարձավ, որ այդ գաղափարը կյանքի կոչելու իրական
հնարավորությունները վերին աստիճանի սահմանափակ են, ուստի հեղա-

փոխության ղեկավարությունը սկսեց աստիճանաբար նահանջ կատարել
այդ սկզբունքից և միջոցներ որոնել արևմտյան զարգացող երկրների հետ
հարաբերություններ հաստատելու համար: Այդ ճանապարհով ենթադր-
վում էր հաղթահարել երկրի առջև ծառացած տնտեսական դժվարություն-
ները: Միանգամայն ակնհայտ էր դարձել, որ ճեղքվածք է տվել նաև նոր
իշխանությունների կողմից առաջ քաշված «իսլամական տնտեսության»
ստեղծման գաղափարը, որը ոչ մի կերպ չէր համընկնում տնտեսության
զարգացման ընդհանուր հասկացողության հետ, քանի որ այն երկիրը
ենթարկում էր մեկուսացման մնացած աշխարհի հետ: Ուստի ԻԻՀ արտա-
քին գործերի նախարար Ալի Աքբար Վելայաթին 1984 թ. օգոստոսին մեջլի-
սում իր ելույթի ժամանակ հայտարարեց, որ նրանք ովքեր խոսում են
Խոմեյնիի մեկուսացման քաղաքականության մասին մոռանում են, որ դա
տեղի էր ունենում հեղափոխության առաջին օրերին: «Այն անմիջական
դիրեկտիվները, որոնք ես այժմ ստանում եմ իմամից, տրամագծորեն հան-
դիսանում են այդ քաղաքականության հակառակը»:

Որոշ նահանջ կատարվեց նաև հեղափոխության առաջին տարում
հայտարարված արտաքին քաղաքական այն սկզբունքից, որ տնտեսական
հարաբերություններում առաջնահերթությունը պետք է հատկացվի զար-
գացող երկրների և առաջին հերթին իսլամական երկրների հետ տնտեսա-
կան հարաբերություններին և ընդհակառակը սահմանափակվեն կապերը
«գերպետությունների» հետ: Դրա հետևանքով 1980-ական թվականներին
ավելացավ զարգացող պետությունների բաժինը ԻԻՀ արտաքին տնտե-
սական շրջանառության մեջ: Սակայն «իսլամական հեղափոխության» ար-
տահանման սկզբունքը, որը կիրառության մեջ էր մտել հեղափոխությունից
անմիջապես հետո, առաջ բերեց մի շարք մահմեդական երկրների կողմից
Իրանի նկատմամբ վստահության կորուստ, որոնք կամ ամբողջապես
խզեցին հարաբերությունները նրա հետ, կամ պահպանում էին դրանք
նվազագույն մակարդակի վրա:

Այս բոլորի հետևանքով ԻԻՀ արտաքին տնտեսական կապերը շա-
րունակվեցին իրագործվել ավանդական ուղղություններով, զարգացած
արևմտյան պետությունների հետ ապրանքաշրջանառության 70%, զարգա-
ցող պետությունների հետ մոտ 20% և սոցիալիստական երկրների հետ 10%
չափաբաժնով:

Բոլոր դեպքերում, սակայն, իսլամական վարչակարգի պայմաննե-
րում արտաքին առևտուրն ամբողջապես պետք է գտնվեր պետության
ձեռքերում: Օրենքով սահմանվեցին նաև արտաքին առևտրի և այլ պե-
տությունների հետ տնտեսական հարաբերությունների կանոնները: Ազգա-

յին դրամն ամրապնդելու նպատակով կառավարությունը խիստ վերահսկողություն սահմանեց տարադրամի նկատմամբ: Ներքին շուկայում արգելվեց տարադրամով գործարքներ կատարելը: Երկրի արտաքին առևտրի և արտահանության հիմնական մասը կազմեց նավթը: Հում նավթի արտահանումը կազմում էր Իրանի արտահանման ողջ գումարի 95%-ը:

1990-ական թվականների սկզբին նավթի արտահանումը կազմեց օրական 2,4 միլիոն բարրել: Ոչ նավթային արտահանության ապրանքներից կարևորագույններն էին՝ ձեռագործ գորգեր, կարպետներ, բամբակ, կաշի, ձկնկիթ (խավիար), դեղաբույսեր, խեժեր, ձկնեղեն, կենդանական և բուսական յուղեր, մեքենասարքավորումներ, մրգեր, բանջարեղեն, պիստակ, մորթիներ, հագուստ, ծովային մթերքներ, հանքային հումք (հանքային խտանյութեր, շինարարական քար), արդյունաբերական ապրանքներ (տրիկոտաժ, կոշիկ, պլոնձի մետաղալար), քիմիական ապրանքներ: 1989 թ. Իրանի արտահանումների ամբողջ ծավալը կազմել է 13 միլիարդ 600 միլիոն ամերիկյան դոլար, որից միայն 1 միլիարդ դոլարն է կազմել ոչ նավթային ապրանքներից ստացված եկամուտը: 1996 թ. ԻԻՀ արտահանումների ծավալը կազմում էր 18,3 միլիարդ դոլար, որից 15,1 միլիարդը նավթից և գազից ստացված եկամուտներն էին: Ոչ նավթային ապրանքներից ստացված եկամուտները կազմել են 3,2 միլիարդ դոլար, որից 53%-ը գորգերի, 33%-ը արդյունաբերական ապրանքների, 1,7 տոկոսը գյուղմթերքների և 12,3%-ը այլ ապրանքների վաճառքից գոյացած եկամուտներն էին:

Իրանի ներմուծման հիմնական ապրանքներն էին հանդիսանում արդյունաբերական սարքավորումները, արդյունաբերության համար կիսաֆաբրիկատներ, հաստոցներ, հանքային և քիմիական նյութեր, հորատման մեքենաներ և առհասարակ նավթային հանույթի և նավթարդյունաբերության համար անհրաժեշտ սարքավորումներ, առևտրական և ռազմական նավեր, թուղթ, տարբեր տեսակի մանրածեղեն, սննդամթերք և այլն: Ներմուծվող կարևորագույն ապրանքների թվին էին պատկանում հացահատիկը, շաքարը, կարագը և այլ կաթնամթերքներ: 1985/86 թթ. ներմուծման հաշվին ապահովվում էր ցորենի պահանջարկի 96%-ը, գարու՝ 20,8, բրնձի՝ 27,6, եգիպտացորենի՝ 68,5, մսի՝ 22,6, կարագի՝ 40,9, պանրի՝ 93,3, բուսական յուղի՝ 79, շաքարի՝ 54,7 տոկոսը:

Իրանական ներմուծման կարևորագույն հոդվածներից մեկը, ինչպես և նախորդ շահական վարչակարգի ժամանակ, մնացել էր սպառազինության և այլնայլ ռազմական ապրանքների ներմուծումը (ինչպես պատրաստի սպառազինության, այնպես էլ պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար ռազմական տեխնոլոգիայի):

Արտասահմանյան կապիտալի ներգրավման նպատակով ԻԻՀ-ը երկրի տարբեր շրջաններում ստեղծել է մաքսային և հարկային օրենքներից զերծ ազատ առևտրաարդյունաբերական գոտիներ:

Ինչպես հայտնի է 1979 թ. նոյեմբերի 4-ին Խոմեյնիի կոչով երիտասարդների մի խումբ, որն իրեն անվանում էր «Իմամի կուրսի հետևորդ ուսանող-մահմեդականներ», գրոհով գրավեց Թեհրանում ամերիկյան դեսպանատունը՝ պատանդ վերցնելով նրա անձնակազմի 66 անդամների: Նրանք հայտարարեցին, որ դիվանագետներին ազատ կարձակեն միայն այն դեպքում, եթե ԱՄՆ-ում գտնվող գահընկեց արված շահ Մոհամմադ Ռեզան հանձնվի իրենց: Միաժամանակ Իրանում սկսվեց հուժկու հակաամերիկյան քարոզարշավ:

Որպես այդ բոլորի պատասխան՝ 1980 թ. ապրիլի 8-ին Վաշինգտոնը հայտարարեց, որ խզում է դիվանագիտական հարաբերությունները Իրանի հետ: Իրանական դիվանագետները վտարվեցին ԱՄՆ-ից, մտցվեց էմբարգո Իրանի հետ բոլոր գործարար կապերի վրա, ինչպես նաև արգելվեցին ամերիկյան քաղաքացիների այցելությունները այդ երկիրը: ԱՄՆ-ը և նրա արևմտյան դաշնակիցները Իրանի նկատմամբ սկսեցին կիրառել տնտեսական պատժամիջոցներ (իրանական ավիաընկերի սառեցում ամերիկյան բանկերում, Իրանի հետ առևտրի դադարեցում, դիվանագիտական հարաբերությունների խզում և այլն): ԱՄՆ-ի հետ կապերի խզմանը հետևեց Իրանի հետ առևտրի բնագավառում արևմուտքի երկրների էմբարգոն:

1980 թ. հունվարի 20-ին Ռոնալդ Ռեյգանի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ դառնալուց հետո Իրանում ամերիկյան դեսպանության աշխատակիցները, որոնք 444 օր շարունակ գտնվում էին պատանդի վիճակում, ազատ արձակվեցին: Ենթադրվում էր, որ դրանից հետո իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների կնճիռները աստիճանաբար կվերանան: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Ընդհակառակը, Վաշինգտոնը տնտեսական շրջափակման ենթարկեց ԻԻՀ-ը, որը ձեռք բերեց տևական բնույթ: Ընդ որում, Միացյալ Նահանգները սպառնում էին իրենց դաշնակիցներին, որ նրանց դեմ կկիրառվեն պատժամիջոցներ, եթե նրանք փորձեն տնտեսական-քաղաքական ծավալուն համագործակցության մեջ գտնվել ԻԻՀ հետ: «ԴՄնաթո» կոչված օրենքով, օրինակ, ամերիկյան պատժամիջոցներին ենթակա էին ԻԻՀ հետ տնտեսական հարաբերություններ ունեցող ավելի քան հարյուր երկրներ: ԱՄՆ-ը 1996 թ. ընդունեց մեկ այլ օրենք ևս, ըստ որի, այն ընկերությունները (ոչ ամերիկյան), որոնք ցանկանում էին մեկ տարվա ընթաց-

քում 20 միլիոն դոլարից ավել ներդրումներ կատարել ԻԻՀ-ում, ենթակա էին պատժի:

Սակայն չնայած ԻԻՀ իսլամական ղեկավարության կողմից ԱՄՆ-ի նկատմամբ հայտարարված առճակատման պաշտոնական քաղաքական գծին, երկու երկրների միջև հարաբերությունները չէին ընդհատվում: Դրանք շարունակվում էին սքողված ձևով, առանց թմբկահարելու: ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ջիմի Քարթերը հայտարարել էր, որ «Մենք պատրաստ ենք համագործակցել Իրանի կառավարության հետ, որպեսզի հաստատենք նոր փոխադարձ շահավետ հարաբերություններ»: 1981 թ. դեկտեմբերին Վաշինգտոն այցելեց իրանական ռազմական մի պատվիրակություն փոխգնդապետ Ռ. Մոշրեֆի գլխավորությամբ: Այն բանակցություններ էր վարում դեռևս շահի կառավարման շրջանում ԱՄՆ-ի հետ Իրանի կնքած մի շարք պայմանագրերի ամբողջ ծավալը իրագործելու վերաբերյալ:

1983 թ. ամռանը այաթոլլա Մուսավի Ջազայերին այցելեց ԱՄՆ, որտեղ բանակցություններ էր վարում երկու երկրների միջև առևտրական հարաբերությունները կարգավորելու և քաղաքական շփումները վերականգնելու թեմայով: Ուշագրավ է նշել, որ իսլամական ղեկավարության շրջանում կային իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների զարգացման ակտիվ կողմակիցներ: 1983 թ. երկկողմանի առևտուրը գերազանցեց 1,5 միլիարդ դոլար ցուցանիշը, այսինքն՝ նախորդ տարվա համեմատությամբ գրանցվել էր կրկնակի աճ: ԱՄՆ-ի 25 բանկեր և մոտ 100 ամերիկյան խոշոր ընկերություններ ԻԻՀ կառավարությունից ստացան փոխհատուցում իրանական հեղափոխության շրջանում կրած կորուստների համար: Իրանը չմիջնորդավորված ձևով, այլ ուղղակիորեն ԱՄՆ-ում կատարում էր հացահատիկի, սննդամթերքի, ավտոպահեստամասերի, երկաթուղային տեխնիկայի, նավթային սարքավորումների և այլ բազմապիսի ապրանքների գնումներ: Բացի այդ, ամերիկյան ապրանքները մտնում էին Իրան երրորդ երկրների միջոցով: 1987 թ. առևտրաշրջանառությունը ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև կազմեց 730 միլիոն դոլար (առանց նավթի): ԱՄՆ-ը 1985-1987 թթ. Իրանից օրական ներմուծում էր մոտ 260 հազար բարրել նավթ:

Ֆրանսիական թղթակցին տված հարցազրույցում իրանական մեջլիսի նախագահ Աբբաս Հաշեմի Ռաֆսանջանին հայտարարել էր, որ ԻԻՀ-ն երբեք չի հրաժարվել ամերիկյան ապրանքների գնումներից, նույնիսկ բուն ԱՄՆ-ում: «Իրանում, - նշել էր նա, - առկա է մեծ քանակությամբ ամերիկյան սարքավորումներ և սպառազինություն, և մեզ անհրաժեշտ են դրանց պահեստամասեր: Ամերիկացիները իրենց հերթին կարող են գնել իրանա-

կան նավթ: Մեր թշնամանքը Ամերիկայի հետ թշնամանք է նախ և առաջ Ամերիկայի կողմից մեր նկատմամբ տածած թշնամանքի»:

Սակայն չնայած այդ բոլորին, գործնականում ԻԻՀ արտաքին տնտեսական կապերը արևմտյան աշխարհի հզորագույն պետության՝ ԱՄՆ-ի հետ գործնականում խզված էին և շարունակում են մնալ այդպիսին մինչև այսօր: Վաշինգտոնը զանազան պատճառաբանություններով (մարդու իրավունքների խախտումներ, միջուկային ծրագիր և այլն) ԻԻՀ նկատմամբ շարունակում էր պատժամիջոցների կիրառումը: Ընդդիմա մինչև այսօր չեն վերականգնվել նաև երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունները:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ-ի վերոհիշյալ քաղաքականության հետևանքով զգալիորեն սահմանափակված են նաև ԻԻՀ տնտեսական հարաբերությունները ոչ միայն այսպես կոչված «Յոթնյակի երկրների» հետ, այլև տնտեսապես զարգացած մի շարք եվրոպական երկրների հետ:

Այդ բոլորով հանդերձ, սակայն, արևմտյան երկրների մեծ մասը կարողացավ Իրանի շուկայում պահպանել իր դիրքերը, իսկ մի քանիսը՝ նույնիսկ նախահեղափոխական շրջանի համեմատ էլ ավելի ամրապնդեցին դրանք (Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը, Իտալիան, Ավստրիան, Ավստրալիան, Կանադան, Ֆրանսիան, Նիդերլանդները, Բելգիան, Իսպանիան և այլն):

Իրաքի հետ պատերազմի ավարտից հետո, հատկապես 1990 թ.-ից սկսած, իրանական ղեկավարությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում արևմուտքի երկրների հետ համագործակցությունը ուժեղացնելու ուղղությամբ: Թեիրանը ջանում էր այդ երկրներին ավելի լայնորեն ներգրավել երկրի տնտեսական զարգացման և մասնավորապես առաջին հնգամյա պլանի իրագործման մեջ: Պատահական չէ, որ այդ երկրների դերը ԻԻՀ արտաքին առևտրի, ինչպես նաև ներդրումային համագործակցության բնագավառում աննախադեպ մեծացավ:

ԻԻՀ արտաքին տնտեսական կապերի մեջ առաջատար տեղերից մեկը գրավում էր Ճապոնիան, որը պատկանում է այն երկրների թվին, որոնց հետ Իրանը միշտ ունեցել է կայուն, առանց շեշտակի տատանումների քաղաքականություն: Ճապոնիան հանդիսանում էր իրանական հում նավթի խոշորագույն և մշտական ներմուծողներից մեկը: ԻԻՀ-ից ներմուծվող նավթը կազմում էր Ճապոնիայի ողջ նավթային ներմուծումների 8-ից 10-ը տոկոսը, որը գումարային առումով (1997 թ. գներով) կազմում էր տարեկան 2,5-3 միլիարդ դոլար: 1997 թ. Իրանի և Ճապոնիայի միջև առևտրի տարեկան ծավալը կազմել էր 4 միլիարդ դոլար: Հատկապես մեծ զարգացման

էր հասել իրանա-ճապոնական համագործակցությունը նավթային և նավթաքիմիական արդյունաբերության, սև մետալուրգիայի, լեռնահանքային արդյունաբերության բնագավառներում: Այդ երկրից Իրանը ներմուծում էր գլխավորապես նոր տեխնոլոգիաներ, մեքենայական, տրանսպորտային, էներգետիկ սարքավորումներ, պողպատի գլանվածք, մեծ քանակությամբ մոտոցիկլետներ և այլ բազմապիսի ապրանքներ: Ճապոնիան Իրանին հատկացնում էր նաև վարկեր:

Իրանում գործում էին հարյուրից ավելի ճապոնական խորհրդատվական կենտրոններ քիմիական արդյունաբերության բնագավառում տեխնիկական համագործակցություն իրագործելու նպատակով: Ճապոնիան Իրանում եռանդուն մասնակցություն էր բերում արդյունաբերական և ենթակառուցվածքային օբյեկտներ կառուցելու բնագավառում, ճապոնական ընկերությունները Իրանում կառուցել են երկու ցեմենտի գործարաններ և այլ արդյունաբերական օբյեկտներ, երկու երկրների մասնագետները համատեղ գործունեություն էին իրագործում Կասպից ծովի առափնյա շրջանների գյուղատնտեսության զարգացման համար և այլն:

«Յոթնյակի» երկրների շարքում Ճապոնիան առհասարակ Իրանի զարգացման ծրագրերին ձեռք մեկնող թիվ առաջին պետությունն էր: Սակայն վերջին տարիներին գլխավորապես ամերիկյան ճնշումների հետևանքով Ճապոնիան էապես սահմանափակել է իր մասնակցությունը Իրանում զանազան նախագծերի իրականացմանը: Թեև Իրանը մեծ շահագրգռվածություն է դրսևորում Ճապոնիայից նորագույն տեխնոլոգիաներ, զանազան արդյունաբերական արտոնագրեր (պատենտներ) ձեռք բերելու համար, սակայն Իրանի նկատմամբ Արևմուտքի կողմից իրականացվող պատժամիջոցների և շրջափակման քաղաքականությունը արգելք է հանդիսանում դրան:

Արտաքին տնտեսական կապերի բնագավառում ԻԻՀ խոշորագույն գործընկերներից մեկն էր Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը: Գերմանիայի ձեռքում էր կենտրոնացած Իրանի ողջ ներմուծումների 20-ից 25 տոկոսը: Գերմանիայից Իրանը գլխավորապես ներմուծում էր մեքենայական և էներգետիկ սարքավորումներ, ավտոմոբիլաշինական արդյունաբերության արտադրանք, նավթային և նավթաքիմիական արդյունաբերության սարքավորումներ ու տեխնոլոգիա, ձկնորսական նավեր, հաստոցներ, գյուղատնտեսական մթերքներ և այլն:

ԻԻՀ-ից Գերմանիան ներմուծում էր հում նավթ, ոչ նավթային բազմապիսի ապրանքներ (հատկապես ձեռագործ գորգեր գյուղատնտեսական ապրանքներ, խավիար և այլն): Գերմանիան իր խոշոր մասնակցությունն

էր բերում ԻԻՀ-ում արդյունաբերական շինարարությանը, նավահանգիստների, էլեկտրակայանների, պողպատաձուլական և խողովակաշինական գործարանների կառուցմանը, նավահանգստային կառույցների ստեղծմանը, քարածխի հանքավայրերի մշակմանը և մի շարք ձեռնարկությունների ավտոմատացմանը, շինարարական քարերի ձեռնարկությունների ստեղծմանը և այլն: Հատկապես խոշոր մասշտաբի համագործակցություն գոյություն ունի նավթաքիմիական բնագավառում: ԻԻՀ-ը Գերմանիայի հետ լայնորեն համագործակցում էր նաև ավտոմոբիլաշինության, ջերմաէլեկտրակայանների շինարարության և այլ բնագավառներում: ԳԻՀ ընկերությունները խոշոր ներդրումներ էին անում Իրանի արդյունաբերության, հատկապես մեքենաշինության մեջ: Սակայն Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների ուժի մեջ մտնելուց հետո իրանա-գերմանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները մեծապես կրճատվեցին:

Իտալիան ևս հանդիսանում էր ԻԻՀ խոշորագույն առևտրատնտեսական գործընկերներից մեկը: Իրանում գործում էին իտալական հինգ տասնյակից ավել ընկերություններ: Համագործակցության հիմնական բնագավառներ էին հանդիսանում նավթային, գազային, պողպատաձուլական, ավտոմոբիլային արդյունաբերությունը, էներգետիկան, ճանապարհաշինությունը, նավահանգստային և ոռոգման համակարգերի շինարարությունը: Իրանա-իտալական համագործակցության խոշորագույն օբյեկտների թվին է պատկանում մասնավորապես Բենդեր Աբբասում նոր նավահանգստի և Մոբարաքում գազագտման համալիրի կառուցումը: Իտալիան իր ձեռքում էր պահում Իրանում ժողովրդատնտեսական օբյեկտների շինարարության գծով կոնսլիքսային սարքավորումների բոլոր մատակարարումների 10 տոկոսից ավելին:

ԻԻՀ-ը Իտալիայից գլխավորապես ներմուծում էր մեքենայական, էներգետիկ, մետաղամշակման, ավտոտրանսպորտային միջոցներ և արդյունաբերական այլ սարքավորումներ:

Իտալիան ԻԻՀ-ից ներմուծում էր նավթ, տեքստիլ արտադրանք, պիստակ և այլ ընկուզեղեն, չոր մրգեր, ձեռագործ գորգեր և այլ ապրանքներ: Իտալիան իր խոշոր մասնակցությունն էր բերում իրանական նոր նավահանգիստների կառուցման և հների արդիականացման գործում: Հոունը վարկեր և նորագույն տեխնոլոգիա էր տրամադրում ԻԻՀ արդյունաբերության արդիականացման, սև մետալուրգիայի զարգացման համար: Երկու երկրները լայնորեն համագործակցում էին նաև Իրանում ժամանակակից նավթաքիմիական համալիրներ կառուցելու գործում (օրինակ Արաք և Բանդար Իմամ Խոմեյնի քաղաքներում), տրակտորաշինական, տեքստիլ

գործարաններ կառուցելու բնագավառում: Իտալիան լայն մասնակցություն էր բերում նաև Իրանում գազի նոր հանքավայրերի հետախուզման, նրանց հորատման, գազի հանույթի, մաքրման, տեղափոխման աշխատանքներում: Այդ երկիրը ԻԻՀ-ի հետ համագործակցում էր նաև ջերմային և հիդրավիկ էլեկտրակայանների կառուցման, ցեմենտի, շաքարի գործարանների շինարարության բնագավառներում: Իրանը Իտալիայից ներմուծում էր նաև բեռնատար ավտոմոբիլներ:

Իրանի նկատմամբ գործողության մեջ մտած պատժամիջոցները թեև էապես սահմանափակեցին երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները, սակայն դրանք ամբողջությամբ չընդհատվեցին:

Արդյունաբերական առումով զարգացած երկրներից, որպես ԻԻՀ աչքի ընկնող գործընկեր, առանձնանում է նաև Ֆրանսիան: Հակամիապետական հեղափոխությունից անմիջապես հետո այդ երկու երկրների հարաբերությունների մեջ նկատվում էր լարվածություն գլխավորապես այն պատճառով, որ Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիան անթաքույց ու ակտիվ ձևով աջակցում էր Իրաքին (Իրաքին մատակարարվող սպառազինությունների 50 տոկոսը պատկանում էր Ֆրանսիային) և բացի այդ քաղաքական ապաստան էր տրամադրել իրանական քաղաքական վտարանդիներին: 1985 թ. ԻԻՀ-ը քայլ կատարեց Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունները վերականգնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով Թեհրանը հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Ֆրանսիա, որին հաջողվեց կարգավորել մի շարք վիճելի հարցեր: Այսպես, Ֆրանսիական կառավարությունը համաձայնվեց մարել 1 միլիարդ դոլարի փոխառությունը, որը նրան հատկացվել էր Իրանի կողմից դեռևս 1974 թ.: Ի նշան իր գոհունակության, ԻԻՀ-ը խոստացավ աջակցել Ֆրանսիայի քաղաքացիների ազատ արձակմանը, որոնք Լիբանանում պատանդ էին վերցվել մուսուլմանական ծայրահեղականների կողմից: Իր հերթին Ֆրանսիայի կառավարությունը խոստացել էր սահմանափակել իրանական վտարանդության գործունեությունը Ֆրանսիայում, ավելին, նրա առավել ակտիվ գործիչներին առաջարկվել էր լքել Ֆրանսիայի սահմանները:

Հիշյալ քայլերից հետո երկու երկրների միջև հարաբերությունները արագորեն վերականգնվեցին: Արդեն 1987 թ. ապրանքաշրջանառությունը նրանց միջև կազմեց 850 միլիոն դոլար:

Ֆրանսիան նույնպես հանդիսանում էր իրանական հում նավթի խոշոր գնորդներից մեկը: Նա Իրան էր արտահանում մեքենայական և այլ սարքավորումներ, սնդամթերքներ (հիմնականում միս, եգիպտացորեն և այլ մթերքներ), ավտոմոբիլներ, մոտոցիկլներ, հեծանիվներ, քիմիական

նյութեր, քիմիական արդյունաբերության արտադրանք, մետաղներ, լայն սպառման ապրանքներ: Ֆրանսիական «Տոտալ» ընկերությունը Իրանի հետ պայմանագիր էր կնքել Պարսից ծոցում նավթի երկու հանքավայրերի համատեղ շահագործման վերաբերյալ՝ իր մասնակցությունն էր բերել Ֆարս նահանգում գազագտման գործարանի կառուցման սարքավորումների մատակարարման, Հորմոզգան, Խորասան և Խուզեսթան նահանգներում ցեմենտի գործարանների կառուցման, նավթաքիմիական համալիրների շինարարությանը:

ԻԻՀ առևտրական կապերը Մեծ Բրիտանիայի հետ ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվել է փոթությունների: 1990-ական թվականներից սկսած՝ այն ապրում է հետևողական վայրէջք, որի պատճառները հիմնականում քաղաքական են: Մասնավորապես Մեծ Բրիտանիան համերաշխվելով ԱՄՆ-ի հետ, ակտիվորեն մասնակցում է ԻԻՀ տնտեսական շրջափակման քաղաքականությանը: Դրա հետևանքով Լոնդոնը կտրուկ կրճատել է հում նավթի ներմուծումը Իրանից:

ԻԻՀ-ը առևտրատնտեսական հարաբերություններ ուներ նաև Արևմուտքի մի շարք այլ զարգացած երկրների (Բելգիա, Նիդեռլանդներ, Իսպանիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Չեխիա, Սլովակիա, Սերբիա, Հունգարիա, Բուլղարիա և այլն):

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ԻԻՀ տեխնիկատնտեսական շփումները Ռուսաստանի հետ ձեռք բերեցին կայուն և ավելի մասշտաբային բնույթ: Իրանի համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանիի պաշտոնական այցը Ռուսաստան: Իրաքի հետ պատերազմի վերջին էտապում տեղի ունեցած արյունահեղ ռազմական գործողությունների հետևանքով ԻԻՀ ցամաքային ուժերը գրկվել էին սպառազինության նշանակալի մասից և արևմտյան արտադրության մարտական ինքնաթիռներից: Ցամաքային ուժերի ծանր սպառազինության 40-ից մինչև 60 տոկոս դուրս էր եկել շարքից: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները ԻԻՀ նկատմամբ վարում էին թշնամական քաղաքականություն, Թեհրանի իշխանությունները ստիպված էին դիմել Ռուսաստանի աջակցությանը, նրանից ակնկալելով օգնություն իր պաշտպանությունը ուժեղացնելու հարցում: Արդեն 1980-ական թվականների վերջին և 90-ական թվականների սկզբին Ռուսաստանը Իրանին վաճառեց մեծ թվով սպառազինություն, այդ թվում՝ Սու-24, Միգ-29 կործանիչներ, S-72 տանկեր և ռազմական տեխնիկայի այլ նորագույն արտադրանք: Բացի այդ, Իրան ուղարկվեցին նաև «ոչ կոսմիկոն» զենքի տեսակներ: Միայն 1987-1990 թթ. ընթացքում Իրանին վա-

ճառված ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության ընդհանուր գումարը կազմում էր 2,5 միլիարդ դոլար:

Առհասարակ պետք է նշել, որ Ռուսաստանի տարողունակ շուկան կատարելապես բաց է իրանական ապրանքների համար: Թեիրանը ծրագրել է հարաճուն կերպով մեծացել ու ընդլայնել Ռուսաստան արտահանվող ապրանքների ծավալը: Երկու երկրների միջև լուրջ քայլեր էր կատարվում արդյունաբերության մի շարք բնագավառներում ինտեգրման ուղղությամբ: Ստեղծվել են իրանա-ռուսական խոշոր համատեղ ձեռնարկություններ: Ռուսաստանի Դաշնությունը ակտիվ մասնակցություն ունի իրանական խոշոր տնտեսական ծրագրերի իրագործման բնագավառում: Դրանց թվում են Բուշեի քաղաքում 1000 մեգավատ հզորությամբ տարածաշրջանի խոշորագույն ատոմային էլեկտրակայանի կառուցումը, Խորհրդային Միության օգնությամբ կառուցված Սպահանի մետալուրգիական կոմբինատի վերակառուցումն ու արդիականացումը և այլն:

Երկու երկրների միջև կանոնավոր իրագործվում են ծովային առևտրական կապեր Կասպից ծովով, Վոլգայով մինչև Բալթիկ ծով: Զարգանում է նաև իրանա-ռուսական ռազմարդյունաբերական համագործակցությունը: ԻԻՀ-ը Ռուսաստանից ձեռք է բերում զենք և ռազմական տեխնիկա, ինչպես նաև զանազան տեխնոլոգիաներ: 1997 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստորագրվեց 145 միլիոն դոլարի արժողությամբ պայմանագիր՝ ռուսական ինքնաթիռների շարժիչների համատեղ արտադրության վերաբերյալ: Ստորագրվել էր նաև ռուս-իրանական համաձայնագիր, որով ռուսական կողմը հանձն էր առել Օմանի ծովի Չաբահարի ազատ տնտեսական գոտում կառուցելու նավթագտարան և նավթաքիմիական խոշոր գործարան: Ռուսաստանը նաև պատրաստակամություն էր հայտնել համագործակցել հիշյալ գոտու երկաթուղագծի և նավթի ու գազի կոմունիկացիաների կառուցման գործում: Հարկ է նշել, սակայն, որ Ռուսաստանի և Ուկրաինայի միջև ռազմական առճակատման և պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ ԱՄՆ-ը և Եվրամիությունը ուժգին ճնշում էին գործադրում Իրանի Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ, նրանից պահանջելով կտրուկ սահմանափակել կամ ընդհանրապես դադարեցնել Թեիրանի ամեն տեսակի առնչությունները Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Սակայն առաջնորդվելով իր պետական-քաղաքական և տնտեսական շահերով՝ Թեիրանը խուսափում է այդ ճնշումներին ենթարկվելուց առավել ևս, որ ինքը ևս Արևմուտքի կողմից ենթարկվում է պատժամիջոցների:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը առանձնահատուկ հարաբերություններ ունի Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության հետ: Իսլամական հեղափոխությունից հետո 1983 թ. Իրանը կարգավորեց իր հարաբերությունները Չինաստանի հետ, որոնք ծայր էին առել դեռևս շահական վարչակարգի շրջանում: Ստորագրվեցին առևտրի վերաբերյալ արձանագրություն և համաձայնագիր տնտեսական, մշակութային և գիտատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ: Հիշյալ փաստաթղթերի համաձայն՝ Չինաստանը պետք է Իրանից ներմուծեր հանքային հումք, չոր մրգեր, չմշակված կաշի: Իր հերթին ՉԺՀ-ը պարտավորվում էր ԻԻՀ արտահանել քիմիական ապրանքներ, գործիքներ, թղթի արտադրության սարքավորումներ, մետաղա զանազան իրեր, էլեկտրատեխնիկա և նավթային արդյունաբերության արտադրանք: Չինական ընկերությունները իրենց լայն մասնակցությունը սկսեցին բերել Իրանում երկաթուղագծերի շինարարությանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ Իրանա-իրաքյան կոնֆլիկտի նկատմամբ Չինաստանը հայտարարել էր իր չեզոքության վերաբերյալ, սակայն միջնորդների միջոցով զենք էր մատակարարում երկու կողմերին էլ:

1990-ական թվականներին ՉԺՀ հետ տնտեսական կապերի զարգացմանը ԻԻՀ կառավարությունը սկսեց տալ կարևորագույն նշանակություն: 1996 թ. այդ երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական փոխանակումների ծավալը կազմել էր 700 միլիոն դոլար: 1997 թ. այն աճեց և հասավ մեկ միլիարդ դոլարի մակարդակին, իսկ քիչ ժամանակ անց կրկնապատկվեց անցնելով 2 միլիարդի սահմանագիծը: Հետագա տարիներին գումարային առումով առևտրափոխանակումների գումարը բազմապատիկ ավելացավ:

1997 թ. կողմերի միջև ստորագրվեց համագործակցության վերաբերյալ ավելի քան 60 փաստաթուղթ: Դրանք ընդգրկում էին ամենատարբեր բնագավառներ, այդ թվում էներգետիկայի, նավթի, տրանսպորտային փոխադրումների, գյուղատնտեսության, Թեիրանում մետրոպոլիտենի շինարարության և այլն: Այդ փաստաթղթերի փաթեթում առկա են նաև համաձայնագրեր ռազմատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ:

Չինաստանի օգնությամբ ԻԻՀ-ում իրականացվում են մի շարք խոշոր նախագծեր. հիդրո և ջերմային էլեկտրակայանների, ցեմենտի խոշոր գործարանների, ապակու արտադրության ձեռնարկության, Բաֆղ քաղաքի ցինկի ձուլման գործարանի, Խաթունաբադի պղնձի ձուլարանի կառուցման և այլն: Չինաստանը առանձնակի հետաքրքրություն է դրսևորում Իրանի լեռնահանքային արդյունաբերության նկատմամբ: Արևելյան

Ադրբեջան նահանգի «Սունգունի ահար» պղնձահանքերի շահագործման համար Իրանն ու Չինաստանը կատարել են 350 միլիոն դոլարի կապիտալ ներդրում: 1997 թ. տվյալներով Չինաստանի ներդրումների ծավալը իրանական նախագծերի մեջ կազմում էր մոտ 1,36 միլիարդ դոլար:

ՉԺՀ-ը Իրանից ներմուծում է մեծ քանակությամբ նավթ և նավթամթերքներ, մետաղի խտանյութ, երկաթ, ավտոմոբիլներ, ավտոբուսներ, ինչպես նաև իրանական արտադրության ավանդական ապրանքներ:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, ապա նա Չինաստանից գլխավորապես ներմուծում է մեքենաներ և սարքավորումներ, հաստոցներ, տեխնոլոգիա, էլեկտրոնիկ սարքավորումներ, ներկեր և ներկանյութեր, ձկնորսանավեր, զանազան արդյունաբերական ապրանքներ, տեքստիլ ապրանքներ և այլն:

Առհասարակ իրանա-չինական տնտեսական համագործակցության շրջանակները խիստ լայն են և դրանք գնալով ավելի են ընդլայնվում: 2021 թ. երկու երկրների միջև կնքված առևտրատնտեսական համաձայնագիրը, որը նախատեսում է նավթի ներմուծումների բազմապատիկ ավելացում և առհասարակ իրանա-չինական առևտրատնտեսական հարաբերությունների աննախընթաց մեծացում, գնահատվել է որպես «դարի գործարք»:

Ներկայումս իրանա-չինական համագործակցությունը հիմնականում ընդգրկում է հետևյալ բնագավառները. արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, ձկնորսություն, անասնապահություն և անասնաբուծություն, շաքարի, բրդի և մետաղի արտադրություն, ոռոգման համակարգ, տրանսպորտ և հաղորդակցության համակարգ, շինարարություն, նավթային հանույթ և նավթագտում, նավթաքիմիա, ջրամբարտակների, էլեկտրակայանների կառուցումը կոոպերատիվների կազմակերպման բնագավառում փորձի փոխանակում և այլն: Զարգանում է նաև երկու երկրների արդյունավետ համագործակցությունը գիտության, կրթության, մշակույթի բնագավառներում:

Իրանական երկաթուղային ցանցի ընդլայնումը, մասնավորապես Մեշհեդ-Թաջան-Սարախս երկաթուղու շահագործման հանձնումը դրական ներգործություն ունեցավ Կենտրոնական Ասիայի վրայով Չինաստանի հետ Իրանի տրանսպորտային կապի բարելավման համար:

ԻԻՀ-ն խոշոր առևտրական գործընկերներից է նաև Հնդկաստանը: Այդ երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները տարեցտարի նոր թափ են ստանում: Իրանը Հնդկաստան է արտահանում էներգակիրներ (նավթ և գազ), ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ոչ նավթային ապրանքներ: Նախագծեր կան Իրան-Հնդկաստան գազատար կառուցելու, ինչպես նաև Իրանի տարածքով Կենտրոնական Ասիայի հանրա-

պետություններից էներգակիրներ Հնդկաստան տեղափոխելու վերաբերյալ: Երկու երկրներն էլ մեծ շահագրգռվածություն են դրսևորում երկաթուղային և ավտոմոբիլային ճանապարհներով միմյանց կապվելու համար:

Հնդկաստանը բավականին խոշոր ներդրումներ է կատարել (և շարունակում է կատարել) Պարսից ծոցի Ղեշմ կղզու և Օմանի Չաբահար ազատ տնտեսական գոտիներում: Հնդկաստանը ԻԻՀ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև նորագույն տեխնոլոգիաներ ներմուծելու հարցում: Առհասարակ Իրանը մեծ համարում ունի Հնդկաստանի նվաճումների նկատմամբ գիտության ու տեխնիկայի ամենատարբեր բնագավառներում, ուստի եռանդուն կերպով այնտեղից ներմուծում է նաև հիմնարար նշանակություն ունեցող գիտական նորույթներ:

ԻԻՀ-ը ձգտում է ընդլայնել իր տնտեսական կապերը նաև Պակիստանի հետ: 1980-ական թվականներին իրանական կողմից քայլեր կատարվեցին Պակիստանի հետ հարաբերությունները աշխուժացնելու ուղղությամբ: 1986 թ. հունվարին Իրանի նախագահ Ա. Խամենեին այց կատարեց այդ երկիր:

1987 թ. Իսլամաբադում ստորագրվեց «Փոխադարձ հասկացողության հուշագիր», որը կոչված էր ընդլայնել երկու երկրների տնտեսական համագործակցությունը: Կողմերը միջոցառումներ ձեռնարկեցին իրանա-պակիստանյան առևտրական կապերը խթանելու համար: Հուշագրի համաձայն՝ Իրանը պարտավորվում էր Պակիստանին մատակարարել օրական 200 հազար բարրել նավթ, իսկ Պակիստանը Իրանին տարեկան 100 հազար տոնն բրինձ: Իրանը և Պակիստանը պայմանավորվեցին փոխանակվել ֆարսի և ուրդու լեզուներ դասավանդող մասնագետներով, վերականգնեցին երկաթուղային հաղորդակցությունը Քվեթթայի և Զահեդանի միջև:

Հետագա տարիներին իրանա-պակիստանյան հարաբերությունների շրջանակը էլ ավելի ընդլայնվեց: Մասնավորապես մշակվեցին Իրանը Պակիստանի հետ կապող գազամուղներ և երկաթուղագծեր կառուցելու ծրագրեր:

Իրանական նավթի խոշոր գնորդներ են Հարավային Կորեան, Թայվանը և Թաիլանդը: Հարավային Կորեան հանդիսանում է Իրանի գլխավոր առևտրատնտեսական գործընկերներից մեկը: Այդ երկիրը իր մասնակցությունն է բերում Իրանի գազի արդյունաբերության, էներգետիկայի, երկաթուղային շինարարության, ձկնորսության, շինարարական այլազան ծրագրեր իրականացնելու բնագավառում: ԻԻՀ-ը Հարավային Կորեայից ներմուծում է նոր տեխնոլոգիաներ, մարդատար ավտոմոբիլներ, նավթատար նավեր, տեքստիլ ապրանքներ և այլն: Իր հերթին Իրանը Հարավա-

յին Կորեա է արտահանում հում նավթ, նավթամթերքներ, մետաղի խտանյութ, իրանական ավանդական արտադրության զանազան ապրանքներ (հատկապես ձեռագործ գորգեր, չոր մրգեր) և այլն: 1997 թ. երկու երկրների ապրանքափոխանակության ընդհանուր ծավալը կազմել էր մոտ 2,2 միլիարդ դոլար: Հետագա տարիներին այդ բնագավառում արձանագրվել է բուռն աճ: Ներկայումս այն գերազանցել է 5 միլիարդ դոլարի սահմանագիծը:

Ընդհանուր առմամբ Իրանի ամերիկյան էմբարգոն և պատժամիջոցների կիրառումը բացասական ազդեցություն է թողել երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա, թեև պետք է նշել, որ նրանց միջև նախապես ձեռք բերված համաձայնությունը այսպես կոչված «յոթ առանցքների շուրջ» մնաց ուժի մեջ: Այդ սկզբունքը նախատեսում է ԻԻՀ և Հարավային Կորեայի միջև հարաբերությունների հետևյալ շրջանակի զարգացում ու ընդլայնում-առևտուր, ֆինանսական, տեխնիկական, արդյունաբերական համագործակցություն, համատեղ կապիտալ ներդրումներ, էներգետիկա, մշակույթ և զբոսաշրջություն: Իրանը հարաբերություններ է զարգացնում նաև Հյուսիսային Կորեայի (Կորեական Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետության) հետ: Սակայն այդ հարաբերությունները աչքի չեն ընկնում իրենց ծավալներով:

Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի համարյա բոլոր մեծ ու փոքր պետությունները և նրանցից առաջին հերթին իսլամը դավանող երկրները, գտնվում են ԻԻՀ տնտեսական ու քաղաքական հետաքրքրությունների կիզակետում: Թեհրանը հատկապես մեծ կարևորություն է տալիս Հարավարևելյան Ասիայի տարածաշրջանի անսախմբագ կերպով արագ զարգացող պետությունների (այսպես կոչված «վիշապներ») հետ հարաբերությունների ծավալմանը և նրանց հետ տնտեսական ինտեգրմանը: Թեհրանը փորձում է համոզել հիշյալ պետություններին, որ Իրանը, որը տեղակայված է ռազմավարական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող շրջանում և հանդիսանում է կապող օղակ Հարավարևելյան Ասիայի և Կենտրոնական Ասիայի միջև, կարող է խաղալ վիթխարի տարածքներում փոխված երկրներին «միացնող դեր», ինչպես նաև այդ երկրների համար ծառայել որպես դարպաս դեպի Եվրոպա:

Հատկապես դիմամիկ հարաբերություններ գոյություն ունեն Իսլամական Մալազիայի հետ: Այդ հարաբերությունների շրջանակը բավականին լայն է, սակայն գերակշռողը նավթային համագործակցությունն է: Ի դեպ, Մալազիան ֆրանսիական «Տոտալ» ընկերության բաժնետեր է (այդ

ընկերությունը գազի վերաբերյալ խոշոր պայմանագրային հարաբերությունների մեջ է Իրանի հետ):

Տարեցտարի զարգանում է նաև Իրան-Բանգլադեշ տնտեսական համագործակցությունը: Իրանը այդ երկրից հիմնականում ներմուծում է թեյ, քնջութ և տեղական արտադրության բազմապիսի այլ ապրանքներ: Բանգլադեշն իր հերթին Իրանից գնում է նավթ, նավթային տեխնոլոգիա, երկաթուղային վագոններ և այլն:

1996 թվականից սկսած առևտրատնտեսական հարաբերությունների վերելք էր նկատվում նաև Իրանի և Վիետնամի միջև: Կողմերի միջև պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել՝ կտրուկ ավելացնելու Վիետնամից բրնձի, թեյի, բնական կաուչուկի ներմուծումներն Իրան: Թեհրանը պատրաստակամություն էր հայտնել Վիետնամին փոխանցելու իր փորձառությունները տեխնիկական ու ճարտարվեստական, գյուղատնտեսության, քիմիական և մետալուրգիական արդյունաբերության բնագավառում: Կողմերը պայմանավորվածություն ունեին նաև կատարել համատեղ ներդրումներ ենթակառուցվածքային բնագավառի նախագծերում, մասնավորապես երկաթուղիների ու կամուրջների շինարարության մեջ: Իրանը Վիետնամին ցուցաբերում է նաև տեխնիկական ու ինժեներական օգնություն նավթագտարաններ կառուցելու համար:

Վերջին քառորդ դարի ընթացքում իրանա-թուրքական հարաբերությունները կրում են «փոփային» բնույթ, այսինքն մշտապես վայրէջքին փոխարինելու է գալիս վերելքը և հակառակը: Ընդհանրապես դժվար է իրանա-թուրքական հարաբերությունների զարգացմանը միանշանակ գնահատական տալ: Այդ երկու երկրներն ունեն համագործակցության եզրեր և միաժամանակ մի ամբողջ խումբ չլուծված հարցեր: Օրինակ, Թուրքիայի անդամակցությունը ՆԱՏՕ-ին առաջ է բերում Թեհրանի մտահոգությունն իր ազգային անվտանգության հարցում: Դա վերաբերում է նաև քրդական հարցին, Թուրքիայի ակտիվ միջամտությանը Իրաքի և Սիրիայի ներքին գործերին և այլն: Մտահոգությունների այդ շարանը կարելի է շարունակել: Թուրքիայի չափից դուրս ակտիվությունը Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում, այդ թվում նաև դաշնակցային հարաբերությունները ռազմաքաղաքական բնագավառում, Անկարայի բացահայտ ու անսքող վարքագիծը համաթուրքականության գաղափարը կյանքի կոչելու, մասնավորապես թյուրքալեզու ժողովուրդների դաշինքը գործնական հողի վրա դնելու ձգտումը, վերջապես Օսմանյան կայսրության երբեմնի փառքն ու հզորությունը վերականգնելու Անկարայի մոլուցքը և այլն: Այդ բոլորից Թեհրանում

հանվող եզրակացությունը մեկն է. տարածաշրջանում իր աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական շահերը մեծապես վտանգված են:

Սակայն միևնույն ժամանակ այդ երկու հարևան սահմանակից պետություններն իրենց պորբլեմների հետ միաժամանակ ունեն նաև ընդհանուր տնտեսական և քաղաքական շահեր: Այդ երկու երկրներն էլ Իսլամական համագործակցության և այլ միջազգային ու տարածաշրջանային կազմակերպություններում սերտորեն համագործակցում են միմյանց հետ: Նրանց երկուսին էլ ոգևորում է «Մետաքսի մեծ ճանապարհի» վերականգնման գաղափարը, երկուսն էլ շահագրգռված են երկկողմ էներգետիկ և առևտրական համագործակցությունը խթանելու հարցերում: Թուրքիան ոչ միայն Իրանի կարևոր առևտրային գործընկերն է, այլև տարանցիկ միջանցք իրանական գազն ու նավթը եվրոպական շուկաներ հանելու համար: Այդ երկիրը նաև արդյունավետ խողովակ է ԱՄՆ-ի Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների հետևանքները հնարավորինս մեղմելու համար: Իսլամական հեղափոխությունից անմիջապես հետո և ԱՄՆ-ի ու ՄԱԿ-ի կողմից հետագայում պատժամիջոցներ սահմանելու շրջանում Թուրքիան ապահովում էր Իրանի Իսլամական Հանրապետության կարիքները մի շարք արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման գծով, որոնց համար Թեհրանը Անկարային վճարում էր հում նավթով և գազով: Իրանական կառավարությունը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում Թուրքիայի վրայով արևմտյան երկրներից ապրանքների տարանցիկ ներկրման ընդլայնմանը, որը արագորեն զարգանում էր և 1985 թ. անցել էր 5 միլիոն տոննի սահմանագիծը: Թուրքիան հանդիսանում էր Մերձավոր Արևելքի միակ երկիրը, որը ԻԻՀ-ը վաճառում էր զենք և սպառազինություն: 1985 թ. տեղի ունեցավ ԻԻՀ վարչապետ Մուսավիի այցը Թուրքիա, որտեղ ստորագրվեց արձանագրություն առևտրի զարգացման և տեխնիկական ու տնտեսական համագործակցության վերաբերյալ: Իրանը հանդես եկավ Տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության կազմակերպության գործունեությունը վերականգնելու նախաձեռնությամբ (Իրան, Թուրքիա, Պակիստան): 1985 թ. Թեհրանում տեղի ունեցավ նրա առաջին նիստը: 1987 թ. հերթական նիստում քննարկման առարկա դարձան մաքսային սակագների, իսլամական բանկի ստեղծման և այլ հարցեր:

1985 թ. վերջին Իրան այցելեց Թուրքիայի տնտեսական հարցերի գծով պետական նախարարը, իսկ 1986 թ. սկզբին Թուրքիայի վարչապետ Թուրդուօ Օզալը: Այդ այցելությունների ժամանակ կողմերի միջև քննարկման նյութ էր հանդիսանում երկու երկրների համագործակցության հարցերը առևտրի, արդյունաբերության, տրանսպորտի, բանկային համակարգի,

գիտական տեղեկատվության փոխանակման և այլ հարցեր: Առևտրաշրջանառությունը երկու երկրների միջև միջին հաշվով կազմում էր տարեկան 2,2-2,5 միլիարդ դոլար: Իրանա-թուրքական առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների «նեղ տեղը» տրանսպորտային կոմունիկացիաներն էին, որոնք չէին կարողանում լիարժեք և ամբողջ ծավալով բավարարել Իրանի և Թուրքիայի միջև առևտրաշրջանառության կարիքները: Ուստի Իրանի և Թուրքիայի միջև սկսեցին կառուցվել նոր երկաթգծեր ու ավտոմոբիլային ճանապարհներ: Եթե նախորդ տարիներին իրանա-թուրքական հարաբերություններում առավել մեծ ուշադրությունը դարձվում էր առևտրական հարաբերությունների զարգացման վրա, ապա 1987 թվականից սկսած՝ առաջին պլան մղվեց համագործակցությունը այնպիսի խոշոր օբյեկտների կառուցման հարցին, ինչպիսիք էին նավթամուղների և գազամուղների շինարարությունը: 1988 թ. հունվարին իրանական պատվիրակությունը Ստամբուլում բանակցություններ էր վարում 1440 կմ երկարությամբ խողովակաշար կառուցելու վերաբերյալ, որը Իրանի հարավային նավթահանքերից նավթ էր փոխադրելու Թուրքիա՝ Իսկենդերուն քաղաքը: Պլանավորված թողունակությունը կազմելու էր օրական 1,4 միլիոն բարրել: Այդ խողովակաշարի կառուցման համար նախագծված էր 5-6 միլիարդ դոլար:

1995 թ. երկու երկրների միջև ստորագրվեց 23 միլիարդ դոլար արժողությամբ պայմանագիր, ըստ որի 1999 թվականից սկսած 23 տարի շարունակ Իրանը բնական գազ էր մատակարարում Թուրքիային: Պայմանագրի ստորագրումից հետո սկսվեց Իրան-Թուրքիա գազատարի շինարարությունը: 1996 թ. կողմերի միջև ստորագրվեց մի նոր համաձայնագիր, որով Իրանը պարտավորվում էր 600 միլիոն դոլար արժողությամբ նավթ վաճառել Թուրքիային:

Գաղտնիք չէ, որ Թուրքիան երազում է դառնալ տարածաշրջանի էներգակիրների հիմնական պահեստարան և բաշխիչ կայան: Միանգամայն հասկանալի է, որ առանց Իրանի մասնակցության այդ ծրագիրը չի կարող ունենալ իրականացման լիարժեք հնարավորություն: Հետևաբար՝ Իրանի հետ սերտ հարաբերությունները Թուրքիայի համար դառնում են հրամայական պահանջ: Անկասկած Իրանը ևս իր հերթին կենսականորեն շահագրգռված է ոչ միայն իր սեփական էներգակիրները վաճառելու, այլև դառնալու կասպիական ու միջինասիական նավթի ու գազի տարանցիկ արտահանման օղակ:

Թուրքիան և Իրանը երկուստեք կենսականորեն շահագրգռված են միմյանց հետ ընդարձակելու օդային ու ցամաքային հաղորդակցությունը,

միացնելու իրենց ավտոմայրուղիներն ու երկաթուղիները: Իրանի համար հատկապես չափազանց կարևոր է Վանա լճի երկայնքով մասամբ կառուցված և կառուցվող երկաթուղագիծը, որը հուժկու զարկ կտա տարածքի բեռների փոխադրմանը Թուրքիայից Իրան: Իսկ դա իր հերթին կակտիվացնի ոչ միայն Մեշհեդ-Մարախս-Թաջան երկաթուղագծի գործունեությունը, այլև Միջերկրական ծովի Իսքենդերուն (Ալեքսանդրեթ) թուրքական նավահանգստից մինչև Կենտրոնական Ասիա տանող տրանսպորտային կոմունիկացիաները:

Պետք է արձանագրել սակայն, որ վերջին արցալիյան պատերազմը որոշակի ճշտումներ մտցրեց իրանա-թուրքական հարաբերություններում: Թուրքիայի աճող ակտիվությունը Հարավային Կովկասում և մասնավորապես թուրք-ադրբեջանական ռազմական և քաղաքական համագործակցության սերտացումը կամ ավելի ճիշտ այդ երկու երկրների դաշինքը լուրջ մտահոգություն պատճառեց Թեհրանին, որն այդ բոլորն ընկալեց այն առումով, որ Թուրքիան հավակնում է ավելի մեծ բաժնեմասի Հարավային Կովկասում: Եվ քանի որ Իրանը այդ երկրամասը համարում է իր կենսական շահերի մեջ մտնող կարևորագույն գոտի, Թուրքիայի աճող ազդեցությունը Հարավային Կովկասում իր համար հայտարարեց «Կարմիր գիծ»: Առավել ևս, որ 2020 թ. սեպտեմբերին հայ-ադրբեջանական պատերազմի սկսվելուց հետո Իրանական Ադրբեջանում և առհասարակ Իրանի հյուսիսի թուրքախոս բնակավայրերում ծայր էր առել հակապետական շարժում, որի մասնակից թուրքախոս բնակչությունը պահանջում էր ակտիվ աջակցություն ցուցաբերել սահմանի մյուս կողմում գտնվող իրենց էթնիկ ազգակիցներին: Շատ իրանցիներ կարծում էին, որ Թուրքիան Իսրայելի և Ադրբեջանի գործակալության օգնությամբ պատրաստվում է ապակայունացնել Հյուսիսային Իրանը:

Ադրբեջանի կողմից 1991 թ. անկախության ձեռք բերումից հետո Իրան-Ադրբեջան տնտեսական հարաբերությունները ծավալուն բնույթ էին կրում: Որպես սահմանակից պետություններ բացվել էր համագործակցության լայն դաշտ: Գնալով տնտեսական համագործակցության բնագավառը դառնում էր բազմապրոֆիլային: 1996 թ. Իրանը միացավ Ադրբեջանի «Շահ Դենիզ» նավթաբեր շրջանը շահագործելու նպատակով կազմված արտասահմանյան երկրների կոնսորցիումին: 1997 թ. մայիսին Իրանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեց նավթային պայմանագիր, ըստ որի ադրբեջանական «Սուբար» նավթային ընկերությունը «Դենիզ Լենքորան» և «Թալիշ Դենիզ» նավթային շրջանների նավթի արդյունաբերական հանույթի բաժնետոմսերի 10%-ը տրամադրում էր Իրանին:

Իրանա-ադրբեջանական առևտրի ծավալները տարածաշրջանի մյուս երկրների համեմատությամբ չափազանց մեծ էին: Իրանական վիճակագրության համաձայն, 1997 թ. երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալը գումարային առումով կազմել է 500 միլիոն ամերիկյան դոլար: Հետագա տարիներին այն հարաճուն մեծացել է: Այդ նույն թվականի տվյալներով: Ադրբեջանում առևտրատնտեսական գործունեություն էին ծավալել 221 իրանական ընկերություններ, իսկ իրանա-ադրբեջանական համատեղ ձեռնարկությունների թիվն անցել էր 300-ից:

Երկու երկրների միջև ձևավորվել էր տրանսպորտային ենթակառուցվածքներ, մասնավորապես կատարվել էր ԻԻՀ և Ադրբեջանի երկաթուղագծերի ու ավտոմոբիլային ճանապարհների միացում: Դրանով Ադրբեջանը իր համար ապահովել էր երկաթուղային ելք դեպի բաց ջրեր՝ Պարսից ծոց և Օմանի ծով:

1997 թ. Բաքվում ԻԻՀ և Ադրբեջանի միջև ստորագրված փոխըմբռնման հուշագրով Իրանը Աստարայի շրջանում վերանորոգեց և արդիականացրեց երկու երկրները իրար միացնող ավտոմոբիլային ճանապարհները:

Կասպից ծովի համագործակցության երկրների կազմակերպության անդամ պետությունների հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններ իրականացնելիս, Ադրբեջանը արտոնյալ պայմաններով էր օգտվում Կասպից ծովի էնզելի և նոուշահիր նավահանգիստներից, ինչպես նաև առհասարակ Իրանի բոլոր ճանապարհներից ու հաղորդակցության միջոցներից:

Կողմերի միջև համաձայնություն էր ձեռք բերվել գործարկելու Ամիրաբադ (Իրան) - Բաքու լաստանավային հաղորդակցությունը: Այդ նախագիծը նախատեսում էր, որ երբ Կասպից ծովի իրանական ափին կավարտվի Ամիրաբադ նավահանգստի կառուցումը, Ադրբեջանը, օգտագործելով լաստանավային կապը, առնվազն 1000 կիլոմետր կկրճատի Բաքու-Թուրքիա, Բաքու-Պարսից ծոց, Բաքու - Նախիջևան երթուղին:

«Ազարբայջան հավայոլլարի» և իրանական «Քասպիան էյրլայնզ» օդային ընկերությունները կանոնավոր կերպով իրականացնում էին օդային չվերթներ Բաքու-Թեհրան, Բաքու-Թավրիզ, Թավրիզ-Նախիջևան և այլ երթուղիներով:

Իրանա-ադրբեջանական առևտրական հարաբերությունների համար դյուրություններ ստեղծելու նպատակով Բաքվում և Թեհրանում գործում էին «Ադրբեջան-Իրան» և «Իրան-Ադրբեջան» առևտրական պալատները:

ԻԻՀ լայնամասշտաբ առևտրատնտեսական ծրագրեր էր իրագործում Նախիջևանի հետ: 1997 թ. կողմերի միջև ստորագրված փոխըմ-

քոնման համաձայնագրի համաձայն, Իրանը պարտավորվում էր Նախիջևան քաղաքում բաց անել իրանական որևէ բանկի բաժանմունք, կառուցել երկաթուղագծերի առանձին հատվածներ այն հաշվով, որ Նախիջևանը երկաթուղային հաղորդակցությամբ կապվի Իրանի Խորասան նահանգի կենտրոն Մեշեդ քաղաքի հետ, կազմակերպել Իրանի տարածքի վրայով Նախիջևանը Բաքվի հետ կապող ավտոբուսային երթևեկություն, Արաքս գետի վրա կառուցել համատեղ «Օրդուբադ» և «Խոտաֆարին» անվանումներով հիդրոհանգույցներ, ինչպես նաև Փոլդաշտաի թախթի կոչված սահմանային շրջանում կառուցել մշտական կամուրջ: Փոխըմբռնման համաձայնագիրը կետեր էր պարունակում նաև Իրանի և Նախիջևանի միջև կապի ու առևտրական հարաբերությունների զարգացման, ներդրումների խրախուսման վերաբերյալ և այլն: Հիշյալ համաձայնագրի գծով պայմանավորվածությունների զգալի մասը անցած տարիների ընթացքում արդեն կյանքի են կոչվել, մնացածները դեռ ուժի մեջ են:

Կողմերի միջև առանձին համաձայնագրեր են կնքված Իրանի կողմից Նախիջևանում ցեմենտի գործարան և Խոյ-Նախիջևան գազատար կառուցելու, Նախիջևան քաղաքում առևտրական խոշոր կենտրոն բացելու, սահմանամերձ առևտուր իրագործելու համար սահմանային շուկա կազմակերպելու, Բաքու-Իրան-Նախիջևան երկաթուղագծի կառուցելու նախագծին Իրանի կողմից մասնակցություն բերելու վերաբերյալ և այլն:

Անտարակույս վերոհիշյալ խոշորամասշտաբ ծրագրերի խոշոր ներդրումներ պահանջող մասի իրագործումը ապագայի խնդիր էր: Այն մեծապես կախված էր նաև Իրան-Ադրբեջան քաղաքական հարաբերությունների զարգացման հետագա միտումներից, ինչպես նաև տարածաշրջանում զարգացումների ընթացքից:

Թեհրանում և Բաքվում գտնում էին, որ երկու երկրների տնտեսական ինտեգրման նախադրյալները միանգամայն հուսադրող են: 2005 թ., երբ Բաքվի և թուրքական Ջեյհան նավահանգստի միջև շուրջ 1700 կմ երկարությամբ նավթատար խողովակաշարը սկսեց շահագործվել և շարք մտավ նաև Ադրբեջան-Թուրքիա գազատարը, որը կոչված էր իրանական գազը փոխարինել ադրբեջանականով, երկու երկրների տնտեսական, մասամբ նաև քաղաքական հարաբերությունների մեջ նկատվեց սառնություն: Թեհրանի համար միանգամայն պարզ էր, որ այդ նոր երթուղիները նվազեցնելու են Իրանի տարածաշրջանային տարանցիկ լինելու գործոնը, որը բնականաբար չէր կարող բացասական հետք չթողնել Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունների վրա: Կողմերի միջև հարաբերությունները սկսեցին վայրէջք ապրել նաև այլ պատճառներով: Թեհրանի համար պարզ էր

դարձել, որ «աշխարհի երկրորդ շիական պետությունը» քաղաքական կողմնորոշման ընտրության հարցում նախապատվությունը տալիս է ոչ թե Իրանին, այլ «արյունակից» Թուրքիային և զարգացման թուրքական նմուշաձևին: Թեհրանը խանդով ու անհանգստությամբ էր վերաբերվում նաև Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև օրըստօրե վերելք ապրող տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ինտեգրման գործընթացին, որն ի վերջո վերածվել էր սերտ դաշնակցային հարաբերությունների: Այդ ամբողջը իրանական քաղաքական շրջանների կողմից իրավացիորեն ընկալվեց որպես տարածաշրջանում Իրանի ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական շահերի դեմ ուղղված խիստ վտանգավոր քաղաքականություն: Ավելին, Թեհրանը այն համոզմունքին էր (հավանաբար ուներ նաև տեղեկություններ), որ Իսրայելն օգտագործում է Ադրբեջանի տարածքը որպես հետախուզական բազա Հյուսիսային Իրանում ծավալվող իրադարձություններին հետևելու համար: Թեհրանում նույնիսկ իշխում էր այն համոզմունքը, որ Մոսադն Ադրբեջանի սահմանից ահաբեկիչներ է ուղարկում Իրան՝ սպանելու համար իրանցի միջուկային գիտնականներին և ձեռք բերելու հետախուզական տեղեկություններ:

Բաքուն իր հերթին Թեհրանին մեղադրում էր իսլամական հեղափոխությունը Ադրբեջան արտահանելու և առհասարակ երկրի ներքաղաքական իրադրությունը ապակայունացնելու փորձերի մեջ:

2021 թվականից սկսած՝ իրանա-ադրբեջանական քաղաքական հարաբերությունները ծայրահեղորեն սրվեցին: Դա բնականաբար իր անդրադարձն ունեցավ նաև նրանց առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա:

Իրան-Վրաստան առևտրատնտեսական հարաբերությունների մակարդակը բարձր չէ: Իրանական ապրանքների մուտքը Վրաստան տեղի է ունենում չնչին չափերով, քանի որ վրացական շուկայում տիրապետողը Թուրքիան է: Ինչ վերաբերում է Վրաստանից ապրանքների արտահանմանը Իրան, ապա այն կատարվում է դարձյալ չնչին չափերով: Երկու երկրների միջև ստորագրված համաձայնագրերը առևտրի, արդյունաբերության և էներգետիկայի բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ համարյա չեն գործում: Առհասարակ Վրաստանը գերադասում է տնտեսական հարաբերություններ ունենալ իր սահմանակից Թուրքիայի հետ: Կասկածից վեր է, որ երկկողմանի հարաբերությունների զարգացման գործում առավել մեծ շահագրգռվածություն է դրսևորում Իրանը, քանի որ Թեհրանի համար Վրաստանը կարող է հանդիսանալ կարևոր տա-

րանցիկ հանգույց եվրոպական և ռուսական շուկաների հետ առևտրի համար:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Իրանը հնարավորություն ստացավ անմիջական առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատելու Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ հանրապետությունների հետ: Ի սկզբանե իրանական կառավարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս Կենտրոնական Ասիայի երկրները Իրանի հետ կապող տրանսպորտային ճյուղավորված ենթակառուցվածքներ ստեղծելու հարցին: Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները իրանական տրանսպորտային ցանցի մեջ ընդգրկելը հնարավորություն կտար ավելի մեծացնելու Իրանի առանցքային աշխարհագրական դիրքի դերը որպես կապող օղակի Կենտրոնական Ասիայի և Պարսից ծոցի միջև: 1996 թ. շահագործման հանձնված Մեշհեդ-Սարախս-Թաջան երկաթուղագիծը հենց հանդիսանում է այդ ծրագրի բաղկացուցիչ մասը: Թեհրանը ենթադրում է, որ Իրան-Կենտրոնական Ասիա տրանսպորտային կապը կնպաստի Իրանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև տնտեսական համագործակցության հուժկու թափով զարգացմանը: Իրանը հետևողականորեն առաջ է մղում նաև այն գաղափարը, որ Կենտրոնական Ասիայի էներգետիկ ռեսուրսները համաշխարհային շուկա հանելու ամենակարճ ու արդյունավետ ճանապարհը անցնում է Իրանի տարածքով մինչև Պարսից ծոց: Վերջապես Իրանը երազում է նաև դառնալ պատմական «Մետաքսի ճանապարհի» վերականգնման նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը:

Առհասարակ Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ ԻԻՀ-ն հետաքրքրության գլխավոր շարժառիթները բազմապիսի են. Իրանին հետաքրքրում է ավելի քան 4 միլիոն քառ. կմ տարածք ունեցող Կենտրոնական Ասիայի հսկայական էներգետիկ ու հանքային հարստությունները, գյուղատնտեսական ապրանքների, մասնավորապես բամբակի և ցորենի արտադրության հսկայական հնարավորությունները, երկրամասում առկա արդյունաբերության ներուժը՝ ճյուղավորված ենթակառուցվածքներով հանդերձ, իրանական ապրանքների համար տարողունակ շուկան և այլն:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության հյուսիսային հարևան Թուրքմենստանը Կենտրոնական Ասիայի միակ երկիրն է, որը սահմանակից է Իրանին: Այդ երկրի հետ իրանական պետության հարաբերությունները գնում են դարերի խորքը:

Իրանում իսլամական հեղափոխությունից հետո Թուրքմենստանի հետ հարաբերությունները զարգացել են բնական հունով, երբեք չենթարկվելով վայրիվերումների: Դեռևս 1990-ական թվականների երկրորդ կեսին

այդ երկրների միջև առևտրատնտեսական փոխանակումների ծավալը համարյա կրկնապատկվել էր: Երկու երկրներն իրականացնում էին մի շարք համատեղ ծրագրեր նավթի, գազի և գյուղատնտեսության, հատկապես բամբակի ցանքատարածությունների ընդլայնման բնագավառում:

1997 թ. տվյալներով Թուրքմենստանի հանրապետությունում Իրանի ներդրումները կազմում էին մոտավորապես 250 միլիոն դոլար: Ներդրումների ռազմավարությունը հիմնականում ուղղված էր Թուրքմենստանում ենթակառուցվածքային ուղղությունների զարգացմանը: Բացի այդ, իրանական ներդրումների հաշվին Թուրքմենստանը Իրանից ներմուծում էր նավթի և գազի արդյունաբերության տեխնոլոգիաներ, զանազան սարքավորումներ և այլն: Երկու երկրները հետևողականորեն զարգացնում էին միմյանց հետ կապող տրանսպորտային կոմունիկացիաները:

ԻԻՀ-ն և Թուրքմենստանի միջև կնքվել են մոտ 130 պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, թեև դրանք ոչ բոլորն են գործող:

Թուրքմենստան-Թուրքիա հարաբերությունների բնագավառում վերջին տասնամյակների ընթացքում տեղի ունեցած անսխալնթաց վերելքը, Թուրքիայի կողմից Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում և մասնավորապես Թուրքմենստանում կատարվող խոշոր ներդրումները և այլն, Իրանին նպատակուղեցին եռակողմ համագործակցության հիմքի վրա համագործակցել Թուրքիայի հետ: 1997 թ. մայիսին կողմերի միջև ստորագրվեց երկկողմ տնտեսական համագործակցության պայմանագիր, որը ներառում էր նաև Թուրքմենստան-Իրան-Թուրքիա գազատարի շինարարության նախագիծը: 1990-ական թվականներին գործում էր նաև Իրան-Թուրքմենստան-Հայաստան եռակողմ համագործակցությունը:

Ղազախստանի հանրապետության համար Իրանի հետ հարաբերություններում գլխավոր խնդիրը իրանական նավահանգիստների միջոցով Պարսից ծոց ելքի ապահովումն էր, հատկապես իր էներգակիրները համաշխարհային շուկա հանելու հեռահար մտադրությամբ:

Ներկայումս Իրան-Ղազախստան հարաբերությունները երկու կողմերի գնահատմամբ ունեն զարգացման մեծ ներուժ: Կողմերի միջև ստորագրվել են ավելի քան 150 համաձայնագրեր բեռների տարանցիկ տեղափոխման, տրանսպորտի, կապի, առևտրի, արդյունաբերության, շինարարության, գիտության, մշակույթի, զբոսաշրջության, բանկային գործի, գյուղատնտեսության և այլ բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ:

Ղազախստան-Իրան առևտրափոխանակության ծավալը 1997 թ. կազմեց 100 միլիոն դոլար: Հետագա քառորդ դարի ընթացքում այն բազմապատիկ ավելացել է:

1996 թ. ԻԻՀ-ը և Ղազախստանը ստորագրեցին պայմանագիր Իրանի տարածքով ղազախական նավթը համաշխարհային շուկա փոխադրելու վերաբերյալ: 1997 թ. հունվարից այդ պայմանագիրը մտավ ուժի մեջ: Հիշյալ պայմանագրի համաձայն, Ղազախստանը տարեկան 2 միլիոն տոնն հում նավթ էր հանձնելու Իրանին Կասպից ծովի իրանական նավահանգիստներում և փոխարենը Իրանից Պարսից ծոցում ստանալու էր համապատասխան քանակությամբ գտված նավթ՝ համաշխարհային շուկայում այն վաճառքի հանելու համար: Մշակվել է նաև Ղազախստան-Թուրքմենստան-Իրան նավթամուղի շինարարության նախագիծ, որի միջոցով ենթադրվում է ղազախական էներգակիրները Թուրքիայի վրայով հանել եվրոպական շուկա: Պետք է նկատի ունենալ, որ Ղազախստանը չափազանց հարուստ է էներգակիրներով: Միջազգային փորձագետների հաշվարկներով միայն Կասպից ծովի ղազախական սեկտորից նավթի հանույթը կազմում է ավելի քան 100 միլիոն տոնն: Մասնագետների հաշվումներով այդ թիվը հնարավոր է հասցնել 150-200 միլիոն տոննի: Հետևաբար՝ Ղազախստան-Իրան նավթային համագործակցությունը երկու երկրների միջև երկարաժամկետ համագործակցության գործարք է:

Ղազախստանի և Իրանի միջև գոյություն ունի նաև համագործակցություն ռազմական բնագավառում: Ղազախստանը Իրանին վաճառում էր խորհրդային արտադրության ռազմական տեխնիկա, սպառազինությունների արտադրության գծով խորհրդային տեխնոլոգիա և այդ բնագավառի գիտելիքներ: Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ հանրապետություններից Իրանը ավելի սառը հարաբերություններ ուներ Ուզբեկստանի հետ, որի պատճառները գլխավորապես քաղաքական էին: Ուզբեկստանի ղեկավարությունը բացարձակապես չէր ընդունում իրանական նմուշի խլամական պետության տեսակը գերադասելով թուրքական նմուշանը: Ըստ այնմ, Ուզբեկստանում գնալով ուժեղանում ու թափ էր առնում թուրքական ազդեցությունը և, ընդհակառակը, սահմանափակվում Իրանի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային գաղափարական ազդեցության դաշտը:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ երկու երկրների միջև առևտրական ու տնտեսական հարաբերությունները թեկուզ նվազագույն մակարդակով շարունակում էին գոյություն ունենալ: Ստորագրվել են մեկ ու կես տասնյակի հասնող տնտեսական համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր

ու համաձայնագրեր, որոնց զգալի մասը, սակայն, չի գործում, կամ գործում է ոչ լրիվ ծավալով: Ներկայումս էլ հարաբերությունների դինամիկայի միջև տեղաշարժը մեծ չէ, թեև երկուստեք նկատվում է հարաբերությունների ընդլայնման որոշակի միտում:

Միջինասիական մյուս հանրապետությունների նման Ուզբեկստանը ևս հետաքրքրություն է դրսևորում Իրանի տարածքով իր էներգակիրները Պարսից ծոց արտահանելու հարցի վերաբերյալ, այնտեղից համաշխարհային շուկա մտնելու ակնկալությամբ, սակայն միաժամանակ այդ ուղին դիտարկելով ոչ հիմնական, այլ այլընտրանքային:

Ավելորդ չէ հիշատակել նաև, որ թեև 1995 թ. Ուզբեկստանի, Թուրքիայի և Իրանի միջև ստորագրվել է պայմանագիր այդ երեք երկրները իրար հետ միացնող երկաթուղու շինարարության վերաբերյալ (Թաջան-Թերաք-Մեշհեդ գծով), սակայն Ուզբեկստանի որդեգրած քաղաքական նկատառումները և նրա վերապահ դիրքորոշումը ԻԻՀ նկատմամբ այդ երկաթգծի գործնական իրականացման հավակնությունը դնում է մեծ հարցականի տակ:

Ներկայումս ԻԻՀ-ը փորձում է Անկարայի կողմից առաջ քաշվող Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդների տնտեսական ու քաղաքական ինտեգրման ծրագրերին հակադրել իրանալեզու պետությունների համագործակցության գաղափարը, որը թեև առայժմ չի ստացել կազմակերպչական ձև ու մարմին, սակայն դրանով հանդերձ Թեիրանը լուրջ կարևորություն է տալիս դրան: Այդ առումով Իրան-Թաջիկստան հարաբերությունների զարգացմանը տրվում է մեծ նշանակություն, մասնավոր նկատի ունենալով, որ Թաջիկստանի բնակչությունը պարսկալեզու է և բացի այդ ժամանակին Թաջիկստանը մաս էր կազմում այսպես կոչված «իրանական աշխարհին»:

ԻԻՀ և Թաջիկստանի միջև թեև ստորագրվել են մեկ տասնյակից ավել համաձայնագրեր ու պայմանագրեր, սակայն դրանք չեն գործում կամ գործում են մասնակիորեն, առանց շոշափելի արդյունքների: Առավել արդյունավետ է ԻԻՀ կողմից Թաջիկստանին հատկացվող մարդասիրական օգնությունը:

1996 թ. ԻԻՀ և Ղրղըզստանի միջև փոխանակվեցին դիվանագիտական ներկայացուցչություններ դեսպանների մակարդակով: Դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանի ընթացքում այդ երկու երկրների միջև հարաբերությունները ակնառու վերելք ապրեցին: Կողմերի միջև ստորագրվեցին մոտ երեք տասնյակ առևտրատնտեսական համաձայնագրեր, որոնց մեծ մասը գործող է:

Իրանը Ղրղըզստանից հիմնականում ներմուծում է սիլիցիում, մսամթերքներ և դղրզական ավանդական արտադրության ապրանքներ: Բիշկեքը ակնկալում է, որ Իրանը կօգնի իրեն երկրի ընդերքի հետազոտության, նավթի և գազի շահագործման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության, տեխնիկական և արդյունաբերական կառավարման գծով կադրեր պատրաստելու, տրակտորաշինության և արդյունաբերական արտադրության մի շարք այլ բնագավառներում:

Դեռևս 1990-ական թվականներից սկսած զարգացման ակներև միտումներ էին նշմարվում նաև Իրանի և մի շարք արաբական երկրների միջև: Տարիների սառը հարաբերություններից հետո Իրաքի հետ տեղի էր ունենում տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերի վերականգնման գործընթաց: Նրանց միջև գնալով մեծանում էին ապրանքափոխանակության ծավալները:

Իրան-իրաքյան պատերազմի շրջանում Իրանը գտնվում էր մեկուսացվածության վիճակում արաբական երկրների մեծ մասի հետ, բացառություն էին կազմում Սիրիան և Լիբիան: Թեհրանը մեծ նշանակություն էր տալիս այդ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացմանը: ԻԻՀ վարչապետ Ա. Մուսավին հայտարարեց, որ Սիրիայի և Լիբիայի հետ համակողմանի հարաբերությունների ամրապնդումն ու զարգացումը հանդիսանում է Իրանի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: ԻԻՀ-ը Սիրիային և Լիբիային հատկացնում էր խոշոր ֆինանսական աջակցություն: Արևմտյան մամուլի տվյալների համաձայն, իրանական օգնությունը Սիրիային կազմում էր տարեկան մոտ 1 միլիարդ դոլար (գլխավորապես նավթային հատկացումների ձևով): Բացի այդ, Իրանը Սիրիային նավթային հատկացումներ էր կատարում նաև համաշխարհային գներից ցածր գներով, իսկ հաճախ նաև անվճար: Միաժամանակ Իրանը դրսևորում էր ծայրահեղ բարեհաճ վերաբերմունք սիրիական պարտքերի նկատմամբ, հաճախ նույնիսկ չեղյալ հայտարարելով դրանք (1980-ական թվականներին Սիրիայի պարտքերը Իրանին գերազանցում էին 1,5 միլիարդ դոլարը): Այդպիսով, տնտեսական առումով Սիրիան կախման մեջ էր գտնվում Իրանից, մի հանգամանք, որը մեծապես ազդում էր նաև նրա արտաքին քաղաքականության վրա:

1982 թ. մարտին Իրանի և Սիրիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր առևտրի և զբոսաշրջության վերաբերյալ, ըստ որի իրանական ուխտավորները կարող էին ուխտագնացության մեկնել Սիրիայի շիական սրբավայրերը:

1984 թ. ԻԻՀ նախագահ Ա. Խամենեին այց կատարեց Սիրիա: Սիրիայի նախագահ Հաֆեզ Ասադի հետ զրույցների ընթացքում կողմերը համա-

ձայնեցրել էին համատեղ քաղաքականության իրենց սկզբունքները տարածաշրջանում տեղի ունեցող մի շարք իրադարձությունների նկատմամբ:

Սիրիայի միջոցով Իրանը արտասահմանից ստանում էր զանազան ապրանքներ և զենք: Թեհրանը նաև Սիրիայի տրամադրության տակ հատկացնում էր զինվորներ Իսրայելի դեմ պայքարելու համար: 1986 թ. աշնանը վերաբերող տվյալներով, Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի մոտ հազար մարտիկներ գտնվում էին Սիրիայում և մոտ 4 հազար իրանցիներ՝ Լիբանանում:

Հետագայում իրանա-սիրիական հարաբերությունները վերընթաց զարգացում ապրեցին նաև Բաշար ալ-Ասադի իշխանության տարիներին:

Իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտից հետո աստիճանաբար կարգավորվեցին նաև ԻԻՀ առևտրատնտեսական հարաբերությունները Պարսից ծոցի պետությունների՝ հատկապես Արաբական Միացյալ Էմիրությունների և Քուվեյթի հետ: 2023 թ. մարտի 10-ին Չինաստանի միջնորդությամբ վերականգնվեցին տարիներ շարունակ ընդհատված դիվանագիտական հարաբերությունները Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև: Այդ նշանավոր աշխարհաքաղաքական բովանդակություն ունեցող իրադարձությունը ոչ միայն ընդունակ է դրական ազդեցություն գործել Իրանի և արաբական պետությունների հարաբերությունների վրա այլև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածաշրջանում ստեղծել աշխարհաքաղաքական սկզբունքորեն մի նոր իրավիճակ: Քաղաքական շրջաններում այդ իրադարձությունը գտնահատվեց որպես «մերձավորարևելյան սառը պատերազմի ավարտ»:

ԻԻՀ-ը առևտրատնտեսական արդյունավետ հարաբերությունների մեջ նաև Հարավային Ամերիկայի երկրների (Բրազիլիա, Արգենտինա, Վենեսուելա և այլն) հետ: 2023 թ. ԻԻՀ նախագահ Էսմայիլ Ռաիսիի պաշտոնական այցը Հարավային Ամերիկայի երկրներ ակներևորեն վկայում է այն մասին, որ իրանական կառավարությունը Լատինական Ամերիկայի երկրների հետ հարաբերությունների ընդլայնումը մտցնում է իր արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունների շարքը:

ԻԻՀ արտաքին քաղաքականության ակտիվ ուղղություններից մեկը աֆրիկյան երկրների նկատմամբ իրագործվող ուղղությունն է: Դեռևս 1986 թ. Իրանի նախագահը այցելություններ կատարեց աֆրիկյան երկրներ՝ Թանզանիա, Մոզամբիկ, Անգոլա, Զիմբաբվե, որոնց ընթացքում ստորագրվեցին փաստաթղթեր, որոնք նախատեսում էին առևտրատնտեսական կապերի զարգացումը այդ երկրների և Իրանի միջև: Հետագայում ևս Թեհրանն իր պատրաստակամությունն էր հայտնում համակողմանի զարգաց-

նելու իր հարաբերությունները աֆրիկյան տերությունների հետ, ցուցաբերել ամեն տեսակի օգնություն նրանց զարգացման ծրագրերին և այլն: ԻԻՀ-ը հետաքրքրում է աֆրիկյան մայր ցամաքի հարուստ բնական ռեսուրսները, նրա աշխարհագրական դիրքը, ծավալուն շուկան և այլն:

Իրանը աֆրիկյան պետությունների օգնությամբ աշխատում էր նաև ճեղքել ԱՄՆ-ի կողմից իրականացվող էմբարգոյի և միջազգային մեկուսացման քաղաքականությունը:

1997 թ. հուլիսին Թեհրանում գումարվեց Իրանի և աֆրիկյան երկրների միջև հարաբերությունների զարգացմանը նվիրված կոնֆերանս, որն ընդունեց մի շարք որոշումներ կողմերի միջև հարաբերությունների ընդլայնման վերաբերյալ:

Աֆրիկյան մայր ցամաքում իրանական նավթի խոշորագույն ներմուծողը Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունն է (1997 թ. ՀԱՀ-ը Իրանից ներմուծեց ավելի քան 12 միլիոն տոնն նավթ): Հետագա տարիներին, հատկապես Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի կողմից պատժամիջոցների կիրառման շրջանում, թեև այդ ցուցանիշը չպահպանվեց, սակայն նավթային ներմուծումները շարունակվում էին:

ԻԻՀ արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը ուղղված է պետական սեկտորի գծով մասշտաբային ներդրումային քաղաքակրթության կիրառմանը (ինվեստավորմանը) այնպիսի կարևորագույն բնագավառներում, ինչպիսիք են նավթային արդյունաբերությունը, նավթաքիմիական, էներգետիկ, վերամշակող արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը: Ընդ որում, այդ խնդրի իրագործման համար ԻԻՀ գլխավորապես օգտագործում է ներքին ռեսուրսները, միաժամանակ աշխատելով հնարավորին չափ արտասահմանյան երկրներից ձեռք բերել արտաքին ֆինանսավորում և ներմուծել նորագույն տեխնոլոգիաներ ու սարքավորումներ:

ԻԻՀ համար տարադրամային ձեռքբերումների հիմնական աղբյուր է հանդիսանում արտասահմանյան երկրներին հում նավթի վաճառքը: Վերջին տարիներս համաշխարհային շաուկայում նավթի գների կտրուկ անկումը մեծ վնասներ հասցրեց Իրանին կտրուկ կրճատելով նավթի վաճառքից գոյացման նրա հասույթները: Բացի այդ, Իրանի նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցների քաղաքականությունը և հատկապես նավթի արտահանության բնագավառում սահմանափակումները, վերին աստիճանի ծանրանդրադարձ ունեցան ԻԻՀ ողջ տնտեսական կյանքի համար:

ԻԻՀ-ը արդեն տարիներ շարունակ ջանքեր է գործադրում, որպեսզի նվազեցվի երկրի տնտեսության կախվածությանը նավթից: Սակայն դա մինչև օրս չի հաջողվել: Կառավարությունն աշխատում է մեծացնել ոչ

նավթային ապրանքների արտահանման ծավալները, իր տարադրամային հասույթներն ավելացնելու համար: Մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև արտասահմանյան նոր շուկաներ ձեռք բերելու հարցին: Այդ խնդիրը լուծելու կարևորագույն միջոցառում է դիտվում արտադրվող ապրանքների որակը բարձրացնելու հարցը:

Օգտվելով իր աշխարհառազմավարական դիրքից՝ ԻԻՀ-ը ձգտում է տարածաշրջանում առևտրային-տնտեսական տիրապետություն ձեռք բերել: Սակայն դեռևս ներմուծման և արտահանման հաշվեկշիռը բացասական է ԻԻՀ-ի համար:

XXI դարի առաջին երկու տասնամյակներին թեև համաշխարհային հանրության կողմից Իրանի վրա դրված պատժամիջոցների հետևանքով երկիրը գտնվում էր ծանր ճգնաժամի մեջ, սակայն դրանով հանդերձ նրա արտաքին տնտեսական կապերը, այդ թվում զարգացած երկրների հետ, շարունակվում էին: Այսպես, օրինակ, 2017 թ. Իրանն արտահանել էր 91,99 միլիարդ դոլարի նավթ, քիմիական և նավթաքիմիական արտադրանք, մրգեր, ընկուզեղեն, գորգեր, ցեմենտ, երկաթի հանքանյութ և այլ ապրանքներ: Հիմնական գնորդներն էին Չինաստանը՝ 27,5%, Հնդկաստանը՝ 15,1%, Հարավային Կորեան՝ 11,4%, Թուրքիան՝ 11,1%, Իտալիան՝ 5,7%, Ճապոնիան՝ 5,3%: Այդ նույն թվականին Իրանը ներմուծել էր արդյունաբերական ապրանքներ, մեքենաներ ու սարքավորումներ, սննդամթերք և այլ սպառողական ապրանքներ, մետալուրգիական արտադրանք, զենք և այլն: Ընդհանուր արժեքը գնահատվում է 132,6 միլիարդ դոլար: Հիմնական մատակարարներն էին (2017 թ.) Արաբական Միացյալ Էմիրությունները՝ 29,8%, Չինաստանը՝ 12,7%, Թուրքիան՝ 4,4%, Հարավային Կորեան՝ 4%, Գերմանիան՝ 4%:

Իրանը ակտիվորեն զարգացնում է տնտեսական կապերը տարածաշրջանի երկրների հետ և նպատակ է հետապնդում ձևավորելու Եվրասիոյան տիպի ազատ առևտրի գոտիներ:

Ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը ապրում է տնտեսական ճգնաժամի դժվարին օրեր. պատճառը՝ նրա նկատմամբ արևմուտքի պետությունների կողմից կիրառվող տնտեսական պատժամիջոցներն են:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը Հայաստանի անկախությունը ճանաչել է 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին, իսկ 1992 թ. փետրվարի 9-ին նրա հետ հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ: Նույն օրը կողմերի միջև ստորագրվել է փաստաթուղթ երկու երկրների միջև հարաբերությունների սկզբունքների և նպատակների վերաբերյալ: Այնուհետև 1992 թ. մայիսին Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրվեց «Համագործակցության, բարեկամության և բարիդրացիության վերաբերյալ համատեղ հայտարարություն», որը դարձավ երկու երկրների միջապետական հարաբերությունների հիմքում ընկած կարևորագույն փաստաթուղթը: Դրանով երկկողմ հարաբերությունները դրվում էին բարձր պետական մակարդակի վրա:

Բնավ պատահական չէ, որ հենց սկզբից հայ-իրանական համագործակցության ամենաձավալուն ու ակտիվ բնագավառներից էին դառնալու առևտուրն ու տնտեսությունը: Հայաստանի շրջափակման և տնտեսական դժվարությունների պայմաններում Իրանի հետ համագործակցության մեջ Հայաստանի Հանրապետությունը տեսնում էր շրջափակումը գեթ մասնակիորեն ճեղքելու և իր տնտեսական առկա խնդիրները լուծելու հնարավորություն:

Վերոհիշյալ փաստաթղթերով ծրագրվում էր ձեռնամուխ լինել լայնամասշտաբ համագործակցության: Երկու երկրների միջև հաղորդակցությունը դյուրացնելու նպատակով նախ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև Մեղրու շրջանում բացելու սահմանային կետ, օրը այնուհետև վերածվելու էր միջազգային անցումային կետի: Միաժամանակ որոշվեց Մեղրիի սահմանագծում հիմնել մաքսատուն: Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները կայուն հիմքերի վրա դնելու և արդյունավետ կերպով զարգացնելու նպատակով 1992 թ. նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանով ստեղծվեց հայ-իրանական հարաբերությունները համակարգող պետական հանձնաժողով: Այնուհետև Թեհրանում ստեղծվեց Իրան-Հայաստան առևտրական պալատը, որի մեջ ընդգրկվեցին ինչպես հայ, այնպես էլ իրանցի աչքի ընկնող գործարարներ: Պալատը Թեհրանում ստացավ պաշտոնական գրանցում:

Երկու երկրների միջև վերընթաց գծով զարգացող առևտրատնտեսական հարաբերություններն օրակարգի հրատապ հարց էին դարձնում

Արաքս գետի վրա մշտական կամրջի կառուցումը, քանի որ ժամանակավոր նավակամուրջը (պոնտոնային զինվորական կամուրջը), որը տեղադրվել էր մի քանի ամիս առաջ, ի վիճակի չէր բավարարելու հարաճուն զարգացող հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունների պահանջարկը:

Տակավին 1992 թ. մայիսի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև ստորագրվել էր միջպետական համաձայնագիր Արաքսի վրա համատեղ մշտական կամրջի նախագծման ու կառուցման վերաբերյալ: Մեղրի-Նորդուզ կամրջի շինարարությունը ավարտվեց 1995 թ. դեկտեմբերին, իսկ նրա պաշտոնական բացումը կատարվեց 1996 թ. հունվարի 9-ին: Այդ կամրջի շահագործման հանձնումը նոր լիցք հաղորդեց հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերություններին:

1990-ական թվկանների կեսերին Հայաստանն ու Իրանը դարձել էին առևտրատնտեսական բնագավառում լուրջ գործընկերներ: 1997 թ. 1994 թ. համեմատությամբ Հայաստանի ապրանքաշրջանառությունն Իրանի հետ ավելացավ մոտ երեք անգամ:

Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները իրավական հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1995 թ. Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև ստորագրվեց առևտրատնտեսական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիր: Այդ համաձայնագիրը նախատեսում էր կողմերին տրամադրել առավել բարենպաստության իրավունք առևտրի և տնտեսական հարաբերությունների բնագավառում: Կողմերի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ նորը նաև այն էր, որ Իրանի մի շարք նահանգների (Արևելյան Ադրբեջան, Գիլան, Քերման, Սպահան և այլն) գործարար շրջաններն ուղիղ և չմիջնորդավորված կապերի մեջ մտան Հայաստանի հետ: Իր առաջին քայլերը սկսեց կատարել նաև սահմանային առևտուրը, որի զարգացմանը երկուստեք մեծ կարևորություն էր տրվում: 1994 թ. Հայաստանի և Իրանի կառավարությունները ստորագրեցին համաձայնագիր Մեղրու շրջանի և Իրանի Մարանդ գավառի միջև սահմանամերձ առևտրի վերաբերյալ:

1995 թ. Երևանում գումարվեց հայ-իրանական կապերը համակարգող միջկառավարական հանձնաժողովի առաջին համատեղ նիստը: Այն կոչված էր մշակել երկու հարևան երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման նոր ուղևորություն:

Նույն թվականի ապրիլի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության, Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Թուրքմենստանի Հանրապետության միջև ստորագրվեց եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիր, որի նշանակությունը շրջափակման մեջ գտնվող և տնտեսական ծանր վիճակում հայտնված Հայաստանի համար չափազանց մեծ էր։ Այդ համաձայնագիրը հնարավորություն տվեց, որ Իրանի տարածքով Թուրքմենստանից էլեկտրականություն և բնական գազ փոխանցվի Հայաստանին։ Համաձայնագիրը նաև նախատեսում էր տրանսպորտային համատեղ ընկերությունների ստեղծում, կողմերի միջև առևտրափոխանակության ծավալների մեծացում, առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար դրույթություններ ստեղծելու (պահեստային տարածքներ, մաքսային բնագավառի կատարելագործում) և այլն։

1997 թ. Երևանում կազմակերպվեց իրանական արդյունաբերական և լայն սպառման ապրանքների մեծ ցուցահանդես, որը հետագայում ունեցավ շարունակական բնույթ։ Այդ ցուցահանդեսը կարևոր դեր խաղաց այն առումով, որ հայկական կողմը ավելի առարկայորեն ճանաչի Իրանի տնտեսական հնարավորությունների չափը։

Հայ-իրանական վերընթաց գծով զարգացող առևտրատնտեսական հարաբերություններն օրակարգի անհետաձգելի լուծման հարց էին դարձրել բանկային համակարգի բնագավառում համագործակցության խնդիրը։ Ուստի 1995 թ. հունվարի 12-ին Երևանում բացվեց իրանական հայտնի բանկերից մեկի՝ «Բանքե մելլաթի» մասնաճյուղը, որը կոչված էր հեշտացնելու երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական գործարքները։ Բանկային համակարգում համագործակցությունը հնարավորություն տվեց բաց անելու մասնավոր և պետական առևտրական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր, կազմակերպելու առևտրաարդյունաբերական ցուցահանդեսներ, ավելի արդյունավետ ու դյուրին դարձնելու փոխադարձ հաշվարկները և այլն։

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները որակական նոր աստիճանի հասցնելու համար անհրաժեշտ էր մշտապես զարգացնել ու կատարելագործել այդ բնագավառի իրավապայմանագրային դաշտը։ Այդ ուղղությամբ կատարված քայլերից հատկապես հիշատակության արժանի է 1994 թ. հունիսի 3-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման վարչության և ԻԻՀ արդյունաբերության նախարարության ստանդարտների և արդյունաբերական հետազոտությունների ինստիտու-

տի միջև կնքված համաձայնագիրը ստանդարտացման, չափաբանության և սերտիֆիկացման բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ։

Այնուհետև 1995 թ. ՀՀ և ԻԻՀ կառավարությունների միջև կնքվեց համաձայնագիր եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկումից խուսափելու վերաբերյալ։ Նույն թվականին ստորագրվեց համաձայնագիր կապիտալ ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության վերաբերյալ։

1993 թ. օգոստոսին Թեհրանում բացվեց ՀՀ արդյունաբերության նախարարության ցուցահանդեսը, իսկ 1994 թ. Հայաստանը մասնակցեց Թավրիզում տեղի ունեցած արդյունաբերական ցուցահանդեսին։ Այդ ցուցահանդեսներն ունեցան կարևոր նշանակություն նաև այն առումով, որ իրանական գործարար շրջանները ավելի լավ պատկերացում կազմեցին հայկական կողմի առևտրաարդյունաբերական բնագավառի հնարավորությունների և հայկական արդյունաբերական ապրանքների տեսականու վերաբերյալ։

Հայաստանի և Իրանի միջև հարաբերությունների սկզբնավորման առաջին իսկ օրերից երկու երկրների մշտական ուշադրության կենտրոնում է եղել միմյանց միջև ցամաքային և օդային հաղորդակցության հաստատման խնդիրը։ Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից որոշ ժամանակ անց երկու երկրների միջև հաստատվեց օդային կապ։ Մինչև 1999 թ. այդ կապն իրականացնում էր իրանական մասնավոր «Արիաթուր» ընկերությունը՝ կազմակերպելով Թեհրան-Երևան, Երևան-Թեհրան չարտերային թռիչքներ։ Իսկ 1993 թվականից սկսած՝ այդ նույն չվերթով կանոնավոր թռիչքներ սկսեց իրագործել «Հայկական ավիաուղիներ» օդային ընկերությունը։ 1996 թ. հոկտեմբերի 31-ից Թեհրան-Երևան չվերթով շաբաթական մեկ թռիչք սկսեց կատարել նաև իրանական «Քասպիան էյրլայնզ» ավիաընկերությունը։

Հայաստանի և Իրանի քաղաքացիների համար երկու երկրների միջև երթևեկությունն ավելի մատչելի ու էժան դարձնելու նպատակով 1994 թ. սկսած՝ Երևանի և Թեհրանի միջև սկսեց գործել նաև կանոնավոր ավտոբուսային երթևեկություն, որը սպասարկվում էր հայկական և իրանական տրանսպորտային ընկերությունների կողմից։ Ցամաքային ավտոմոբիլային երթևեկությունն աննախընթաց զարկ տվեց զբոսաշրջությանը և փոխադարձ այցելություններին։

1990-ական թվականներից սկսած՝ մեծ կարևորություն ձեռք բերեցին և հեռանկարային դարձան հայ-իրանական համագործակցության ծրագրերն էներգետիկայի բնագավառում։ Այդ ուղղությամբ առաջընթաց գրան-

ցելու նպատակով 1994 թ. հունվարի 11-ին Երևան ժամանեց ԻԻՀ Էկոնոմիկայի և ֆինանսների նախարարության պատվիրակությունը նախարար Մոհամմադխանի գլխավորությամբ: 1995 թ. կնքվեց համաձայնագիր Իրան-Հայաստան գազատար կառուցելու վերաբերյալ: Ստորագրվեցին նաև համաձայնագրեր Իրանից հեղուկ գազ Հայաստան առաքելու, Իրան-Հայաստան բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի, Արաքս գետի վրա համատեղ հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման վերաբերյալ և այլն: 1997 թ. շահագործման հանձնվեց Իրան-Հայաստան բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման առաջին գիծը: Հետագայում կառուցվեց նաև երկրորդ գիծը:

Տարեցտարի կատարելագործվում էին նաև երկու երկրների միջև կապի միջոցները: 1992 թվականից սկսած՝ սկսեց գործել Իրան-Հայաստան ավտոմատ հեռախոսային կապը: Նախագծեր մշակվեցին Հայաստանը օպտիկա-թելքային հեռախոսային գծով Իրանի տարածքի վրայով կապելու Եվրոպայի և Ասիայի հետ: 1995 թ. ԻԻՀ փոստի, հեռագրի և հեռախոսային կապի նախարարության և Հայաստանի Հանրապետության կապի նախարարության միջև կնքվեց փոխըմբռնման հուշագիր թվային ռադիոռելեային միջազգային հեռախոսակապ հիմնելու վերաբերյալ:

Մինչև 1998 թ. ընկած շրջանում ստեղծվեցին բազմաթիվ հայ-իրանական համատեղ ձեռնարկություններ: 1997 թ. տվյալներով Հայաստանում արդեն գործում էին 250 այդպիսի ձեռնարկություններ, Երևանում սկսեց գործել իրանական ապրանքների բաշխման տերմինալը: 2022 թ. տվյալներով Հայաստանում արդեն գործում էին 6565 ձեռնարկություններ իրանական կապիտալի մասնակցությամբ: Այդ նույն տարում արձանագրված տվյալների համաձայն ապրանքափոխանակությունը Հայաստանի և Իրանի միջև կազմում էր 307 միլիոն դոլար:

Որոշակի ձեռքբերումներ էին արձանագրվել նաև գյուղատնտեսության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ: Այդ բնագավառում կոոպերացումը զարգացնելու նպատակով 1995 թ. երկու երկրների միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր:

1997 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի, Հունաստանի և Իրանի արտաքին գործերի նախարարների միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ: Այն նախատեսում էր եռակողմ համագործակցություն ամենաբազմապիսի բնագավառներում, այդ թվում նաև կապի, տրանսպորտի, արդյունաբերության, էներգետիկայի, շինարարության, զբոսաշրջության, շրջակա միջավայրի պահպանման, բնական աղետների դեմ պայքարի և այլն:

1997-1998 թթ. Հայաստան-Իրան առևտրատնտեսական հարաբերությունները հասել էին մի հանգրվանի, երբ անհրաժեշտություն զգացվեց քանակական չափանիշներից անցում կատարելու դեպի որակական չափանիշները: Կյանքը հրամայական խնդիր էր դնում վերացարկվել պարզ առևտուր վարելու քաղաքականությունից՝ որպես համագործակցության գերադաս սկզբունք, և երկու երկրների կապերը դիտարկել տնտեսական ինտեգրման տեսանկյունից՝ հենված փոխզարգացման վրա: Այլ կերպ ասած անհրաժեշտ էր տնտեսական հարաբերություններն առևտրի ոլորտից տեղափոխել արտադրատնտեսական համագործակցության ոլորտ, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության բնագավառներ, խորացնել համագործակցությունը գիտության, նորագույն տեխնոլոգիաների, արդյունաբերական սարքավորումների, տեխնիկական գիտելիքների փոխանակման և այլ բնագավառներում: Սակայն ցավոք դա տեղի չունեցավ: Պատճառները բազմաթիվ են, որոնց թվում նաև այն, որ տարիներ շարունակ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը գտնվում էր արևմտյան պատժամիջոցների մամլիչի տակ և կապիտալների սահմանափակ լինելու պատճառով ըստ հնարավորության խուսափում էր արտասահմանյան ներդրումներից, առավելությունը տալով առևտրի և փոքր բիզնեսի բնագավառին՝ հատկապես Հայաստանի Հանրապետության հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների բնագավառում: Հենց այդ պատճառով տարիների ընթացքում կողմերի միջև կնքված բազմաթիվ պայմանագրեր, համաձայնագրեր, փոխըմբռնման հուշագրեր և այլն այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին: Թերևս վերոհիշյալ առումով միակ բնագավառը, որտեղ ձեռքբերումները շոշափելի էին, դա էներգետիկայի բնագավառն էր, այդ թվում նաև 2008 թ. նոյեմբերին շահագործման հանձնված Իրան-Հայաստան 141 կմ երկարությամբ գազատարը:

Հայ-իրանական առևտրատնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2022 թ. նոյեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի այցը Իրան: Այդ օգտակար և հիշարժան այցի ընթացքում կողմերի միջև ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք երկու հարևան պետությունների հարաբերությունները կոչված էին բարձրացնելու նոր որակական աստիճանի վրա: Այցի ընթացքում Հայաստանի տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարար Գնել Սանույանը և Իրանի նավթի փոխնախարար, գազի ազգային ընկերության տնօրեն Մաջիդ Չեգենին ստորագրեցին բնական գազի ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր: Ինչպես հայտնի է, Իրանը Հա-

յաստան էր արտահանում մեկ միլիոն խորանարդ մետր գազ: Նշված համաձայնագրի համաձայն այդ ծավալները երկու անգամ ավելանալու էին: Իրանական գազը Հայաստանի տարածքում վերամշակվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետություն արտահանման համար նախատեսված էլեկտրակայաններում: Փոխըմբռնման հուշագրի համաձայն, երկու երկրների միջև էլեկտրակայանների փոխանակումը երկարացվեց մինչև 2030 թվականը:

Կողմերի միջև բանակցությունների ընթացքում անդրադարձ է կատարվել առևտրատնտեսական կապերի ընդլայնման, առևտրաշրջանառության ծավալների շարունակական ավելացման հնարավորություններին: Մասնավորապես ընդգծվել է այդ ծավալները տարեկան 3 միլիարդ դոլարի հասցնելու անհրաժեշտությունը: Այցի ընթացքում Իրանը պատրաստակամություն է հայտնել Հայաստանի և Պարսից ծոցի միջև բաց անելու տարանցիկ միջանցք:

Կողմերը քննարկել են նաև ենթակառուցվածքների զարգացման, էներգետիկայի, գյուղատնտեսության, շինարարության և այլ բնագավառներում համագործակցությանն առնչվող հարցեր: Կարևորվել է բեռնափոխադրումների ոլորացման համար համատեղ ծրագրերի իրականացումը: Իրանական կողմը պատրաստակամություն է հայտնել Քաջարանի թունելի շինարարությանը մասնակցելու վերաբերյալ, որը մեծապես կնպաստի Իրան-Հայաստան բեռնափոխադրումների գործին:

Քննարկվել են նաև քաղաքական և անվտանգության բնագավառներին վերաբերող հարցեր: Հայաստանի վարչապետը բարձր է գնահատել Սյունիքի մարզկենտրոն Կապանում Իրանի Գլխավոր հյուպատոսության բացումը:

Բանակցությունների ընթացքում Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը նախագահ Էսմայիլ Ռայիսին նշել է, որ կովկասյան տարածաշրջանն Իրանի պատմական անցյալի մշակութային և քաղաքակրթության մի մասն է, ուստի Իրանը շատ զգայուն է այդ տարածաշրջանի նկատմամբ:

ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

ԻԻՀ-ը դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ունի աշխարհի երկրների մեծ մասում: Սակայն կան նաև պետություններ, որոնց հետ հարաբերություններ գոյություն չունեն, կամ անցյալում եղել են, սակայն քաղաքական տարբեր պատճառներով հետագայում խզվել են: Այդպիսի երկրներից է ԱՄՆ-ը: ԻԻՀ-ը չի ճանաչում Իսրայել պետությանը, ուստի և նրա հետ ևս բացակայում են դիվանագիտական հարաբերությունները: Իրանի արտգործնախարարության պաշտոնական հայտարարություններում Իսրայելն անվանվում է «սիոնիստական վարչակարգ»:

ԻԻՀ-ը անդամակցում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների: 1945 թվականից Միավորված ազգերի կազմակերպության անդամ է: Անդամակցում է Իսլամական համագործակցության կազմակերպությանը (ԻՀԿ), ՕՊԵԿ-ին, SAARC-ին (South Asian Association for Regional Cooperation), որի անդամներ են հանդիսանում նաև Բանգլադեշը, Բութանը, Նեպալը, Հնդկաստանը, Մալդիվյան կղզիները, Պակիստանը և Շրի Լանկան: ASEAN-ին (Association of South-East Asian Nations), ECO-ին (Economic Cooperation Organization) և այլն:

Իրանը հանդիսանում է Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության առանցքային անդամը, որի կազմի մեջ մտնում են Հարավարևելյան Ասիայի երկրներից բացի նաև Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները: Հանդիսանում էր նաև Շանհայի համագործակցության կազմակերպության դիտորդի կարգավիճակ ունեցող պետություն, իսկ 2023 թ. հուլիսին դարձավ հիշյալ կազմակերպության լիարժեք անդամ: ԻԻՀ-ը նաև այսպես կոչված «չմիացման» շարժման ակտիվ մասնակից է, իսկ 2012 թ. երեք տարի ժամկետով ստանձնել էր այդ շարժման նախագահության պաշտոնը:

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մինչև XIX դարի կեսերը Իրանում տիրապետող էր կրթության կրթական համակարգը: Հիմնական ուսումնական հաստատություններ էին հանդիսանում տարրական հոգևոր դպրոցները (մեքթաբները) և աստվա-

ծաքանական ուսումնարանները (մեդրեսե): XIX դարի կեսերին Իրանում հայտնվեց աշխարհիկ տիպի առաջին ուսումնարանը՝ Դարուֆոնունը, որը բացվել էր վարչապետ Միրզա Թաղիսանի նախաձեռնությամբ: Իրան էին հրավիրվել օտարերկրյա ուսուցիչներ, ուսումնառության նպատակով արտասահմանյան երկրներ էին ուղարկվում ընդունակ երիտասարդներ:

Իրանում աշխարհիկ տիպի առաջին ուսումնական հաստատությունները սկսեցին երևան գալ XIX դարի 90-ական թվականների վերջից: 1905–1911 թթ. սահմանադրական շարժման շրջանում ձեռնարկվել էին նոր քայլեր աշխարհիկ կրթությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Այդ շրջանում երկրում հիմնադրվեցին մի քանի մասնագիտական դպրոցներ և ուսումնարաններ (պետական ու մասնավոր): Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, մինչև XX դարի 30-ական թվականների սկիզբը, ամբողջությամբ վերցրած, Իրանում կրթության համակարգը գտնվում էր հոգևորականության տնօրինության ու հսկողության ներքո: 1928 թ. իրականացվեց լուսավորության բնագավառի բարեփոխում, որը նախատեսում էր հանրակրթական դպրոցների միասնական պետական համակարգի ստեղծում: Բոլոր դպրոցներում ուսուցումը իրականացվելու էր լուսավորության նախարարության կողմից հաստատված միասնական ուսումնական ծրագրով: Միայն աստվածապետական թեքումով ուսումնարաններում կրոնագիտական կրթությունը թողնվում էր շիական հոգևորականության իրավասության ներքո: Մինչև 1930-ական թվականների վերջերը որոշ ինքնուրույնությունից օգտվում էին փարսերի (գրադաշտականների), հայերի, հրեաների կրոնական համայնքների դպրոցները, որոնք գործում էին ծխականների կողմից հատկացվող գումարներով:

Սակայն չնայած կառավարության կողմից իրականացված այդ միջոցառումներին, լուսավորության բնագավառում ձեռքբերումները մեծ չէին: 1956 թ. իրականացված առաջին համընդհանուր մարդահամարը ցույց տվեց, որ Իրանի բնակչության 85 տոկոսը անգրագետ է:

Անգրագիտության դեմ պայքարի նպատակով 1960-ական թվականների բարեփոխումների ժամանակ ստեղծվեց այսպես կոչված «լուսավորություն կորպուս», որի մասնակիցները՝ միջնակարգ դպրոցների, քոլեջների և բուհերի շրջանավարտները, բանակ զինակոչվելուց հետո որպես ուսուցիչներ ուղարկվում էին հեռավոր ու դժվարամատչելի շրջանների գյուղական վայրերը, անգրագիտության դեմ պայքարելու և լուսավորություն տարածելու համար: 1968 թ. «լուսավորության կորպուսի» աշխատանքների մեջ սկսեցին ընդգրկվել նաև միջնակարգ դպրոցների, մանկավարժական քոլեջների և բուհերի շրջանավարտ աղջիկները:

«Սպիտակ հեղափոխության» շրջանակներում իրականացվող միջոցառումները հնարավորություն տվեցին որոշ չափով բարելավելու Իրանում կրթության բնագավառում գոյություն ունեցող իրադրությունը: Սակայն սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և ժողովրդագրական պրոբլեմները, որոնք 1960-ական թվականների կեսերին սուր կերպով զգալ էին տալիս իրենց, թույլ չտվեցին դրականորեն լուծել այդ բնագավառի բազմաթիվ ցավոտ խնդիրները:

Միջնակարգ ընդհանուր հանրակրթական դպրոցն Իրանում միապետական կառավարման շրջանում վճարովի էր և ոչ պարտադիր: Այն երկաստիճան էր, ոչ լրիվ միջնակարգ (6–8 դասարաններ) և լրիվ (9–11 դասարաններ): Լրիվ միջնակարգ դպրոցի ուսումնառության վերջին տարին համարվում էր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելու համար նախապատրաստական տարի կամ նախահամալսարանական տարի:

Պրոֆեսիոնալ ուսուցումը բաղկացած էր երկու տարուց (որակյալ բանվորների պատրաստում) և չորս տարուց (պատրաստում էր տեխնիկներին): Բացի այդ, գոյություն ունեին բանվորների որակավորման բարձրագույն տարբեր կարճաժամկետ կուրսեր:

1970-ական թվականների կեսերին Իրանում գործում էին ավելի քան 20 համալսարանական համալիրներ և տասնյակ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, որոնցում սովորում էին ավելի քան 150 հազար ուսանողներ: Նրանց թվում էին այնպիսի խոշոր ուսումնական հաստատություններ, ինչպիսիք էին Թեհրանի պետական համալսարանը, Թեհրանի ազգային համալսարանը, Շիրազի պետական համալսարանը, Թավրիզի պետական համալսարանը, «Արիա մեիր» ինդուստրիալ համալսարանը, Համադանում Ավիցեննայի անվան համալսարանը, Քերմանում և Քերմանշահում գործող համալսարանները և այլն:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները միավորվում էին համալսարանական համալիրների մեջ, որոնք ի վիճակի էին իրագործելու լուրջ գիտական հետազոտություններ: Նրանք ֆինանսական և վարչական առումով անկախ էին և գործում էին ինքնակառավարման սկզբունքով: Համալսարանների անկախ կարգավիճակի պայմաններից մեկն այն էր, որ պրոֆեսորադասախոսական կազմը և ուսանողները չպետք է զբաղվեին քաղաքական գործունեությամբ:

Բացի իրանական բուհերից, մեծ թվով իրանցի երիտասարդներ ուսանում էին ԱՄՆ-ում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, Ճապոնիայում, Հնդկաստանում և այլն: 1978–1979 թթ. հակաշահական հեղափոխությունից և Իրանի Իսլամական Հանրապետության կազմավորումից հետո, կրթա-

կան համակարգն Իրանում էական փոփոխությունների ենթարկվեց: Դա նախ և առաջ կապված էր 1980 թ. հունիսի 13-ին հռչակված «Իսլամական կոլտոլության հեղափոխության հետ»: Մշակվեց «Կրթության իսլամականացման» սկզբունքը, որը բաղկացած էր երկու հիմնական տարրերից՝ ուսումնական պրոցեսի ձևի փոփոխություն և ուսուցման բովանդակության փոփոխություն: ԻԻՀ կրթության համակարգի հիմքում դրվեց Իմամ Խոմեյնիի ցուցումը կրթության բարոյաէթիկական սկզբունքի գերակայության վերաբերյալ գիտատեղեկատվականի նկատմամբ:

Ուսումնական պրոցեսի ձևի իսլամականացման հասկացության մեջ մտնում էր վարքի և բարոյաէթիկական նորմերի բնագավառում իսլամի բոլոր պատվիրանների պահպանման անհրաժեշտությունը:

Կրթության համակարգի կազմակերպչական և ուսումնական սկզբունքների փոփոխություն կատարելիս, հատուկ ուշադրություն էր դարձվում աշխարհիկ և հոգևոր դպրոցների «Մեծեցման խնդրին»: Ենթադրվում էր աշխարհիկ դպրոցի կողմից դաստիարակչական սկզբունքների փոխառնմանը ավանդական իսլամական մեղրեսներից և հակառակը՝ աստվածաբանական կենտրոններում դասավանդման գիտատեղեկատվական սկզբունքի ընդլայնմանը: Աշխարհիկ դպրոցի ուսուցման ծրագրի մեջ հատուկ առարկաներից բացի, պարտադիր ընդգրկվում էին նաև կրոնի հիմունքների, իսլամի սուրբ գրքի՝ Դուրանի, ինչպես նաև սուննայի և հադիսների ուսումնասիրումը, արաբերենի ուսուցումը գեթ այնպիսի ծավալով, որ աշակերտները ի վիճակի լինեն կարդալու և հասկանալու կրոնական գրականությունը: Ի դեպ, կրոնական գիտելիքները մեծ մասամբ ձեռք են բերվում և խորացվում իսլամագիտություն (էսլամշենասի) առարկան անցնելիս:

ԻԻՀ-ում ստեղծվել էր «համալսարանական քիհադ» անունով հատուկ մարմին, որը կոչված էր հետևել համալսարանների «իսլամականացման» ծրագրի իրագործմանը: Այդ կենտրոնները ղեկավարվում էին Իմամ Խոմեյնիի հատուկ ներկայացուցիչների կողմից:

Տարբեր կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացման հետ միաժամանակ, 1980–1985 թթ. կրթության «մշակութային հեղափոխության» շրջանակներում, դպրոցների և բուհերի ուսումնական ձեռնարկների ու դասագրքերի մեծ մասը նորացվեց: Տարրական դպրոցի համար կազմվեց «Իսլամական մշակույթի և կրոնական դաստիարակության վերաբերյալ» դասագիրք (2–5-րդ դասարանների համար), ինչպես նաև նմանատիպ դասագրքեր կրոնական փոքրամասնությունների համար (ԻԻՀ Սահմանադրության համաձայն, իսլամի հետ միաժամանակ պաշտոնական կրոններ

են համարվում քրիստոնեությունը, հուդայականությունը և զրադաշտականությունը, իսկ այդ կրոնների հետևորդները համարվում են կրոնական փոքրամասնություններ: «Ազգային փոքրամասնություն» տերմինը Իրանում ընդունված չէ: Բացի այդ, բուհերում մտցվեց նոր առարկա՝ աստվածաբանության հիմունքներ: Այդ առարկային զուգահեռ երկու կուրսերում անցնում են «Իսլամագիտություն-1» և «Իսլամագիտություն-2» դասընթացները:

Նշանակալից փոփոխությունների ենթարկվեցին նաև իրանական դասագրքերի գաղափարական հիմունքները: Շահական վարչակարգի շրջանում պաշտոնական մակարդակով գոյություն ունեցող միապետական գաղափարախոսության փոխարեն, 1978–1979 թթ. հեղափոխությունից հետո, դասագրքերում արմատավորվեց աստվածապետական սկզբունքներին և առաջին հերթին իսլամի շիական ուղղությանը նվիրվածության գաղափարախոսությունը:

Տարրական դպրոցի պարսկերեն լեզվի, իսլամական մշակույթի, աստվածաբանության և իսլամական աշխարհայացքի (մահմեդական դպրոցների համար) և կրոնական հավատալիքների (կրոնական փոքրամասնությունների դպրոցների համար) դասագրքերի տեքստերը կազմված են մի այնպիսի ձևով, որպեսզի իրագործվի «իսլամական հանրապետության քաղաքացու միասնական դաստիարակչական պրոցես»: Դաստիարակչական գործընթացի հիմնական նպատակը «իդեալական իսլամական անհատականության» ձևավորումն է: Նման անհատականությանը բնորոշող հիմնական գծերն են դիտվում գլխավոր իսլամական առաքինություններ համարվող հետևյալ հատկանիշները. բարեպաշտություն, աստծուն նվիրվածություն, բարոյական մաքրություն, ժուժկալություն, ասկետիզմ, անձնագոհության պատրաստականություն, անձնական խիզախություն, ձեռնահասություն, ինչպես նաև մեծահոգություն, բարություն, կարեկցություն, հավատարմություն, նվիրվածություն: Նման մարդկային որակներ ունենալը պարտադիր պայման է դիտվում ինչպես իսլամական համայնքի ղեկավարի, այնպես էլ շարքային անդամների համար:

ԻԻՀ-ն դասագրքերում գաղափարական առումով առանձնանում են երկու սկզբունքներ՝ կրոնը և հայրենասիրությունը, որոնք փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով և լրացնում են մեկը մյուսին: Դա ներառվում է «միասնության» գաղափարի մեջ, որի տակ հասկացվում է ժողովրդի, հայրենիքի, կրոնի և պետության դաշինքի գաղափարը:

Կրոնական փոքրամասնությունների համար նախատեսված դասագրքերում հատուկ ուշադրություն է դարձվում տարբեր կրոնների ներկայացուցիչների միջև հարաբերությունների էթիկային: Այդ հարաբերություն-

ները պետք է կառուցվեն՝ ելնելով աշխարհի «աստվածային ծագման» և Աստծո միասնության սկզբունքից, որպես ողջ բնության՝ կենդանի ու անկենդան արարչի: Նման մոտեցման էությունը կրոնների միջև տարբերությունների հարթեցումն է, ինչպես նաև Իրանում պաշտոնապես ճանաչվող կրոնական հավատալիքների մերձեցումը:

Ջարգացվում է նաև այն տեսակետը, որ իսլամը և քաղաքականությունը անբաժան են միմյանցից և իրեն մահմեդական գիտակցելը արդեն իսկ նշանակում է առնչություն և շփում քաղաքական կյանքի հետ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նաև «ջիհադ» հասկացության պրոպագանդանը, դրա տակ հասկանալով ոչ այնքան որպես մահմեդականների «սրբազան պատերազմ» հանուն իսլամի տարածման ու հաղթանակի, որքան անձնական օրինակ և «պայքար», «ջանքերի գործադրում» հանուն ամբողջ աշխարհում արդարության հաստատման, հանուն «իդեալական իսլամական անհատականություն» ձեռք բերելու պայքար:

Ընդհանուր առմամբ ԻԻՀ դասագրքերի կողմից առաջարկվող արժեքային համակարգը կողմնորոշում է դեպի «ներդաշնակ անհատի» դաստիարակումը, անհատ, որի «ինտելեկտուալ ազատությունը» զուգորդվում է «բարձր սոցիալական ակտիվության» հետ:

ԻԻՀ-ում ուսումնական նյութերի թեմատիկայի փոփոխությունը հիմնականում վերաբերում էր հումանիտար ցիկլի առարկաներին և գաղափարական ուղղվածությանը: Բնագիտական բովանդակության դասագրքերի նյութերը որևէ էական փոփոխության չենթարկվեցին: Ինչ վերաբերում է պատմության դասագրքերին, ապա նրանցում ավելացել է տեղեկատվությունը իսլամի և իսլամական հեղափոխության վերաբերյալ:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության ստեղծումից անմիջապես հետո, կառավարությունը պայքար ծավալեց երկրում անգրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: 1979 թ. դեկտեմբերի 29-ին հրապարակվեց ԻԻՀ կրոնաքաղաքական առաջնորդ այաթոլլա Խոմեյնիի հրամանագիրը «Անգրագիտության դեմ պայքարի նպատակով համընդհանուր մոբիլիզացիայի մասին»: Այդ հրամանագրի համաձայն ստեղծվեց «Գրագիտություն սովորեցնելու շարժում» անունով կազմակերպությունը, որի հիմնական խնդիրն էր ուսումնական դասարանների ստեղծումը այն բնակավայրերում, որտեղ դպրոցներ և այլ ուսումնական հաստատություններ չկային: Բնականաբար դրանք գյուղական շրջաններն էին, ինչպես նաև ցեղերի ավանդական բնակության վայրերը: Շարժման դասարաններ ստեղծվեցին նաև քաղաքներում:

1984 թ. «Գրագիտություն սովորեցնելու շարժումը» (ԳՄՇ) ստացավ պետական կառույցի կարգավիճակ, իսկ նրա ղեկավարը այդ պաշտոնին նշանակվում էր անձամբ Իմամ Խոմեյնիի կողմից: ԳՄՇ-ն աշխատում էր ոչ միայն քաղաքացիական բնակչության, այլև բանակի, Իսլամական հեղափոխության պահապանների, ժանդարմերիայի և ոստիկանության ծառայողների շրջանում:

Սակայն այդ կառույցի գործունեության ոչ բավարար արդյունավետությունը անհրաժեշտություն առաջ բերեց ստեղծել անգրագիտության վերացման այլ կառույցներ: Դրանցից մեկը հանդիսացավ, օրինակ «Մզկիթների ծրագիրը», ըստ որի, գրագիտության ուսուցումը պետք է տեղի ունենար մզկիթների հիմքի վրա: 1984 թվականից այդ ծրագիրը սկսեց իրականացվել մայրաքաղաքի մզկիթների մեծ մասում, իսկ հետագայում աստիճանաբար տարածվեց նաև երկրի շրջանների վրա:

1987 թվականից ԳՄՇ-ն բանակային զորամիավորումների հետ համատեղ սկսեցին իրագործել «զինվոր-ուսուցիչ» ծրագիրը: Ըստ այդ ծրագրի՝ բանակ զորակոչված միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտները, նախնական հատուկ պատրաստություն անցնելուց հետո, ուղարկվում էին հեռավոր շրջանները որպես ուսուցիչներ: Շարժման գծով աշխատանքը հաշվվում էր որպես զինվորական ծառայություն: ԳՄՇ-ի դասարաններն ավարտած բոլոր շրջանավարտները ստանում էին համապատասխան վկայական, որը հիմք կարող էր հանդիսանալ միջնակարգ դպրոցի ավելի բարձր աստիճաններում կրթությունը շարունակելու համար: Շարժման գոյության ընթացքում նրա դասարաններով անցավ ավելի քան 6 միլիոն մարդ:

Բնակչության գրագիտությունը ըստ 1986 թ. մարդահամարի

Շրջան	Բնակչության թիվ	Բնակչությունը ողջ	6 տարեկանից գրագետները	և բարձր % գրագետները
Ողջ երկիրը	49.764.874	38 416 394	23 805 554	62
Քաղաք	26 952 894	21 000 352	15, 374 589	73,2
Գյուղ	22 563 517	17 226 010	8 393 616	48,7
Ցեղեր	248 463	190 032	37 349	19,7

Վերը նշված միջոցառումների շնորհիվ Իսլամական հեղափոխությունից հետո գրագիտության մակարդակը զգալիորեն բարձրացել էր: Եթե Իսլամական հեղափոխությունից առաջ Իրանի բնակչության 52,5% անգրագետ էր, ապա այսօր 90 տոկոսը դարձել է գրաճանաչ: ԻԻՀ Սահմա-

նադրության համաձայն, երկրում պետք է ապահովվի «Բոլոր մակարդակներում համընդհանուր անվճար կրթություն»:

Ներկայումս Իրանում հանրակրթական դպրոցը եռաստիճան է, տարրական դպրոց (1-5 դասարաններ), միջանկյալ դպրոց (6-8 դասարաններ), կողմնորոշման դպրոց (9-11 դասարաններ): Ուսումնառությունը դպրոցում սկսվում է 7 տարեկանից: Ուսումնական տարին սկսվում է արևային հիջրայի իրանական օրացույցով մեկ ամսի 1-ից (համապատասխանում է եվրոպական օրացույցի սեպտեմբերի 20-21-ին), ավարտվում է խորդադ ամսին (հունիսի 20-21-ին):

Ուսուցման կողմնորոշման դպրոցի առկայությունը պայմանավորված է նրանով, որ ուսուցման այդ էտապում նպատակաւաւ կերպով աշակերտներին կողմնորոշում են ընտրելու իրենց հետագա մասնագիտությունը կամ ուսուցման պրոֆիլը: Դպրոցում աշխատող խորհրդականները պետք է օգնեն աշակերտներին որոշելու իրենց ուսուցման հետագա պրոֆիլը՝ հատուկ դպրոցում, արհեստակցական-տեխնիկական, առևտրական, մանկավարժական կամ այլ մասնագիտացված ուսումնական հաստատությունում:

Լրիվ միջնակարգ դպրոցի 11-րդ դասարանը համարվում է նախահամալսարանական: Նրա դերն այն է, որ միջնակարգ դպրոցի վերջին դասարանի ուսուցման ծրագիրը համաձայնեցվի ուսուցման հետագա էտապի՝ բարձրագույն դպրոցի ծրագրի ու պահանջների հետ:

«Իսլամական կուլտուրական հեղափոխության» իռլանդյան կապակցությամբ, սկսեց իրագործվել ԻԻՀ մշակույթի ու կրթության «իսլամականացման» կուրս: 1980/81 ուսումնական տարում երկրում գործող բոլոր օտարերկրյա դպրոցները փակվեցին: Այնուհետև փակվեցին 1970-ական թվականներին տարածում գտած մասնավոր դպրոցները:

1981 թվականից սկսած ԻԻՀ դպրոցական կրթության համակարգում գործում է «հոգևոր դաստիարակի» ինստիտուտը: Նրա հիմնական խնդիրն է աջակցել «աշակերտների իսլամական դաստիարակության» գործին:

Օտարերկրյա դպրոցների փակումից հետո, 1985/86 ուսումնական տարում Թեհրանում կրկին բացվեցին Հնդկաստանի, Պակիստանի, Լիբիայի, Հարավային Կորեայի դպրոցները, ինչպես նաև Թեհրանի միջազգային դպրոցը, որտեղ գերազանցապես սովորում են երկրում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչությունների աշխատակիցների երեխաները:

Սովորական միջնակարգ դպրոցներից բացի, Իրանում գոյություն ունեն նաև շնորհալի կամ տաղանդավոր երեխաների համար նախատեսված դպրոցներ: Դրանց թվում կան նաև գեղարվեստական թեքումով դպրոցներ: Նման դպրոցներ սովորաբար բացվում են մայրաքաղաքում կամ նահանգների կենտրոններում:

ԻԻՀ միջնակարգ դպրոցի համակարգին են պատկանում նաև տարբեր արհեստակցական-տեխնիկական ուսումնական հաստատությունները: Արհեստակցական-տեխնիկական կադրերի պատրաստումը հանդիսանում է Իրանում կրթության կոնցեպցիայի գլխավոր ուղղություններից մեկը: Այդ իսկ պատճառով 1979 թվականից հետո արհեստակցական դպրոցների և տեխնիկական ուսումնարանների թիվը նշանակալիորեն մեծացավ: Մեծ ուշադրություն է դարձվում նման նոր ուսումնական կենտրոնների ստեղծմանը:

ԻԻՀ-ում առկա է արհեստակցական-տեխնիկական կրթության երեք հիմնական ուղղություններ, բանվորների և տեխնիկական կադրերի պատրաստում արդյունաբերության համար, գյուղատնտեսական կադրերի պատրաստում, սպասարկման ոլորտի համար մասնագետների պատրաստում: Արհեստակցական-տեխնիկական դպրոցներում ուսուցումը քառամյա է: Քանի որ օժտված երեխաների համար դպրոցները ևս հանդիսանում են մասնագիտորեն կողմնորոշված, ուստի նրանք ևս ընդգրկվում են արհեստակցական-տեխնիկական կրթության համակարգի մեջ: 1985/86 ուսումնական տարում Թեհրանում գործում էին շնորհալի և օժտված երեխաների 11 դպրոցներ:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանում բոլոր դպրոցները դարձել են միասեռ: 1997 թ. տվյալներով երկրում կար 556 հազար դասարան յուրաքանչյուր դասարանում միջինը 29 աշակերտ: ԻԻՀ-ում դեռևս ուսուցիչների պակաս կար, կառավարությունը քայլեր է կատարում այդ խնդիրը լուծելու համար:

ԻԻՀ-ում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ուսումնական պրոցեսը բաղկացած է երկու աստիճանից՝ 1 «քաղանի»՝ թերի բարձրագույն՝ 3-3,5 տարի ժամկետով: Այն ավարտածները ստանում են թերի «լիսանսի» աստիճան: 2 «Քարշենասի», որը տևում է 6-6,5 տարի, որի շրջանավարտները ստանում են լրիվ «լիսանսի» աստիճան:

Բուհ-ից հետո կա նաև ասպիրանտուրա՝ «դոկտորայի» գիտական աստիճան ստանալու համար:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվողների համար սահմանված է տարիքային ցենզ. 23 տարեկան քաղաքի ուսումնառությ-

յան շրջանը ընդունվողների համար (25 տարեկան՝ բանակում ծառայածների համար) և 30 տարեկան քարշենասի աստիճանում ուսումնառություն անցնելու համար:

Համալսարան ընդունվելու հատուկ առարկաների գծով քննություններ հանձնելուց բացի, դիմորդները քննություններ են հանձնում նաև հանրակրթական առարկաներից, որոնք ընդգրկում են պարսկերեն և արաբերեն լեզուները, իսլամական լուսավորություն առարկան, օտար (եվրոպական) լեզու և հարցազրույց հասարակական-քաղաքական հարցերի շուրջ:

Համալսարաններում սովորողները ուսումնասիրում են ինչպես մասնագիտական առարկաներ, այնպես էլ իրենց ընտրությամբ անցնում են ֆակուլտատիվ առարկաների դասընթացներ:

ԻԻՀ-ում միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները (բացառությամբ բժշկականների) ենթարկվում են մշակույթի և բարձրագույն կրթության նախարարությանը: Վերջինս պատասխանատու է երկրի կրթական համակարգում ուսումնական ծրագրերի մշակման, ուսումնական պրոցեսի կազմակերպման և նրա կատարելագործման համար: Երկրի բժշկական ուսումնական և գիտահետազոտական կենտրոնները, հիվանդանոցներն ու կլինիկաները գտնվում են առողջապահության նախարարության ենթակայության տակ:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում գործում է 440 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Պետական կարգավիճակ ունեցող 44 համալսարան, 15-ը՝ Թեհրանում, 29-ը՝ տարբեր նահանգներում, իսլամական 115 համալսարան, այդ թվում նաև բարձրագույն բուհեր: Բարձրագույն կրթություն ստացողների թիվը 1998 թ. տվյալներով կազմել է 1,3 միլիոն մարդ: Ներկայումս գործում են հարյուրավոր մասնավոր համալսարաններ ու այլ կրթահամալիրներ: Համաձայն 1993-1994 թթ. վիճակագրական տվյալների՝ գիտական աստիճան ունեցողների թիվը կազմել է 436.564 մարդ, որոնցից 312.214-ը՝ արական, իսկ 124.350-ը՝ իգական սեռի ներկայացուցիչներ: Մեծ թիվ են կազմում հումանիտար բարձրագույն կրթության հաստատություններում սովորողները՝ 160.539 ուսանող, այնուհետև բժշկական և տեխնիկական բուհերում սովորողները՝ 91.236 ուսանող:

Ներկայումս համալսարանական ուսուցման առաջատար բնագավառներ են հանդիսանում տնտեսագիտությունը, արդյունաբերության և տեխնիկական գիտությունների տարբեր բնագավառները (քիմիա, մեքենաշինություն, էլեկտրատեխնիկա, բժշկություն, մանկավարժություն, ճարտարապետություն, շինարարություն, ծրագրավորում, գյուղատնտեսություն և այլն):

ԻԻՀ-ում գործող նշանավոր ուսումնական հաստատություններից կարելի է հիշատակել Թեհրանի պետական համալսարանը (հիմնադրվել է 1934 թ.), նույն քաղաքի «Ամիր Բյաբիր» տեխնոլոգիական համալսարանը (նախկինում այն կոչվել է պոլիտեխնիկական համալսարան), Շահիդ Բեհեշթի համալսարանը, «Շարիֆ» արդյունաբերական համալսարանը, «Ազադ» համալսարանը (երբեմն այն կոչում են նաև «Իսլամական Ազադ համալսարան», հիմնադրվել է 1981 թ.): Այդ ուսումնական հաստատությունը իր մասնաճյուղերն ունի գրեթե բոլոր նահանգային կենտրոններում: Նրանում սովորողներն ունեն ազատ ունկնդրի իրավունք: Ուսուցման ժամկետը չի սահմանափակվում և տարիքային ցենզ չի սահմանվում: Համալսարանական դասընթացն ավարտելուց հետո ունկնդիրները ստանում են համապատասխան վկայական, որը սակայն չի հավաստարկում բուհ-ի շրջանավարտի դիպլոմին: Բացի այդ, քանի որ «Ազադ» համալսարանի ուսուցումը ազատ է, նրա ունկնդիրները չեն ստանում արտոնություններ՝ բանակում ծառայությունից ազատվելու կամ տարկետում ձևակերպելու համար: Ունկնդիրները չեն հեռացվում ԻԱՀ-ից նույնիսկ մի քանի կիսամյակ պարապմունքներին չմասնակցելու դեպքում: ԻԱՀ-ում գոյություն ունի ուսումնառություն երկու ձև. լրիվ, երբ ուսուցումը ընթանում է բուհի լրիվ դասընթացի ծրագրով և այսպես կոչված միառարկայական, երբ ուսանողը ուսումնասիրում է միայն մեկ առարկա: Այս երկրորդ ձևը առավել տարածված է իսլամական «Ազադ» համալսարանում: Այդ համալսարան ընդունվելու պայմանները նույնպիսին են, ինչպես Իրանի ցանկացած այլ համալսարանում:

Իրանում նշանավոր համալսարաններից են նաև Շիրազի, Սպահանի, Թավրիզի համալսարանները, Մեշհեդում գործում է ողջ Միջին Արևելքում ամենախոշոր իսլամական համալսարանը: 1989 թ. Թեհրանում բացվեց մի նոր ուսումնական հաստատություն՝ գյուղատնտեսության և բնական ռեսուրսների համալսարաններ: ԻԻՀ-ում ներկայումս հաշվվում է 25 բժշկական համալսարաններ: Միայն Թեհրանում գործում են պետական և մասնավոր հինգ տասնյակ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: Դրանցից են՝ Իմամ Ալիի անվան բանակի սպայական համալսարանը, Իրանի պետական ռազմաբժշկական համալսարանը, «Ֆարաբի» բարձրագույն հեռակա ինստիտուտը, տեսական ֆիզիկայի և մաթեմատիկայի ինստիտուտը, էներգետիկայի ինստիտուտը, պոլիմերների և նավթամթերքների ինստիտուտը, հեռահաղորդակցությունների ինստիտուտը, նավթի ինստիտուտը, Թեհրանի բժշկական համալսարանը, «Բազիյաթուլլահ» բժշկական համալսարանը, Իրանի ոստիկանական համալսարանը, Թեհրանի

միջազգային համալսարանը, Ազադ համալսարանի բժշկական ինստիտուտը, բժշկական գիտությունների համալսարանը, ճշգրիտ գիտությունների և տեխնոլոգիաների համալսարանը, «Հադիս» համալսարանը, էկոլոգիայի համալսարանը, Տեխնոլոգիական «Թուսի» համալսարանը, «Ալամե Թաբաբայի», «Ալ Զահրա», ալերոլինամիկայի, «Բադերել Օլում», Իրանի բարձր տեխնոլոգիաների համալսարանը, Թեհրանի գեղարվեստի ակադեմիան, Իմամ Հոսեյնի, Իմամ Ռեզայի, Բժշկական գիտությունների «Բեհեշթի» համալսարանները, Բժշկական գիտությունների «Շահեդ» համալսարանը և այլն:

ԻԻՀ-ում գոյություն ունի նաև հեռակա ուսուցման ձև (դանեշգահ ազոահէ դուր), որը հիմնադրվել է 1987 թ.:

Համալսարանական համալիրներին կից գործում է ասպիրանտուրա: Ասպիրանտուրայի ընդունելության պայմանները նույնպիսին են, ինչպես բուհ ընդունվելիս: Այդ պայմաններն են. իսլամը կամ ԻԻՀ պաշտոնական կրոններից մեկի դավանումը, երկրի Սահմանադրության դրույթների ընդունումը և նրանց նկատմամբ հավատարմությունը, «հակաիսլամական» ոչ մի կուսակցությանը կամ խմբավորմանը չանդամակցելը, բացի «Ալլահի կուսակցությունից» («Հըզբուլլահ»): Ասպիրանտուրա ընդունվողները չպետք է լինեն 40 տարեկանից բարձր և պետք է ունենան լրիվ համալսարանական լիսանսի վկայական: Ասպիրանտուրան ավարտելուց և ատենախոսություն պաշտպանելուց հետո հայցողին շնորհվում է դոկտորի գիտական աստիճան: Այլ կերպ ասած, գոյություն ունի գիտական աստիճանի շնորհման մեկաստիճան համակարգ:

Գնալով ընդլայնվում է իրանական բուհերի աշխարհագրությունը և նրանցում մասնագիտությունների թիվը: Պետության կողմից մշակված է ծրագիր, որը նախատեսում է համալսարանական կենտրոն ստեղծել Իրանի յուրաքանչյուր նահանգում:

Իրանցի ուսանողների մի զգալի մասը բարձրագույն կրթություն է ստանում արտասահմանում (ԱՄՆ, Անգլիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Չինաստան, Թուրքիա, Քուվեյթ, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Ռուսաստան, Հայաստան, Ադրբեջան և այլն): Արտասահման մեկնող ուսանողը իր վրա պարտավորություն է վերցնում պահպանել իսլամի բարոյական նորմերը և թույլ չտալ այնպիսի արարքներ, որոնք վնաս հասցնեն ԻԻՀ միջազգային հեղինակությանը: Այս կամ այն երկրի լեզվի իմացությունը, որտեղ ուսանողը պետք է անցնի իր ուսումնառությունը՝ պարտադիր պայման է:

Արտասահմանում բուհ-ն ավարտելուց և հայրենիք վերադառնալուց հետո օտարերկրյա դիպլոմ ունեցող մասնագետները ստանում են ժամանակավոր վկայական (երկու տարի ժամկետով): Այդ ժամկետը լրանալուց հետո նրանք պետք է հանձնեն «գնահատման քննություն» իրենց աշխատանքի վայրում: Դրանից հետո բարձրագույն կրթության վերաբերյալ նրանց ստացած դիպլոմը ձեռք է բերում օրինական ուժ:

Իրանում կրթություն են ստանում զգալի թվով օտարերկրյա ուսանողներ: Անկասկած ԻԻՀ-ն ունի կադրերի պատրաստման բավականաչափ հզոր բազա:

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԸ

Իրանում գիտության և գիտական հիմնարկների զարգացման սկիզբը վերաբերում է XX դարի 30-ական թվականներին: Կարևոր իրադարձություն էր 1934 թ. Թեհրանի համալսարանի ստեղծումը, որը հետագայում դարձավ իրանական գիտության, լուսավորության և մշակույթի գլխավոր օջախը:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո ԻԻՀ իշխանությունները կարևոր նշանակություն են տվել երկրում գիտության և գիտական օջախների հիմնմանն ու զարգացմանը: Ներկայումս երկրում կան բազմաթիվ գիտահետազոտական կենտրոններ:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում գիտահետազոտական աշխատանքները հիմնականում տարվում են համալսարաններում, նախարարություններին և գերատեսչություններին կից գիտական կենտրոններում և այլն: Գիտահետազոտական աշխատանքների կառավարման գործը կոորդինացնելու նպատակով կառավարությանը կից ստեղծվել է հատուկ կազմակերպություն, որը կոչվում է «Շորայե փաժուհեշե քեշ-վար»: Մշակույթի և բարձրագույն կրթության նախարարությանը կից գործում է նաև Արդյունաբերական և գիտական հետազոտությունների կազմակերպությունը («Սագեմանե փաժուհեշեյե էլմի վա սանաթի»), որը կառավարության պատվերով իրականացնում է հատուկ հետազոտություններ:

ԻԻՀ համալսարանները և այլ գիտական կենտրոնները համալրված են փորձառու և որակյալ կադրերով, դրանք հագեցված են արդիական սարքավորումներով և ունեն աշխատանքային լավ պայմաններ: Կատարվում են ինչպես հիմնարար բնույթի հետազոտություններ, այնպես էլ գործնական նշանակություն ունեցող ուսումնասիրություններ, որոնց արդյունք-

ները ներդրվում են արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և տնտեսական կյանքի այլ բնագավառներում:

Իրանական գիտնականները աչքի ընկնող հաջողությունների են հասել մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, քիմիայի բժշկագիտության, բիոֆիզիկայի բիոքիմիայի, հիդրոլոգիայի, հիդրոդինամիկայի, էլեկտրոնիկայի, միջուկային ֆիզիկայի, երկրագիտության, միկրոբիոլոգիայի և այլ բնագավառներում: Իրանցի գիտնականները մշակել և կառուցել են Իրանի առաջին արհեստական արբանյակը՝ «Ալլահ» անվանումով: Բազմաթիվ իրանցի գիտնականներ, ուսանող-հետազոտողներ դառնում են տարաբնույթ միջազգային մրցույթների հաղթողներ:

Թեհրանում գործում է Իրանի գիտությունների ակադեմիան, տասնյակ գիտահետազոտական կենտրոններ, այդ թվում նաև միջուկային էներգիայի ուսումնասիրման կենտրոնը:

Հետզհետե ընդլայնվում են իրանական գիտնականների կապերը արտասահմանյան մի շարք երկրների գիտական կենտրոնների, ինչպես նաև տարբեր երկրներում աշխատող իրանցի գիտնականների հետ: Գիտական լայն համագործակցություն գոյություն ունի Ռուսաստանի Դաշնության և Անկախ պետությունների համագործակցության անդամ-հանրապետությունների, այդ թվում նաև Հայաստանի գիտական կենտրոնների հետ:

Իրանում լույս են տեսնում բազմաթիվ գիտական ամսագրեր ու հանդեսներ, գումարվում են միջազգային և տեղական բնույթի գիտաժողովներ: Գիտական հիմնարկությունների համար կադրեր պատրաստվում են ինչպես բուն երկրում, այնպես էլ արտասահմանում:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Իրանը համաշխարհային քաղաքակրթության հնագույն օրրաններից մեկն է: Դարերի ընթացքում այդ երկրի մշակույթը ձեռք է բերել այնպիսի ակնառու նվաճումներ, որոնք իրենց մշտական ու պատվավոր տեղն են գրավում համաշխարհային մշակույթի գանձարանում:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո կառավարությունը իր ուշադրության կենտրոնում է պահել երկրի մշակութային հարուստ ավանդույթները պահպանելու և զարգացնելու գործը: Քանի որ նորաստեղծ Իսլամական Հանրապետությունը աստվածապետական վարչակարգ ունեցող պետություն էր, ուստի բնականաբար նրանում ինչպես կյանքի մյուս բնագա-

վառները, այնպես էլ մշակույթը պետք է ենթարկվեր իսլամական պետության քաղաքական և գաղափարական չափորոշիչներին և անխուսափելիորեն գաղափարայնացվեր: Հիրավի, 1979 թվականից հետո Իրանում սկսեց ձևավորվել և զարգացում ապրել իսլամական մշակույթ հասկացությունը: Ըստ այնմ, ազգային մշակույթի բոլոր կառույցներն անխտիր անցել են երկրի հոգևոր ղեկավարության ազդեցության տակ: Ստեղծվել է հատուկ՝ Իսլամական մշակույթի և կոդմտորոշման նախարարություն, որն իր վերահսկողության տակ է առել հոգևոր-մշակութային կյանքի բոլոր բնագավառները՝ ներառյալ նաև գիտությունը և կրթությունը:

Երաժշտական արվեստն Իրանում ունի դարավոր ավանդույթներ: Այն առանձնակի թափով զարգացում ապրեց նորագույն ժամանակներում, հատկապես XX դարի սկզբներից սկսած, երբ երկրում սկսեցին գործել երաժշտական ուսումնական հաստատություններ, ժողովրդական և դասական երաժշտությունը ապրեց նոր վերելք, հայտնվեցին ականավոր երգահաններ, ծնունդ առան առաջին ազգային օպերաները և այլն: 1940 թ. հիմնադրվեց Իրանի առաջին կոնսերվատորիան: 1967 թ. Թեհրանում սկսեց գործել երկրում առաջին՝ Ռուդաքիի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը, ձևավորվեցին երկու սիմֆոնիկ նվագախմբեր և այլն:

Հեղափոխությունից հետո երկրի երաժշտական կյանքը կտրուկ փոփոխության ենթարկվեց: Ըստ էության այն սկսեց կտրուկ անկում ապրել: Կրոնական շրջանները անհաշտ դիրքորոշում որդեգրեցին երաժշտական արվեստի նկատմամբ: Շիա հոգևորականությունը երաժշտության դեմ պայքարը հավասարեցրել էր իսլամի մեջ «հարամ» համարվող ոգելից խմիչքների օգտագործման դեմ պայքարին: Որպես առաջին քայլ փակվեց օպերայի և բալետի Ռուդաքիի անվան թատրոնը:

Թեև Թեհրանի սիմֆոնիկ նվագախումբը կազմալուծման չենթարկվեց, սակայն էապես սահմանափակվեց նրա երգացանկը, կադրային գտումներից հետո ընկավ նաև նվագախմբի կատարողական որակը: Արգելվեց Արևմուտքի դասական երգահանների ստեղծագործությունների կատարումը, թույլատրվում էր միայն իսլամական հեղափոխական երաժշտություն՝ քայլերգեր, օրհներգեր և այլն: Կանայք երգելու իրավունք չունեին, թույլատրվում էր նրանց երգել միայն երգչախմբերում: Ամբողջ երկիրը հեղեղվեց սգո և կրոնական լալազին երաժշտությամբ: Շատ տաղանդավոր երաժիշտներ լքեցին երկիրը: Երաժշտական դպրոցներն ու կոնսերվատորիաները փակվեցին, արգելվեց երկիր ներմուծել երաժշտական գործիքներ (Սեյյեդ Մոհամմադ Խաթամիի ԻԻՀ նախագահության շրջանում այդ արգելքը վերացվեց):

Գեղանկարչությունը և կերպարվեստի այլ տեսակները: Ռեզա շահ Փահլավիի կողմից ուսումնառության նպատակով Եվրոպա ուղարկված նկարիչները եվրոպական գեղարվեստական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ստանալով կրթություն և վերադառնալով Իրան, իրենց հետ բերում էին մի շարք գեղարվեստական ոճեր, որոնք խորթ էին պարսկական մշակույթի համար: Թեև պետք է նշել նաև, որ ըստ էության նրանք հնարավոր դարձրին համաշխարհային ժամանակակից արվեստի ազդեցությունների ներմուծումը իրանական ազգային մշակույթի ոլորտները: Նրանք սկսեցին զարգացնել այդ նոր ուղղությունները որպես վեստերնիզացված Թեհրանի խորհրդանիշներ: Քանի որ արվեստի մեջ արևմտյան ուղղվածությունը համապատասխանում էր նոր վարչակարգի քաղաքականությանը, մշակույթի նախարարությունը իր դրամաշնորհներով սկսեց աջակցել այդ միտումներին և խրախուսել երիտասարդ նկարիչների կողմից գեղանկարչության եվրոպական ուղղությունները յուրացնելու գործը: Մինչդեռ հին իրանցի վարպետները, հատկապես նրանք, որոնք իրենց նկարներում պատկերում էին իրանական ավանդական թեյարանները և ստեղծում էին երևակայական սյուժեներով նկարներ, աստիճանաբար մոռացության մատնվեցին: Իրանական արվեստի այնպիսի մեծություններ, ինչպիսիք էին Քուլալար Աղասին և Մուղաբթիը մահացան ծայր աղքատության մեջ:

Միայն այդ խմբի առանձին ներկայացուցիչներին հաջողվեց փոքր քաղաքներում շարունակել իրենց գեղարվեստական գործունեությունը: Բնականաբար ավանդական արվեստի ներկայացուցիչների թիվը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար նվազում էր:

Փահլավի արքայատան երկրորդ շահի՝ Մոհամմադ Ռեզայի կառավարման շրջանում եվրոպական նկարիչների գործերի պարզ պատճենահանումներն ընդունեց առանձնակի լայն թափ: Նման նկարիչները իրենց գործերում կատարում էին միայն աննշան հավելումներ:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո ինչպես արվեստների մյուս բնագավառների, այնպես էլ գեղանկարչության նկատմամբ տարածվեցին որոշակի սահմանափակումներ: Արգելվեց դիմանկարի ժանրը, հատկապես կնոջ պատկերումը, որն ընդհանրապես խստիվ արգելվում է իսլամի կողմից: Գեղանկարիչներն իրենց աշխատանքներում պետք է ներկայացնեին կրոնական և հեղափոխական թեմաներ, երկրի հաջողություններն արտացոլող գործեր, Իրան-իրաքյան պատերազմի սյուժեներ և այլն, օգտագործելով XX դարի 20-30-ական թվականներին սոցիալիստական ռեալիզմի ոճը, որը ձևավորվել էր Խորհրդային Միությունում և կիրառվում

էր աշխարհի բոլոր կոմունիստամետ հակումներ ունեցող նկարիչների կողմից: Նշված ոճի հետևորդների կողմից Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում կազմակերպվեց «Հաուզաի հոնարի» ընկերությունը, որն անվերապահ աջակցություն էր գտնում կառավարության կողմից:

Հարմարվելով կյանքի պահանջներին, մի շարք նկարիչներ ստեղծեցին գծերից, ֆիգուրաներից, ծաղիկներից բաղկացած անձն ու անկերպարան, մակերեսային նկարների մի ամբողջ շարք, որոնք նրանց կարծիքով, վառ ու հաճելի էր աչքի համար: Իրենք՝ նկարիչները այդ ոճն անվանում էին «ինտերնացիոնալ արվեստ»: Կային նաև առավելապես երիտասարդ նկարիչներ, որոնք աշխատում էին ստեղծել մի ոճ, որն արտացոլեր իսլամական հեղափոխության ոգին: Նրանք իրենց նկարներում պատկերում էին գուռ կրոնական ու հեղափոխական թեմաներ:

Առկա էին նաև, ճիշտ է քիչ թվով նկարիչներ, որոնք փորձում էին մշակել իրենց սեփական անհատական ոճը, չնմանակել գեղանկարչության մեջ օտարերկրյա միտումները, և իրենց գործերում չարտացոլել որոշակի քաղաքական գաղափարներ: Այդ կարգի նկարիչները, որոնք խորապես ներշնչված էին իրանական մշակույթի գաղափարներով ու սկզբունքներով, փորձում էին հավատարիմ մնալ այդ սկզբունքներին և ստեղծել իրանական գեղանկարչական ավանդույթներին հավատարիմ գործեր: Սակայն նման արվեստագետները կազմում էին փոքրամասնություն և նրանց ստեղծած գործերի թիվն էլ մեծ չէր: Այսպես կոչված «հեղափոխական արվեստը» մերժող նկարիչների մի մեծ խումբ ըստ էության դադարեցրեց իր ստեղծագործական գործունեությունը՝ նախապատվությունը տալով իսլամական «Ազադ» բաց համալսարանում, «Շահիդ» և այլ համալսարաններում արվեստագիտություն և նկարչություն առարկայի դասավանդմանը:

Նկարիչների մի մասն էլ չհամակերպվելով «իսլամական արվեստի» սկզբունքների հետ գերադասեց դիմել վտարանդիության և հեռանալ երկրից:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում գեղարվեստական կյանքը զարգանում է իր ուրույն ուղիներով: Երկրում գործում են մի շարք նկարչական դպրոցներ և ստուդիաներ: Պարբերաբար կազմակերպվում են ցուցահանդեսներ, որտեղ նկարները ներկայացվում են բժախնդիր ու խիստ ընտրությունից հետո միայն: Հատկապես հայտնի է «Թաջալի» նկարների ցուցահանդեսը, որը կազմակերպվում է յուրաքանչյուր տարի:

ԻԻՀ-ում արվեստի բնագավառը ղեկավարվում և վերահսկվում է Մշակույթի և Իսլամական կողմնորոշման նախարարության արվեստների դեպարտամենտի կողմից:

Իրանական արվեստի հանրահայտ և ամենախնամալից բնագավառներից է մանրանկարչությունը, որը հատկապես մեծ զարգացում է ապրել Սեֆեվիների տիրապետության շրջանում (XVI–XVIII դարեր): Ժամանակակից Իրանում մանրանկարչության առավել աչքի ընկնող կենտրոններ են հանդիսացել Սպահանը և Շիրազը: Մանրանկարիչների ժամանակակից սերնդի խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը Հոսեյին Բեհզադն է (1887–1952):

Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո Կուլտուրական հեղափոխության շտաբը բարձրագույն դպրոցների համար ստեղծեց «Արվեստներ» անվամբ ուսումնական առարկա, որպեսզի պահպանվեն երկրի տեղական ու ազգային արվեստի վերացման սպառնալիքի տակ գտնվող ճյուղերը: Այդ առարկայի շրջանակներում ուսանողներն ուսումնասիրում էին բազմաթիվ հին արվեստների հիմնական սկզբունքները, մասնավորապես գորգագործություն, բրուտագործություն և այլն: Վերջին տարիներս այդ դասընթացի մեջ ընդգրկվեցին նաև մանրանկարչությունը, ոսկեջրման արվեստը և զարդաքանդակ առարկան:

Մանրանկարչությունը պրոպագանդելու և նրա զարգացմանը նպաստելու միտումով 1993 թ. ամռանը կազմակերպվեց իրանական մանրանկարչության ցուցահանդես-բիենալե: ԻԻՀ-ում, ի թիվս իրանցի ժամանակակից մանրանկարչական դպրոցի ներկայացուցիչների, մեծ հոչակ է վայելում նաև իրանահայ հայտնի նկարիչ և Իրանի առաջին կին մանրանկարիչ Քլարա Աբգարը (Աբգարյան, 1922–1995): Նրա մանրանկարները և ջրաներկ աշխատանքները պահվում են աշխարհի տարբեր թանգարաններում: Թեհրանում Սաադաբադի մշակութային համալիրում գործում է Քլարա Աբգարի ստեղծագործությունների մշտական ցուցադրություն: Իրանական մանրանկարչության ավանդույթները շարունակող և այն նոր բարձունքի հասցնող մանրանկարիչ է եղել նաև Եսայի Շահիջանյանը (1939–1987):

Իրանում որոշակի զարգացման մակարդակի վրա է գտնվում նաև գծանկարչությունը, փայտի և մետաղի վրա փորագրության արվեստը, դիմանկարչությունը, բնանկարը: Զարգացում ապրեցին նաև քանդակագործությունը, գրքի նկարազարդման արվեստը, հաստոցային գրաֆիկան և այլն:

ԹԱՏՐՈՆԸ

Իրանի թատրոնն ունի հազարամյակների պատմություն: Թատերարվեստի տարրեր են պարունակել հին պարսկական ծիսակատարությունները: Լայնորեն տարածված են եղել մնալիսաղը, սովերների և տիկնիկային թատրոնները: Մինչև XX դարը ներկայացումներ են տվել շրջիկ դերասանները: 1890 թ. ստեղծվել է պալատական թատրոնը, այնուհետև՝ 1911 թ. ազգային թատրոնը, 1917 թ.՝ երգիծական (կոմեդիայի) թատրոնը: Սակայն դրանով հանդերձ, թատրոն հասկացությունը եվրոպական իմաստով մինչև Ռեզա շահ Փահլավիի տիրապետության շրջանը Իրանում գոյություն չի ունեցել: Առկա են եղել միայն կրոնական թեմաներով սգո միստերիաներ, որոնք կոչվել են «թագիյա»: Ռեզա շահի հրամանով կառուցվեցին խոշոր թատերական դահլիճներ, որտեղ կազմակերպվում էին ներկայացումներ: Թատերացանկը բավականին ծավալուն էր, սկսած երկրի քաղաքական կյանքից մինչև կենցաղային հարցերը: Խաղացանկում գլխավորապես դրվում էին վեստերնիզացված ներկայացումներ: Առկա էին նաև հակակրոնական ուղղվածության ներկայացումներ: Այդ ներկայացումներն իրականացվում էին ժամանակի այնպիսի հայտնի դերասանների կողմից, ինչպիսիք օրինակ, Աշուրբանիպալ Բաբուրը և Արփի Հովհաննիսյանն էին:

Երբեմն ներկայացումները դրվում էին արտասահմանյան թատերախմբերի կողմից: 1940–1950-ական թվականներին մեծ տարածում ունեին այսպես կոչված «Լալեզարի համար» պիեսները: Դրանք իրենցից ներկայացնում էին կոմիկական ժանրի ներկայացումներ: Սակայն կինոյի հայտնվելուց հետո դրանք աստիճանաբար դուրս մղվեցին թատերական կյանքից, իսկ իսլամական հեղափոխությունից հետո առհասարակ վերացան:

Հեղափոխությունից հետո թատրոնը ևս ենթարկվեց «Իսլամական մշակութային հեղափոխության» օրենքներին:

Հեղափոխությունից հետո թատրոնների թիվը Իրանում որոշ չափով կրճատվել է: Փոխվել է նաև եղանակների թատերացանկը: Դրվել են այն դրամատուրգների ստեղծագործությունները, որոնցում շոշափվում են հեղափոխությանն առնչվող հարցեր, կրոնական թեմաներ և այլն: Լայն տարածում է գտել կրոնական միստերիաների (թագիյա) թեմաներով ներկայացումները: Գաղափարական իսլամական սկզբունքների վրա կառուցված թատերական արվեստի պրոպագանդման նպատակով ամեն տարի Իրանում կազմակերպվում է Թատրոնի միջազգային օր միջոցառումը:

Ներկայումս Թեհրանում գործում է 11 թատրոն: Դրանցից ամենանշանավորը Վահդադ (Նախկինում Ռուդաքի) թատրոնն է, որը սկզբնա-

պես բացվել է որպես օպերայի և բալետի թատրոն: «Վահդադը» օգտագործվում է նաև որպես համերգային դահլիճ: Նշանավոր է նաև Քաղաքային թատրոնը («Թեաթրե շահր»): Նշանավոր են նաև Ռուդաքիի անվան դահլիճը, «Բահար», «Նիավարան» մշակութային կենտրոնները իրենց համերգասրահներով: Թատրոններ կան նաև խոշոր քաղաքներում՝ Մեշիեդում, Շիրազում, Սպահանում և Թավրիզում: Երկրում գործում են նաև թատերական ուսումնական հաստատություններ: Մշակույթի և իսլամական կողմնորոշման նախարարությունը ստեղծել է մշակութային կենտրոնների մի ամբողջ ցանց: Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, երկրի թատերապիվեստը աչքի չի ընկնում բարձր մակարդակով, հավասարապես դերասանների մոտ բացակայում է դերասանական վարպետության բարձր ցուցանիշը, նրանց վարպետության մակարդակը: Հաճախ թատրոնները մեխանիկորեն պատճենում են արևմտյան թատերապիվեստի սկզբունքներն ու միտումները:

Հայ թատրոնն Իրանում սկզբնավորվել է XIX դարի վերջին: 1870-1880-ական թվականներին Թավրիզում, Թեհրանում և Նոր Ջուղայում կազմակերպվել են դպրոցական բեմադրություններ և տնային թատերական ներկայացումներ: 1881 թ. Թեհրանում հիմնվում է «Հայ թատերասիրաց ընկերությունը»: Ռեշտում, Թավրիզում և այլ քաղաքներում կազմակերպվում են սիրողական խմբեր, որոնց գլխավորապես մասնակցում էին Կովկասից եկած հայ դերասանները:

Իրանահայ համայնքի թատերական կյանքի աշխուժացմանը մեծապես նպաստել են Իրան հյուրախաղերի եկած հայ բեմի նշանավոր վարպետներ Աբեյանը, Մամվեյանը, Սիրանույշը, Ոսկանյանը, Արմենյան-Դուրյանը, Ժամմենը և ուրիշներ:

Իրանահայ թատրոնի զարգացման գործում արդյունավետ ներդրում ունի տաղանդավոր հայ դերասան Վահրամ Փափազյանը, որը, 1934 թ. ժամանելով Իրան, օգնություն է ցուցաբերել հայ և պարսիկ դերասաններին՝ բարձրացնելու իրենց կատարողական արվեստը:

Այդ բոլորով հանդերձ պետք է խոստովանել սակայն, որ իրանահայ թատրոնը, նույնիսկ մեր օրերում, չի բարձրացել սիրողական մակարդակից:

ԿԻՆՈՆ

Կինեմատոգրաֆիան Իրանում սկսել է զարգանալ 1920-ական թվականների վերջերին: Առաջին ձայնային ֆիլմը նկարահանվել է 1934 թ.: 1946 թ. Թեհրանում կազմավորվել է Իրանի առաջին կինոստուդիան՝ «Միթրաֆիլմը»: 1960-1970-ական թվականներին բեմադրվել է մի շարք դիցաբանական և պատմական թեմաներով ֆիլմեր, կատակերգություններ, մեղոդրամաներ և այլն:

Իր կառավարման շրջանում Ռեզա շահ Փահլավին մեծ ջանքեր էր գործադրում որպեսզի իրանա-իսլամական ավանդույթները և մշակույթը փոխարինվի եվրոպական գաղափարներով և եվրոպական ապրելակերպի սկզբունքներով: Այդ առումով մեծ դեր էր հատկացվում կինոյին և կինեմատոգրաֆիային: Փահլավիների արքայատոհմի երկրորդ շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին ևս հասարակության ողջ մշակութային կյանքի արևմտականացման կողմնակից էր: Ուստի նրա կառավարման շրջանում (1941-1979 թթ.), ընդհուպ մինչև իսլամական հեղափոխությունը, Իրանը հեղեղված էր արևմտյան, առավելապես ամերիկյան ֆիլմերով: Այդ շրջանում կինոարտադրանք էին տալիս նաև իրանական կինոընկերությունները:

Հեղափոխությունից հետո արևմտյան ֆիլմերի հախսոտ ներթափանցումն Իրան կասեցվեց, իսկ ապա ընդհանրապես դադարեցվեց: Կինոն և կինեմատոգրաֆիան ևս ենթարկվեցին «Իսլամական մշակութային հեղափոխության» ընդհանուր օրինաչափություններին:

ԻԻՀ-ում կինոյի հարցերով զբաղվում է Իսլամական մշակույթի և առաջնորդության նախարարությունը, որը նաև վերահսկում է ներմուծվող ֆիլմերի գործը: Երկրում տարեկան նկարահանվում են հարյուրավոր ֆիլմեր: Բացի այդ, ԻԻՀ-ը մեծ թվով ֆիլմեր է ներմուծում Չինաստանից, Ռուսաստանից և երրորդ աշխարհի երկրներից: Եվրոպայից և Ճապոնիայից գլխավորապես ներմուծվում են գիտաուսումնական ֆիլմեր:

Իրանում գործում է «Ֆարաբի» կինոյի հիմնադրամը («Բոնյադե սինեմայե Ֆարաբի»), որը ոչ միայն ֆինանսավորում է իրանական ֆիլմերի նկարահանումները, այլև իրականացնում է ֆիլմերի նկարահանման աշխատանքները: Գոյություն ունեն նաև ֆիլմերի նկարահանման 19 ձեռնարկություններ, որոնցից 5-ը պետական են, 14-ը մասնավոր: Ֆիլմեր է նկարահանում (այդ թվում նաև սերիալներ) Իրանի պետական հեռուստատեսությունը:

1948 թվականից երկրում գործում է Իրանական ֆիլմերի ազգային արխիվը («Ֆիլմսանե Է Իրան»): Այն 1973 թ. վերանվանվեց ֆիլմերի միջազգային ֆեդերացիայի արխիվի (NIFA):

ԻԻՀ-ում գործում են կինոնկարահանողների պատրաստման 5 դպրոցներ: 1982 թվականից պարսկերեն և անգլերեն լեզուներով լույս են տեսնում կինոպարբերականներ: Հեղափոխությունից առաջ երկրում գործում էր մոտ 500 կինոթատրոն: Ներկայումս գործում է 256 կինոթատրոն՝ 175 հազար տեղով: Ամեն տարի ԻԻՀ-ում տեղի են ունենում ֆիլմերի միջազգային փառատոներ: Դրանցից հիշատակության արժանի է հատկապես «Ֆաջր» կոչվող փառատոնը, որը տեղի է ունենում յուրաքանչյուր տարվա փետրվար ամսին, ի նշանավորումն Իսլամական հեղափոխության հաղթանակի: Ի դեպ, այդ փառատոնին մի քանի անգամ մասնակցել են նաև Հայաստանի կինոգործիչները: Փոխադարձաբար Իրանի կինոգործիչները ամեն տարի մասնակցում են Հայաստանում անցկացվող «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա փառատոնին:

ԻԻՀ մշակույթի և բարձրագույն կրթության նախարարության նախաձեռնությամբ կազմակերպվում են դաստիարակչական և գիտահանրամատչելի ֆիլմերի փառատոններ: «Մոսթազաֆան» ֆոնդի մշակութային բաժինը տարեկան մեկ անգամ կինոփառատոններ է կազմակերպում Թավրիզում:

Իրանական ֆիլմերը մասնակցում են նաև Մոսկվայի, Կաննի, Վենետիկի, Լոկարնոյի, Բեռլինի, Լոնդոնի, Բերգամոյի (Իտալիա), Սիդնեյի, Ստոկհոլմի, Բիլբաոյի, Ֆլորենցիայի, Կրակովի, Լեյպցիգի և այլ քաղաքների կինոփառատոններին: Իսլամական հեղափոխությունից հետո իրանական 120 կարճամետրաժ և 90 լիամետրաժ ֆիլմեր մասնակցել են աշխարհի տարբեր երկրներում տեղի ունեցած միջազգային կինոփառատոններին, շահել բազմաթիվ մրցանակներ: «Բալի համը» գեղարվեստական կինոնկարը Կաննի 50-րդ միջազգային փառատոնում արժանացել է մեծ մրցանակի, իսկ ֆիլմի բեմադրիչին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նախագահը հանձնել է Ֆելիսի անվան ոսկե աստղը:

Իրանական կինոբեմադրիչների շարքում հայտնի անուններ են Մ. Մոհսենին, Ս. Յասեմին, Ա. Շիրազին և ուրիշներ: Իրանական կինոարվեստի կազմավորման ու զարգացման գործում, որպես բեմադրիչներ ու դերասաններ, նշանակալից դեր են խաղացել իրանահայ մի շարք արվեստագետներ՝ Արամայիս Աղամալյանը, Արամը, Սամվել Խաչիկյանը, Արփիկ Բաղդասարյանը, Արփի Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Իրանում «Աբի-Ռաբի» անունը կրող առաջին համը կինոկատակերգությունը նկարահանվել է 1920 թ., կինոբեմադրիչ Հովհաննես Օհանյանի կողմից: Հենց նա էլ Իրանում հիմնադրել է կինոարվեստի առաջին դպրոցը: Նա միաժամանակ համարվում է կինոարտադրության հիմնադիրներից:

1950-ական թվականների առաջին կեսին իրանական կինոարվեստի երկնակամարում սկսեցին փայլել երկու խոշոր արվեստագետներ՝ Մաջիդ Մոհսենին և Սամվել Խաչիկյանը: Արվեստագետ Ալի Նազաֆին նշում է, որ Իրանում կինոարվեստի սկզբնավորումը պետք է վերագրել Սամվել Խաչիկյանին:

ԱՄՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժամանակակից Իրանի ճարտարապետությունը հիմնված է այդ երկրի հարուստ ու հին ճարտարապետական ավանդույթների հենքի վրա: Փառլամպիների տիրապետության շրջանում ճարտարապետությունը զարգանում էր՝ հենվելով երեք հիմնական ուղղությունների վրա: Մինչխալամական ճարտարապետության, իսլամական շրջանի ճարտարապետության և Արևմուտքի ճարտարապետության ընդօրինակման վրա: Երբեմն շինարարական նախագծերում կարելի է տեսնել այդ երեք ուղղությունների գույքորդումը:

Փառլամպիների կառավարման առաջին տարիներին (կամ Ղաջարների տիրապետության վերջին շրջանում) դեռևս կարելի էր տեսնել հին դաջարական ոճի օգտագործման նմուշներ: Այդ ոճին հետևող ճարտարապետներին սովորաբար ընդունված էր անվանել ավանդապաշտներ: Այդ վարպետներից շատերը դեռևս ապրում և ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Փառլամպիների արքայատոհմի առաջին շահի կառավարման տարիներին: Նրանց նախագծերով թեհրանում և Իրանի մյուս քաղաքներում կառուցվել են հոյակերտ պալատներ, հասարակական շքեղ շինություններ, մզկիթներ իրենց սլացիկ աշտարակներով, գեղատեսիլ էլվաններ և այլն: Այդ սերնդի ճարտարապետների կողմից է նախագծվել ու կառուցվել Սաադաբադյան վեհաշուք պալատի համալիրը, Մեփահսալար մեդրեսեն, Հաջ Սանի ալ-Դիվան մզկիթը, Մարմարյա պալատը, Ֆիրդուսիի դամբարանը և բազմաթիվ այլ շինություններ:

Ռեզա շահի կառավարման շրջանում Իրան են հրավիրվել մեծ թվով օտարերկրյա ճարտարապետներ, մասնավորապես Անդրե Գոդարը և

Մաքսիմ Սիրուն: Դրանից հետո սկսվել է իրանական ճարտարապետության արևմտականացումը (վեստերնիզացումը): Ձգտելով իրենց աշխատանքներին տալ իրանական կոլորիտ, այդ վարպետները սերտորեն համագործակցում էին իրանցի ճարտարապետների հետ: Ժամանակի ընթացքում օտարերկրացիներից մի քանիսը, մասնավորապես Անդրե Գոդարը, ոգեշնչվելով հին Իրանի արվեստով, ստեղծեցին գործեր, որոնք ավելի շատ իրանական են, քան եվրոպական: Թեհրանի համալսարանի գեղեցիկ արվեստների ֆակուլտետում Գոդարը հիմնեց Ճարտարապետական հատուկ դպրոց, որտեղ հենց ինքը դասավանդում էր ճարտարապետություն, որը խարսխված էր իրանական հնագույն ավանդույթների և եվրոպական միտումների վրա: Հետագայում նրա գործը շարունակեցին Եվրոպայում կրթություն ստացած և այնտեղ տարիներ շարունակ բնակված մի խումբ իրանցի ճարտարապետներ, որոնք վերադարձել էին հայրենիք: Դրանց մեջ հատկապես աչքի ընկնող դեմքեր էին Մոհսին Ֆորուշին և Հուշանգ Մայխունը:

Այդ շրջանի ճարտարապետությունը աստիճանաբար սկսեց կորցնել իր իրանական յուրահատկությունները, քանի որ նա նմանակում էր եվրոպական ավանդույթներին:

Ռեզա շահի կառավարման շրջանում տեղի ունեցավ երկրի քաղաքական կուրսի փոփոխություն: Շահը իր բրիտանամետ քաղաքականությունը փոխարինեց գերմանական կողմնորոշմամբ: Այդ փոփոխությունը ազդեցություն գործեց հասարակության կյանքի բոլոր կողմերի, այդ թվում նաև ճարտարապետության վրա: Մյուս կողմից «անցյալի մնացորդների ոչնչացման» սկզբունքը, որը ոչ այլ ինչ էր, քան անխոհեմություն, հանգեցրեց Զենդերի, Ղաջարների, Սեֆևիների շրջանի բազմաթիվ շենքերի քանդմանը: Ընդ որում, դա կատարվում էր միայն այն բանի համար, որ տեղ ազատվի արևմտյան ոճով նոր շենքեր կառուցելու համար: Օրինակ, քանդվեցին Զենդերի և Ղաջարների շրջանում կառուցված մի քանի պալատներ իրենց հարակից այգիներով, և դրանց փոխարեն կառուցվեցին ֆինանսների և արդարադատության նախարարությունների շենքերը:

Եվրոպայից իրանցի ճարտարապետների վերադարձը էլ ավելի մեծացրեց խզումը իրանական ավանդական ճարտարապետության և նոր արևմտյան ոճերի միջև: Ընդ որում հանվեց իրանական ճարտարապետությանը բնորոշ առանձնացվածության «քողը» հասարակական վայրերից: Մասնավոր կյանքի այդ առանձնահատկությունն ու մեկուսացվածությունը իր տեղը գիջում էր «բաց» ոճին, որը դրսևորվում էր նրանում, որ կառուցվում էին այնպիսի շենքեր, որոնք նայում էին դեպի փողոցը: Շինարա-

րական նոր մեթոդների կիրառումը, շինարարության մեջ պողպատի և երկաթբետոնի օգտագործումը և ճարտարապետության ավանդական տեղական և ազգային սկզբունքի ամբողջական ժխտումը կատարելապես փոխեցին Թեհրանի քաղաքաշինական մթնոլորտը: Այն ամենը, ինչ կառուցվում էր քաղաքում (կառավարական շենքերը, մեծ հյուրանոցներ, բանկեր, երկաթուղային կայարաններ, տեխնիկական դպրոցներ, համալսարաններ և քոլեջներ, թանգարաններ, հիվանդանոցներ և այլն) ոճավորված էին ժամանակակից կյանքի պատրանքով, որը գոյություն ուներ միայն երևակայության մեջ և ոչ թե ռեալ կյանքում: Քաղաքների ընդարձակման նպատակով քանդվում և ավերվում էին ամրոցները, բերդապարիսպները, քաղաքային շքահանդեսային դարպասները, հին մզկիթները և այլն: Այդ գործելակերպը պարունակում էր նաև քաղաքական ենթատեքստ: Քաղաքական առումով փորձ էր արվում հրաժարվել այն ամենից, ինչ կապված էր հին ռեժիմի հետ, որպեսզի տեղ բացվի նոր կազմակերպչական կառույցների համար: Առկա էր նաև մեկ այլ գործոն, դա այն էր, որ հին շենքերի և ժողովրդի կրոնական պատկերացումների ու հավատալիքների միջև գոյություն ուներ չափազանց ամուր կապ: Հանդես գալով կրոնի դեմ՝ Ռեզա շահը չէր պատրաստվում երկրում պահելու կրոնական ճարտարապետությունը:

Փահլավիների արքայատան երկրորդ շահի՝ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիի կառավարման շրջանում նույնիսկ այլևս փորձ չէր կատարվում կառուցվող շենքերին հատկացնելու իրանական կոլորիտ: Սկսվել էր բարձրահարկ շենքերի (ավելի քան 20 հարկանի) շինարարություն: Գյուղացիության հախուռն տեղափոխումները քաղաք բնակնաբար առաջ էր բերում բնակարանաշինության պահանջ: Ուստի քաղաքի առանձնատները սկսեցին իրենց տեղը գիջել բազմաբնակարանային բնակելի շենքերին: Պատճենվում էին խոշոր եվրոպական բնակելի տները, ողջ քաղաքով մեկ ծնունդ առան նոր օտարատիպ բնակելի թաղամասեր, որոնք անհարկ են ազգային ճարտարապետական սկզբունքներին: Ճարտարապետության վրա եվրոպական ազդեցության հետ միաժամանակ հուժկու ազդեցություն ձեռք բերեց ամերիկյան ճարտարապետության ոճը: Իրանում լայն թափ ստացավ արտասահմանից ներմուծված մոդեռնիզմի ոճը: Ձգտումը դեպի պարզությունը, որը հանդիսանում է ժամանակակից ճարտարապետության սկզբունքային առանձնահատկություններից մեկը, հնարավորություն տվեց ծավալելու ավելի արագ, էժան և լայնամասշտաբ շինարարություն: Ամբողջությամբ վերցրած այդ ոճը չի կարելի բնութագրել ամբողջապես բացասական առումով, սակայն նրա անխոհեմ կիրառման պատճառով

սկսեցին ծնունդ առնել տձև, անհրապույր շինություններ, որոնք ստացան «բխազ-բիֆորուշ» («կառուցիր և վաճառիր») անվանումը: Ճարտարապետության մեջ այդ միտումը շարունակվեց նաև 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո:

1980 թ. սկսվեց Իրան-իրաքյան երկարատև և հյուծիչ պատերազմը, որի պատճառով ավելի քան 8 տարի բոլոր տեսակի քաղաքաշինական աշխատանքները ըստ էության սառեցվում էին: Միայն պատերազմի ավարտից հետո իրանական ճարտարապետությունը սկսեց վերակենդանացման նշաններ դրսևորել: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում ժամանակակից ճարտարապետությունը սկսեց զարգանալ վերին աստիճանի արագ տեմպերով: Երկրում, մասնավորապես մայրաքաղաք Թեհրանում և այլ խոշոր քաղաքներում շինարարությունը ձեռք էր բերել անօրինակ թափ ու ծավալ: Կառուցվում էին մեծ թվով բնակելի և հասարակական շինություններ, արդյունաբերական օբյեկտներ, հիդրոտեխնիկական կառույցներ և այլն: Լայնորեն կիրառվում էին նոր և թեթև շինանյութեր: Չնայած շինարարական բազմապիսի քարերի առկայությանը (մարմար, տուֆ, բազալտ, գրանիտ և այլն) Իրանում շենքերի կառուցման համար առավելությունը տրվում է թրծված աղյուսին: Իրանական ճարտարապետներին հաջողվել է ստեղծել սեփական ազգային ոճ: Քաղաքաշինության բոլոր զարգացումը ոչ միշտ էր հնարավորություն տալիս խստիվ հսկողության տակ պահելու կառուցվող շինությունների ազգային-ճարտարապետական ավանդույթները, շենքերի ճարտարապետական ձևավորման հարցերը և այլն:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո առանձնակի լայն թափ էր ստացել մզկիթների շինարարությունը: Մզկիթները ծառայում են որպես իսլամական մշակույթի քարոզչական կենտրոններ, ուստի նրանց թվի ավելացումը մշտապես գտնվում է կառավարության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ուշադրության կենտրոնում:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում կա 90 հազար գործող մզկիթ, վերակառուցման ու հիմնովին նորոգման փուլում են հարյուրավորները, կառուցվում են նորերը:

Մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև ժամանակակից մարզական կառույցների շինարարությանը:

ԻԻՀ-ում ճարտարապետական հուշարձանները գտնվում են պետության հսկողության ներքո (այդ թվում նաև միջնադարյան հայկական ճարտարապետական հուշարձանները):

Իրանում հին հայկական ճարտարապետությունը գլխավորապես ներկայացված է Նոր Զուղայում, որտեղ կան XVII դարի մի շարք ուշագրավ ճարտարապետական կոթողներ (Ս. Ամենափրկյան վանքը, Բեթղեհեմի եկեղեցին, Ս. Ստեփանոս, Ս. Մարգիս, Ս. Գևորգ, Ս. Աստվածածին, Ս. Մինաս և այլ եկեղեցիներ, հայ վաճառական-խոջաների ապարանքներ և այլն): XVII դարի հայ ճարտարապետական աչքի ընկնող հուշարձաններ կան նաև Շիրազ քաղաքում: Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում սփռված են հայ միջնադարյան ճարտարապետության այնպիսի գոհարներ, ինչպիսիք են Ս. Թադեսու, Առաքյալ վանքը (Թադեի վանքը), Ս. Ստեփանոս նախավկայի եկեղեցին, Ծործորի վանքը և այլն:

1950-1960-ական թվականներին Իրանի ճարտարապետական անդաստանում գործում էին մեծ թվով տաղանդաշատ հայ ճարտարապետներ: Ճարտարապետների այդ ավագ սերնդի մեջ աչքի էին ընկնում Պապիկ Թովմայանը, Հարիկ Թամրազյանը, Պոլ Աբգարը և շատ ուրիշներ: Ներկայումս իրանահայ ճարտարապետական միտքը ներկայացված է բազմաթիվ տաղանդաշատ ճարտարապետներով: ԻԻՀ-ում գործում է հայ ճարտարապետների և ճարտարագետների միությունը:

ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արհեստագործությունը Իրանի գեղարվեստական ավանդույթում ունի խորը պատմական արմատներ: Իրանում մեր ժամանակներում ևս պահպանվում են արհեստագործության ամենատարբեր բնագավառներ: Ընդ որում երկրի յուրաքանչյուր շրջան աչքի է ընկնում արհեստագործության այս կամ այն ճյուղի մեջ մասնագիտացմամբ: Սովորաբար արհեստավորները զբաղվում են լայն սպառման ապրանքների արտադրությամբ, որոնք դեռևս լայնորեն օգտագործվում են մարդկանց առօրյա կյանքում:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում առկա է արհեստների մեծ բազմազանություն. փայտի գեղարվեստական մշակում, փայտի վրա քանդակագործություն, մետաղամշակման հետ կապված արհեստի տարբեր տեսակներ, ոսկերչություն, արծաթագործություն, բրուտագործություն, կաշեգործություն և այլն: Առանձնակի լայն տարածում ունի գորգագործությունը, որը համարվում է իրանական քաղաքակրթության ամենահինագույն հայտնագործություններից մեկը: Իրանական ձեռագործ գորգերը ըստ էության հանդիսանում են արվեստի ստեղծագործություններ:

Իրանում թանգարանային գործը սկսել է արագորեն զարգանալ XX դարի 30-ական թվականներից հետո: Մինչ այդ, նշված բնագավառում հիմնական արգելք էր հանդիսանում Իրանում պեղումներ կատարելու գծով ֆրանսիական հնագիտական միսիայի բացառիկ իրավունքը և այդ պատճառով երկրի տարածքում համապատասխան մակարդակի թանգարանային ցուցանմունքների կազմակերպման անհնարինությունը: 1925 թ. ստեղծվում է Ազգային հուշարձանների ընկերությունը, իսկ քիչ ավելի ուշ՝ 1927 թ., ֆրանսիացիները զրկվում են երկրում պեղումներ կատարելու իրենց բացառիկ իրավունքից: Հենց այդ նույն ժամանակ կազմակերպվում է Հնագիտության գլխավոր վարչությունը, որն ընդլայնում է հնագիտական աշխատանքների մասշտաբները և արգելում է պատմության ու մշակույթի հուշարձանների դուրսբերումը երկրից: Դրանից հետո Իրանում բացվում են մի շարք թանգարաններ, այդ թվում նաև արդեն գոյություն ունեցող թանգարանների ու հավաքածուների հիմքի վրա:

Առավել աչքի ընկնող թանգարանները գտնվում են երկրի մայրաքաղաք Թեհրանում:

«Գոլեսթան» պետական թանգարանը Թեհրանում Իրանի ամենահին թանգարանն է: «Գոլեսթան» նշանակում է «վարդերի այգի»: Պալատի շինարարությունը սկսվել է Ղաջարների դինաստիայի առաջին թագավորի՝ Աղա Մոհամմադ շահի օրոք և ավարտվել է XIX դարի սկզբին Ֆաթի Ալի շահ Ղաջարի կողմից: Այն հանդիսացել է ղաջարական շահերի նստավայրը, իսկ հետագայում վեր է ածվել թանգարանի, որտեղ երբեմն անց էին կացվում պաշտոնական արարողություններ:

«Գոլեսթան» պալատի շենքը XIX դարի իրանական ճարտարապետության ամենաաչքի ընկնող ստեղծագործություններից մեկն է: Այն հայտնի է իր հիմնալի դահլիճներով, որոնք զարդարված են հայելիներով, քանդակներով, խճանկարով:

«Գոլեսթանում» հավաքված է XIX–XX դարի իրանական հայտնի նկարիչների և գծանկարիչների ստեղծագործությունների եզակի հավաքածուն: Այստեղ ներկայացված են նաև գորգերի, թագերի, հին սառը զենքեր, սաղավարտների, ոսկեզօծ զրահների, սերական, մշխենական, չինական և ճապոնական ճենապակու հիմնալի հավաքածուներ: Պալատում ցուցադրվում են նաև հազվագյուտ արևելյան մանրանկարիչների գործեր:

Թեհրանի Ազգագրական թանգարանը («Մուզեյե մարդում շենասի») բացվել է 1927 թ.: Թանգարանը այցելուններին ծանոթացնում է երկրի

ավանդույթներին, նրանում ապրող ժողովուրդների կենցաղին ու ապրելակերպին:

Թանգարանը հատկապես հայտնի է իր ազգագրական ցուցանմունքներով: Ցուցադրվում է Իրանի տարբեր ժողովուրդների ու ցեղերի զգեստների հարուստ հավաքածուն: Նշանակալից տեղ է հատկացված ժողովրդական ստեղծագործության նմուշների, ինչպես նաև տարբեր արհեստագործական արտադրանքներին: Առանձնակի տեղ է զբաղեցնում երաժշտական գործիքների հավաքածուն:

Թեհրանի արվեստների թանգարանը («Մուզեյե հոնարհայե մելլի») բացվել է 1930 թ.: Նրանում հավաքված են XX դ. իրանական նկարիչների՝ Հոսեյին Բեհզադի, Հաջի Թաջավիդիի, Հոսեյին Շեյխի, Ալի Քարիմիի և այլոց ստեղծագործությունները:

Թանգարանի ցուցանմունքների նշանակալից մասը կազմում են ազգային կերպարվեստի և կիրառական արվեստի ստեղծագործությունները: Դրանք մանրանկարչության, դրվագազարդի, մետաղի վրա փորագրության, գեղարվեստական գործվածքի, գորգերի, մետաքսի վրա նկարների հիմնալի նմուշներ են:

Թանգարանը հայտնի է նաև նրանով, որ այցելունները կարող են անմիջականորեն դիտել մանրանկարների, քանդակադրոշմների, դրվագազարդերի, ոսկերչական իրերի և այլնի ստեղծման աշխատանքները: Թանգարանի հատուկ արհեստանոցներում աշխատում են վարպետներ, որոնք իրենց ստեղծագործությունները ստեղծում են XV, XVI և XVII դարերին բնորոշ ավանդույթներով ու ոճով:

Հնագիտական թանգարան («Մուզեյե Իրանե բասթան»): Երկրում ամենախոշոր այդ թանգարանը բացվել է 1937 թ. նրա համար հատուկ կառուցված շենքում: Ներկայումս Հնագիտական թանգարանը կամ ինչպես այն անվանում են նաև «Հին Իրանի թանգարանը»՝ իր ցուցանմունքների թվով և հարստությամբ երկրում ամենահարուստ ու աչքի ընկնողն է: Ցուցանմունքներից ամենահները վերաբերում են մ.թ.ա. VI հազարամյակին:

Թանգարանի ցուցանմունքները տեղաբաշխված են ժամանակագրական և դինաստիական սկզբունքներով: Առաջին հարկում տեղադրված են այն ցուցանմունքները, որոնք հայտնաբերվել են Քերմանշահից, Մուզայի, Պերսեպոլիսի, Թեփե Սիլաբի, Թեփե Հեսարի, Հասանլուի և Լորեսթանի հնագիտական պեղումների ժամանակ: Դրանք վերաբերում են մինչպատմական շրջանից մինչև Սասանյանների կառավարման վերջը (մ.թ. VII դ.) ընդգրկող շրջանը: Այստեղ կարելի է տեսնել քարից և ոսկուց պատրաստված հնագույն իրեր: Սասանյանների դարաշրջանի ցուցանմունքներից կա-

րելի է հատուկ նշել արվեստի ստեղծագործությունները՝ որմնանկարները, մետաղյա իրերը և այլն:

Աքեմենյանների շրջանի հուշարձաններից մեծ արժեք են ներկայացնում Դարեհ Ա-ի հարթաքանդակը, Սուգացի գինվորի պատկերաքանդակը, ոսկյա և արծաթյա զարդեղենը, Պերսեպոլիսի պալատի խոյակները:

Պարթև արշակունիների շրջանի ցուցանմուշներից գիտական առումով ամենաարժեքավորը հանդիսանում է Բախթիարիում գտնված բրոնզաձուլ արձանը:

Թանգարանի երկրորդ հարկը հատկացված է իսլամական շրջանի Իրանի նյութական մշակույթի նմուշներին: Ուշադրություն են գրավում կավից, հախճապակուց պատրաստված և ջնարակված իրերը, դրամների հավաքածուն: Առավել աչքի են ընկնում կավե սկահակները, որոնք զարդարված են արաբական գրերով: Ուշագրավ են նաև սելջուկների շրջանի նյութական մշակույթը ներկայացնող ցուցանմուշները: Հատուկ դահլիճ է հատկացված այն իրերը ցուցադրելու համար, որոնք վերաբերում են Սեֆյանների կառավարման շրջանին (XVI-XVIII դդ.):

Թանգարանի վերջին բաժինը անվանում են «գանձերի դահլիճ»: Այստեղ ներկայացված են ոսկուց և արծաթից պատրաստված իրերը, մինչև իսլամական և իսլամական շրջանների մի շարք արժեքավոր գտածոներ, ինչպես օրինակ, Քսերքսեսի ոսկյա գավաթը, Աքեմենյանների դարաշրջանի ոսկյա եզրագարդերը, Սասանյան շրջանի ոսկյա և արծաթյա գավաթներ, մատուցարաններ և այլ բազմապիսի թանկարժեք ու հազվագյուտ իրեր:

Թեհրանի ապակու և կերամիկայի թանգարան («Արգինե մուզեում»): Թանգարանում գտնվում են ապակու և խեցեգործական իրերի հազվագյուտ նմուշներ, սկսած Աքեմենյանների ժամանակներից մինչև XIX դարը ներառյալ ընկած ժամանակաշրջանը: Թանգարանում ներկայացված են մ.թ.ա. Իրանից և նրա հարակից շրջաններից հայտնաբերված խեցուց, կավից, ապակուց և այլ նյութերից պատրաստված սպասք, կերամիկական սալիկներ, զարդեր և այլ իրեր:

Ժամանակակից արվեստների թանգարանը («Մուզեյե հոնար հայե մուսներ»):

Ռեզա Աբբասի թանգարան: Այստեղ կենտրոնացված են հարուստ ցուցանմուշներ նեոլիթի շրջանից սկսած մարերի (մեդացիներ), աքեմենյանների, պարթևների, սասանյանների, ներառյալ իսլամական շրջանի ցուցանմուշները:

Ջինվորական թանգարան: Այս թանգարանում ներկայացված են Աքեմենյան շրջանից մինչև 20-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանի զենքերի ու սպառազինության նմուշներ:

Գեղանկարչական արվեստի թանգարանը («Մուզեյե հոնարհայե թագիյին») սկսել է գործել 1961 թ. սկած: Ցուցանմուշները հիմնված են իրանական հայտնի կոլեկցիոներ Աբդուլա Ռահիմիի հավաքածուի վրա: Ժամանակակից Իրանի մշակույթի և արվեստի նախարարությունը ձեռք է բերել այդ հավաքածուն և ստեղծել է թանգարան երկրի գեղանկարչության մասսայականացման համար:

Ցուցանմուշները հիմնականում վերաբերում են Իրանի պատմության վերջին չորսհարյուր տարիներին և տեղաբաշխված են ութ դահլիճներում, որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է գեղանկարչական և կիրառական արվեստի բնագավառի ստեղծագործությունները: Այստեղ լայնորեն ներկայացվում են ժողովրդական կիրառական արվեստի այնպիսի ստեղծագործություններ, ինչպիսիք են դեկորատիվ վարագույրները, մետաքսյա և թավշյա կտորները, շալերը, իրանական էմալե (արծնապակի) դրվագազարդ իրերը, փորագրությունը պղնձի, արծաթի վրա, հայելիների շրջանակները, թանկարժեք իրերի համար տուփերը, սառը և տաք զենքերի նմուշները և այլն:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ֆիրմանների (իրամանագրերի) հարուստ հավաքածուն, հայտնի գեղագիտների ստեղծագործությունները, XX դարի իրանական խոշորագույն նկարիչ-մանրանկարիչ Հոսեյին Թահիր-զադե Բեհզադի աշխատանքները և այլն:

«Նեզարեսթան» թանգարանը կամ Իմամ Ռեզայի սրբավայրի թանգարանը բացվել է 1935 թ. Մեշհեդում: Նրա ցուցանմուշների մեծ մասը բաղկացած է արվեստի ստեղծագործություններից և տարբեր արժեքներից, որոնք սրբավայրին նվիրվել են շահերի, էմիրների և ազնվականության մյուս ներկայացուցիչների կողմից:

Մեշհեդի քաղաքային թանգարանն ունի իսլամական շրջանի արվեստի ստեղծագործությունների և հին ձեռագրերի ու մանրանկարների հետաքրքիր հավաքածու: Նրա ցուցանմուշներից առավել հայտնի ու արժեքավոր է Ղուրանների հավաքածուն, որոնց մեջ առանձնանում են հսկա չափերի Բայսանկյուրի և Բաբուրի Ղուրանները: Մեշհեդում է գտնվում նաև Նադիրշահի դամբարան-թանգարանը:

Իրանի գորգերի թանգարանը Թեհրանում իր տեսակի մեջ եզակի է աշխարհում: Նրանում ներկայացված գորգերը վերաբերում են տարբեր ժամանակաշրջանների՝ միջնադարից սկսած մինչև մեր օրերը: Ցուցա-

դրվում են Իրանի տարբեր շրջաններում, տարբեր ժողովուրդների կողմից արտադրված ձեռագործ գորգեր: Թանգարանի ցուցանմուշների մեջ իրենց տեղն են գրավում նաև իրանահայերի կողմից պատրաստված գորգերը:

Ոսկերչական իրերի թանգարան: Այս թանգարանը գտնվում է Թեհրանի «Բանքե մելլի» («Ազգային բանկ») շենքում: Դա ոսկերչական իրերի և ադամանդների հարուստ թանգարան է: Այնտեղ է գտնվում 182 կարատանոց «Դարյալ նուր» («Ծովային կրակ») կոչվող հանրահայտ ադամանդը, որը 18-րդ դարում Նադիր շահը որպես ռազմավար բերել էր Դելիից: Թանգարանում է գտնվում ոսկուց և այլ թանկարժեք մետաղներից պատրաստված խոշոր չափերի գլոբուս, որի վրա ծովերը, օվկիանոսները և լճերը ընդելուզված են ադամանդներով ու ալմաստներով, իսկ ցամաքը հազվագյուտ թանկարժեք քարերով: Թանգարանում ներկայացված են նաև տարբեր ժամանակների իրանական շահերին և բարձրաշխարհիկ ազնվականությանը պատկանող և բարձր գեղարվեստական արժեք ներկայացնող իրեր, թանկարժեք և հազվագյուտ ադամանդներ, ալմաստներ, թագավորական թագեր և այլն, ինչպես նաև իրանական ու այլազգի ոսկերիչների ստեղծագործություններ:

Թանգարաններ կան նաև Իրանի մյուս քաղաքներում: Սպահան, Շիրազ, Ղում, Թավրիզ, Ղազվին և այլն: Մի շարք այլ քաղաքներում կան նաև պատմաերկրագիտական թանգարաններ:

Բաց երկնքի տակ գտնվող թանգարան է Աքեմենյանների հին մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը, որտեղ գործում է նաև նշված շրջանին վերաբերող հարուստ թանգարան:

Իրանի ուշագրավ թանգարաններից է նաև **Նոր Զուղայի** թանգարանը, որը գտնվում է Նոր Զուղայի Ամենափրկչյան վանքին կից տարածքում: Այն հիմնադրվել է 1907 թ., իսկ 1931 թ. ձևավորվել է անվանի նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանի կողմից: Թանգարանում հավաքված են իրանահայ և եվրոպացի նկարիչների բազմաթիվ արժեքավոր ստեղծագործություններ (օրինակ՝ XV–XVI դարերի իտալացի նկարիչ Հաննիբալ Կարաչչիի «Հիսուսի հուղարկավորությունը» կտավը), արձանիկներ, քանդակագործական աշխատանքներ, հայկական ձեռագրերի հարուստ հավաքածու, իրանական շահերի ֆիլմաններ (հրամանագրեր), հնատիպ ու նոր գրքեր, պարբերական մամուլի հարուստ հավաքածուներ և այլն: Թանգարանում ցուցադրվում են Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցի աչքի ընկնող ստեղծագործություններ, հայ ասեղնագործության ընտիր նմուշներ, ազգային տարազներ, գորգեր, ազնիվ մետաղներից իրեր, հայկական և պարսկական հին դրամների նմուշներ, զարդանկարներ և այլն: Թանգարանում

պահվում են նաև նշանավոր հայերի անձնական իրեր ու հազվագյուտ դիմանկարներ: Թանգարանի ուշագրավ ցուցանմուշներից են այն փայտյա ինքնաշեն տառերն ու տպագրական մեքենան, որոնցով Խաչատուր Կեսարացին Իրանում տպագրել է առաջին գիրքը: Այդ բոլորը ներկայումս պահվում է 1970-ական թվականներին կառուցված նոր ու հարմարավետ թանգարանի շենքում:

ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԸ

Իրանում ժամանակակից գրադարանները հայտնվել են 1920–1930-ական թվականներին: Ներկայումս երկրի խոշոր գրադարանները վերահսկվում են կառավարական տարբեր հիմնարկությունների և առաջին հերթին Իսլամական մշակույթի և առաջնորդության նախարարության կողմից: Կարևոր նշանակություն է տրվում հանրամատչելի դպրոցական մասսայական գրադարանների, մանկական և գյուղական գրադարանների ու ընթերցասրահների ցանցի ընդլայնմանը:

Իրանի խոշորագույն գիտական գրադարանը «Ազգային գրադարան» է Թեհրանում, որը հիմնադրվել է 1937 թ.: Գրադարանն ունի մի քանի մասնաճյուղ տարբեր նահանգներում: Այն լայն պրոֆիլի գրադարան է: Բացի արևելյան և արևմտյան լեզուներով տպագիր գրականությունից, այդ գրադարանը հարուստ է իրանական ձեռագրերի ֆոնդերով, պարբերական հրատարակությունների հավաքածուներով: Գրադարանից օգտվելը անվճար է: Ազգային գրադարանը պարբերաբար հրատարակում է զանազան ուղեցույցներ, մատենագիտական տեղեկություններ և այլն: Կառուցվել է գրադարանի նոր մասնաշենք՝ 90 հազար քառ. մետր մակերեսով: Այն ունի 5 դահլիճ և ընթերցասրահներ՝ ըստ մասնագիտական գրականության:

Իրանական խորհրդարանը՝ մեջլիսը, ունի իր գրադարանը, որը հիմնադրվել է 1923 թ.: Նրանում առկա է ձեռագրերի հարուստ հավաքածու: Գրադարանը սպասարկում է ոչ միայն մեջլիսի անդամներին, այլև դրսի ընթերցողներին, ուստի և համարվում է լայն պրոֆիլի ազգային հանրային գրադարան:

Երկրում կան նաև բազմաթիվ համալսարանական գրադարաններ, որոնցից ամենահայտնին և իր ֆոնդերով առավել հարուստը Թեհրանի համալսարանի կենտրոնական գրադարանն է, որը նույնպես ունի ձեռագրերի հարուստ հավաքածու: Այն գրքափոխանակության մեջ է աշխարհի բազմաթիվ հայտնի գրադարանների հետ: Համալսարանական հարուստ

գրադարաններ կան նաև Թավրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Մեշհեդում և այլ համալսարանական քաղաքներում:

Թեհրանի խոշորագույն գրադարաններից մեկը Կենտրոնական գրադարանն է, որը կազմակերպվել է 1959 թ.: Գրականության հարստությամբ աչքի է ընկնում նաև Մեշհեդում Իմամ Ռեզայի սրբավայրի գրադարանը, որն Իրանի հնագույն գրադարաններից մեկն է: Կրոնական գրականությունից ու հարուստ ձեռագրական ֆոնդերից բացի, գրադարանում կա նաև մեծ թվով աշխարհիկ գրականություն պարսկերեն ու եվրոպական լեզուներով:

ՄԱՄՈՒԼԸ

Իրանում ժամանակակից տիպի մամուլի սկզբնավորումը վերաբերում է XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին: Իսլամական հեղափոխությունից հետո՝ 1979 թ. դեկտեմբերին, ընդունված սահմանադրության մեջ առկա է մամուլի վերաբերյալ հատուկ հոդված (24), որտեղ ասվում է. «մամուլը ազատ է գրելու ցանկացած հարցի մասին, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դրանք հակասում են իսլամի հիմքերին կամ հասարակական բարքերին»: Նշված հոդվածի ոգով 1984 թ. ընդունվեց մամուլի վերաբերյալ օրենք, որի պահանջով այն պարբերականները, որոնք այս կամ այն չափով «հակասում էին իսլամի հիմքերին», սկսեցին փակվել:

1984 թ. մամուլի վերաբերյալ օրենքի համաձայն՝ մամուլի, գրքերի, ցանկացած հրատարակության նկատմամբ հսկողությունը դրվում էր Իսլամական մշակույթի և առաջնորդության նախարարության (Էրշադ) վրա, որն իրականացնում է Պրոպագանդայի նախարարության գործառնությունները: Մամուլի հետ կապված հարցերը պետական մակարդակով լուծելու համար ստեղծված է հատուկ խորհուրդ: Նրա կազմի մեջ ընդգրկված են Իսլամական մշակույթի և առաջնորդության նախարարը կամ նրա ներկայացուցիչը, օրենսդրական և դատական իշխանությունների ներկայացուցիչները, մեկ համալսարանական պրոֆեսոր (նշանակում է Բարձրագույն կրթության նախարարը) և տպագիր հրատարակությունների խմբագիրների գիղիայի մեկ ներկայացուցիչ:

Բուն Իսլամական մշակույթի և առաջնորդության նախարարության մեջ մամուլի նկատմամբ հսկողությունը իրականացնում է մամուլի և հրատարակությունների գործերի գծով Գլխավոր վարչությունը: Թեև 1984 թ. օրենքով գրաքննությունը պաշտոնապես վերացված է, նշված վարչություն-

նը իրականացնում է նախնական հսկողություն թերթերի նյութերի տեղաբաշխման և նրանց մատուցման համամասնության նկատմամբ: Այլ կերպ ասած, նրա խնդիրն է տեղեկատվական հոսքի կարգավորումը և գրաքննության իրականացումը:

1994 թ. տվալներով ԻԻՀ-ում լույս էին տեսնում 439 պարբերականներ, որոնցից 343-ը՝ Թեհրանում, իսկ 94-ը՝ այլ քաղաքներում, այդ թվում՝ 26 օրաթերթեր, 94 շաբաթաթերթեր, 25 երեկոյան թերթեր, 154 ամսագրեր և այլն:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի թվաքանակն անցնում է հազարից: Սեյեդ Մոհամմադ Խաթամիի՝ ԻԻՀ նախագահ ընտրվելուց հետո լույս էին տեսնում անկախ թերթեր՝ «Խորդադ», «Նեշաթ», «Սոքեհ Էմրուզ», «Արիա», «Զան» և այլն, որոնց մի մասի հրատարակումն արգելվել է դատարանների կողմից:

Իրանական հրատարակությունների տիրաժների վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան:

Առաջատար թերթերը: Թեհրանում հրատարակվող և համազգային նշանակություն ունեցող օրաթերթերն են. «Քեյհան»-ը, որը հրատարակվում է 1941 թ. սկսած: Այս թերթը հրատարակող կորպորացիան լույս է ընծայում նաև անգլերեն լեզվով շաբաթաթերթ (1959 թվականից)՝ «Քեյհան ինթերնեյշնլը» վերնագրով: «Քեյհան հավախ» լույս է տեսնում 1950 թվականից և նախատեսված է երկրի սահմաններից դուրս ապրող իրանցիների համար:

«Էթեղաթ» թերթը լույս է տեսնում 1925 թվականից սկսած: Քաղաքական և գրական լրագիր է: Ունի մեծ հավելվածներ, այդ թվում քաղաքական, տնտեսական և գրական բովանդակությամբ, որոնք ուղարկվում են բաժանորդներին:

«Ռեսալաթ» կրոնական ֆոնդի կողմից հրատարակվող նույնանուն թերթը կանոնավոր լույս է տեսնում 1986 թ. հունվարից սկսած:

«Աբրար»-ը առավոտյան թողարկում է: Այն մինչև 1985 թ. հրատարակվում էր «Ազադեզան» անունով:

«Ջոմհուրիե Էսլամի» («Իսլամական հանրապետությունը») ևս առավոտյան թողարկում է: Սկսել է լույս ընծայվել 1979 թվականից սկսած, որպես նույն թվականին կազմակերպված Իսլամական Հանրապետական կուսակցության (ԻՀԿ) օրգան: 1987 թ. ԻՀԿ ցրումից հետո թերթը շարունակվում էր լույս ընծայվել այդ տարիներին կազմակերպված հրատարակչական խմբի կողմից: Տպագրվում է հիմնականում քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և տեղեկատվական բնույթի նյութեր:

Թեհրանում լույս տեսնող կարևորագույն թերթերից են նաև «Համ-շահրի»-ն, «Իրան»-ը, «Սալամ»-ը, «Էթեմադ»-ը, «Խորասան»-ը, «Շարդ»-ը, «Աֆթաբ»-ը և այլ պարբերականներ: Մնացած թերթերը լույս են տեսնում մեծ քաղաքներում և նահանգների վարչական կենտրոններում, ներառյալ նաև Շիրազը, Սպահանը, Մեշհեդը, Թավրիզը, Ռեշտը, Սարին և այլն:

Օտար լեզուներով հրատարակվող թերթերից առաջատարներ են հանդիսանում անգլերեն լեզվով «Թեհրան թայմս»-ը և «Քեյհան ինթեր-նեշնլըլ»: Երկու թերթերի տիրաժն էլ մեծ չէ (5-6 հազար):

Արաբերեն լեզվով լույս է տեսնում «Քեյհան» թերթը («Քեյհան ալ-Արաբի»): Այդ նույն թերթը հրատարակվում է նաև թուրքերեն («Քեյհան»), անգլերենով՝ «Իրան դեյլի», «Թեհրան թայմս», «Թեհրան ինթերնեշնլըլ», «Իրան նյուս», ինչպես նաև ֆրանսերենով:

Թեհրանում լույս է տեսնում նաև հայերեն «Ալիք» օրաթերթը:

Ամսագրերի կեսից ավելին հրատարակվում է պետական կազմա-կերպությունների կողմից: Լայն տարածում ունեն հետևյալ ամսագրերը. «Քեյհանէ բաչչեհա» («Քեյհան երեխաների համար»), «Դանեսթանիհա» («Գիտելիքներ»), «Քեյհանէ վարզեշի» («Սպորտային Քեյհան»), «Դոնյաէ վարզեզ» («Սպորտային աշխարհ»), «Ֆիլմ» (ունի անգլերեն լեզվով մի քանի էջ), «Սանաթէ համլոնադլ» («Տրանսպորտային ինդուստրիա»):

Կարևորագույն գրական-գեղարվեստական ամսագրեր են հանդի-սանում «Ադինա»-ն, «Դոնյաէ տոխանը»: Ռեշտում լույս է տեսնում գրական ամսագիր «Նադշէ դալամ»-ը: Բացի այդ, հրատարակվում են «Արմադան» գրական և պատմական ամսագիրը, «Այանդե» գրական-պատմական և գրական-քննադատական ամսագիրը, «Դանեշմանդ» գիտատեխնիկական հրատարակությունը, «Գոլ ադա» (երգիծական) ամսագիրը և այլն:

Անգլերեն լեզվով լույս է տեսնում «Iran Today» տնտեսական-քաղա-քական ամսագիրը:

Նշված թերթերից և ամսագրերից բացի, համեմատաբար մեծ տի-րաժներով լույս են տեսնում տարբեր կրոնական ու կրոնաքաղաքական խմբերի ու աստվածաբանական կենտրոնների հրատարակություններ:

Վտարանդիական թերթերից պետք է հիշատակել «Քեյհան» շաբա-թաթերթը, որը լույս է տեսնում Լոնդոնում:

Իրանում լույս են տեսնում նաև հայկական թերթեր և ամսագրեր (մանրամասն տե՛ս ստորև «Հայերն Իրանում» բաժնում): Իրանահայ մա-մուլն ունի հարուստ պատմություն: Այդ երկրում հայ մամուլի հրատարա-կությունը սկզբնավորվել է 1893 թվականից, երբ սկսեց լույս տեսնել հասա-

րակական, գրական, քաղաքական «Շավիղ» շաբաթաթերթը: Նրա գլխա-վոր խմբագիրներն են եղել Շեքսպիրի աշխատությունների տաղանդավոր թարգմանիչ, անվանի իրանահայ դիվանագետ Հովհաննես խան Մասեհ-յանը և գրող Վրթանես Փափագյանը: Իրանում մինչև օրս հրատարակվել է ավելի քան 80 անուն հայերեն պարբերական:

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՌԱԴԻՈՆ ԵՎ ՀԵՌՈՒՍՏԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԻԻՀ խոշորագույն լրատվական գործակալությունը IRNA-ն է («Խա-բար գոգարիէ Ջոմհուրիէ Էսլամի»), որն Իրանի պաշտոնական լրատվա-կան գործակալությունն է: Այն ստեղծվել է 1936 թ.: Գործակալությունը պարսկերեն և անգլերեն լեզուներով լուրեր է տրամադրում թերթերին և այլ լրատվամիջոցներին: Գործակալությունը թղթակցական կապեր ունի երկրի բոլոր նահանգներում և խոշոր քաղաքներում, ինչպես նաև իր մաս-նաճյուղերն ունի Լոնդոնում, Բոննում, Բեյրութում, Բաքվում, Անկարայում, Հռոմում, Փարիզում, Իսլամաբադում, Նյու-Դելիում և այլ քաղաքներում: Գործակալությունը պարսկերեն և անգլերեն լեզուներով հրատարակում է նորությունների բյուլետեն: Թեհրանում մի շարք օտարերկրյա լրատվական գործակալություններ «Ֆրանս պրես» (Ֆրանսիա), «Անզա» (Իտալիա), «Իտար Տասս» (Ռուսաստանի Դաշնություն), «Սինխուա» (Չինաստան), «Անատոլու» (Թուրքիա), «Կիոդո ցուսին» (Ճապոնիա) և այլն ունեն գրա-սենյակներ և թղթակցական կետեր:

Իրանական ռադիոն և հեռուստատեսությունը կոչվում է «Սեդա վա սիմայէ Ջոմհուրիէ Էսլամիյէ Իրան», (անգլերեն Islamic Republic of Iran Broadcasting - IRIB):

Այն հանդիսանում է իսլամական աշխարհում, Մերձավոր Արևելքում և Ասիայում խոշորագույն մեդիա կազմակերպություններից մեկը: Հիմ-նադրվել է Իսլամական հեղափոխությունից հետո:

Ռադիոն Իրանում հայտնվել է 1926 թ., երբ Իրանի շահնշահական պետության Փոստի, հեռագրի և հեռախոսի նախարարությունը սկսեց «Ռադիո Թեհրան» պարսկալեզու առաջին իրանական ռադիոկայանի կողմից ձայնասփռել հաղորդումներ: Իրանի առաջին հեռուստահաղորդու-մը եթեր է հեռարձակվել 1958 թ.: 1966 թ. հեռուստատեսությունն ազգայ-նացվել է: Իրանի Իսլամական Հանրապետության պետական ռադիո-հե-ռուստաընկերությունը (IRIB-ը) մենաշնորհացրել է Իրանում ռադիո և հե-

ռուստահեռարձակումը: Այն հանդիսանում է Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան հեռարձակման միության լիիրավ անդամ: IRIB-ի հիմնադիր և սեփականատեր է հանդիսանում Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, սակայն դեֆակտո կազմակերպությունը նրանից անկախ է: Այնուհանդերձ նրա ղեկավարին նշանակում է երկրի գերագույն առաջնորդը՝ րահբարը, IRIB մասնաճյուղեր և ներկայացուցչություններ ունի ավելի քան քսան երկրներում, ինչպիսիք են Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Բելգիան, Թուրքիան, Հնդկաստանը, Մալայզիան: IRIB-ի տարեկան ընդհանուր բյուջեն կազմում է մոտ մեկ միլիարդ ԱՄՆ դոլար: Նա ունի մոտ երեսուն համազգային և միջազգային հեռուստականալիներ, որոնք հեռարձակում են ոչ միայն Իրանի ողջ տարածքում, այլև ամբողջ աշխարհում:

IRIB-ի առավել խոշոր ռադիոկայաններն են «Ռադիո մելլին» («Ազգային ռադիո»), «Ռադիո Ղուրանը», «Ռադիո ֆարհանգը» («Մշակույթ»), «Ռադիո ջավանը» («Երիտասարդություն»), «Ռադիո վարզեշը» («Սպորտ»), «Ռադիո սեդայե Աշենանը», «Ռադիո մաարեֆը» («Գիտելիք»), «Ռադիո փայալը» («Ուղերձ»), «Ռադիո սալամաթը» («Առողջություն»), «Ռադիո թեջարաթը» («Բիզնես»), «Ռադիո Ալբորս»-ը, «Ռադիո գովթեգուն» («Շփում»), «Ռադիո հավան» («Եղանակ»), «Ռադիո նավան»-ը («Երաժշտություն»):

IRIB-ն ունի նաև տարածաշրջանային ռադիոկայաններ, որոնք ձայնասփռում են նահանգներում (օթաններում): Ամենախոշոր տարածաշրջանային ռադիոկայանը «Ռադիո Թեհրան»-ն է: Այն բացի պարսկերեն լեզվով հաղորդումներից ձայնասփռում է նաև հաղորդումներ բազմաթիվ եվրոպական և արևելյան լեզուներով, այդ թվում նաև հայերենով:

Իրանի մի շարք ռադիոկայանների կարելի է լսել գտնվելով Իրանի սահմաններից դուրս: Հաղորդումները տրվում են FM, կարճ, միջին և երկար ալիքներով:

IRIB-ը տարածաշրջանային հեռուստականալիներ ունի բոլոր օթաններում: Նրա որոշ տարածաշրջանային հեռուստականալիներ պարսկերեն լեզվով հաղորդումների հետ համատեղ հաղորդումներ են վարում նաև տվյալ օթանում տարածված լեզվով: Իրանական հեռուստատեսությունը ձայնասփռում է նաև ադրբեջաներեն, քրդերեն, արաբերեն, թուրքերեն լեզուներով:

Իրանն ունի խոշոր միջազգային ձայնասփռումների ցանց, որը կոչվում է «Փարս թուդեյ»: Այն մինչև 2016 թ. կոչվում էր «IRIB World Service»: «Փարս թուդեյը» հիմնականում տեղեկություններ է հաղորդում Իրանի և

հարևան երկրների նորությունների վերաբերյալ: Նա ունի իր առանձին ռադիոձայնասփռման ծառայություններն ու նորությունների սայթերը ավստերեն, անգլերեն, հայերեն, բենգալերեն, դարի, իվրիթ, ինդոնեզերեն, իսպաներեն, իտալերեն, գերմաներեն, ղազախերեն, չինարեն, պարսկերեն, պորտուգալերեն, փուշտու, ռուսերեն, սուախիլի, թաջիկերեն, թաիլեզերեն, թուրքերեն, ուզբեկերեն, ֆրանսերեն, հաուզա, հինդի և ճապոներեն լեզուներով:

Նախկինում գոյություն են ունեցել նաև ադրբեջաներեն, արաբերեն, բոսնիերեն, վրացերեն, ղրղզերեն, քրդերեն, թուրքմեններեն և ուրդու լեզվով ծառայություններ:

Իրանի ռադիոյի և հեռուստատեսության կազմակերպությունն ունի իր առանձին լրատվական գործակալությունը՝ «Վահեդե» մարքագիլի խաբար» անունով («Կենտրոնական լրատվական միավոր»): Այն գտնվում է գերագույն առաջնորդի (րահբար) անմիջական իրավասության ներքո:

ԻԻՀ-ում գործում են 46 հեռուստաստուդիա և 592 հեռուստահաղորդիչ կայան: Արբանյակային հեռուստատեսությունը թեև գաղափարական շահերից ելնելով արգելված էր, սակայն շրջանցելով այդ արգելքը ըստ էության բոլորն այն ունեն:

Արտասահմանի համար 24 ժամ հեռուստահաղորդումներ են կազմակերպում «Զամե ջամ», «Իրան թուդեյ» և մի քանի այլ կիսասանկալի հեռուստաընկերությունները, որոնք հիմնադրվել են 1997 թվականից հետո, ինչպես նաև «Մահար» հեռուստաընկերությունը:

ԶՐՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանը հնագույն քաղաքակրթության երկիր է: Միաժամանակ նրա տարածքը աչքի է ընկնում բնակլիմայական պայմանների մեծ բազմազանությամբ: Հետևաբար զբոսաշրջության համար այդ երկիրն ունի բավականաչափ մեծ հնարավորություններ:

Իրանի զբոսաշրջության ինդուստրիան լրջորեն տուժել էր 1980-1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ, սակայն հետագա տասնամյակների ընթացքում այն աստիճանաբար վերածնվեց: Արդեն 2003 թ. տրվել էին 300 հազար զբոսաշրջային վիզաներ, որոնց մեծ մասը հարևան իսլամական պետությունների ուխտագնացներին, որոնք ուխտագնացության էին մեկնում Մեշհեդ և Ղում: Հաջորդ տարի՝ 2004 թ., Իրան այցելեցին 1,7 միլիոն օտարերկրյա զբոսաշրջիկներ:

Եթե մուսուլմանների համար, հավանաբար, հիմնական հետաքրքրություն են ներկայացնում շիաների սրբազան վայրերը, ապա եվրոպացիներին գլխավորապես հետաքրքրում են հնագիտական պեղումները և Իրանի հնագույն հուշարձանները: 2004 թ. զբոսաշրջության ինդուստրիայի եկամուտները գերազանցեցին 2 միլիարդ դոլարը: Սակայն այնուամենայնիվ զբոսաշրջության զարգացմանը որոշակիորեն խոչընդոտում է ենթակառուցվածքների բնագավառում առկա թերությունները:

Զբոսաշրջությունից ստացվող բյուջեի եկամուտների ցուցանիշով Իրանը գտնվում է աշխարհում 68-րդ տեղում: Զբոսաշրջային գործի մեջ զբաղված է երկրի բնակչության 1,8%-ը: Կանխատեսումների համաձայն տնտեսության այդ ճյուղը հանդիսանում է երկրում առավել հեռանկարային. առաջիկայում սպասվում է նրա 10% աճ:

Իրանը հատկապես հեռանկարային է համարում զբոսաշրջային բնագավառի այսպիսի ճյուղը, ինչպիսին բժշկական զբոսաշրջությունն է: Համաշխարհային առողջապահության կազմակերպության հաշվարկները ցույց են տալիս, որ շտրիկի բժշկական ծառայությունների բարձր որակի և բուժման համար ցածր ծախսերի, լավ բժշկական ենթակառուցվածքի գոյության, Իրանը դառնում է բժշկական զբոսաշրջության օպտիմալ և գրավիչ տարբերակներից մեկը: Ներկայումս Իրանի շատ քաղաքներ իրենց ծառայություններն են մատուցում բժշկական զբոսաշրջիկներին: Այդպիսի քաղաքներից մեկը Շիրազն է: Այստեղ ամեն տարի բուժման համար տարբեր երկրներից գալիս են մի քանի հազար զբոսաշրջիկներ: Քաղաքում բժշկական զբոսաշրջության կազմակերպման և վերահսկողության բոլոր ծառայություններն իրականացնում է Շիրազի բժշկական գիտությունների համալսարանը:

ԻԻՀ զբոսաշրջության ծառայության օտարերկրյա զբոսաշրջիկների այցելության պարտադիր ծրագրի մեջ մտցված են թանգարաններ և այլ հիշարժան վայրեր: Օրինակ, Ապակու և խեցեգործության թանգարանը (Թեհրան), Գոլեսթան պալատը (Թեհրան), Իրանի ազգային գորգերի թանգարանը (Թեհրան), Արվեստների թանգարանը (Թեհրան), Արվեստների թանգարանը (Շիրազ), Աղբրեջան թանգարանը (Թավրիզ), Իրանի ազգային թանգարանը (Թեհրան), Նիավարանը (Թեհրան), Ռեզա Աբբասին (Թեհրան), Սաադաբադ պալատը (Թեհրան), Գեղեցիկ արվեստների Սաադաբադ պատկերասրահը (Թեհրան), Ժամանակակից արվեստների թանգարանը (Թեհրան) և այլն:

Թեհրանը զարգացած հյուրանոցային տնտեսություն ունեցող քաղաք է, որտեղ գտնվում են միջազգային չափանիշներով «Ազադի», «Էս-

թեղլալ», «Հոմա», «Լալե», «Էսփինազ», «Դեզֆուլ», «Մեշհեդ», «Մարլիկ», «Էվին», «Էնդելաբ», «Թեհրան բոգորգ», «Հովեյգե», «Ֆերդուսի», «Խալամ», «Ռուդաբի», «Իրան», «Իրանշահր», «Նադերի», «Քարվանսարա», «Ղոդա», «Փասաբգաթ», «Ջամ», «Մելալ», «Սեփեհր», «Աթլաս», «Էսքան», «Քոսար ինթերնեյշնլ հոթել», «Ֆիրուզե», «Հաֆեզ» և այլ հյուրանոցներ:

Հյուրանոցային զարգացած տնտեսություն գոյություն ունի նաև Իրանի բազմաթիվ մեծ ու փոքր քաղաքներում, զբոսաշրջային կենտրոններում և այլն:

Պետք է նշել սակայն, որ ԻԻՀ զբոսաշրջային ինդուստրիան այնուամենայնիվ չի կարողանում արձանագրել մեծ հաջողություններ: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ այդ երկիրը գտնվում է Արևմուտքի կողմից «զբոսաշրջային շրջափակման» մեջ:

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրանում առողջապահության համակարգի կազմակերպումը սկսվել է միայն XX դարի 30-ական թվականների սկզբներին: 1960-ական թվականների սկզբին կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց առողջապահական ծառայության համընդհանուր բարելավման ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվեց կիսառազմական «Առողջապահության կորպուս», որը բժշկական կադրերի 14-ամսյա պատրաստությունից հետո նրանց ուղարկում էր գյուղական շրջանները՝ առողջապահության ծառայության կազմակերպելու համար:

Ներկայումս ԻԻՀ-ում առկա է առողջապահության լայն ցանց, այդ թվում պետական և մասնավոր հիվանդանոցներ: Բացի այդ, մի շարք հիվանդանոցներ պատկանում են բարեգործական և զինվորական կազմակերպություններին:

Բժիշկների ընդհանուր թվի մոտ 50%-ը աշխատում է Թեհրանում: Գոյություն ունի բշկական ապահովագրության համակարգ: Կառավարությունը դեղորայքի համար հատկացնում է պետական դոտացիա, դրանով իսկ հնարավորություն ստեղծելով չունեցող խավերի համար մատչելի ձևով օգտվել դեղորայքից:

Երկրում գործող բարձրագույն բժշկական ուսումնական հաստատությունները ապահովում են բժշկական անձնակազմի գծով երկրի կարիքները: Նահանգներում կազմակերպվում են ֆելդշերական բժշկական

կետեր: Միջին և ստորին բժշկական անձնակազմի պատրաստումը իրագործվում է միջնակարգ բժշկական ուսումնական հաստատություններում:

Կառավարությունը ծրագրեր է ընդունել հիվանդությունների կանխարգելման, բնակչությանը հիգիենայի տարրական պայմանների հետ ծանոթացնելու, մանկական մահացության տոկոսի նվազեցման ուղղությամբ: Երկրի տարբեր քաղաքներում կազմակերպվում են նոր բժշկական առողջապահական կենտրոններ: Ավելացվում է հիվանդանոցային մահճակալների թիվը: Ջանքեր են գործադրվում բժշկական հիմնարկությունները ժամանակակից սարքավորումներով ապահովելու և դրանք մշտապես նորացնելու ուղղությամբ:

Մայրաքաղաքի բժշկական կենտրոններից շատերը հագեցված են ամենաարդիական հայրենական և արտասահմանյան արտադրության բժշկական սարքավորումներով ու գործիքներով: Երկրում կտրուկ միջոցներ են ձեռնարկվում թմրանյութերի օգտագործումը նվազեցնելու ուղղությամբ, այդ նպատակով երկրի տարբեր մասերում բացվելով նարկոլոգիական կենտրոններ:

ԻԻՀ առողջապահության նախարարությունը 1988 թվականից սկսած ՅՈՒՆԵՍԿ-ի հետ համատեղ ակտիվորեն իրականացնում է մանկական հիվանդությունների պրոֆիլակտիկայի ծրագիր: Այդ ծրագիրը տալիս է որոշակի դրական արդյունքներ: Իրանական առողջապահական համակարգը վերջին տարիների ընթացքում խոշոր հաջողություններ է արձանագրել երկրի մի շարք շրջաններում, մասնավորապես Միսթան և Բելուջիսթան, Ֆարս և Խուզիսթան նահանգներում մալարիայի դեմ պայքարում: Երկրում առանձին հիվանդությունների դեմ համընդհանուր պատվաստման գործը ևս գտնվում է պատշաճ մակարդակի վրա: Առողջապահական ծառայության մշտական ուշադրության կենտրոնում է գտնվում նաև երկրի գյուղական վայրերում ջրի որակի մշտական հսկողության տակ պահելը, մանավանդ որ շատ վայրերում բնակչությունը դեռ օգտվում է դանաթների ջրերից:

Առհասարակ այս բոլորի հետ միաժամանակ պետք է նշել, որ երկրի գյուղական բնակչության մի մասը դեռևս հնարավորություն չունի ստանալու կանոնավոր ու որակյալ բժշկական օգնություն: Որակյալ բուժումը շատերի համար անմատչելի է նախ բժշկական ծառայությունների բարձր գների պատճառով: Մոցիալական ապահովագրության համակարգի, ինչպես նաև Կարմիր մահիկի կազմակերպությանը պատկանող անվճար հիվանդանոցների ոչ մեծ թիվը հնարավորություն չի տալիս, որ չունևոր խա-

վերի ավելի խոշոր զանգվածներ օգտվեն անվճար բժշկական ծառայություններից:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, ԻԻՀ կառավարությունը լուրջ ուշադրություն է դարձնում նոր հիվանդանոցների կառուցմանը, բժշկական կադրերի պատրաստմանը, դեղորայքի և բժշկական սարքավորումների արտադրության գծով ձեռնարկությունների ցանցի ընդլայնմանը: ԻԻՀ-ն ունի դեղորայքի արտադրության գծով զարգացած արդյունաբերություն: Նա դեղորայք և բժշկական բազմապիսի սարքավորումներ է արտահանում տարածաշրջանի մի շարք երկրներ:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ (ՕՐԱՅՈՒՅՅՆԵՐԸ)

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում հիմնականում օգտագործվում են երեք օրացույցներ, արևային հիջրայի* (հիջրայե շամսի) իրանական օրացույց, լուսնային հիջրայի (հիջրայե դամարի) մահմեդական օրացույց և Գրիգորյան օրացույց: Մինչև 1925 թ. շահական արքունիքում տարածված էր նաև կենդանական ցիկլի լուսնային-արևային օրացույցը:

1925 թ. Իրանում ընդունվել է արևային տոմարը, որը փոխարինել է արաբական լուսնային տոմարին: 1987 թ. մարտի 24-ին Իրանի Իսլամական Հանրապետության մեջլիսը որոշում է ընդունել 1988 թ. մարտի 21-ից Իրանում պաշտոնապես գործածել միայն արևային հիջրայի թվարկությունը: Այդ հանգամանքը ամրագրված է ԻԻՀ սահմանադրության 2-րդ բաժնի 17-րդ հոդվածով, որտեղ ասվում է. Երկրի թվարկության պաշտոնական ելակետը իսլամի մարգարեի (թող Ալլահի բարեմաղթանքներն ու օրհնանքը հետևի նրան և նրա տոհմին) հիջրեթն է: Արժանահավատ են թե՛ հիջրեթի արեգակնային և թե՛ լուսնային տարիները, սակայն պետական կառավարական հիմնարկների աշխատանքային հիմքը հիջրեթի արեգակնային թվարկությունն է: Շաբաթվա պաշտոնական հանգստյան օրը ուրբաթն է:

Արևային հիջրայի պաշտոնական օրացույցը օգտագործվում է ԻԻՀ քաղաքացիական և պետական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Լուսնային հիջրայի օրացույցից առավելապես օգտվում է մահմեդական հոգևորականությունը: Գրիգորյան օրացույցը տարածված է գլխավորապես արևմտաեվրոպական լեզուներով հրատարակություններում:

* Հիջրայի թվարկությունն առաջացել է արաբերեն «հիջրայ» բառից, որը բառացիորեն նշանակում է գաղթ կամ տարագրություն: 622 թ. Մուհամմադ մարգարեն իր հետևորդների հետ միասին Մեքքա քաղաքից գաղթել է Մեդինա քաղաք: Այդ թվականից էլ սկսվում է հիջրայի տարեթիվը:

Ըստ արևային հիջրայի օրացույցի (Ֆարսիյե շամսի), Նոր տարին սկսվում է օրերի զարնանային հավասարեցման առաջին օրը (մարտի 21-ին): Հասարակ տարին ունի 365 օր, նահանջ տարին՝ 366: Տարին բաղկացած է 12 ամիսներից, առաջին վեց ամիսներն ունեն 31-ական օր, հետևյալ հինգ ամիսները՝ 30-ական օր և վերջին ամիսը հասարակ տարվա ընթացքում ունի 29 օր, իսկ նահանջ տարում՝ 30 օր: Տարին սկսվում է զարնանային գիշերահավասարման օրվանից: Ավելի հաճախ այդ օրը լինում է մարտի 21-ը կամ 22-ը:

Արևային հիջրայի ժամանակակից իրանական օրացույցի ամիսների անվանումը և օրերը հետևյալն է. Ֆարվարդին (մարտի 21-ից ապրիլի 20-ը), Օրդիբեհեշթ (ապրիլի 21-ից - մայիսի 21-ը), Խորդադ (մայիսի 22-ից - հունիսի 21-ը), Թիր (հունիսի 22-ից - հուլիսի 22-ը), Մորդադ (հուլիսի 23-ից - օգոստոսի 22-ը), Շահրիվար (օգոստոսի 23-ից - սեպտեմբերի 22-ը), Մեհր (սեպտեմբերի 23-ից - հոկտեմբերի 22-ը), Աբան (հոկտեմբերի 23-ից - նոյեմբերի 21-ը), Ազար (նոյեմբերի 22-ից - դեկտեմբերի 21-ը), Դեյ (դեկտեմբերի 22-ից - հունվարի 20-ը), Բահման (հունվարի 21-ից - փետրվարի 19-ը), Էսֆանդ (փետրվարի 20-ից - մարտի 20-ը):

Օրերի թիվը ամսվա ընթացքում		Օրերի թիվը տարվա սկզբից մինչև ամսվա վերջը
Ֆարվարդին	31	31
Օրդիբեհեշթ	31	62
Խորդադ	31	93
Թիր	31	124
Մորդադ	31	155
Շահրիվար	31	186
Մեհր	30	216
Աբան	30	246
Ազար	30	276
Դեյ	30	306
Բահման	30	336
Էսֆանդ	29 (30)	365 (366)

Արևային հիջրայի իրանական օրացույցի ամիսները բաղկացած են յոթօրյա շաբաթից, որը սկսվում է շաբաթ օրվանից: Շաբաթվա պաշտոնական ոչ աշխատանքային օրեր են համարվում հինգշաբթին և ուրբաթը:

Շաբաթվա օրերի անվանումը.

շաբաթ Շամբե

կիրակի	եք-շամբե
երկուշաբթի	դո-շամբե
երեքշաբթի	սե-շամբե
չորեքշաբթի	չահար-շամբե
հինգշաբթի	փանջ-շամբե
ուրբաթ	Ջումե

Որպեսզի իրանական արևային հիջրայի օրացույցի թվականը վերածվի Գրիգորյան օրացույցի թվականին, անհրաժեշտ է.

1. արևային հիջրայի օրացույցով տարիների թվին ավելացնել 621 կամ 622 (հունվարի 1-ից մինչև մարտի 21-ը՝ 622, իսկ մարտի 21-ից դեկտեմբերի 31-ը՝ 621 տարի):

2. Աղյուսակով որոշել թվականի (օրը և ամիսը) հերթական համարը՝ ըստ նշված արևային հիջրայի օրացույցի:

3. Պարզել, Գրիգորյան օրացույցով, որ ամսին և օրվան է պատկանում ըստ աղյուսակի գտնված հերթական թիվը: Դա էլ հենց կլինի որոնվող թիվը:

Որպեսզի Գրիգորյան օրացույցի թիվը փոխադրվի իրանական արևային հիջրայի օրացույցի համապատասխան թվին, անհրաժեշտ է.

1. Գրիգորյան օրացույցի տարիների թվից հանել 621 թիվը:

2. Որոշել Գրիգորյան օրացույցի թվականի հերթական համարը, այսինքն՝ ամիսը և ամսաթիվը:

3. Գտնված թվից (այսինքն՝ հերթական համարից) հանել այն օրերի թիվը, որոնք անցել են հունվարի 1-ից մինչև մարտի 21-ը (այսինքն՝ նահանջ տարում 79 կամ 80 օր):

4. Աղյուսակով որոշել որոնվող թվականի հերթական թիվը, որը համապատասխանում է ստացված մնացորդին:

Հիջրայի թվականը (Հ) մոտավոր ճշտությամբ Գրիգորյան տոմարով (Գ) արտահայտելու համար օգտագործվում է նաև հետևյալ բանաձևը՝ $G = \frac{H + 621}{4}$ (33):

Ինչպես նշվեց վերևում, արևային հիջրայի օրացույցից բացի Իրանում կիրառության մեջ է գտնվում նաև լուսնային հիջրայի օրացույցը, որն առավելապես օգտագործվում է մահմեդական հոգևորականության կողմից: Առհասարակ լուսնային օրացույցը լայնորեն տարածված է իսլամական աշխարհում: Լուսնային հիջրայի տարին 12 լուսնային ամիս է, միջինը՝ 354 օր: Այդ կերպով լուսնային տարեթիվը տարեկան 11 օր առաջ է ընկնում, որի հետևանքով մոտ 33 տարվա ընթացքում ստացվում է մեկ

տարվա տարբերություն: Ներկայումս այդ տարբերությունը հասնում է 40 տարվա:

Պարսկական գրականության և պատմության մեջ տարեթիվը մեծ մասամբ տրվում է «հիջրայե դամարի» («լուսնային հիջրա») թվարկությամբ, որը քրիստոնեական (Գրիգորյան) տոմարի վերածելը այնքան էլ պարզ ու հեշտ գործ չէ: Սովորաբար օգտագործվում են հատուկ բանաձևեր:

Որպեսզի ամսաթիվը մեր թվարկությունից փոխադրվի լուսնային հիջրեթի, պետք է օգտվել հետևյալ բանաձևից.

$$\zeta = S - 622 + \frac{S - 622}{32}$$

Որտեղ S-ն Գրիգորյան թվարկության տարին է, իսկ ζ -ն՝ լուսնային հիջրեթինը: Այս բանաձևից օգտվելու դեպքում պետք է հիշել, որ լուսնային հիջրեթի ամիսները կարող են ընկնել հաջորդ տարվան:

Իսկ որպեսզի իրանական լուսնային հիջրեթի տարեթիվը մոտավոր ձևով փոխադրվի Գրիգորյան օրացույցի, կարելի է օգտվել հետևյալ բանաձևից.

$$S = \zeta - \frac{\zeta}{33} + 622$$

Ներկայումս բոլոր մահմեդական տոները և սգո օրերը ԻԻՀ-ում նշվում են լուսնային հիջրայի օրացույցով: Այդ օրացույցով են հաճախ որոշվում նաև այն իրադարձությունները, որոնք կապված են անցյալում մահմեդական երկրների և կազմակերպությունների գործունեության հետ: Պարսկական միջնադարյան պատմագրության մեջ ևս թվականները նշվում են ըստ այդ օրացույցի:

Հարկ է նշել, որ Օմար Խալիֆայի օրոք (634-644 թթ.) հիջրայի տարին (այսինքն՝ իսլամի հիմնադիր Մուհամմադի գաղթի թվականը՝ 622 թ. Մեքքայից Ցաարիբ (Մադինա) դարձավ մահմեդական թվարկության սկիզբը:

Այսպիսով, հիջրան ընկած է լուսնային օրացույցի հիմքում: Ընդ որում, իրանական լուսնային հիջրան մասնակիորեն տարբերվում է արաբական լուսնային հիջրայից: Արաբական լուսնային հիջրայում սահմանված է երեսուն տարվա ցիկլերում նահանջ տարիների խստիվ հերթականություն: Յուրաքանչյուր ցիկլում 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29 տարիները հանդիսանում են նահանջ տարիներ: Բացի այդ, բոլոր կենտ ամիսներն ունեն 30-ական օր, իսկ զույգ ամիսները՝ 29 օր, նահանջ տարիներին վերջին զույգ ամիսը ունի 30 օր: Իրանական լուսնային հիջրայում նահանջ տարիների սահմանման և ամիսների մեջ օրերի քանակի հերթականու-

թյան այդ կարգից հրաժարվել են: Միննույն ամիսը տարբեր տարիներին կարող է ունենալ և՛ 29, և՛ 30 օր: Իրանական լուսնային հիջրայի երեսնամյա ցիկլերում նահանջ տարիների հերթականությունը կայուն ու մշտական չէ և առանձին ցիկլների համար որոշվում է առանձին: Լուսնային հիջրայի օրացույցով տարին ունի 12 ամիս մեկընդմեջ 30 և 29 օրով: Տարին սկսվում է մուհարամ ամսի 1-ից: Ամիսների անվանումներն են.

առաջին ամիսը - մուհարրամ

երկրորդ ամիսը - սաֆար

երրորդ ամիսը - ռաբի ուլ-ավվալ

չորրորդ ամիսը - ռաբի -ուլ-ախիր (կամ ռաբի - ուլ-սանի)

հինգերորդ ամիսը - ջումադ-ուլ-ավվալ

վեցերորդ ամիսը - ջումադ-ուլ-ախիր

յոթերորդ ամիսը - ռաջաբ

ույթերորդ ամիսը - շաաբան

իններորդ ամիսը - ռամադան

տասներորդ ամիսը - շավվալ

տասնմեկերորդ ամիսը - զուլ-քաադա

տասներկուերորդ ամիսը - զուլ-հիջջա:

Քանի որ լուսինը շարժվում է չափազանց բարդ հետագծով, ուստի աստղաբաշխական նորալուսինը ոչ միշտ է նշանակում հիջրայի ամիսներից որևէ մեկի սկիզբը:

Երեք տարվա ընթացքում լուսնի սինոդիկ պտույտից լուսնային հիջրայի հետ մնալու պատճառով կուտակվում են «ավելորդ» օրեր, որոնք գումարվում են այսպես կոչված արտակարգ տարիների վերջին ամսին, որոնք համապատասխանում են մեր դարաշրջանի նահանջ տարիներին: 33 լուսնային տարիները համապատասխանում են 32 արևային տարիներին:

Ինչպե՞ս է որոշվում լուսնային ամսի սկիզբը. Մուսուլմանական որոշ երկրներում այդ հարցը որոշում են տվյալ վայրում լուսնի երևալու սկզբունքով, ամսվա սկիզբը պետք է համարվի այն օրը, երբ նորալուսնից հետո նորաբաց լուսնի մանգաղը նշմարելի է դառնում արևի մայրամուտից հետո: Իսկ մի շարք մուսուլմանական երկրներում վերոհիշյալ հարցը վճռվում է հեղինակավոր անձանց վկայությամբ:

Իրանական օրացույցը և Գրիգորյան օրացույցը

Իրանական տարին	1375	1380	1385	1390	1391	1392	1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403
Քրիստոնեական տարին	1996-1997	2001-2002	2006-2007	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022	2022-2023	2023-2024

ԻՐԱՆԻ ՏՈՆԱՅՈՒՅՑԸ

Ինչպես բոլոր կրոններում, իսլամի մեջ ևս գոյություն ունեն բազմաթիվ տոներ, որոնք հանդիսանում են մուսուլմանական կուլտի կարևոր բաղկացուցիչ մասերը: Մուսուլմանական տոները նշվում են մեծ մասամբ ըստ լուսնային օրացույցի, ուստի ամեն տարի դրանք տեղաշարժի են ենթարկվում: Լուսնային օրացույցի հաշվարկը տարվում է 622 թ. հուլիսի 15-ի օրվանից, երբ ըստ ավանդության, Մուհամմադ մարգարեն Մեքքայից տեղափոխվեց Մադինա:

Շիա մահմեդականների կրոնական տոների մեծամասնությունը վերաբերում է համախալամական տոների թվին: Սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք տոնվում են միայն շիաների կողմից: ԻԻՀ պետական, կրոնական և սգո օրերը նշելիս բոլոր մասնավոր և պետական հիմնարկությունները փակվում են:

Շիաների հիմնական կրոնական տոները հետևյալներն են. ռաբի ալ-ավվալի 17-ը՝ Մուհամմադ մարգարեի ծննդյան օրը, ռաջաբի 27-ը՝ Մուհամմադի հանդես գալու օրը իր մարգարեական առաքելությամբ, ռաջաբ ամսի 13-ը՝ իմամ Ալիի ծննդյան օրը, շաբան ամսի 3-ը՝ իմամ Հոսեյնի ծննդյան օրը, շաբան ամսի 15-ը՝ 12-րդ իմամ Մահդիի ծննդյան օրը, շավվալ ամսի 1-ը՝ Էյդե Ֆիթր (Ֆիթր տոնը), զոհաբերության օր հոգուտ ընչազուրկների կամ նվիրատվություններ անելու օր, զու-ալ-դաադա ամսի 11-ը՝ իմամ Ռեզայի ծննդյան օրը, զու-ալ-հիջջայի 10-ը՝ զոհաբերության (զոհ մատուցելու) տոնը:

Էյդե դորբանի, զու-ալ-հիջջայի 18-ը՝ Ղադիբքում տոնը, ի նշանավորումն այն օրվա, երբ նույն անունով վայրում, ըստ ավանդության, Մուհամմադ մարգարեն իր ժառանգորդ անվանեց Ալիին (Ալի իբն Աբու Թալիբին), Մոհարրամ ամսի 9-ին իմամ Հոսեյնի նահատակության

նախորդ օրը, մոհարրամ ամսի 10-ին՝ իմամ Հոսեյնի նահատակության օրը Քարբալայի մոտ, սաֆար ամսի 20-ին՝ իմամ Հոսեյնի մահվան քառասունքը, սաֆար ամսի 28-ին՝ Մուհամմադ մարգարեի մահվան օրը և նահատակություն հազրաթ իմամ Հասանի, ռամադան ամսի 19-ը՝ հազրաթ Ալիի վիրավորվելու օրը, ռամադան ամսի 21-ը՝ նահատակություն հազրաթ Ալիի, ռամադան ամսի 1-ը՝ ծոմապահության ամսվա սկիզբը, շավվալ ամսի 1-ը՝ նահատակություն հազրաթ իմամ Ջաֆար Մադեդի:

Բացի նշված սգո օրերից ու տոներից կան նաև բազմաթիվ այլ տոներ ու սգո օրեր:

Իրանցիները մեծ հանդիսավորությամբ են նշում մի շարք տոներ հատկապես Նովրուզը (բառացի նոր օր): Դա նրանց նոր տարին է: Նովրուզը իրանցիների հնագույն տոներից է: Ըստ արեգակնային օրացույցի, այն սկսվում է ֆարվարդին ամսվա 1-ից (մարտի 21-ից)՝ զարնանային գիշերահավասարի օրը: Եթե տարին նահանջ տարի է, մարտի 22-ին:

Ժամանակակից պարսկալեզու երկրներում՝ Իրանում, Աֆղանստանում և Թաջիկստանում նովրուզը համարվում է պաշտոնական տոն: ԻԻՀ-ում այն ազգային տոն է: Տոնակատարության նախապատրաստումը սկսվում է անցնող վերջին չորեքշաբթի օրվանից, որը կոչվում է «չհարշամբեյե ախար» (վերջին չորեքշաբթի) և շարունակվում է մինչև նոր տարվա 13-րդ օրը: Այդ օրը իրանցիները տանը մնալը համարում են վատ նշան և ձգտում են այն անցկացնել բնության գրկում՝ սեղանների շուրջը: Այդ արարողությունը կոչվում է «սիզդահ-բեդար» (տասներեքի վանում): Նովրուզի օրերը աշխատանքային չեն: Նովրուզը իրանական ժողովուրդը նշում է մեծ շուքով, հանդիսավորությամբ ու բերկրանքով:

ԻԻՀ-ում կարևորագույն տոներից է նաև Ռամադանը: Այն հանդիսանում է մահմեդական լուսնային օրացույցի իններորդ ամիսը: Ռամադանը իսլամի հինգ հիմնասյուներից մեկն է, երբ մահմեդականները մեկ ամիս շարունակ պետք է պաս պահեն՝ ձեռնպահ մնալով արևածագից մինչև արևամուտ սնվելուց, ջուր խմելուց և աշխարհիկ հաճույքներից օգտվելուց: Մսվել կարելի է արևամուտի՝ Մադրիբի նամագից մինչև արևածագի ֆաջրի նամագն ընկած ժամանակահատվածում: Պասը անվանում են ռամադան (ռամազան) ինչպես և ամիսը: Թյուրքական լեզուներում այն անվանվում է ուրազա: Ռամադան ամսվա ընթացքում արգելվում է ցերեկային ժամերին սնվելը, ջուր խմելը, ծխելը: Պասից ազատված են հոգեկան հիվանդները և մինչև սեռական հասունության չհասած երեխաները: Հիվանդները, ճամփորդները, հղի կանայք, կերակրող մայրերը նույնպես կարող են պաս չպահել, սակայն որպես թողություն պետք է կերակրեն ա-

ղբատներին: Ինքնական պատից հրաժարվողը պետք է հետագայում այն անպայման փոխհատուցի: Անհնարին լինելու դեպքում մահմեդականը պետք է բարեգործություն անի: Ռամադան ամսվա ավարտին տեղի է ունենում զոհաբերության արարողությունը՝ Էդե դորբանը, թյուրքերեն - «ուրազա(օրազա) բայրամ»:

Մահմեդականների լուսնային օրացույցը 11 օրով կարճ է Գրիգորյան օրացույցից, ուստի ամեն տարի ռամադան ամսվա սկիզբը 11 օրով հետ է ընկնում սովորական օրացույցով հաշվելիս:

Իդ-ալ-Ահդա ալ Մուբարաքը (իրանցիների մոտ Իդ-ալ քաբիր, թյուրքերի մոտ Կուրբան բայրամ) զոհաբերության տոնը կոչվում է նաև Մեծ տոն: Ինչպես և Էդե ֆեթրը նշվում է երեք օրվա ընթացքում: Զոհաբերության խորհուրդը կապվում է իսլամի մեջ փոխակերպված Աբրահամ մարգարեի մասին բիբլիական լեգենդի հետ:

ԻԻՀ-ում ընդունված են նաև մի շարք հիմնական ազգային տոներ, դրանք են. Ֆարվարդին ամսի 1-ից - 4-ը (մարտի 21-ից 24-ը) - Նովրուզ: Հոկտեմբերի 1-ին - իմամ Խոմեյնիի ծննդյան օր, 20 մարտի՝ նավթի ազգայնացման օր, 11 փետրվարի՝ Իսլամական հեղափոխության հաղթանակի օր, ֆարվարդին ամսի 12-ը (ապրիլի 1-ը) ԻԻՀ հռչակման օր, ֆարվարդին ամսի 13-ը (ապրիլի 2-ը) - «սիզդահ բեդար», նոր տարվա 13-րդ օրը, խորդադ ամսի 14-ը (հունիսի 4-ը) - 1989 թ. ԻԻՀ հիմնադիր իմամ Խոմեյնիի մահվան օրը, խորդադ ամսի 15-ը (հունիսի 5-ը) - 1963 թ. Ժողովրդական ընդվզման օր, որին հետևեց իմամ Խոմեյնիի ձերբակալությունը, շահրիվար ամսի 17-ը (սեպտեմբերի 8-ը) - հեղափոխության նահատակների օրը:

Բացի վերը նշված տոներից ու սգո օրերից ԻԻՀ տոնացույցում կան նաև երկրորդական նշանակության մի շարք տոներ, որոնք որպես կանոն աշխատանքային օրեր են:

ՀԱՅԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ

Իրանի հայ համայնքը Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հնագույն, ավանդական և ամենախոշոր ու աչքի ընկնող համայնքներից է: Աշխարհասփյուռ հայ գաղթոջախների մեջ այն բացառիկ է առաջին հերթին նրանով, որ դարերի ընթացքում անխզելի ու սերտ կապերով կապված է եղել Մայր Հայրենիքի, հատկապես նրա արևելյան հատվածի հետ: Անշուշտ դա պայմանավորված է աշխարհագրական այն իրողությամբ, որ Իրանը հանդիսացել է պատմական Հայաստանի անմիջական

սահմանակից երկիր և երկու հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և իրանցիների միջև շփումները կրել են անընդմեջ ու մշտական բնույթ:

Իրանահայ համայնքի բացառիկությունը կայանում է նաև նրանում, որ եթե Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների հայ համայնքները հիմնականում ձևավորվել կամ վերակազմավորվել են նոր և նորագույն ժամանակներում, հատկապես հայոց ցեղասպանությունից և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից հետո, Իրանի հայ համայնքը գոյություն է ունեցել խորը հնությունից սկսած, աչքի ընկնելով որպես կատարելապես ձևավորված ու հաստատուն համայնք: Ուստի անվարան կարելի է ասել, որ այն իրավունք ունի կոչվելու Սփյուռքի մայր համայնք:

Անժխտելի իրադրություն է, որ ուշ միջնադարում իրանահայ համայնքը հայ ժողովրդի կյանքում ունեցել է պատմական առաքելություն: Երբ XVII դարի հենց արշալույսին իրանական շահ Աբաս Ա-ն Արևելյան Հայաստանի, մասամբ նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք երկրամասերից ավելի քան հինգ հարյուր հազար հայերի բռնի տարագրեց Իրան՝ ամբողջովին հայաթափ անելով Հայաստանի արևելյան հատվածը, Իրանում կուտակվեց հայ բնակչության հսկայական զանգված՝ ձևավորելով կոտ կառույցներ ունեցող մի համայնք, որն իր կազմակերպվածությամբ ու հայ ժողովրդի կյանքում խաղացած դերով թերևս բացառիկ է ողջ մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Հայության այդ աննախադեպ բռնագաղթը իր անցնելի դրոշմն է թողել հայ ժողովրդի ողջ հետագա պատմական ճակատագրի վրա: Այդ եղերական իրադարձությունից հետո հետագա երկու հարյուրամյակների ընթացքում Արևելյան Հայաստանում բազմացել ու արմատներ էին նետել թյուրքալեզու և իրանալեզու բազմաթիվ վաչկատուն ու կիսաքոչվոր ցեղերը: Հայաստանի արևելյան հատվածի կենսունակությանը հասցվել էր մեծագույն հարված, արհեստականորեն կասեցնելով նրա զարգացումը: Ընդհատվել էր հայրենի հողի վրա հայ ժողովրդի համախմբման ու կոնսոլիդացման գործընթացը: Նման պայմաններում, երբ բուն Հայաստանում տիրապետող էր համատարած ավերը, տնտեսական քայքայումն ու մտավոր աղքատացումը, Իրանի հայ գաղթօջախները և նրանց մեջ առաջին հերթին Նոր Զուղան դարձան տնտեսական ծաղկման, մշակութային վերելքի և մտավոր վերածության կղզյակներ: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ Նոր Զուղայի գաղթօջախը եղել է համայն հայության կյանքի ուղենիշ աստղը, նա է տոն ու ընթացք տվել համահայկական նշանակություն ունեցող գրեթե բոլոր երևույթներին:

Իրանահայ համայնքի բացառիկությունը նաև այն է, որ այն իր գոյությամբ ծնունդ է տվել մի շարք հայ նոր գաղութների ու գաղթօջախների: Հանրահայտ իրողություն է, որ XVII–XVIII դարերում Հնդկաստանում, Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի մի շարք երկրներում ձևավորված հայ համայնքները ըստ էության հանդիսացել են իրանահայ գաղթօջախների, մասնավորապես Նոր Զուղայի շարունակությունը: Այդ գաղութներն ու գաղթօջախները կյանքի են կոչվել միջազգային առևտրով զբաղվող հայ վաճառականների կողմից, որոնց հիմնադրած առևտրական կայանների հիմքի վրա նշված երկրներում ծնունդ են առել մեծ ու փոքր հայ գաղութներ ու գաղթօջախներ:

Սփյուռքի մնացած բոլոր գաղթօջախների հետ համեմատած իրանահայ համայնքն ունի տարբերակիչ մեկ այլ հատկանիշ ևս, և դա այն է, որ այդ համայնքի գործածական լեզուն արևելահայերենն է, որը հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության պետական պաշտոնական լեզուն: Բացի այդ, նշված համայնքի բնակչության հոգեկերտվածքը, աշխարհըմբռնումը և մտածելակերպի շատ առանձնահատկություններ ևս հար և նման են արևելահայության նույնատիպ հատկանիշներին: Դարերի ընթացքում ապրելով բուն հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ Իրանի հայ համայնքը հանդիսացել է արևելահայ լեզվի, մշակույթի և հարուստ ավանդույթների պահպանման, զարգացման ու հարստացման բացառիկ կարևոր օջախներից մեկը:

Իրանահայ համայնքի բացառիկ կարևոր դերը հայ ժողովրդի կյանքում չի սահմանափակվում նշված իրողություններով: Օրինակ, չափազանց մեծ է եղել այդ համայնքի դերը բնագաղթի հետևանքով հայաթափ եղած Արևելյան Հայաստանում հայահավաքի և հայության համախմբման ու կոնսոլիդացման գործում: 1828 թ. ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի հետևանքով կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով բուն Իրանի տարածքում ապրող հայությանը իրավունք տվեց ցանկության դեպքում, իրենց ընտանիքներով վերադառնալ նախնիների բնօրրանը՝ Արևելյան Հայաստան: Ըստ այնմ, սկսվեց հայ բնակչության զանգվածային ներգաղթ հայրենիք, որի հետևանքով երևանի և Նախիջևանի նահանգներ տեղափոխվեցին շուրջ 45 հազար հայ բնակչություն: Նրանց մեծ մասը դիմեց այդ քայլին, քանի որ նրանց մեջ դարերի ընթացքում չէր մտել հայրենիքի կարոտը:

1828–1830 թվականներին տեղի ունեցած իրանահայության գաղթը նշանավոր է նրանով, որ դա հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին ներգաղթն էր ու ըստ էության առաջին հայահավաքը, որը կոչված էր նոր

շունչ ու կենսականություն հաղորդել Մայր Հայրենիքի արևելյան հատվածին: Հետագայում շնորհիվ այդ ներգաղթի, ինչպես նաև ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով 1829 թ. կնքված Ադրիանապոլսի պայմանագրի համապատասխան դրույթի, որով արևմտահայերին նույնպես արտոնվում էր ներգաղթել Ռուսաստանի հսկողության տակ անցած տարածքներ, այդ թվում նաև Արևելյան Հայաստան, Հայաստանի արևելյան հատվածը դարձավ հայ ժողովրդի քաղաքական համախմբման օջախ: Հետագայում նաև այդ ներգաղթած արևելահայերի և արևմտահայերի սերունդների հերոսական ջանքերի շնորհիվ էր, որ ծնունդ առավ 600 տարի առաջ կորսված հայոց պետականությունը՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունը:

Իրանահայ համայնքը մեր ժողովրդի անբալկտելի մասն է կազմում: Այդ համայնքի գոյությունը վառ վկայությունն է այն իրողության, որ իրենց պատմական զարգացման ճանապարհին հաղորդակից լինելով տարբեր ժողովուրդների հետ և ճակատագրի ու պատմական զանազան վայրիվերումների ու արհավիրքների բերումով հարկադրված լինելով ապրել հայրենիքից հեռու և մոտ օտար երկրներում, հայերը մշտապես պայքարել են իրենց ազգային դիմագիծն ու ինքնությունը անաղարտ պահպանելու համար: Ավելին, դրսևորելով ճկունություն, բնածին աշխատասիրություն ու նվիրվածություն իրենց լեզվին, կրոնին և դարավոր ավանդույթներին, հայերը միաժամանակ հախոտն թափով մասնակցել են գաղափարների խաչաձևման, հոգևոր-մշակութային արժեքների կերտման և քաղաքակրթությունների մշակման գործին: Հիրավի, աշխարհասփյուռ հայությունը իրեն հյուրընկալած և ասպնջական վերաբերմունք դրսևորած ոչ մի երկրում երբեք չի հանդիսացել տվյալ երկրի պատմական զարգացման պասիվ և կրավորական դիտորդ: Նրան միշտ բնորոշ են եղել հարաշարժությունը, ստեղծագործ ոգին, բնական ձգտումը դեպի լույսն ու առաջադիմությունը: Իզուր չէ, որ նույնիսկ օտարները հայ ժողովրդին համարել են Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի քաղաքակրթությունների շարժիչը: Չափազանց մեծ է եղել նաև իրանահայության դերը Իրանի արդիականացման ու եվրոպականացման գործում: Անկասկած դրանում իրենց որոշակի լույսն են ներդրել նաև պարսկական պետական, հասարակական-քաղաքական և զինվորական ծառայության մեջ գտնված հայ բազմաթիվ գործիչներ, որոնց մի մասը իրերի բերումով դավանափոխ լինելով և ընդունելով իսլամը, անմիջական մասնակցություն չի ունեցել իրանահայերի համայնքային կյանքին: Սակայն չի կարելի այդ գործիչներին կտրել մեր պատմությունից, առավել ևս, որ նրանցից շատերը զուրկ չեն եղել ազգային զգացումից և

փորձել են պահպանել իրենց ազգային դիմագիծն ու նկարագիրը և - օգտակար լինել սեփական ժողովրդին:

Իրանահայությունը միշտ էլ հանդես է եկել որպես իր միջավայրի քաղաքակրթության զարգացմանը նպաստող ուժ: Ժամանակակից պարսիկ պատմաբան Խոսրով Չաքերին հատուկ շեշտում է այն իրողությունը, որ հայերն Իրանում թեև մահմեդական բնակչության ծովում կազմում էին չնչին փոքրամասնություն, սակայն չնայած դրան, անչափ մեծ ավանդ, դերակատարություն ու ներդրում են ունեցել Իրանի հասարակական զարգացման, մշակութային առաջընթացի և առհասարակ ինտելեկտուալ ու քաղաքական կյանքի բնագավառում: Առաջին հայացքից այդ անհասկանալի երևույթը պարսիկ հետազոտողը անվանում է արտաոռոց և պարադոքսային: Սակայն ընդհանուր գծերով հենց ինքն էլ ցույց է տալիս, որ դրա մեջ ոչ մի արտաոռոց բան չկա, որ իսկապես բացառիկ մեծ է հայերի դերը Իրանում ժամանակակից եվրոպական քաղաքական ու սոցիալական գաղափարների ու դոկտրինների տարածման, եվրոպական քաղաքակրթության ձեռքբերումները և տեխնոլոգիական նվաճումները Իրանի հողում արմատավորելու, գիտությունն ու մշակույթը զարգացնելու, իրանական քաղաքական կուլտուրայի ձևավորմանը նպաստելու գործում և այլն: Չաքերին գտնում է, որ իրանահայության ներգրավածության մասշտաբները Իրանի քաղաքական կյանքում ուղղակի զարմանք են առաջացնում: Ընդ որում, անկախ նրանից, թե այդ հայերը ծնվել են բուն Իրանում, թե նրա սահմաններից դուրս:

Չաքերին նաև վճռականորեն մերժում է ավանդապաշտ գաղափարներով տարված իրանցիներին, իր իսկ արտահայտությամբ «պարսկա-խալմական մտավորականության» այն տեսակետը, որ քրիստոնյաները երբեք չեն կարող լինել իսկական իրանցիներ, որ նրանք հանդիսանում են մի տեսակ արտերկրացի խորթ տարր իրանական հասարակության մեջ: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ իրանահայերի քաղաքական ակտիվության կարևորագույն շարժառիթը այն էր, որ նրանք հայրենասիրական կապվածությամբ կապված են եղել այն երկրի հետ, որը նրանք համարել են իրենց հայրենի տունը, կամ երկրորդ հայրենիքը: Հիրավի, գիտակցելով իրենց քաղաքացիական պարտավորությունները՝ իրանահայերը Իրանի ողջ պատմության ընթացքում եղել են իրանական ժողովրդի կողքին: Իրանում հայերը մշտապես մասնակից են եղել այդ երկրի տնտեսական, հասարակական և մշակութային զարգացումներին, իսկ իրանական ժողովուրդը երբեք նրանց չի դիպել որպես երկրի համար օտար և խորթ տարր: Ընդհակառակը, հայերին հատկացրել է իրավունքներ ու արտո-

նություններ կազմակերպելու իրենց ազգային կյանքը, ազատորեն դավանելու սեփական կրոնը, կառուցելու եկեղեցիներ ու աղոթատեղիներ, սովորելու մայրենի լեզուն, զարգացնելու ազգային մշակույթը: Մեկ պետության տարածքում համատեղ կյանքը մշակել էր մահմեդականների ու այլադավանների միջև հարաբերությունների որոշակի նորմեր, որոնք պահպանվում էին և իշխանությունների և բնակչության կողմից: Օրենսդրական կարգով հայերը վերցվել էին պետության հովանավորության տակ և ձեռք բերել «հավատարիմ ժողովրդի» կարգավիճակ: Հայերի իրավական դրությունն ապահովված էր ոչ միայն շահական հրովարտականերով, իսկ ավելի ուշ շրջանում նաև օրենսդրական նորմերով, այլև երկրի ավանդություններով և սովորույթների ուժով:

Շնորհիվ իրանական ժողովրդի հյուրընկալ վերաբերմունքի, քաղաքական լայնախոհության, հանդուրժողականության և օտարատյացության բացակայության, հնարավոր եղավ վերջին չորս հարյուր տարիների ընթացքում Իրանում պահպանել հայկական ինքնությունն ու համայնքային կառույցները: Ճշմարիտ է նաև, որ հայ և իրանական ժողովուրդների միջև մերձեցման պայմաններ էր ստեղծում նաև ինքը՝ իրանահայությունը իր վերին աստիճանի օրինապահ վարքագծով, աշխատասիրությամբ և գնահատելի ծառայություններով Իրանի տնտեսական, քաղաքական, հասարակական և կրթական-մշակութային մարզերում:

*
* *

Հայերն Իրանում բնակվելու հազարամյակների պատմություն ունեն: Իրանական բարձրավանդակի հետ Հայաստանն ունեցել է սերտ կապեր՝ սկսած դեռևս նախազրային ժամանակներից: Վանի թագավորության գոյության շրջանում Արևմտյան Իրանի տարածքները հայտնվել էին նրա գերիշխանության տակ: Աղբյուրների վկայությամբ դեռևս Ք.ա. VI դարի առաջին կեսին մարական պետության մեջ (Մարաստան, Մեդիա) եղել է հայ բնակչություն: Արդեն ապացուցված իրողություն է, որ հին Իրանի պետությունները, մարական դարաշրջանից սկսած, իրենց ողջ պատմության ընթացքում սերտ շփումների մեջ են եղել Հայաստանի հետ: Ք.ա. VII-VI դարերում գոյություն ունեցող հայ-մեդական փոխհարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական էպոսում, բանահյուսության մեջ և լեզվում:

Տեսակետ կա այն մասին, որ հայերի և մարերի շփումները սկսվել են շատ ավելի վաղ, քան այդ ժողովուրդների ստեղծած պետությունների քաղաքական փոխհարաբերություններն ու առնչությունները: Ելնելով պահպանված տեղանունների քննությունից՝ հայերի և մարերի առաջին շփումները տեղի են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մատույցներում՝ Վասպուրական և Պարսկահայք (Նոշիրական) նահանգների տարածքներում: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդած հայոց ծննդաբանական ավանդագրույցի՝ հայերի երկրորդ անվանադիր նախնու՝ Արամ նահապետի հիմնական հակառակորդը մարերի առաջնորդ Նիքար Մադէան էր. «այդ հպարտ և պատերազմասէր»:

Գիտության մեջ հայտնվել է կարծիք այն մասին, որ մեդական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում էր հայ էթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Անուղղակի տվյալները նաև ցույց են տալիս, որ մեդացիների հետ միասին երկրի ռազմատարատեգիական որոշ կետերում տեղակայված էին նաև հայկական զորամասեր: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ամրացել է հայ բնակչության կորիզը:

Հայերի թիվն Իրանում ավելի ստվարացել է Ք.ա. 550 թվականից սկսած, երբ մեդական պետության կործանումից հետո ստեղծվել է Աքեմենյան աշխարհակալ պետությունը: Այդ պետության մեջ եղած հայ բնակչությունը հիմնականում հայկական զորամասեր էին, որոնք ստորակայական պարտավորություն էին կատարում աքեմենյան բանակում: Այդ ստորաբաժանումներն Իրանի առանձին վայրերում ունեցել են իրենց բանակատեղիները, որոնք և հանդիսացել են հայկական բնակավայրեր: Տեսակետ կա այն մասին, որ Հայաստանի սահմաններից ժամանակավորապես դուրս գտնվող հայկական այդ զորամասերից բացի, Աքեմենյան Իրանում գոյություն են ունեցել նաև առանձին վայրերում ցրված ոչ մեծ հայկական մշտական գաղթօջախներ: Հավանական է, որ դրանց բնակչության մի ստված զանգվածը հանդիսացել են վաճառականներ, արհեստավորներ և այլն:

Աքեմենյանների շրջանում հայ-իրանական հարաբերությունների վերաբերյալ մենք տեղեկություններ ենք քաղում Դարեհ Ա արքայի Բեհիսթունյան արձանագրություններից, որը բացառիկ կարևոր աղբյուր է հայերի և իրանցիների շփումները հավաստի կերպով լուսաբանելու համար: Այդ քննադիր արձանագրությունը առաջին գրավոր հիշատակարանն է, որտեղ խոսվում է հայերի և նրանց «Արմինա» երկրի մասին:

Աքեմենյան պետության համակարգում հայերն ունեցել են առանձնահատուկ արտոնյալ վիճակ, որի պատճառներն առավելապես քաղաքական

էին: Որոշակի փաստեր կան, որոնք գալիս են ապացուցելու, որ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը և Քուռ-Արաքսի ավազանում գտնվող տարածությունը մինչև այժմյան Ղարաբաղի և Մուղանի դաշտերը, իսկ քիչ ավելի ուշ նաև Կասպից ծովի ափերը, պարսկական արքունիքը վստահել էր հայ ռազմիկ ցեղապետերին ու սատրապներին, որպեսզի նրանք պահպանեն պետության հյուսիսային սահմանները:

Որպես բնիկներ՝ հայերը դեռևս հնագույն ժամանակներից ապրել են Ատրպատականում (Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա (Կասպտան), Խոյ (Հեր), Մարաղա, Սալմաստ (Ջարնանդ), Մակու (Արտագ), Ղարադաղ (Փայտակարան) և այլն):

Հայ-իրանական փոխհարաբերություններն ու հայերի շփումները իրանական աշխարհի հետ առանձնակի սերտ բնույթ ունեին Հայաստանում պարթևական ծագում ունեցող Արշակունիների արքայատոհմի տիրապետության շրջանում (մ.թ. 63-428 թթ.):

Հայտնի է, որ Ք.ա. I դ. առաջին տասնամյակների Հայաստանը քայլ առ քայլ ընթանում էր աշխարհակալ պետություն դառնալու ճանապարհով: Բռնելով արտաքին նվաճումների ուղին՝ նրան հաջողվել էր Պարթևստանից ևս գրավել մի շարք տարածքներ: Գնալով հզորացող Հայաստանը դառնում էր պարթևական պետության գլխավոր ախոյանը: Հայաստանը իր տարածքով և քաղաքական կշռով ժամանակի երրորդ մեծ պետությունն էր: Ընդ որում, ի տարբերություն Պարթևստանի, Մեծ Հայքի թագավորությունը իրենից ներկայացնում էր միաձույլ էթնիկական պետություն, քանի որ այն բնակեցված էր մեկ ժողովրդով՝ հայերով, որը խոսում էր մի լեզվով: Հայերին և պարթևներին միավորում էին մի շարք ընդհանրություններ. մշակույթի, կրոնի, բարքերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տեսակետներից հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Իր ժամանակին դա նկատել էր Տակիտոսը, որը գրում էր. «Հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ են կանգնած և խառնված են նրանց հետ ամուսնություններով»:

Մ.թ. 226 թ. Իրանում իշխանության գլուխ եկած Սասանյանների արքայատոհմը Հայաստանի նկատմամբ իրականացնում էր թշնամական դիմակայության և կոշտ առճակատման քաղաքականություն, որի պատճառները գլխավորապես կրոնական-քաղաքական էին: Սասանյանների քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկն էր պարթևներին Հայաստանից դուրս մղելը և այդ երկիրը Սասանյան շահերի հետ սերտ կապերով կապելը: Ուստի դեռևս Սասանյան առաջին արքա Արտաշիր Ա Պապականը շեշտված թշնամական դիրքորոշում էր որդեգրել Հա-

յաստանի նկատմամբ, որովհետև նախ այն իր ռիսկերի թշնամի Արշակունիների երկրորդ թագավորությունն էր և ապա դառնում էր այդ դինաստիայի հալածական անդամների ապաստանը: Հայ Արշակունիներն իրենց հերթին Սասանյաններին համարում էին դինաստիական հակառակորդներ: Հայոց արքա Խոսրով Մեծը Արտավան Ե-ի պարտությունից հետո քանիցս արշավել է Սասանյանների դեմ և շուրջ տասը տարի պայքարել պարթև Արշակունիների տիրապետությունը վերականգնելու համար: Այսպիսով Սասանյանների իշխանության գալով Հայաստանի համար ստեղծվում էր միանգամայն նոր վիճակ, ավելի ճիշտ՝ փոխվում էր նրա պատմության ընթացքը: Եթե պարթևների ժամանակ Հայաստանն ապրում էր Պարսկաստանի քաղաքական, մշակութային շահերով, ապա Սասանյանների ժամանակ, ընդհակառակը, ջանքեր էր գործադրում նրանից քաղաքականապես անջատվելու համար:

244 թ. կնքված պարսկա-հռոմեական խաղաղության պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի պարսկական մասը մտավ Երանշահի կազմի մեջ՝ դառնալով նրա մեջ մտնող ոչ իրանական («Ան-Էրան») երկրներից մեկը: 253 թ. պարսկա-հռոմեական համաձայնագրով Հայաստանի մեծագույն մասն անցնում էր պարսիկներին, իսկ մնացյալ փոքր մասի վրա Սասանյանները ճանաչեցին կայսրության իրավասությունը: Սակայն Շապուհ Ա արքայի նվիրական իղձն էր նաև Հայաստանի հռոմեական մասի բռնագավթումը:

260 թ. Սասանյանները որոշեցին Հայաստանի պարսկական մասում վերացնել հայ Արշակունիների իշխանությունը: Մոտ 261 թ. Հայաստանի թագավոր Արտավազդ Ե-ն գահընկեց արվեց և սպանվեց: Դրանով ավարտվեց հայ Արշակունիների գահակալությունը Հայաստանի պարսկական մասում: Հայաստանը հայտարարվեց Սասանյան դինաստիայի դաստակերտ և արքայիցարքայի ժառանգական «դոմեն»: Դրանով Սասանյաններն իրագործեցին իրենց վաղեմի քաղաքական ծրագիրը:

276 թ. Սասանյանները պարսկական գահաժառանգներից մեկին՝ Ներսեհին, շնորհեցին «հայերի մեծ արքա» տիտղոս և ուղարկելով Հայաստան՝ բազմեցրին հայկական գահին: «Պարսկական Հայաստանը» դարձավ Սասանյան պետության ամենակարևոր թագավորությունը, որովհետև այն իրենից ներկայացնում էր Հռոմի դեմ Իրանի մղած պայքարում անփոխարինելի և առաջնակարգ կարևորություն ունեցող հենակետ: Այստեղից էին ճանապարհները բացվում դեպի արևելահռոմեական պրովինցիաները: Պատահական չէ, որ այսուհետև Հայաստանում էին կենտրոնացվում Իրանի հիմնական ռազմական ուժերը:

301 թ. քրիստոնեությունը Հայաստանում ճանաչվեց որպես պաշտոնական պետական կրոն: Հայաստանի քրիստոնեացումը անխուսափելիորեն նրան կապում էր Հռոմի հետ՝ մի նոր վիճակի բացելով Սասանյան Իրանի և Հայաստանի միջև: Որպես դրա հետևանք՝ երկրում տեղի ունեցավ պառակտում, ազնվականության մի մասը հարեց կայսրությանը, մյուս մասը կողմնորոշվում էր դեպի Իրան: Միջդեռ Տիգրանի նպատակն էր Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը: Որպես հետևանք այդ բոլորի, Սասանյանները Հայաստանի նկատմամբ սկսեցին իրագործել հակաքրիստոնեական քաղաքականություն, որը տարվում էր ոչ միայն այն նպատակով, որ հայ եկեղեցին դիտվում էր երկրում իբրև Սասանյանների թշնամի՝ Բյուզանդիայի բարեկամ, այլև նրա համար, որ այն մի կազմակերպություն էր, որն Արշակունիների անկումից հետո համարվում էր երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պահպանող գործը գործոն: Առհասարակ Սասանյաններն իրենց պետության մեջ գոյություն ունեցող քրիստոնեական եկեղեցիները համարում էին հակապետական կազմակերպություններ՝ գտնելով, որ դրանք անհրաժեշտ է վերացնել:

363 թ. կնքված պարսկա-հռոմեական, այսպես կոչված «ամոթալի» հաշտությամբ Հռոմի դաշնակից Հայաստանը թողնվում էր բախտի քմահաճույքին: Կայսր Հովիանոսը խոստանում էր չօգնել հայոց թագավոր Արշակ Բ-ին, եթե Սասանյանները պատերազմ սկսեին նրա դեմ: Իսկ Տիգրանում Հայաստանը դիտվում էր որպես Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեության միջնաբերդ պատվար: Ուստի պարսկական զորքերը սկսում են ասպատակել Հայաստանը և բազմաթիվ գերիներ տանել Պարսկաստան: Հայաստանից հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթերը դեպի Իրանի խորքերը ընդունում են պարբերական ու շարունակական բնույթ: Առաջին տեղեկությունը Սասանյանների՝ Հայաստանից տարած մեծ թվով գերիների մասին հաղորդում է պատմիչ Ագաթանգեղոսը: Նա հայտնում է, որ Սասանյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշիր թագավորը (227-243 թթ.) հարձակվելով Հայաստանի վրա, մեծ թվով հայերի է գերեվարել և տարել Իրան: Հայերի առավել խոշոր բռնագաղթը կազմակերպվել է Շապուհ Բ արքայի (309-379) կողմից Հայաստան կատարված արշավանքի ժամանակ: Վերջինս գերեվարված հազարավոր հայերի բնակեցրել է Իրանի հարավ-արևմտյան շրջաններում: Հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն III-IV դարերում Հայաստանի տարբեր մասերից՝ Վանից, Արտաշատից, Վաղարշապատից, Դվինից, Երվանդաշատից, Ջարեհավանից, Ջարիշատից, Նախիջևանից և այլն հազարավոր ընտանիքներ գերության են քշվել Պարսկաստան: Գերիների այդ բազմու-

թյունը մեծ մասամբ տարվել է Իրանի հեռավոր ծայրամասային շրջանները՝ Խուզիսթան (հայկական աղբյուրներում Խուժաստան, Պարսից ծոցի հարավ-արևմտյան եզերքը), Սեյխստան կամ Սիսթան (երկրի ծայր արևելքում գտնվող կիսաանապատային երկրամաս) և այլն:

Այդ բռնագաղթերի հետևանքով Իրանի զանազան մասերում գոյացել են մեծ ու փոքր հայկական գաղթօջախներ, որոնց բնակչությունը հետագա դարերի ընթացքում ձուլվել ու փոշիացել է:

Ենթադրվում է, որ երբ VII դարում Իրանը նվաճվեց արաբների կողմից, և պարսիկներն ընդունեցին իսլամը, Ատրպատականի, Վրկանի, Սագաստանի (Սեյխստան կամ Սիսթան), Համադանի և Խուզիսթանի հայ բնակչությունը ձուլվել ու փոշիացել է արաբ նվաճումների մեջ: Դրանով իր ավարտին է հասնում Իրանի հայ գաղթականության պարթևական և սասանյան շրջանը:

Իրանում հայկական նոր գաղթօջախներ են ստեղծվել XI դարից սկսած, գլխավորապես թյուրք-սելջուկների կազմակերպած բռնագաղթերի և գերեվարությունների հետևանքով:

Իրանում հայ բնակչության թվաքանակի աճ է տեղի ունեցել XI դարում գլխավորապես սելջուկների կողմից պարբերաբար կազմակերպված բռնի գերեվարությունների հետևանքով: Կայուն կերպով հիմնավորվելով Իրանի տարածքում և այնտեղ ստեղծելով կենտրոնացված և ուժեղ պետականություն, սելջուկներն աշխատում էին հնարավորին չափով փոխել այդ երկրի էթնիկական կազմը, միաժամանակ իրենց համար հայթայթելով ձրի աշխատուժ: Պատահական չէ, որ սելջուկները Հայաստանի բնակչությանը քշել տարել են գլխավորապես դեպի Իրան: Հատկապես զանգվածային է եղել 1048 թ. բռնագաղթը: Տոտրիլ բեկին հաջորդած Ալփաւանը 1046 թ. Անին գրավելուց հետո այնուհետև նվաճեց Կարսը, Էրզրումը, Բաբերդը (Բայբուրդ), Մեքաստիան, Կեսարիան և այլն. կոտորածի ենթարկեց անթիվ մարդկանց, իսկ հազարավորների քշեց գերության: Նման գերեվարությունները պարբերաբար կրկնվել են Հայաստանի գույգ հատվածներում:

Մատթեոս Ուռհայեցու «ժամանակագրությունում» պարունակվում են հարուստ տեղեկություններ թյուրք-սելջուկների կողմից Իրան գաղթեցված հայ բնակչության և նրա տեղաբաշխման վերաբերյալ երկրի տարբեր մասերում: Բռնագաղթերի և զանգվածային տարագրությունների հետևանքով Իրանի հյուսիսային շրջաններում՝ հատկապես Ատրպատականում (Թավրիզ, Մարանդ, Սուլթանիե, Ռեյ, Ջարևանդ (Խոյ), Սալմաստ, Ղարադաղ և այլն), ինչպես նաև հարավում (Սպահանի մերձակա շրջան-

ներում), XI-XII դարերում ստեղծվում են հայկական նոր բնակավայրեր ու գաղթօջախներ, իսկ եղածները, որոնք խամրել ու հոգեվարք էին ապրում, վերածնվել են:

Սելջուկների ներխուժման հետևանքով Հայաստան սկսվում է հայ բնակչության նաև կամավոր զանգվածային արտագաղթ դեպի Իրան և առհասարակ մոտ ու հեռավոր երկրներ՝ Վրաստան, Փոքր Ասիա, Դրիմ, Արևելյան Եվրոպա և այլն: Սակայն այդ «կամավոր» արտագաղթը ևս, անկասկած, վերջին հաշվով հետևանք էր նվաճողների անուղղակի բռնի հարկադրանքի: Անդրադառնալով այդ հարցին՝ մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադունցը գրում է. «Օտարների կողմից տարածված մոլորություն է, որպես թե հայերը սիրում են պանդխտանալ, քաշվել օտարություն բախտ որոնելու համար: Հայերի մշտական տրտունջը, որ ծանր է ապրել մուսուլման պետության կեղեքիչ պայմաններում, այն տպավորությունն է թողել պատահական ճանապարհորդների վրա, որ հայը պատրաստ է թողնել իր հողը և հեռանալ ապրելու ավելի բարվոք և ապահով վիճակում: Իրողություն է, որ հայերը երբեք հոժարակամ չեն լքել իրենց հայրենի հողը: Մինչև անգամ հայ վաճառականները, որ հաճախում էին արևմտյան շուկաները Վենետիկ, Մարսել, Ամստերդամ XVI-XVII դարերում, մինչև անգամ նրանք գերադասում էին ի վերջո վերադառնալ, հանգչել իրենց հայրենի տանը: Հավաքական, զանգվածային արտագաղթը միշտ էլ բնութայն է եղել: Հայաստանը անդադար պատերազմների բեմ է եղել դարերի ընթացքում»:

Իրանում մոնղոլական տիրապետության շրջանում պարսկահայ գաղթօջախներն էլ ավելի ստվարացան՝ իրենց մեջ ընդունելով գաղթականության նոր հոսքեր: Հայաստանում մոնղոլների կազմակերպած ամենամեծ բռնագաղթը թվագրվում է 1236-1237 և 1240 թթ., որի մասին հանգամանալից ու հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Գաղթեցված հայ բնակչության հիմնական մասը տեղաբաշխվել էր Ատրպատականում, իսկ մի խոշոր զանգված քշվել էր Թաբարիսթան և Կասպից ծովի հարակից շրջաններ:

Ինչպես թյուրք-սելջուկների, այնպես էլ մոնղոլական տիրապետության շրջանում Հայաստանում ստեղծված ծանր տնտեսական պայմանները, քաղաքական անապահովությունը, անձի և գույքի անվտանգության ապահովման հրամայականը ստիպել են հայերին լքել հայրենիքը և տեղափոխվելով հարևան Իրան՝ հաստատվել առևտրաշատ և տնտեսապես բարվոք ու աշխույժ կենտրոններում, հատկապես Թավրիզ-Էրզրում բանուկ առևտրական ճանապարհների հանգուցային կայաններում: Մոն-

ղոլական տիրապետության շրջանում Հայաստանից դեպի Իրան հայության այդ հոսքի հետևանքով Թավրիզում, Սուլթանիեում, Մարանդում, Մարաղայում, Ռեյում, Արտագում (Մակու), Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիայում, Շամբում (Դարաշամբ), Ղարադաղում, ինչպես նաև Կասպից ծովի հարավային ափերին՝ Ռեշտում և այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում եղած հայ գաղթօջախների բնակչությունը դարձել է բավականաչափ ստվարաթիվ:

XIII դ. երկրորդ կեսին Իրանի հայ բնակավայրերում կարևոր իրադարձություն է տեղի ունենում. Մակվի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Շամբի (Դարաշամբ), Թավրիզի, Մարանդի, Սուլթանիեի, Ղարադաղի և հայ բնակչություն ունեցող այլ երկրամասերի հայ համայնքները, համախմբվելով Արտագի Ս. Թադևոս վանքի շուրջը, կազմում են Ատրպատականի թեմը: Մոնղոլական խաների շնորհած իրավունքով այդ նույն ժամանակ ստեղծվում է Արտագի հայկական իշխանությունը, որը ի դեպ, օգտվում էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության հովանավորությունից: Այդ իշխանության կազմում էին նաև Մակու քաղաք-ամրոցը և Ծործորի վանքն իրենց կալվածքներով: (Արտագի հայկական իշխանությունը իր գոյությունը պահպանել է ընդհուպ մինչև XV դարի կեսերը):

XIV դ. վերջերից պարսկահայ գաղթօջախներն ապրել են կոդուպուտի, կոտորածների, կրոնական ու տնտեսական հալածանքների և գերեվարությունների սոսկալի շրջան: Նրանց վիճակը հատկապես օրհասական է դառնում Լենկթեմուրի արշավանքների ժամանակ: Վերջինս, նվաճելով Ատրպատականը, այնտեղ հայ գերիների անհամար բազմություններ է բռնում Սամարղանդ: 1387 թ. Շահապանում արտագրված մի ձեռագիր հիշատակարանում անանուն գրիչը վկայում է. «Ոմանք ի գերութին վարեալք՝ արք և կանայք եւ կէսք առաթուր դիաթավալ սրախողխող գալարեալ, առհասարակ քահանայք եւ աշխարհականք գէշ անկեալ դիակամբ անթաղ ընկեցեալք եւ այլք ի բազմագան տանջարանս մաշեալք: Ոմանք հրով կիսայրեացք տոչորեալք եւ այլք ի սովոյ գազանաբեկ վտանգեալք, կէսք խստամբեր կրիւք չարչարեալք եւ այլք երկիւղիւս պաշտոեալք»: Այդ բոլորի հետևանքով նվազում է այդ երկրամասի հայ բնակչության թիվը, մարում տնտեսական աշխուժությունը և մշակութային կյանքը: «ԺԴ դարում, - գրում է Հր. Աճառյանը, - հազիւ երկու պարսկահայ գաղութներ կը յիշուին Թավրիզի եւ Մարաղայի մէջ, երկուքն ալ ասորիներու հետ խառն: Այս գաղութները շրջակայ մահմետականներու ձեռքէն մեծ նեղութեան մէջ էին: Կիրակոս (Գանձակեցի - Վ.Բ.) կը պատմէ, թէ ամէնէն աւելի Թավրիզի մահմետականները թշնամի էին քրիստոնեաներուն, որոնք չէին համար-

ձակէր յայտնի շրջել կամ երևիլ, ուր մնաց եկեղեցի շինել կամ խաչի նշանը կանգնեցնել»:

XIV դ. Իրանի առավել խոշոր հայաշատ կենտրոնը Թավրիզն էր (Դավրիժը), որը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է նաև Գանձակ-Շահաստան անունով: Թավրիզի հայաշատ լինելը նկատի առնելով՝ 1345 թ. մի հայերեն ձեռագրի հիշատակագիր՝ Ներսես Գրիչն այն համարում է ոչ միայն ֆարսերի (պարսիկների), այլև հայերի մայրաքաղաք: Թավրիզի հայ համայնքը բաժանված է եղել երեք հատվածների՝ հայոց եկեղեցու հետևորդների, կաթոլիկների և քաղկեդոնադավանների: Հիշատակարանների հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ այդ երեք հատվածների միջև եղել են համայնքը պառակտող դավանաբանական վեճեր և կրոնական սուր առճակատումներ: Կաթոլիկ եկեղեցու կենտրոնի՝ Վատիկանի քարոզիչ-միսիոներները եռանդուն գործունեություն են ծավալել Ատրպատականի հայաշատ կենտրոններում՝ աշխատելով «դարձի բերել» և կաթոլիկացնել տեղի հայությանը: Թավրիզում, Մարաղայում և Սուլթանիեում Վատիկանի ջանքերով ստեղծվում են քարոզչական կենտրոններ: 1330 թ. հռոմեադավան հայության համար Սուլթանիեում հիմնադրվում է եպիսկոպոսական թեմ, որի առաջին թեմակալ առաջնորդը Հովհաննես Կոր անունով արքեպիսկոպոսն էր: Իսպանացի դիվանագետ Ռոյ Գոնսալես դի Կլավիխոն վկայում է, որ Մակվի հայ իշխանն իրեն այնքան հզոր է զգացել, որ չի ենթարկվել Թեմուրի մերձավորագույն ավագանիներից մեկին՝ Ջեհանշահ Միրզային: Հայտնելով իր զարմանքը իսպանացի դիվանագետը գրում է. «Հիրավի, զարմանալի է, թե ինչպե՞ս Մակվի այս քրիստոնյաները կարող են պահել իրենց, շրջապատված մահմետական ժողովուրդով և այսքան կտրված բոլոր քրիստոնյաների օգնությունից, փաստապես նրանք պատկանում են հայ ազգին, բայց հռովմեական կաթոլիկ հավատքին»:

Կլավիխոն նաև վկայում է, որ Խոյ քաղաքի «... բնակչության մեծ մասը հայ ցեղից է»: Նրա ասելով «Խոյ քաղաքում Պարսից երկիրը վերջանում է, Մեծ Հայաստանը՝ սկսում»:

XV դարի սկզբին քաղաքական ասպարեզում հայտնվում են դարաղյունլու («սև խոյ») և աղ-ղոյունլու («սպիտակ խոյ») օղուզական քուչկոր թուրքմենների երկու պետական կազմավորումներ, որոնք թեև ցեղակից էին, սակայն գտնվում էին անհաշտ թշնամանքի մեջ:

Նորահայտ այդ պետությունների առաջնորդներ Ղարա-Յուսուֆ (1389-1405), Իսկանդարի (1420-1437), Ջեհան-շահի (1444-1466) արյունոտ տիրապետության շրջանում Իրանի հայ գաղթօջախները հյուծվում և

արյունաքամ էին լինում: Ջհան-շահը, օրինակ, իր ավերիչ ասպատակությունների ժամանակ դեպի Իրան գերեվարության է բռնել ոչ միայն Հայաստանի հայ բնակչությանը, այլև Վրաստանի հայերին: 1440 թ. արշավանք կազմակերպելով Վրաստան՝ նա քանդել ու ավերել է Շամշուղեն, կործանել Տփղիսը: Միայն Շամշուղեն հայաբնակ քաղաքում նա սրի է քաշել 5264 մարդ, գերի վերցրել 9400 հոգու և Վրաստանի մյուս քաղաքների անհամար գերիների հետ բռնել Պարսկաստան:

Հայկական աղբյուրներում բազմաթիվ հիշատակումներ կան Աղ-ղոյունի և դարա-ղոյունի թուրքմեն իշխողների կողմից հայ բնակչության նկատմամբ իրագործած բռնությունների և գերեվարությունների վերաբերյալ: Այսպես, հիշատակարաններից մեկում ասվում է. «Ի ձըմընային սառնամատոյց ժամանակի, որ էր որ սահմի փետուար ամսոյ, եղե փորձութին եւ նեղութին հայոց ազգիս: Ջի արենարբու եւ գազանաբարոյ զօրքն իսմայելեան եւ հեծեալքն Պարսկաստանից շրջեցան ի Հայաստան աշխարհին. նախ ի գաւառն Վասպուրականի ի Վան եւ յուստան անթիվ բազմութիւնք հեծելոց որ էր ԺԴ (10 հազար) ընդ իւրեանս ունելով գնորդն-ծայ փատշահն զԱլուանդ եւ կացին անդ ԺԵ (15) ար: Ուտելով եւ առնելով, ծեծելով եւ խլելով զրկեցին զտառապեալ ազգս հայոց: Եւ անտի ելեալ ապա եկին ի գաւառս Քաջբերունոյ անհամար ազգ թաթարաց եւ եկեալ նստան եւ ձմեռնացան քաղաքովն եւ երկրովն: Եւ ի սաստիկ ցրտաստոյց եղանակին զմարդ եւ զանասուն ի տանէն հանէին եւ ինքեանք մտանէին ի ներքո գրաստոք իւրեանց եւ զկերակուրսն, զոր ամբարեալ էին մարդոց եւ անասնոց, զամենեսեան ըմբռնեցին եւ առին: Եւ նովա ոչ բաւացան, սկսան չարչարել զքրիստոնեայսն վասն խոտի եւ յարդի, գարոյ եւ գինոյ եւ վասն կերակրոց եւ ըմպելոց: Այլ եւ բազում հարկս ձգեցին ի վերա քրիստոնեից, որ եւ ի գլուխ ԲԴ (2000) դահեկան եւ բազում տանջանաւ չարչարէին զքրիստոնեայս»: 1450 թ. արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ելեալ սուլթանն Թաւրիզու Ջհանշահ անուն՝ բազում եւ անթիւ զօրօք՝ վաթսուն հազարաւ, եկեալ էառ զեղնգայն յազջէ թուրքմանաց որ իր ազգաւ Պայընդուր եւ կալեալ զիշխանն Երզնկայ քաղաքին եւ 40 անուանի ամիրայ զհետ նորա, եւ տարեալ յարևելու կորուսին, եւ զկամխայ աստուածաշէն երկիրն եւս հասարակ գերեաց, իբրեւ անձինս ԺԻՀ (10.000) ընդ այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան եւ գներքին Դերջանն եւ զվերին Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոճակն եւ զգայլգետն, զՇեռեան, զՍատաղ, առհասարակ գերեաց»: Աղբյուրների վկայությամբ իրանահայ հարուստ և ազդեցիկ վաճառականներից մի քանիսը աշխատել են ինչ-որ չափով թեթևացնել իրենց ազգակիցների այդ ծանր ու անմխիթար վիճա-

կը: Նրանցից մեկի, օրինակ հայազգի մեծահարուստ վաճառական խոջա Միրաքի մասին, աղբյուրները հաղորդում են. «Եւ էր ախոյան մեծ ազգիս հայոց ի դրան արքայիցն տաճկաց: Եւ բազում ոգիս ի գերելոց Վրացտանայ արս եւ կանայս, ծերս եւ տղայս գնեալ ոսկով եւ արծաթով ի յանօրինացն եւ թափեալ ազատեաց գնոսա՝ գնալ ի տեղիս իւրեանց: Եւ արար բազում արդինս եկեղեցեաց եւ վանօրեից»:

Ի դեպ, այդ նույն խոջա Միրաքը Աղ-ղոյունի իշխող Ուզուն Հասանի (1453-1477) կողմից 1469 թ. որպես դեսպան ուղարկվել էր Վենետիկ և Հռոմ օսմանցիների դեմ քաղաքական դաշինք կնքելու առաքելությամբ: Նրա հետագա ճակատագիրը ունենում է ողբերգական վախճան՝ խոջա Միրաքը զոհ է դառնում կրոնական մոլեռանդության: Իտալացի ուղեգիր Բարբարոյի վկայությամբ Ուզուն Հասանը մարդասպաններին դաժանորեն պատժում է՝ նրանց դարձնելով շների կերակուր:

Աղ-ղոյունի և դարա-ղոյունի վրանաբնակ քոչվոր ռազմատենչ այդ ցեղերի տիրապետության մղձավանջային շրջանում թեև պարսկահայ գաղթօջախները ծանր կորուստներ կրեցին, նվազեց նրանցում հայ բնակչության թիվը, մարեց տնտեսական աշխուժությունը, տեղի ունեցավ մշակութային անկում և այլն, սակայն այդ բոլորով հանդերձ, այդ գաղթօջախները չոչնչացան ու չվերացան և վերապրելով ծանր հոգեվարքը, պահպանեցին իրենց գոյությունը:

Պետք է նշել սակայն, որ XI-XV դարերում Իրանում հայաբնակ օջախները փոքրաթիվ էին, մասնատված ու ցրված: Հայությունը դեռևս միասնական համայնք չէր կազմում: Ըստ էության նշված շրջանում իրանահայությունը ամփոփված էր միայն Ատրպատականի մեջ, «իսկ խորագույն գաւառներուն մէջ հայ գաղութներ չկային» (Հր. Աճառյան):

XVI դարի հենց արշալույսին Իրանում իշխանության գլուխ եկավ կառավարող մի նոր հարստություն՝ Սեֆյանները կամ Սեֆևիդները: Այդ նորաստեղծ պետության առաջին տիրակալ Իսմայիլը իրեն հայտարարեց շահ (1502-1524)՝ ընդունելով շահ Իսմայիլ Ա գահակալական անունը և հիմք դնելով Սեֆևիդների (Սեֆյանների) նոր դինաստիային (1502-1722 թթ.), որի մայրաքաղաք հռչակվեց Թավրիզը: Շիականությունը կամ «12 իմամների» վերաբերյալ շիական ուսմունքը հայտարարվեց Իրանի պետական կրոն, որը փոխարինելու եկավ տունիական ուղղադավան իսլամին:

Այսպիսով, Սասանյան պետության անկումից 900 տարի հետո պատմության ասպարեզ էր իջնում իրանական ազգային միասնական մի հզոր պետություն: Սեֆյանները երկիրը սկսեցին անվանել Իրան, նախկին Պարսկաստանի փոխարեն: Լեոյի արտահայտությամբ թեև նոր պետութ-

յան «գործող ուժերը» թուրքական ծագում ունեին, բայց նրանք կոչված էին վերածնելու իրանական պետականությունը և ոգեշնչված էին իրանական պետական ու մշակութային ավանդներով»:

Գտնվելով այս նոր պետության մականի ներքո, հայ ժողովուրդը շարունակում էր գուրկ մնալ իր սեփական քաղաքական կյանքից: Նման պայմաններում «տիրապետող ուժն է նրա (հայ ժողովրդի – Վ.Բ.) համար ստեղծում գոյության պայմաններ, պատմական-կոլտորական միջավայր այնպես, ինչպես ինքն է կամենում կամ կարողանում, առանց նկատի առնելով նրա համակրությունը, նրա իրավունքներն ու կարիքները, և նրան մնում էր միայն հպատակվել, հարմարվել միջավայրին՝ իր ցեղային – անհատականությունը պահպանելու համար» (Լեո):

1503 թ. հաղթանակ տանելով աղ-դոյունլու իշխողների նկատմամբ, շահ Իսմայիլը վերջ տվեց նրանց պետության գոյությանը: Իր գոյության հենց առաջին օրերից Սեֆյան պետությունը դրսևորեց ծավալապաշտական ձգտումներ, այդ թվում նաև արևմտյան ուղղությամբ: Սեֆյանների կամ ինչպես նրանց անվանում էին ղզլբաշների բախումը օսմանցիների հետ դառնում էր անխուսափելի, քանի որ վերջիններս նույնպես ձգտում էին արևելքում ընդլայնել իրենց սահմանները և զավթել Անդրկովկասը, Արաքական Իրաքը, Ատրպատականը և հսկողություն սահմանել միջագային առևտրական ճանապարհների վրա:

Այսպիսով, XVI դարի սկզբից ծայր են առնում իրանա-թուրքական համարյա անընդմեջ ու արյունահեղ պատերազմներ, որոնք առանձին ընդմիջումներով շարունակեցին մոտ մեկ և կես հարյուրամյակ: Այդ պատերազմները հիմնականում ընթանում էին Հայաստանի տարածքում, մեծ տառապանքներ պատճառելով հայ ժողովրդին: «Ղզլբաշների սրով և թրով հաստատված Սեֆյանների բռնատիրական ռեժիմը նույնքան ավերիչ եղավ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար, որքան և նրանց նախորդած թուրքմեն ցեղերի տիրակալությունը» (Աշոտ Հովհաննիսյան):

Պատերազմների ընթացքում մարտնչող կողմերը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած վայրերի հայ բնակչությանը ենթարկում էին զանգվածային տեղահանության, գերեվարելով և իրենց տիրապետության տակ գտնվող շրջանները բռնագաղթի ենթարկելով հազարավոր մարդկանց: Հատկապես Սեֆյան գահի վրա շահ Իսմայիլին փոխարինած Թահմազ (Թահմասպ) Ա շահը (1524–1576) Իրանի և Թուրքիայի միջև «մեղյալ տարածություն» ստեղծելու նպատակով, հաջող արշավանքների դեպքում, բռնի տեղահանության էր ենթարկում ինչպես Իրանի, այնպես էլ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջանների հայ բնակչու-

յանը, նրանց վերաբնակեցնելով իր պետության ներքին շրջաններում: Սեֆյան շահից հետ չէին մնում նաև օսմանցիները: 1534 թ. սուլթան Սուլեյմանը, իսկ քիչ ավելի ուշ Լալա Մուստաֆա փաշան, գրավելով Թավրիզը, 60 հազար հայ և պարսիկ բնակչություն բռնագաղթի ենթարկեց դեպի Անատոլիա: 1584 թ. սուլթան Մուրադը և նրա սերասկեր (գլխավոր հրամանատար) Օսման փաշան, կրկին վերցնելով Թավրիզը, անխնա սրի քաշեցին տեղական բնակչությանը: Բնականաբար այդ բոլորի հետևանքով տեղի էր ունենում երկակի բնույթի գործընթաց, մի կողմից Հայաստանից գերեվարված և Իրան տեղափոխված հայության թվաքանակը աճում էր, սակայն մյուս կողմից զանգվածային կոտորածների և հալածանքների պատճառով Ատրպատականի հայության թիվը կտրուկ նվազում էր: Քիչ ավելի ուշ Իրանի հայ գաղթօջախի որոշակի մեծացմանը նպաստեց նաև այն, որ Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը ռազմակալած օսմանյան թուրքերի սահմանած ծանր հարկապահանջության, հալածանքների սոցիալական ու ազգային ճնշման, կրոնական անհանդուրժողականության ու այլամերժության, հպատակների կեղեքումների, հարստահարությունների և այլ պատճառների հետևանքով XVII դ. առաջին տարիներին Արցախից, Սյունիքից և Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններից հայ բնակչության առանձին խմբեր կամավոր լքում էին հայրենիքը և բռնում գաղթի ճանապարհը դեպի Իրան: Այդ առթիվ Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «...Բազումք ոմանք յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք եւ կողմնակալք մահմեդականք եւ քրիստոնէայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին գնոսա ազգն Օսմանցւոց ծանր հարկապահանջութեամբ, եւ կեղեքմամբ զրկէին եւ կողոպտէին, եւ հաւատոց կուռէճութիւն (խստութիւն) առնէին, եւ այլ բազում տառապանօք չարչարէին, ոչ միայն զազգս Հայոց, այլն զազգն Վրաց եւ զՄահմեդականաց, եւ վասն այնր նեղութեան գնացին առ թագաւորն Պարսից, զի թերեւս նովաւ դիրութիւն գտցեն զերծեալք ի ծառայութենէն Օսմանցւոց»:

Հարավային Կովկասի հայ, բուրդ և մուսուլման բնակչության վերնախավի ներկայացուցիչները, չդիմանալով օսմանցիների հարստահարություններին, դիմումներ էին անում շահ Աբբաս Ա-ին նրանից ակնկալելով պաշտպանություն և օգնություն: Դավրիժեցին հիշատակում է այդ խնդրարկումներից բազմաթիվ մարդկանց անուններ:

Շահ Աբբաս Ա-ն, որը նախապատրաստվում էր մեծ պատերազմի Օսմանյան կայսրության դեմ, խրախուսում էր այդ շարժումը, դրա մեջ տեսնելով կարևորագույն քաղաքական շահ իր պետության համար: Ուստի

նա սիրով ընդունում էր իրենից ապաստան խնդրող օսմանահայատականերին՝ նրանց արժանացնելով մեծամեծ պատիվների և շնորհելով բազմապիսի իրավունքներ և արտոնություններ: Արևելյան Հայաստանում օսմանցիների անլուր հարստահարությունների թիրախ էր նաև հայ Առաքելական եկեղեցու կենտրոն Էջմիածինը:

XVII դարում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված բռնագաղթերի պատմության մեջ աննախադեպ էր Սեֆյան Շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) կազմակերպած հայոց մեծ տարագրությունն Իրան: Դա հայության զանգվածային տարագրություն էր, որն էականորեն ազդեց Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Այդ բռնագաղթերը կրկնվեցին մի քանի անգամ:

Հայ ժողովրդի մի հսկայական հատված դատապարտվեց առհավետ հայրենազրկման: Այդ տեղահանությամբ Շահ Աբաս Ա-ն նպատակ ուներ հայերին ծառայեցնելու իր երկրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող ռազմական, տնտեսական և քաղաքական խնդիրների լուծմանը:

Գաղթեցված հայ բնակչությունը ցրվեց Իրանի այլևայլ շրջաններում, Ղազվինում, Գիլանում, Մազանդարանում և այլ վայրերում: Սակայն հիմնական զանգվածին շահը բնակեցրեց երկրի կենտրոնական շրջաններում՝ մայրաքաղաք Սպահանում, որի հարավային մասում՝ Ջանդեհերուդ գետի ափին, ի հիշատակ Հին Ջուղայի՝ հայերը հիմնեցին Նոր Ջուղա ավանը: Սպահանում մինչև Նոր Ջուղայի հիմնադրումը գոյություն է ունեցել հայ գաղթօջախ: Դա անշուշտ փաստում է, որ հայկական բնակավայրերի աշխարհագրական սահմանները տարածված են եղել մինչև Իրանի կենտրոնական և հարավային շրջանները:

Իր հիմնադրման սկզբնաշրջանից Նոր Ջուղան շահ Աբբաս Ա-ից ստացավ բացառիկ իրավունքներ ու արտոնություններ: Ջուղայեցիներին իրավունք տրվեց պահպանելու և զարգացնելու իրենց ազգային և կրոնական ավանդույթները:

Կարճ ժամանակում հարմարվելով նոր պայմաններին և օգտագործելով Հին Ջուղայի՝ միջազգային առևտրի հարուստ փորձը՝ ջուղահայ խոջաներն Իրանի արտաքին առևտրի մեծագույն մասը կենտրոնացրին իրենց ձեռքում: Մրցակցային դաժան պայքարին դիմակայելու համար խոջաները եվրոպացիների օրինակով ստեղծում էին առևտրական ընկերություններ, յուրացնում միջազգային առևտրի կանոնները և սովորում լեզուներ:

Նոր Ջուղան հայ իրականության մեջ կապիտալի նախասկզբնական կուտակման կենտրոն էր, որը և ծնունդ տվեց հայ դրամատիրական դասակարգի ձևավորմանը:

Նոր Ջուղան այն բացառիկ գաղթօջախներից էր, որը մեծ դեր է խաղացել համահայկական նշանակություն ունեցող հարցերում: Ջուղայեցի խոջաները մշտապես գորավիզ են եղել հայոց եկեղեցուն՝ գիտակցելով նրա համահայկական ընդգրկումն ու միավորիչ դերը:

XVII դարի սկզբից մինչև պատմության նոր դարաշրջանի արշալույսը Նոր Ջուղան եղել և մնում էր համայն հայության կյանքի ուղենիշ աստղը, նրա տնտեսական քաղաքական, գաղափարական, գիտական ու մշակութային կյանքի ամենանշանավոր կենտրոնը: Նա է տոն ու ընթացք տվել համահայկական տարողություն ունեցող գրեթե բոլոր երևույթներին:

Այդ գաղթօջախը հաճախ ուղղորդել է Հայաստանի հասարակական - քաղաքական, գաղափարական ու գիտամշակութային կյանքը: Այն առանձնահատուկ տեղ է գրավում նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցության ձևավորման և ազատագրական գաղափարների հասունացման գործում: Նոր Ջուղայից են սերել հայ ազատագրական մտքի ռահվիրաներ՝ Լազարյանները, Շահավիր Շահավիրյանը, Հարություն Ընավոնյանը և այլք:

Նոր Ջուղան հայ հոգևոր զարթոնքի ամենաուշագրավ կենտրոններից էր: Քաղաքական-տնտեսական համեմատաբար բարենպաստ պայմանները հնարավորություն տվեցին այդ գաղթօջախին Իրանի խորքերում դառնալու հայ մշակույթի, կրթության ու գիտության ամենանշանավոր կենտրոնը:

Իրանահայության եկեղեցական և հասարակական գործերը դեկավարելու համար XVII դարում (1605-1606) ստեղծվում է թեմ՝ Նոր Ջուղա կենտրոնով: Նրա հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր Իրանի նահանգների հայ համայնքներում: Հիշյալ թեմի մեջ են մտել նաև Հնդկաստանի, Բասրայի, Բաղդադի և մի շարք այլ երկրամասերի հայ համայնքներ: Որպես թեմական կենտրոն Նոր Ջուղան կարևոր դեր է խաղացել նաև գաղթաշխարհի կյանքում: Հնդկաստանում, Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի երկրներում ստեղծված գաղթօջախները ձևավորվել ու գոյություն են ունեցել Նոր Ջուղայի շնորհիվ:

XVIII դարի վերջին իրանական պետականության քաղաքական ճգնաժամի ու տնտեսական անկման, շահական իշխանությունների հարստահարությունների, ազգային ու կրոնական հալածանքների, անձի ու գույքի անապահովության և մի շարք այլ պատճառներով սկսվում է

իրանահայության զանգվածային արտագաղթը եվրոպական ու ասիական տարբեր երկրներ, ինչի հետևանքով իրանահայության թվաքանակն Իրանում կտրուկ նվազում է, իսկ առանձին գաղթօջախներ ամբողջությամբ հայաթափվում են: Արդեն XVIII դարի վերջին իրանահայ գաղթօջախներից շատերը, այդ թվում նաև Նոր Զուղան, խամրած վիճակում էին:

XIX դարի սկզբներից սկսած՝ իրանահայության կյանքում տեղի են ունենում դրական առումով որոշակի փոփոխություններ: Այդ ժամանակաշրջանում իրանական կառավարության կողմից իրանահայության նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի խոստում վկայություն կարող է հանդիսանալ Իրանի հայ բնակչության արագ աճը: Եթե XIX դարի 50-60-ական թվականներին Իրանում կար շուրջ 20 հազար հայ բնակիչ, ապա 1890 թ. այն արդեն կազմում էր 80 հազար: XIX դարում հայերը սփռված էին ողջ Իրանի տարածքով մեկ: Երկրի մայրաքաղաքը՝ Թեհրանը, աստիճանաբար դառնում էր հայության կենտրոնացման վայր, որտեղ ստեղծվեց կազմակերպված հայ համայնք:

Առհասարակ XIX դարում իրանական կառավարող շրջանների հայանպաստ քաղաքականության հետևանքով, իրանահայության վիճակի մեջ դրական առումով կտրուկ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Կառավարությունն աշխատում էր մղում տալ Իրանի հայության գործարար և հոգևոր եռանդին ու ակտիվությանը: Երկիրը տնտեսական լճացման վիճակից դուրս բերելու, արհեստներն ու առևտուրը խթանելու նպատակով շահական կառավարությունը հրապարակեց մի շարք հրամանագրեր, որոնցով վերջ էր տրվում հայերի նկատմամբ եղած սահմանափակումներին, արգելվում էր նրանց բռնի հավատափոխությունը, կանոնավորում էր հայ քաղաքային և գյուղական բնակչությունից գանձվող հարկերի գործը, օրինականացվում էին հայկական եկեղեցիների կալվածքները և այլն: Հայերին վստահվեցին արքունի և պետական բարձր պաշտոններ: Օրենսդրական կարգով հայերը վերցվեցին պետության հովանավորության տակ:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ հակառակ նրան, որ առհասարակ Իրանում բարձր շիական հոգևորականությունը բռնի պայքարի մեջ էր արքունիքի դեմ, որը ջանքեր էր գործադրում թուլացնելու հոգևորականության տիրապետող ազդեցությունը, վերջինս հայության հանդեպ ցույց տված իր վերաբերմունքով կատարելապես համերաշխ էր ընթանում պալատի հետ: Այսինքն՝ նա էլ հովանավորում ու պաշտպանում էր հայությանը, մինչդեռ պալատի դեմ վարած իր պայքարի մեջ նա կարող էր

իշխող ուժերի ու կառավարության վարած հայանպաստ քաղաքականությանը կրոնական գունավորում տալով՝ հատու զենք դարձնել իր համար:

Իրանական կառավարության և շիական բարձր հոգևորականության կողմից հայության նկատմամբ որդեգրած բարյացակամ դիրքորոշումը թուլացնում էր ամբոխային վատ վերաբերմունքը, չեզոքացնում հայության դեմ նյութված դավադրություններն ու հակահայ շարժումները, մեղմացնում մահմեդականի ու քրիստոնյայի միջև այդ ժամանակներում առկա խուլատելությունը և ստեղծում համեմատաբար դրացիական խաղաղ մթնոլորտ: Պետք է նշել, որ մերձեցման պայմաններ ստեղծում էր նաև հայությունը, իր վերին աստիճանի օրինապահ վարքագծով, մի հանգամանք, որը կատարյալ վստահություն էր ներշնչում թե՛ իրանական իշխանություններին և թե՛ ժողովրդին:

1855 թ. հուլիսի 27-ին Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոսը Նասր-էդ-Դին շահին է ներկայացնում մի դիմում-խնդրագիր, որով բարձրացնում էր իրանահայությանը վերաբերող մի շարք հարցեր: Մասնավորապես նա խնդրում էր վերացնել «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը, ըստ որի հավատափոխ հայը դառնում էր իր քրիստոնյա հարազատների ունեցվածքի միակ ժառանգորդը: Ըստ այնմ սրբազանը պահանջում էր նաև արգելել հայերի հավատափոխությունը, վերջ տալ կալվածատերերի և բռնություններին ու անօրինականություններին հայ գյուղացիության նկատմամբ, արգելել մահմեդականների կողմից հայ աղջիկներին փախցնելը և առևանգողներին պատժել, արգելել անզավակ հայ մարդկանց գոյքի գրավումը, թույլ տալ, որ հայ եկեղեցիներն իրավունք ունենան զանգակ հնչեցնելու, օրինականացնել հայ եկեղեցիների կալվածքները և այլն:

Շահն ընդառաջել է Գևորգ եպիսկոպոսի խնդրանքին և բավարարել նրա առաջադրած պահանջները: Իր որոշման վերաբերյալ շահը հատուկ հրովարտակ է հրապարակել և այն տրամադրել Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդին, դրանով իսկ իր որոշումը օրենսդրական կարգով ամրակայելով:

Իրանահայության վիճակը բարելավելու նպատակով Նասր-էդ-Դին շահին է դիմել նաև Նոր Զուղայի թեմի առաջնորդ Թադեոս վարդապետ Բեկնազարյանը (1831-1863): Իրանական արքունիքը այդ դեպքում ևս ընդառաջ է գնացել հայ հոգևորականի խնդրանքին, իրանահայությանը հատկացնելով մի շարք նոր իրավունքներ ու արտոնություններ: Մասնավորապես պարսկահայերը ազատվել են զորակոչից, նվազեցվել են Նոր Զուղայի և Փերիայի հայ բնակչության կողմից վճարվող պետական հարկերը: Բացի այդ ընդունվել է հատուկ որոշում, ըստ որի այսուհետև

հայերից հարկերը պետք է գանձվեին այն չափով, ինչ չափով որ գանձվում էր մահմեդական բնակչությունից:

Բացի այդ արքունիքի միջամտությամբ կանոնակարգվել ու չափավորվել է պարսիկ կալվածատերերի կողմից հայկական գյուղերից գանձվող հողային հարկը, սահմանափակվել գավառապետների շահատակությունները և այլն: Վերջապես Թադեոս վարդապետի միջամտությամբ արքունիքը պատժիչ գործեր է ուղարկել բախթարի ցեղի ավագանների դեմ, որոնք շարունակաբար հարձակվել են հայկական գյուղերի վրա և թալանել բնակչության գույքը և քշել տարել անասուններին:

Նասր-էդ-Դին և Մոզաֆար-էդ-Դին շահերի կողմից իրանահայությանը հատկացված արտոնությունների և իրավունքների շնորհիվ, հայությունը կատարելապես ազատ է դառնում եկեղեցական, կրոնական ու դավանաբանական խնդիրներում: Ամուսնական, ժառանգական և կրոնական բնույթի հարցերի լուծման իրավասությունը ամբողջապես հատկացվում էր Հայոց Առաջնորդարանին կամ կրոնական խորհրդին:

Հայ համայնքները Իրանի բոլոր վայրերում լայն ազատություն ունեին հիմնելու իրենց կրթական ու մշակութային հիմնարկությունները, մշակելու իրենց դպրոցների ծրագրերը, կազմելու ներքին կանոնադրություններ և այլն: Ազատ էին մշակութային ամեն կարգի ձեռնարկներ իրագործելու: Դպրոցներում դասավանդումը ամբողջովին հայերեն էր: Երկրի հարավային նահանգներում բացի հայերենից դպրոցներում դասավանդվում էր պարսկերեն, ֆրանսերեն ու անգլերեն լեզուներ, իսկ հյուսիսային նահանգներում՝ ֆրանսերեն և ռուսերեն: Որպես կանոն դպրոցական ծրագրերը ընդօրինակված էին Կովկասի հայկական դպրոցներում կիրարկվող ծրագրերից: Ուսուցիչների մեծամասնությունը հրավիրվում էր Կովկասից: Հետագայում Թավրիզի կենտրոնական դպրոցի հիմնադրվելուց ու շրջանավարտներ տալուց հետո, աստիճանաբար բարձրացավ տեղացի ուսուցիչների թիվը:

Հայերն ազատ էին բարեգործական և այլ կարգի ընկերություններ կազմակերպելու և մտավոր աշխատանքի անարգել գործունեության ասպարեզ ընտրելու: Այսպես կոչված «քարոզգարները», որոնք իրենց կոչումով հաշտարար դատարանի դեր էին խաղում, մինչև 1921 թվականը, այսինքն՝ կապիտուլացիոն իրավունքի վերացումը իրավասու էին դատելու և լուծելու քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև եղած վեճերը:

XIX դարում իրանահայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հանդիսացել է գյուղացիությունը, քաղաքատիպ վայրերում՝ արհեստավորները:

Այդ նույն ժամանակ հայերն Իրանում հիմնականում բնակվում էին Ատրպատականի, Սպահանի, Կասպից ծովի առափնյա Գիլանի և Մազանդարանի նահանգներում և ոչ մեծ թվով ցրված էին երկրի տարբեր մասերում:

Իրանահայերի հոգևոր-հասարակական կյանքը կենտրոնացված էր երկու թեմերում՝ Ատրպատականի (Թավրիզ կենտրոնով) և Սպահանի կամ Իրանա-Հնդկաստանի (Նոր Ջուղա կենտրոնով): Վերջինս ընդգրկում էր նաև Հնդկաստանում, Աֆղանստանում ու Հարավ Արևելյան Ասիայի երկրներում գտնվող հայկական գաղթօջախները: Իրանի տարածքում Սպահանի թեմին ենթակա հայությունը կենտրոնացած էր գլխավորապես Նոր Ջուղայում, Սպահանում և Թեհրանում:

Ատրպատականի թեմի ենթակա հայությունը ցրված էր Խոյի, Սալմաստի, Մակուի, Ուրմիայի, Բարանդուզի, Մուղդուզի, Սոուջբալադի, Մարաղայի, Արդեբիլի և Ղարաղադի գավառներում: Ատրպատականի ամենահոծ հայաշատ կենտրոնը Թավրիզն էր, ուր հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին երկու թաղերում՝ Ներքին կամ Ղալա և Դրսի կամ Լիլավայի:

Իրանահայերի իրավական դրության հիմքը կրոնաեկեղեցական ինքնավարությունն էր, որը գաղութում արմատավորվել էր դեռևս XI դարից: Գաղութի ինքնավարության մարմիններ են հանդիսացել թեմական առաջնորդարանները:

XII դարի սկզբից մինչև XV դ. 40-ական թվականները, այսինքն՝ մինչև Կիլիկիայի հայկական պետության անկումը, իրանահայ գաղութի թեմերը ենթարկվում էին Հռոմկլային, որտեղ գտնվում էր հայոց կաթողիկոսությունը: 1441 թ., երբ Հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական աթոռը կրկին տեղափոխվեց Էջմիածին, Իրանում գտնվող թեմերն անցան նրա իրավասության տակ: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ Էջմիածինը գտնվում էր պարսից տիրապետության ոլորտում, ուստի հայոց կաթողիկոսը իր հոտը ղեկավարում էր համաձայն պարսիկ տիրակալների կողմից արձակված հրամանագրերի (ֆիրմանների):

XIX դ. 40-50-ական թվականներից Իրանի հայ գաղթօջախներում, մասնավորապես Ատրպատականում, սկսվում է մշակութային վերելք: Բացվում են եվրոպական տիպի առաջին դպրոցները, գրադարանները և կրթական-մշակութային այլ հաստատություններ: Իրանում հայկական ազգային դպրոցներին իրավական երաշխիք էր տրված շահերի մի քանի ֆիրմաններով: Հայկական աշխարհիկ դպրոցները, համաձայն այդ երաշխիքների, ունեցել են ներքին ինքնավարություն, դասավանդումը մայրենի

լեզվով կատարելու իրավունք, սեփական ուսումնական ծրագրեր և այլն: Ազգային դպրոցների գոյությունը երաշխավորվում էր նաև 1906-1907 թթ. սահմանադրությամբ:

XIX դարում Իրանի հայ գաղթօջախներում լայն ծավալ է ստանում դպրոցաշինությունը: Բացվում են նաև առաջին գրադարանները: Մի շարք քաղաքներում սկսում են գործել նորաբաց տպարաններ: Վերելք է ապրում մշակութային կյանքը: Հայերը տարբեր քաղաքներում կառուցում են եկեղեցիներ: Ի դեպ, Իրանի հնագույն վանքերն են Ս. Թադեոս Առաքյալի (Ս. Թադեի) և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքերը, որոնք դասվում են հազվագյուտ ճարտարապետական կոթողների շարքում: Իրանահայության կյանքում չափազանց մեծ դեր է խաղացել Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին: XIX դարի վերջին և XX դ. սկզբին ծնունդ առան իրանահայ պարբերականները: Այդ նույն շրջանում Իրանի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և կրթական-մշակութային կյանքում իրենց արգասավոր գործունեությամբ աչքի են ընկնում մեծ թվով հայեր: Նրանցից շատերին վստահվել են արքունի և պետական բարձր պաշտոններ: Հայտնվում են նաև հայագի մեծահարուստ արդյունաբերողներ և վաճառականներ:

XIX դարի վերջերից սկսեց աշխուժություն ապրել իրանահայ գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հրապարակ եկան քաղաքական կուսակցություններ: 1890 թվականից Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության տեղական կոմիտեներն սկսեցին գործել սկզբում Ատրպատականում (Թավրիզ, Սալմաստ, Խոյ, Ուրմիա, Ղարադաղ), ապա նաև Գիլանում (Էնզելի, Ռեշտ, Աստարա), ավելի ուշ Թեհրանում և Նոր Զուղայում: Թավրիզում, Ռեշտում, Թեհրանում և մի շարք այլ վայրերում կազմակերպվեցին նաև Հնչակյան կուսակցության կոմիտեներ:

1908-1909 թթ. ստեղծվեց Իրանի Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցությունը, որի կազմավորման գործում հայերն ունեցել են գործուն մասնակցություն:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումների տարիներին Իրանի հայաբնակ վայրերը դարձան հայդուկային և զինատար խմբերի կենտրոնատեղիներ: Վան-Վասպուրական ճանապարհը գնում էր Իրանի վրայով և հայդուկները Իրանի սահմանամերձ կայանները օգտագործում էին որպես հենակետեր: Այդ տեսակետից կարևոր դեր է խաղացել հատկապես Ս. Թադեի (Թադեոս Առաքյալ) վանքը:

1890-ական թվականների արդյուհամիդյան զուլումի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպված հայկական զանգվածային

ջարդերից մազապուրծ մեծ թվով հայեր ապաստան են գտել Իրանի տարածքում:

Իրանահայությունը իր մասնակցությունն է բերել Իրանի՝ 1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությանը: Հատկապես աչքի են ընկել Եփրեմ խան Դավթյանը, Արշակ Գավաֆյանը (Քեռի), Նիկոլ Դումանը և ուրիշներ: Այդ հեղափոխությանը իրենց ակտիվ մասնակցությունն են բերել նաև Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության և հայ քաղաքական այլ կուսակցությունների ու հոսանքների ներկայացուցիչները:

Իրանական սահմանադրական հեղափոխությունից հետո Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում նկատվեցին դրական տեղաշարժեր, այդ թվում նաև իրանահայության համար: Հայերն ընտրվեցին տեղական ինքնավարության մարմիններում: Իրանահայությունը իրավունք ստացավ ունենալու երկու պատգամավոր իրանական խորհրդարանում մեջլիսում: Այդ իրավունքից նրանք օգտվում են առ այսօր:

1908 թ. փետրվարի 17-ին ստեղծվեց Թեհրանի հայոց Ազգային խորհուրդը, որի խնդիրն էր իբրև տեղի հայոց բարձրագույն իշխանություն, միջնորդ հանդիսանալ հայ համայնքի և կառավարության ու մեջլիսի միջև: 1911 թ. Ազգային խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչվեց պետության կողմից և կոչվեց «Թեհրանի հայոց համայնական վարչություն»:

Այդ վարչության ընդունած որոշմամբ 1917 թ. կազմվեցին Համադանի, Սուլթանաբադի (ներկայումս Արաք) և այլ հայաշատ վայրերի համայնական կազմակերպությունները, որոնց ներկայացուցիչներից էլ ստեղծվեց «Իրանահայ ընդհանուր խորհուրդը»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը իր ծանր հետևանքներն է թողել նաև իրանահայության վրա: Թուրքական զորքերը, ներխուժելով Ատրպատական, կոտորել են զգալի թվով հայ բնակչություն, ավերել բազմաթիվ հայկական գյուղեր, թալանել ու կողոպտել եկեղեցիներ և այլն: Արևմտահայության եղեռնից փրկված ու վերապրած բազմաթիվ հայեր ապաստան են գտել Իրանի հյուրընկալ հողում և արժանացել իրանական ժողովրդի ասպնջական վերաբերմունքին:

Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով Իրանի հայ համայնքի համար ստեղծված վտանգավոր պայմանները առաջնահերթ խնդիր դարձրին այսպես կոչված «Պարսկահայ խորհուրդ» ստեղծելու հարցը: Դա հանդիսանում էր ամբողջ պարսկահայությունը ներկայացնող բարձրագույն մարմին: Պատերազմի տագնապալից օրերին, երբ Ատրպատականի հայաշատ վայրերում մոլեգնում էր թուրքական զորքերի արյունոտ տեռորը

հայ բնակչության նկատմամբ, Պարսկահայ խորհուրդը փրկարար դեր կատարեց վտանգված վայրերի հայ ազգաբնակչության համար:

Այդ օրերին, երբ Ատրպատականի մեծ մասը ռազմակալման ենթարկելուց հետո թուրքական զորքերը սպառնում էին շարժվել դեպի Թեհրան, Պարսկահայ խորհրդին հաջողվում է իր դիմումներով հայերի համար պաշտպանության խոստում ստանալ իրանական կառավարությունից: Միաժամանակ Խորհրդի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ Թեհրանում Բսպանիայի դեսպանությունը համաձայնություն է տալիս, որպես պատերազմում չեզոքություն պահպանած երկրի կարգավիճակ ունեցող, Բսպանիայի դրոշները պարզվեն մայրաքաղաքի մի քանի մեծ շենքերի վրա, հայերին հնարավորություն տալով կենտրոնանալու այդ շենքերում և իսպանական պետության հովանու ներքո ապահովելու իրենց անվտանգությունը:

Բարեբախտաբար Ռուսաստանի և Անգլիայի՝ Եռյակ համաձայնության դաշինքի գծով այդ դաշնակից պետությունների զինված ուժերի հարվածների հետևանքով թուրքերին չհաջողվեց իրականացնել Թեհրանը գրավելու և տեղի հայերի հետ ևս հաշվեհարդար տեսնելու իրենց չարաշուք ծրագրերը:

Ատրպատականում հայ բնակչության նկատմամբ թուրքական զորքերի գործած վայրագությունների, Վանի հերոսամարտի և ապա Վասպուրականի հայության գաղթի հետևանքով հազարների համող տարագիր հայության համար ստեղծված անտանելի պայմաններում իրանահայ համայնքը եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց և պատսպարեց հայ տարագիրներին և ցեղասպանությունից վերապրածներին:

1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխությունից և նրան հաջորդած բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ռուսական կայսրության տարբեր մասերում ապրող զգալի թվով հայեր ի թիվս մի շարք այլ երկրների արտագաղթել են նաև Իրան, սովարացնելով տեղի հայ համայնքը: Նման արտագաղթ տեղի է ունեցել նաև 1920 թ., երբ Հայաստանի Առաջին հանրապետության կործանումից հետո մեծ թվով հայեր, անցնելով – Արաքսը, վտարանդիության են մեկնել հարևան Իրանի հյուրընկալ հողը:

Իրանը առաջին պետություններից մեկն էր, որ 1918 թ. պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի Առաջին հանրապետության անկախությունը և նրա հետ հաստատելով դիվանագիտական հարաբերություններ՝ ցուցաբերեց տնտեսական և քաղաքական աջակցություն հայկական նորաստեղծ պետությանը:

Հայաստանում 1920 թ. խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ ինչպես ողջ սփյուռքահայությունը, իրանահայ համայնքը ևս չի զլացել իր

օգնությունը Հայկական Երկրորդ հանրապետությանը: Սփյուռքահայ գաղթօջախներից Թավրիզն առաջինն է եղել, որ կազմակերպել է Հայ օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) մասնաճյուղը (1922 թ. ապրիլի 21-ին): Շատ չանցած Հայաստանի օգնության կոմիտեն եւ ստեղծվել նաև Իրանի գրեթե բոլոր գաղթօջախներում՝ Թեհրանում, Նոր Զուղայում, Ռեշտում, Էնզելիում, Ղազվինում, Ահվազում, Նիշաուրում, Մեշհերում և այլն:

XX դարի 30-ական թվականներին ստալինյան հալածանքների հետևանքով Խորհրդային Միության տարածքից այսպես կոչված «իրանահայատակ» հայերը բռնի կերպով արտաքսվեցին (դեպորտացվեցին) դեպի Իրան: Հավատարիմ մնալով ասպնջականության իր դարավոր ավանդույթներին՝ իրանական պետությունը և ժողովուրդը գրկաբաց ընդունեցին հայրենագրված այդ հայությանը:

1925 թ. Իրանում Ղաջարների թյուրքական դինաստիան տապալվեց, և իրանական գահի վրա նստեց պետական հեղաշրջումն իրականացրած Ռեզա խանը, որն ընդունեց Ռեզա շահ Փահլավի (Փեհլևի) գահակալական անունը՝ դրանով իսկ Իրանում հիմք դնելով կառավարող մի նոր հարստության՝ Փահլավի արքայատոհմին:

Իրանի նոր տիրակալը սկսեց վարել երկրում «կարգ ու կանոն» հաստատելու քաղաքականություն, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ռազմական դիկտատուրայի հաստատում: Նրա կողմից առաջ քաշված պանիրանիզմի (համաիրանականության) գաղափարախոսության և «Ազգային միասնության» ամրապնդման շարժումը ուղեկցվում էր մեծապետական շովինիզմի, կայսերապաշտության և պարսիկների ռասայական ու մշակութային գերազանցության վերաբերյալ քարոզչությամբ: Ռեզա շահը ձգտում էր երկիրը միատարր դարձնել և բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին համաձուլել մեկ միասնական «իրանական ազգի» մեջ: Համաձուլման այդ քաղաքականությունը, շահն իրականացնում էր ոչ միայն այլադավան փոքրամասնությունների (հայերի, ասորիների, զրադաշտականների, հրեաների), այլև դավանակից, սակայն այլ էթնիկական ծագում ունեցող ժողովուրդների (ազերի-թյուրքերի, քրդերի, արաբների, թուրքմենների) և այլոց նկատմամբ:

Մինչև XX դարի 30-ական թվականների կեսերը Ռեզա շահը խրախուսում էր իրանահայության գործադրած ջանքերը հօգուտ Իրանի և նրա զարգացման: Սակայն ավելի ուշ նա որդեգրեց կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների սահմանափակման քաղաքականություն, առաջնորդվելով իրանական ազգայնականության՝ պանիրանիզմի (համաիրանականության) մեծապետական-շովինիստական սկզբունքներով:

Իրանական իշխանությունների այդ քաղաքականության արդյունքները հատկապես բացասաբար անդրադարձան հայ բնակչության վիճակի վրա:

1936 թ. Ռեզա շահի հանձնարարությամբ այսուհետև հայկական դպրոցներում դասավանդումը պետք է կատարվեր պարսկերեն լեզվով, որը նշանակում էր վերջ տալ հայկական դպրոցների գոյությանը: Հայկական դպրոցների փակմանը հաջորդեց մշակութային աշխատանքների արգելումը: Չէր թույլատրվում հայոց լեզվով կարդալ դասախոսություններ, կազմակերպել ներկայացումներ, տպագրել որևէ բան, նույնիսկ հասարակ հայտարարություն, մահազդ և մինչև անգամ այցեւոում: Առանց բացառության ողջ երկրով մեկ ջնջվեցին կամ հանվեցին հայոց լեզվով գրված բոլոր ցուցանակները: Մոլեռանդները փողոցներում, ավտոբուսների մեջ, շուկայում և այլն հայերեն խոսողներից պահանջում էին «հասկանալի» լեզվով խոսել:

Ռեզա շահի ազգայնամոլական քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում լոկ հայ փոքրամասնության նկատմամբ կիրառված վերոհիշյալ քաղաքականությամբ: Այն տարածվում էր նաև ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական, միսիոներական դպրոցների վրա, որոնք բոլորը փակվեցին:

Շահական իշխանությունների այդ քաղաքականությունը տևեց մոտ տասը տարի: Նշված տարիների ընթացքում իրանահայ գաղութը չհաշտվեց իրեն պարտադրված ազգային-մշակութային կյանքի այդ սահմանափակումների հետ: Համարյա բոլոր հայկական բնակավայրերում տնային պայմաններում, կառավարության խուզարկու աչքից հեռու, կազմակերպվում էին հայոց լեզվի դասընթացներ, գրադարաններ, հայոց պատմությունն ու գրականությունն ուսումնասիրող խմբակներ և այլն: Հայ դպրոցական կրթական կյանքը, այդպիսով, շարունակվեց, սակայն «ընդհատակյա» պայմաններում: Այդ գործում չափազանց մեծ դեր խաղացին հայ կանայք և նրանց կազմակերպությունները:

1941 թ. Ռեզա շահի անկումով վերացվեց հալածանքը, և իրանահայությունը վերստին տեղ կանգնեց իր իրավունքներին: Հայկական դպրոցները վերաբացվեցին, վերականգնվեցին նաև մշակութային և հանրային հաստատությունները, ասպարեզ եկան մշակութային նորանոր միություններ: Առհասարակ պետք է նշել, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին իրանահայ համայնքի համար, զարգացնելու ու ծավալելու իրենց դպրոցական ցանցը, մարզամշակութային միությունները և այլն: Այդ տարիներին, ինչպես նաև հետպատերազմյան շրջանում, դպրոցական շինարարությունը հատկապես

մեծ թափ ստացավ Թեհրանում, որի բնակչությունը հախտոն տեմպով աճում էր:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1946 թ., կազմակերպվեց իրանահայության հայրենադարձություն դեպի Հայաստան: Հայրենիք վերադարձան 25–28 հազար հայեր: Հայրենադարձության երկրորդ խոշոր ալիքը կազմակերպվեց 1960-ական թվականներին: Մոտավոր հաշվարկներով 1922–1972 թթ. ընթացքում Իրանից Խորհրդային Հայաստան է հայրենադարձվել մոտ 65 հազար հայ: Ներգաղթից հետո Իրանում համարյա հայ գյուղական բնակչություն չմնաց: Նրանք մասամբ տեղափոխվեցին Հայաստան, մասամբ էլ քաղաքները, մասնավորապես Թեհրան: Ներկայումս հատուկենտ հայկական գյուղեր են մնացել երկրի հարավում՝ Փերիայի շրջանում, հյուսիսում՝ Ատրպատականում, Արաքի (նախկին Սուլթանաբադ) շրջանում և այլն: Նրանք գլխավորապես զբաղված են այգեգործությամբ, հացահատիկային կուլտուրաների մշակմամբ, մեղվաբուծությամբ, մասամբ նաև անասնապահությամբ: Կանանց շրջանում տարածված զբաղմունք է գորգագործությունը:

1978–1979 թթ. Իրանում տեղի ունեցած հակամիապետական իսլամական հեղափոխության հետևանքով շահական վարչակարգը տապալվեց: Իրանահայությունը ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել այդ հեղափոխությանը և տվել բազմաթիվ զոհեր: 1979 թ. մարտի 26-ին Թեհրանի հայոց թեմի առաջնորդ Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը հայ համայնքի սովարաթիվ պատվիրակության ուղեկցությամբ այցելել է իսլամական հեղափոխության առաջնորդ իմամ Խոմեյնիին և շնորհավորել նրան ու Իրանի ժողովրդին հեղափոխության հաղթանակի առթիվ: Սրբազանը միաժամանակ հայտնել է իրանահայերի պատրաստակամությունը՝ շարունակելու օժանդակել հեղափոխության գործին: Այդ հանդիպման ժամանակ իմամ Խոմեյնիին ասել է. «Այս հեղափոխության ձեռքբերումներն իրենց դրական ազդեցությունը կունենան նաև Իրանի փոքրամասնությունների վրա: Իսլամը բարյացակամ է ուրիշ կրոնների ու գաղափարախոսությունների նկատմամբ»:

Հանդիպման վերջում Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը մի գրություն է հանձնել իմամ Խոմեյնիին, որտեղ ասվում էր, որ «Իրանի հայերն Իրանի անկախությունն ու միասնականությունը պաշտպանելը համարում են իրենց ազգային գերադասականությունը»:

Իրանահայությունն իր եռանդուն մասնակցությունն է բերել նաև 1980–1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմին: Այդ ծանր ու երկարատև պատերազմին մասնակցել է 17 հազար հայ, որոնցից 260-ը հերոսաբար զ-

ոհվել են: Իրանի իսլամական հեղափոխության քաղաքական ղեկավարությունը պատշաճ կերպով գնահատանքի է արժանացնում Իրանի հայ համայնքի նվիրվածությունը իրանական հայրենիքին, որի հյուրընկալ հողի վրա հայերն ապրել են դարեր ի վեր:

1991 թ. Հայաստանի անկախության հռչակումը նոր էջ բաց արեց Հայաստանի և Իրանի բարեկամության դարավոր տարեգրության մեջ: Ի դեպ, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը առաջին պետություններից մեկն էր, որը պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը (1991 թ. դեկտեմբերին): Դրան հետևեց 1992 թ. փետրվարի 9-ին (1370 թվականի բահմանի 20-ին) Թեհրանում ստորագրված հռչակագիրը՝ Հայաստանի և Իրանի միջև լիարժեք դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և միջպետական կապերի զարգացման երեք տասնյակ տարիների ճանապարհի անցած Հայաստանը և Իրանը արձանագրել են մեծ նվաճումներ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ բազմապիսի բնագավառներում: Անկասկած այդ գործում զգալի դերակատարություն է ունեցել և ներկայումս էլ ունի նաև Իրանի հայ համայնքը: Հիրավի, իրանահայ մեր հայրենակիցները արել են ամեն ինչ՝ Հայաստանին սատարելու, դժվարին պահերին նրան օգնության ձեռք մեկնելու, իրենց հայրենիքի հեղինակությունը անշեղորեն բարձրացնելու և դարերի հոլովությամբ կողք կողքի ապրած երկու հնագույն ժողովուրդների՝ հայերի ու իրանցիների դարավոր բարեկամությունն ամրապնդելու համար:

Ներկայումս իրանահայության ջախջախիչ մեծամասնությունը բնակվում է քաղաքներում, մասնավորապես Թեհրանում: Քաղաքային բնակչության շրջանում մեծ թիվ են կազմում այսպես կոչված «ազատ մասնագիտությունների» ներկայացուցիչները՝ բժիշկներ, ճարտարագետներ, դասախոսներ, ճարտարապետներ, իրավաբաններ, ուսուցիչներ, գործարար մարդիկ և այլն: Սակայն հայերի հիմնական զանգվածը բաղկացած է արհեստավորներից և գործարարությամբ զբաղվողներից:

Իրանահայերի իրավական դրության հիմքը կրոնաեկեղեցական ինքնավարությունն է: Մինչև XX դարի 40-ական թվականները իրանահայ գաղութը պահպանում էր իր պատմական բաժանումը երկու թեմերի՝ Թավրիզի (Ատրպատականի) և Իրանա-Հնդկաստանի: Թեմերի կենտրոնները համապատասխանաբար Թավրիզն ու Նոր Զուղան էին: 1944 թ. նախկինում Իրանա-Հնդկական թեմի մեջ մտնող համայնքների մի մասից կազմվեց նոր՝ Թեհրանի թեմը՝ Թեհրան կենտրոնով: Ներկայումս Իրանի

Իսլամական Հանրապետությունում գործում են երեք թեմեր, որոնցում կենտրոնացված է իրանահայերի հոգևոր-հասարակական կյանքը:

1. **Հյուսիսային կամ Թավրիզի թեմ:** Սա իրանահայության հնագույն թեմն է, որի վերաբերյալ հիշատակումներ կան դեռևս XII դարից: Այդ թեմի նախկին անունը եղել է Ատրպատականի հայոց թեմ: Նրա կենտրոնն է եղել Սուրբ Թադեոս Առաքյալի (Թադեի) վանքը՝ Մակուի շրջանում: 1833 թ. Նիկողայոս եպիսկոպոս Կարպեցին թեմի կենտրոնը Ս. Թադեոս վանքից փոխադրել է Թավրիզ, որտեղ Ս. Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցին դարձել է թեմի կենտրոն: Թեմը վերանվանվել է Թավրիզի թեմ, որը սակայն ավանդաբար ներկայումս ևս հաճախ անվանում են Ատրպատականի թեմ: Այսպիսով, թեմի կազմակերպման տարեթիվ է համարվում 1833 թիվը: Նշված թվականից մինչև մեր օրերը թեմն ունեցել է 14 առաջնորդ, որոնցից հատկապես նշանավոր են Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը և Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը:

Ներկայումս վարչական առումով թեմը կազմված է երեք նահանգներից (օսթաններից)՝ Արևելյան Ադրբեջան (կենտրոնը առաջնորդանիստ Թավրիզ քաղաքը), Արևմտյան Ադրբեջան (կենտրոնը Ուրմիա) և Արդեբիլի նահանգ (կենտրոնը Արդեբիլ):

Նախկինում Թավրիզն ունեցել է համեմատաբար մեծ թվով հայ բնակչություն և հանդիսացել է Իրանի հայկական գաղութի աչքի ընկնող կրթական-մշակութային կենտրոն: Մինչև 1970-ական թվականների վերջերը Թավրիզում բնակվում էր ավելի քան 10 հազար հայ: XX դարի սկզբի տվյալներով ողջ թեմի տարածքում բնակվել են 30 հազար հայ: Նրանց բնակության հիմնական վայրերն են եղել Թավրիզը, Մակուն, Ուրմիան, Ղարադաղը, Արդեբիլը, Սալմաստը, Մարաղան և այլն: Հետագայում արտասահման արտագաղթելու պատճառով նրանց թիվը էապես նվազել է՝ 1980-ական թվականներին կազմելով 17 հազար: Իսկ 1998 թ. տվյալներով Թավրիզում մնացել էր ընդամենը 1200 հայ, իսկ թեմի կազմի մեջ մտնող հայ բնակչության ընդհանուր թիվը, ըստ Թավրիզի թեմի առաջնորդարանի տվյալների, կազմում էր շուրջ 3500 հոգի: Նրանք հիմնականում բնակվում էին Թավրիզում և Ուրմիայում, ընտանիքներ կային նաև Սալմաստում: Այդ նույն ժամանակ Ուրմիայի հայ բնակչությունը կազմում էր 2000 մարդ, այն դեպքում, երբ ոչ շատ վաղուց այնտեղ ևս ապրում էին զգալի թվով հայեր:

Մինչև 1958 թ. Ատրպատականի թեմը ենթարկվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: Նշված թվականին թեմն անջատվեց Էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունից և միացվեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկո-

սությանը (Անթիլիաս, Լիբանան): 1961 թվականից սկսած՝ Թավրիզի թեմակալ առաջնորդները նշանակվում են Անթիլիասի կողմից:

Թավրիզի թեմի տարածքում կա շուրջ 180 (որոշ տվյալներով՝ 223) հայկական եկեղեցի, որոնցից կանգուն են 42-ը: Առհասարակ Ատրպատականում կան հայկական ճարտարապետական արժեք ներկայացնող բազմաթիվ կոթողներ, կանգուն, կիսականգուն և խոնարհված վիճակում: Նշանավոր է Արտագի (Մակուի) Ս. Թադեոս Առաքյալի (Ս. Թադեի) վանական համալիրը (մ.թ. 4-6-րդ դարեր): Այն Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ժամանակաշրջանին պատկանող առաջին ճարտարապետական հուշարձաններից է: Գտնվում է Մակու քաղաքից 23 կմ դեպի հարավ-արևելք, Չալդրանի Ղարաքիլիսա գյուղի մոտակայքում, իրանաթուրքական սահմանի մոտ: Ըստ ավանդության՝ վանքը հիմնվել է Թադեոս Առաքյալի կողմից մի վայրում, ուր նախկինում եղել է հեթանոսական մեհյան: Քրիստոնեության արշալույսին կառուցված, բազմիցս կործանված և հաջորդաբար վերաշինված այդ վանքը այսօր ևս մեզ ներկայանում է իր վիթխարի, բայց միաժամանակ ներդաշնակ ծավալով:

Ս. Թադեոս վանքից 1,8 կմ հարավ-արևելք գտնվում է Ս. Սանդուխտ կույսի մատուռը (5-րդ դար): Ծործորի Սուրբ Աստվածածին վանքը (7-րդ դար) գտնվում է Արևմտյան Ադրբեջանի հանագնի Բարուն գյուղից մեկ կիլոմետր հարավ-արևելք՝ Զանգնար գետի ձախ ափին, Մակու քաղաքից 8 կմ հարավ: Միջնադարում վանքը որպես դպրության կենտրոն ծառայել է տեղի հայ համայնքին: Վանքը գործել է մինչև 18-րդ դարի վերջը: Ներկայումս Սուրբ Աստվածածին մատուռը վանքի միակ կանգուն շինությունն է:

Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը (7-9-րդ դար) գտնվում է Իրանական Ադրբեջանի արևմտյան մասում, Արաքս գետի աջ ափին, Հին Ջուղայից մոտավորապես 13 կմ արևմուտք հեռավորության վրա (Թավրիզից 137 կմ), Արաքս գետի լայնակի մի կիրճի մեջ: Պատմականորեն վանքը գտնվել է Նախիջևանի հայկական նահանգի մեջ: Ստեփանոս Նախավկայի վանքը հայտնի է նաև Դարաշամբի վանք անունով՝ ներկայումս մի ավերված գյուղի անունից: Վանքը կոչվել է նաև Մաղարդա վանք: Ի դեպ, Թավրիզի թեմի առաջնորդարանի ջանքերով կառուցվել է 21 կմ երկարությամբ ճանապարհ, որպեսզի ուխտավորները և զբոսաշրջիկները ոյրությունամբ այցելեն այդ նշանավոր վանքը:

Անդրևորդի (Հովվի) եկեղեցին (13-րդ դար) գտնվում է Արաքսի աջ ափին՝ Իրանի Արևելյան Ադրբեջանի նահանգի Ջուլֆա քաղաքից 6 կմ հյուսիս-արևմուտք: Մեկ այլ ճարտարապետական հուշարձան՝ Դարաշամբի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1628 թ.) գտնվում է Արևելյան Ադրբեջան

նահանգում Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Արաքս և Տղմուտ գետերի միախառնման վայրում՝ Արաքսի աջ ափին՝ Դարաշամբ գյուղի արևելյան եզրին:

Թավրիզի թեմի տարածքում են գտնվում նաև բազմաթիվ այլ ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններ. Թավրիզի Ս. Աստվածածին (1872 թ.), Ս. Սարգիս (1845 թ.), Մալմաստ գավառի Ղալասար գյուղի Ս. Սարգիս (1806), Խոյի Ս. Սարգիս (1120 թ.), Ուրմիայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները և այլն: Թավրիզի, Մարանդի, Ջուլֆայի (հնում՝ Ջուղա), Նախիջևանի սահմանակից իրանական տարածքների, Մակուի, Մալմաստի, Խոյի շրջաններում ևս ցրված են բազմաթիվ հայկական ճարտարապետական հուշարձաններ. Սորհուլի վանքը, Ղզլջայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, Դերիքի Ս. Աստվածածին, Խոյի, Մուժումբարի Ս. Հոփսիսմե և Ս. Աներևույթ, Ֆանայի, Սորմանավայի Ս. Սարգիս, Հաֆթլանի Ս. Գևորգ, Նախիջևան-Թափայի Ս. Աստվածածին, Գյարդաբադի Ս. Գևորգ, Ղարաբադի (գյուղ Մալմաստից 20 կմ հեռավորության վրա), Մահլազանի Ս. Խաչ, Գրիսի (Գրնիս), Կարա-Քիլիսայի Ս. Սարգիս, Տղմուտ գետի ափին գտնվող Սպիտակ կամ Ս. Գևորգ եկեղեցիները, Մահլամի Գալագ ջուղի, Բարունի գերեզմանատները իրենց խաչքարերով և այլն:

Ներկայումս Թավրիզի թեմի գործող եկեղեցիներն են Ս. Սարգիս (գտնվում է Թավրիզի Լիլավա թաղամասում, կառուցվել է 1845 թ.) և Ս. Մարիամ Աստվածածին (Մարիամ Նանե, գտնվում է Թավրիզի Մարալան թաղամասում, կառուցվել է 19-րդ դարի վերջերին), Ս. Մարիամ Աստվածածին (գտնվում է Թավրիզի Ղալա թաղամասում, կառուցվել է 1782 թ.), Թավրիզի հայոց գերեզմանատան Ս. Շողակաթ մատուռը (հիմնվել է 1940 թ.), Թավրիզի շրջակայքում գտնվում են ևս 12 կանգուն եկեղեցիներ:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության Մշակութային ժառանգության, ձեռարվեստի և զբոսաշրջության կազմակերպության առաջարկությամբ մի շարք հայկական ճարտարապետական հուշարձաններ ընդգրկվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության հուշարձանների ցանկում: Ի դեպ, Ծործորի (Ձործոր) Ս. Աստվածածին վանքը փրկելու համար 1987-1988 թվականներին իրանական կառավարության հրահանգով տեղափոխվել է մոտ 600 մետր հեռավորության վրա գտնվող մի բարձրադիր վայր, քանի որ ԻԻՀ իշխանությունները որոշել էին Մակուչայ գետի վրա կառուցելու ամբարտակ: Վերականգնման աշխատանքները սկսվել են 1989 թ. հայ բարերարների նյութական օժանդակությամբ և ավարտվել 2001 թվականին: Ծործորի վանքը ևս 2008 թ. ճանաչվել է որպես համաշխարհ

հային ժառանգություն և Ս. Թադևոսի և Ս. Ստեփանոսի վանքերի հետ մտցվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ժառանգության ցանկի մեջ:

Առհասարակ պետք է նշել, որ ԻԻՀ օրենքների համաձայն Իրանում հայկական բոլոր պատմամշակութային հուշարձանները պահպանվում են պետության կողմից: Երկրի այն քաղաքներում, որտեղ այս կամ այն պատճառով հայ համայնքը դադարել է գոյություն ունենալուց, Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող շինությունները գտնվում են տվյալ վայրի թեմերի հսկողության տակ: Որպես օրինակ կարելի է բերել Աբադան քաղաքի հայկական եկեղեցին և դպրոցը: Թավրիզի հայոց առաջնորդարանի ջանքերով Թադևոս Առաքյալի վանքը հիմնովին վերանորոգման է ենթարկվել 1946 թ.:

Թավրիզի թեմի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը չորս տարով ընտրվող պատգամավորական ժողովն է՝ բաղկացած 17 անդամներից: Պատգամավորական ժողովն ընտրում է 7 հոգուց բաղկացած թեմական խորհուրդ, որը երեք տարին մեկ կազմավորում է գործադիր մարմին: Ինչպես և Իրանի մյուս թեմերը, թեմական խորհրդի նախագահը թեմակալ առաջնորդն է: Պատգամավորական ժողովն ու թեմական խորհուրդն ունեն իրենց մնայուն դիվանները:

Ժամանակին Թավրիզի թեմում գործել են բազմաթիվ հայկական կրթօջախներ: Ներկայումս Թավրիզում գործում է մեկ հայկական դպրոց, կա նաև հայկական մշակութային կենտրոն, «Արարատ» մարզական: Ընդհանուր առմամբ ներկայումս Թավրիզի թեմի շրջանակներում հայ մշակութային կյանքը խամրել է:

1967 թ. Ատրպատականի առաջնորդարանը և թեմական խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչվել են որպես կրոնամշակութային և բարեգործական ընկերակցություն և արձանագրվել են «Ատրպատականի ընդհանուր հայության առաջնորդարանի խորհուրդ» անունով:

2. Սպահանի հայոց թեմ: Մինչև 1945 թ. ողջ պարսկահայությունը, բացի Ատրպատականի հայերից, մաս է կազմել հարավային իրանահայության շրջանակներում գործող թեմի, որը կազմավորվել է 1606 թ. Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Հայաստանից հայերի բռնի տեղահանությունից հետո: Շահը բռնագաղթված հայերի մի զգալի մասին բնակեցրել էր Սպահանում՝ Զայենդերուդ գետի ափին, որտեղ նրանք կառուցեցին Նոր Զուղա հայկական ավանը, որը և դարձավ թեմի կենտրոնը:

Դեռևս XVII դարում, երբ հայ վաճառականները բնակություն են հաստատել Հնդկաստանում և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներում, որտեղ ստեղծվել են հայկական նոր գաղթօջախներ, Նոր Զուղայից Ս.

Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդը հոգևոր հովիվներ է ուղարկել այդ համայնքների համար: Դրա հետևանքով Հնդկաստանի, Զավայի, Բիրմայի, Սումաթրայի, Չինաստանի և Հարավարևելյան Ասիայի հայկական մյուս համայնքները ևս մաս են կազմել Սպահանի թեմին, որից հետո այդ թեմը կոչվել է Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմ: Անցյալում մինչև 1845 թվականը Միջագետքը (Բաղդադ և Բասրա քաղաքները ևս) մտել է Սպահանի թեմի կազմի մեջ:

Դարեր շարունակ, ընդհուպ մինչև 1958 թ., Սպահանի թեմը վարչականորեն կապված է եղել Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսության հետ: Սակայն 1958 թ. թեմն անջատվեց Էջմիածնից և վարչականորեն միացավ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը: Մինչև 1960 թ. թեմը պաշտոնապես կոչվել է Իրանա-Հնդկաստանի կամ Պարսկա-Հնդկաստանի Հայոց թեմ: Եվ քանի որ Հնդկաստանի և Հարավ արևելյան Ասիայի (հայկական աղբյուրներում Ծայրագույն Արևելքի) հայ համայնքները անջատվելով Սպահանի թեմից, մնացին որպես Էջմիածնի կաթողիկոսության ենթակա հարանվանություններ, ուստի թեմը անվանափոխվեց և այլևս չկոչվեց Իրանա-Հնդկաստանի թեմ: 1960 թվականից սկսած այն անվանափոխվեց Սպահանի կամ Հարավային Իրանի թեմ, իսկ 1995 թվականից՝ Սպահանի թեմ:

1961 թ. Բեյրութից Նոր Զուղա ժամանեց Անթալիայի նշանակված թեմակալ առաջնորդը:

Թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնը 1606 թվականից մինչև օրս հանդիսանում է Նոր Զուղան, որտեղ դեռևս XVII դարում Հայաստանից բռնագաղթի ենթարկված հայերի կողմից կառուցված Ս. Ամենափրկիչ վանքը հանդիսանում է Առաջնորդի նստավայրը: Այդ վանքը հայ մշակույթի պատմության մեջ հայտնի է որպես ամենաաչքի ընկնող կենտրոններից մեկը:

1920-1924 թթ. թեմի առաջնորդն է եղել Սահակ արքեպիսկոպոս Այվաթյանը, որը թեմը գլխավորել է նաև նախկինում 1902-1912 թթ.: Նրանից հետո թեմը գլխավորել է եպիսկոպոս Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսեսյանը (1926-1930): 1930 թվականից ընդհուպ մինչև 1945 թ. Նոր Զուղայի թեմական առաջնորդի տեղը թափուր էր: 1945 թ. Էջմիածինն այնտեղ ուղարկեց թեմական նոր առաջնորդ, եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանին, որը պաշտոնավարեց մինչև 1949 թ.: Սպահանի թեմի ներկայիս վարչական սահմանների մեջ մտնում են Սպահան, Ֆարս, Խուզեսթան, Չհարմահալ-Բախթիարի, Քոհգիլույե, Բոյերահմեդի, Լորեսթան, Հորմոզգան նահանգների տարածքները, ինչպես նաև Սպահան, Շահինշահիր, Շիրազ և այլ քաղաքներ, որտեղ կա հայ բնակչություն:

Մինչև 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունը Նոր Զուղան ունեցել է 10 հազար հայ բնակիչ: Ներկայումս, ըստ Նոր Զուղայի Առաջնորդարանի տվյալների, այնտեղ ապրում է 7-8 հազար հայ բնակչություն:

Իրանա-Հնդկաստանի թեմի կազմի մեջ ժամանակին մտել են նաև հայ բնակչություն ունեցող գյուղական շրջաններ: Դրանցից են եղել, օրինակ, Սպահանից արևմուտք ընկած Քյարվանդ գավառի մեջ մտնող զուտ հայաբնակ Դովլաթաբադ և Վերին Քրդեր գյուղերը: Գյուղական բնակչություն ունեցող շրջաններից են եղել նաև Փերիա, Չհարմահալ և Բուրվարի գավառները: Փերիայի շրջանում, որտեղ նախքան ներգաղթը 1940-ական թվականներին շուրջ 30 հայկական գյուղերում ապրում էին մոտ 17 հազար հայեր, այժմ մնացել են միայն 7 հայաբնակ գյուղեր, որոնցից միայն Բուրվարն է, որ դեռևս զուտ հայաբնակ է, իսկ մյուսները ունեն խառն բնակչություն: Այդ յոթ գյուղերն են Խոյգան, Ղալամեղիք, Ղարեչուն, Նամակերտ, Մսկերտ, Սվարան: Հիշյալ գյուղերից յուրաքանչ-յուրն ունեցել է իր եկեղեցին, իսկ Խոյգանն ու Նամակերտը՝ նույնիսկ երեքական եկեղեցիներ: Այդ գյուղերի հայ բնակչությունը, որը զբաղվում է հողագործությամբ, ներկայումս կազմում է շուրջ 500 շունչ: Կարելի է արձանագրել, որ ներկայումս Իրանի հայ համայնքում գյուղական բնակչություն չի մնացել:

Անցյալում հայաբնակ գավառ է հանդիսացել նաև Չհարմահալը, որը գտնվում է Սպահանից դեպի հարավ-արևմուտք 144 կմ հեռավորության վրա: Այն Փերիայից հետո եղել է Իրանի հայաշատ խոշոր գավառը: Այս գավառի հայ բնակչությունը ևս մասամբ հայրենադարձվել է Հայաստան, մասամբ տեղահան է եղել և մեկնել քաղաքներ, որի հետևանքով շրջանը ամբողջությամբ դատարկվել է հայերից:

Բուրվարի շրջանը Արաքի (նախկինում Սուլթանաբադ) հետ միասին 1945 թ. կցվել է Թեհրանի հայոց թեմին:

Հայ բնակչություն ունեցող գյուղական շրջանների բնակչության մեծ մասը 1946 թ. հայրենադարձվել է Հայաստան, իսկ մյուս մասը տեղափոխվել է Թեհրան:

Պարսից ծոցի առափնյա Խուզիսթան նահանգի նավթային արդյունաբերության քաղաքներում (Մասջեթ Սոլեյման, Ահվազ, Անդիմեշկ, Աբադան, Խորրամշահիր, Բանդար Մահշահիր, Աղաջարի և այլն) մինչև 1980 թվականին Իրան-Իրաքյան պատերազմի սկսվելը եղել է բավականին մեծ թվով հայ բնակչություն: Ներկայումս այդ վայրերում հայեր համարյա չեն մնացել, բացառությամբ մի քանի հայ ընտանիքների և նավթային ընկերության անհատ պաշտոնյաների:

Ընդհանուր առմամբ Սպահանի թեմում եղել են 105 հայկական եկեղեցիներ, որոնցից ներկայումս կանգուն են 30-ը: Բացի առաջնորդանիստ Ս. Ամենափրկչյան և Կատարինյան (կուսանաց մենաստան) վանքերից (1623 թ.) ներկայումս Նոր Զուղայում կան 23 եկեղեցիներ, որոնցից ամենահինը Ս. Գևորգ եկեղեցին է (1611 թ.): Մյուս եկեղեցիներն են Ս. Աստվածածինը (1613 թ.), Ս. Հակոբը, Ս. Բեթղեհեմը (1627 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (1633 թ.), Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (1612 թ.), Ս. Մինասը (1659 թ.), Ս. Ներսես Մեծը (1666 թ.), Ս. Նիկողայոսը (1630 թ.): Հիշյալ եկեղեցիներից ոչ բոլորն են գործող: Պարսից ծոցի առափնյա քաղաքների՝ Ահվազի Ս. Մեսրոպ (1967 թ.), Աբադանի Ս. Կարապետ (1958 թ.) և Բուշեհրի Ս. Գևորգ (1700 թ.) կանգուն եկեղեցիները չեն գործում հավատացյալների բացակայության պատճառով:

Նոր Զուղայում կան շատ փոքրաթիվ հայ կաթոլիկ ու ավետարանչական համայնքներ, որոնցից առաջինն ունի եկեղեցի, իսկ մյուսը եկեղեցի աղոթատեղի:

Սպահանի թեմի մեջ մտնող քաղաքներից է Ֆարս նահանգի կենտրոն Շիրազը: Այդ քաղաքում առաջին հայերը բնակեցվել են XVII դարում՝ Շահ Աբաս Ա-ի օրոք: Քաղաքի հնագույն թաղամասերից մեկում մինչև օրս կա «բազարչեյե արամանե» («հայկական շուկա») անվամբ, որտեղ գտնվում է 1662 թ. կառուցված Շիրազի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Ի դեպ, այդ եկեղեցում է քահանայագործել և յոթը տարի շարունակ Բաբաբուհ կոչված լեռան վրա դերվիշների հետ ճգնափորություն անելուց հետո Հնդկաստան մեկնել առաջին հայ մամուլի՝ «Ազդարար» ամսագրի հիմնադիր և խմբագիր՝ շիրազեցի Հարություն քահանա Շմալոնյանը:

Ներկայումս Շիրազի հայ գաղթօջախը հայաշունչ մի փոքրիկ համայնք է, որտեղ դեռևս բաբախում է հայ ազգային կյանքը: Շիրազը նախկինում ունեցել է հոծ հայ բնակչություն, սակայն աստիճանաբար այն նվազել է և ներկայումս մնացել է միայն 40-50 հայ ընտանիք: Շիրազում ամենօրյա հայոց դպրոց չի եղել, տեղի հայ կանանց եկեղեցասեր Միության ջանքերով տասնամյակներ շարունակ հայ մանուկներին տրվել է կրոնական հայեցի դաստիարակություն ուրբաթօրյա հայերենագիտության դասընթացների միջոցով:

Շիրազի հայ գաղթօջախն ունի իր համայնքի գործերը կառավարող «Շիրազի հայոց եկեղեցական վարչությունը», Թեհրանի հայ մարզական «Արարատ» կազմակերպության մասնաճյուղը, «Շիրազի հայ մշակութային միությունը»: 1977-1979 թվականներին Շիրազում կառուցվել է «Հայ տուն» կոչվող շենքը, որտեղ կենտրոնացել են եկեղեցական վարչության և առ-

հասարակ տեղի հայ համայնքի կրթական-մշակութային, մարզական և այլ աշխատանքներ: Շիրազում դեռևս գործում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1662 թ.), որի գավիթում Մեսրոպ Թաղիադյանի հիշատակին կառուցված է հուշարձան (Մ. Թաղիադյանը թաղված է Շիրազում, սակայն այլ վայրում):

Սպահանի թեմի իրավասության շրջանակներում ներկայումս գործում են հետևյալ գործուն հաստատությունները. 1961 թվականից Սպահանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության բաժանմունքը և հայագիտության ամբիոնը, հայ մարզամշակութային «Արարատ» միությունը, «Նոր Ջուղայի հայ մարզամշակութային միությունը», «Փերիո կրթասիրաց միությունը», «Հայ ուսումնասիրաց Չհարմահալ միության Նոր Ջուղայի մասնաճյուղը», «Նոր Ջուղայի հայ կանանց գթության («Կարմիր Խաչ») միությունը», «Նոր Ջուղայի հայուհիների բարեգործական ընկերությունը», «Սասուն» մշակութային միությունը, «Կոմիտաս» մանկական երաժշտական դպրոցը, «Տաթև» երգչախումբը, «Հայ դատի հանձնախումբը» Շիրազի «Հայ կանանց եկեղեցասիրաց միությունը», նույն քաղաքի «Հայ տունը» և այլ հաստատություններ:

Թեմում գործում են թեմական և կրոնական խորհուրդներ, որոնք թեմակալ առաջնորդի գլխավորությամբ վարում են թեմի կրոնական, ազգային-մշակութային ու շինարարական աշխատանքները: Գործում են նաև երկու նախակրթարան, երկու տղայոց և երկու միջնակարգ դպրոցներ և համայնքային այլ կառույցներ:

Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչյան վանքի բակում գտնվում է թանգարան, որտեղ պահվում և ցուցադրվում են ձեռագիր գրքեր, նկարներ, կրոնական արարողությունների հանդերձանքներ, ազգային տարազներ, կաթողիկոսների կոնդակներ, շահական հրովարտականքներ, հայկական միջնադարյան ձեռագրեր, անվանի եվրոպացի նկարիչների գործեր, հայկական թագավորների պատկերներով ոսկեդրամներ և այլն:

Որոշ թվով հայեր են բնակվում նաև Սպահանից մոտ 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Շահինշահի քաղաքում: Այստեղ գործում են հայկական երկու տարրական դպրոցներ. «Սրբոց Վարդանանց» և «Մասիս» անվանումներով: Գործում է նաև «Հայ համայնքի վարչությունը», «Հայ կանանց եկեղեցասեր միությունը» և մի շարք այլ միություններ ու հաստատություններ:

3. Թեհրանի կամ կենտրոնական թեմ: Սա իրանահայ համայնքի ամենախոշոր թեմն է: Այն, ի տարբերություն նախորդ երկուսի, ստեղծվել է շատ ավելի ուշ՝ 1944 թ. սեպտեմբերին, առանձնանալով Իրանա-Հնդկաստանի թեմից: Թեմի ստեղծման նախադրյալներն էին Թեհրանի հայ

բնակչության թվի աճը, իրանահայերի հասարակական ու մշակութային հիմնական ներուժի՝ Թեհրանում կենտրոնանալը և այլն: Թեհրանի թեմը իր նշանակությամբ և բնակչության թվով ամբողջ հայ համայնքի կորիզն է: Թեմը իր բնակչության թվով իրանահայ գաղութում ունի առաջատար դեր: Թեմի առաջին առաջնորդ է նշանակվել Վահան ծ. վարդապետ Կոստանյանը (1944-1945 թթ.), որին հաջորդել է Ռուբեն եպիսկոպոս Դրամբյանը (1945-1949 թթ.): 1960-1999 թթ. թեմակալ առաջնորդն է եղել Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը, որի մահվանից հետո նրան փոխարինել է Սեպուհ արքեպիսկոպոս Սարգսյանը:

Սկզբում թեմի առաջնորդարանը գտնվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում: 1972 թ. Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումից հետո նրան կից կառուցվել է առաջնորդարանի շենքը, ուր մինչև օրս գտնվում է առաջնորդարանը:

Թեմն ընդգրկում է Թեհրանն իր շրջակայքով և Արաք, Համադան, Մեշհեդ, Գորգան, Ռեշտ, Սարի, Էնզելի, Ղազվին, Քերմանշահ քաղաքները: Թեմի կազմի մեջ են մտնում և նրան են ենթարկվում Մարքազի (կենտրոն), Խորասան, Ռազավի, Համադան, Մազանդարան, Գիլան նահանգների հայ համայնքները:

Թեհրանի թեմը գտնվում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության տակ: Թեմի գերագույն օրենսդիր մարմինը պատգամավորական ժողովն է, որը գումարվում է 3 տարին մեկ: Պատգամավորական ժողովի պատգամավորները ընտրվում են Թեհրանի թեմի ենթակա ծխական համայնքներում տեղի ունեցող փակ գաղտնի քվեարկությամբ: Պատգամավորական ժողովը ընտրում է թեմական խորհուրդ, ինչպես նաև անմիջականորեն իրեն հաշվետու վերահսկիչ հանձնաժողով: Թեմական խորհրդի ընտրություններին մասնակցում են միայն հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ հայերը: Թեհրանում Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից գործում է Ազգային Առաջնորդարանը: Թեմական խորհուրդն իր հերթին կազմավորում է տարբեր օժանդակ մարմիններ և հանձնաժողովներ՝ կրթական, ժառանգական հարցերի և այլն:

Թեմի տարածքում կա շուրջ 100 եկեղեցի, որոնցից կանգուն են 20-ը: Դրանցից ութը գտնվում են Թեհրանում (Ս. Գևորգ 1884 թ.), Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս (1808 թ.), Ս. Թարգմանչաց (1982 թ.), Ս. Սարգիս (1970 թ.), Սրբոց Վարդանանց (1986 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Մինաս (1854 թ.), Ս. Մարիամ Աստվածածին (1945 թ.), ինչպես նաև Նոր Բուրաստան հայկական գերեզմանատան Ս. Ստեփանոս (1974 թ.) և «Արարատ» մարզավանի Ս. Խաչ (1987 թ.) մատուռները, Դուլաբ կոչված հին գերեզմանատան

Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1936 թ., կանգուն է, սակայն չի գործում): Գորգանի շրջանում կա Ս. Աստվածածին մատուռը, Ռեշտ քաղաքում՝ Ս. Մեսրոպ եկեղեցին: Եկեղեցիներ կան նաև թեմի մյուս քաղաքներում՝ Արաքում, Քալավայում, Ղարաղանում և այլն:

Իրանահայ երեք թեմերից յուրաքանչյուրը ինքնուրույն միավոր է, այսինքն՝ նրանք չեն ենթարկվում մեկը մյուսին և առանձին-առանձին գտնվում են Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության ներքո: Սակայն Թեհրանի թեմական առաջնորդը հանդիսանում է Իրանի միջեկեղեցական խորհրդի նախագահը:

Իրանահայ համայնքի իրավական կարգը հիմնված է կրոնաեկեղեցական ինքնավարության վրա՝ հանձինս գոյություն ունեցող երեք թեմերի: Իրանք իրենց կրոնական գործերը վարում են համաձայն հայոց Առաքելական եկեղեցու կանոնների և ավանդույթների, ինչպես նաև յուրաքանչյուր թեմի կողմից ներկայացված կանոնադրության և դրանց հիման վրա գործող ժողովրդական մարմինների որոշումների: Թեմերի կանոնադրությունները երևութապես կազմվում են 1860-1863 թթ. արևմտահայության համար ստեղծված «Ազգային սահմանադրության» հիման վրա, սակայն դրանք հարմարեցված են նաև Իրանի «Կուսակցությունների և հասարակական միավորումների» օրենքին և հաստատվում են պետության կողմից:

Համայնքային ընտրությունները կատարվում են ներքին գործերի նախարարության հսկողությամբ: Համապատասխան նախարարությունների հսկողությամբ են կատարվում նաև համայնքային մարմինների հասարակական գործերը, ըստ համապատասխան օրենքների, կառավարական որոշումների ու շրջաբերականների: Օրինակ, 1935 թ. Իրանի կառավարությունն ընդունել է «Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական օրենքների ժողովածուն», որն աննշան փոփոխություններով ուժի մեջ է առ այսօր: Հարկ է նշել, որ ընդհուպ մինչև 1967 թ. Իրանի հայ համայնքի երեք թեմերը պետության կողմից իրավական ճանաչում չունեին: 1967 թվականից դրանք որպես կրոնամշակութային, բարեգործական ընկերություններ և իրավական մարմիններ ճանաչվեցին պետությանը պատկանող վարչության՝ «Մաթթե քոլի» կողմից: Իսլամական հեղափոխությունից հետո ևս երկրում ստեղծված նոր իշխանությունները թեմերը ճանաչեցին որպես ազգային իշխանության մարմիններ, կամ համայնքի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություններ:

Քանի որ Իրանում գործող մուսուլմանական շարիաթական իրավունքը անհաշտելի է երկրի հայ քրիստոնյա բնակչության ընտանեկան-

ժառանգական իրավունքների հետ, ուստի կառավարությունը առանձնացրել է դրանք որպես եկեղեցական ինքնավարության շրջանակներում իրականացվող իրավական նորմերի մի խումբ: Իրանահայ համայնքը ղեկավարող հոգևոր-կրոնական իշխանությանը հատկացված դատական և իրավական գործառույթներն ընդունված և հաստատված են Իրանի Իսլամական Հանրապետության արդարադատության նախարարության կողմից: Եկեղեցին իշխանությունների կողմից դիտվում է որպես կրոնական փոքրամասնության ղեկավար մարմին: Այն ոչ միայն կարգավորում է համայնքի իրավական գործառույթները, այլև պետության մոտ իր համայնքի ներկայացուցիչն է, իսկ համայնքի մոտ՝ պետության:

Այսպիսով, կրոնական փոքրամասնությունները իրենց դատաիրավական հարցերը կարող են լուծել ոչ թե երկրում ընդունված իսլամական, այլ իրենց համապատասխան օրենքներով: Հայ Առաքելական եկեղեցին համարվում է հայ կրոնական փոքրամասնության ղեկավար մարմինը, այն կարգավորում է համայնքի իրավական գործառույթները, և առհասարակ եկեղեցին հանդիսանում է այն հզոր կրոնական, գաղափարական և հոգևոր կենտրոնը, որի շուրջը կենտրոնացած է հայ համայնքի ողջ կյանքը: Առանց եկեղեցու միավորիչ ուժի ազգային ընդհանրությունը չէր կարող երկար գոյատևել: Եկեղեցին հայկական սփյուռքում, այդ թվում նաև Իրանի հայ համայնքում, բացառիկ կարևոր դեր է խաղացել հայապահպանության և համայնքի ազգային ու եկեղեցական կյանքը կազմակերպելու առումով:

Ինչպես սփյուռքահայության մյուս հատվածների, այնպես էլ իրանահայության կյանքում որոշակի դեր ունեն նաև տարադավան հայերը՝ հայ կաթողիկե, հայ ավետարանական-բողոքական և այլ փոքր կրոնական համայնքները: Իրանում հայ կաթողիկե համայնքի գոյությունը դարերի պատմություն ունի: Դեռևս XIV դարի սկզբից տարբեր կրոնական միաբանությունների պատկանող կաթոլիկ միսիոներները քարոզչական գործունեություն էին ծավալել Պարսկահայք նահանգում: Իսկ XVII դարից սկսած՝ ֆրանցիսկյանների, հիսույանների (ճիզվիթներ), դոմինիկյանների, օգոստոյանների (ավգուստինյաններ) և կարմեյանների կաթոլիկական միաբանությունների անդամ միսիոներները եռանդուն գործունեություն էին ծավալել Իրան տարագրված հայերի շրջանում:

Ներկայումս Իրանում հայ կաթողիկե համայնքներ կան Թեհրանում, Սպահանում և Շիրազում, հատուկենտ ընտանիքներ՝ նաև այլ քաղաքներում: Իշխանությունները հայ կաթողիկեներին արտոնում են ունենալ իրենց եկեղեցիներն ու այլ կրոնական կառույցներ, հիմնել դպրոցներ, տպարան-

եր, ունենալ տպագիր հանդեսներ և այլն: Թեհրանում կառուցվել է կաթողիկե Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որի օծումը տեղի է ունեցել 1954 թ. ձեռամբ կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս կաթողիկոս-պատրիարք Աղաջան-յանի: Թեհրանում կաթոլիկ համայնքն ունի նաև «Հայ մշակութային կենտրոն», «Չիլոյան եղբայրներ» ծերանոց, «Մարիամ կույսերի կրթական հաստատություն», «Մանուց տուն» որբանոց, Կաթողիկե Առաջնորդարան, «Մարիամյան դպրոց»:

Իրանում հայ կաթողիկե համայնքի անդամների թվաքանակի վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ գոյություն չունեն: Սակայն նկատի ունենալով, որ ներկայումս գոյություն ունի Իրանի հայ համայնքի արտագաղթ, ենթադրվում է, որ հայ կաթոլիկ համայնքի թիվը ևս կրճատվել է, չգերազանցելով երկու հազարը:

Թեհրանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուց բացի Սպահանում ևս գործում է Ս. Վարդանանց (Աստվածամոր) կաթողիկե եկեղեցին:

Բացի այդ, Կասպից ծովի ափին, Մազանդարան նահանգում, 26 հազար քառ. մետր տարածության վրա կաթոլիկ համայնքն ունի «Հայկաշեն» անունով մի համալիր, որտեղ գործում է նաև կաթողիկե Սբ. Աստու եկեղեցին: Հայկաշենում թեհրանահայերն ունեն առանձնատներ ու բնակարաններ: Այնտեղ ամռան ամիսներին իրենց հանգիստն են անցկացնում բազմաթիվ հայեր, կազմակերպվում են պատանեկան ճամբարներ և այլն:

Ներկայումս Իրանի հայ կաթողիկե համայնքը ներկայացված է Սպահանի եպիսկոպոսությամբ: Հայ կաթողիկե եկեղեցիներում ողջ ծիսակատարությունը պարտադիր տեղի է ունենում հայերենով, և հայ կաթողիկե համայնքի հոգևորականները հայախոս են: Իրանի հայ կաթողիկե համայնքում ազգային գիտակցությունը Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների տարադավան հայերի հետ համեմատած բարձր է: Հայ կաթողիկները պայքարում են իրենց ազգային դիմագիծը պահպանելու համար: Նրանց կողմից պարտադիր նշվում են հայկական ազգային տոները, օրինակ՝ Վարդավառը (որը կաթողիկներն անվանում են Տաղավար), Սրբոց Վարդանանց տոնը և այլն:

Հայ կաթողիկե համայնքի և պետության միջև հարաբերությունները կանոնակարգվում են Թեմական խորհրդի միջնորդությամբ: Իսկ եկեղեցական հարցերը (պսակադրություն, կնունք, հուղարկավորություն, ժառանգության հետ կապված խնդիրներ)՝ պետության հետ երկկողմ մշակված առանձին կանոնակարգով:

Իրանի հայ կաթողիկե համայնքի անդամները անվերապահորեն իրենց համարում են «գտարյուն հայեր»: Նրանք Հայաստանի Հանրապե-

տությունը համարում են իրենց մայր հայրենիքը, իսկ իրենց՝ հայ ժողովրդի անբաժան մասը:

Իրանում գոյություն ունի նաև հայ ավետարանչական եկեղեցու կրոնական հարանվանություն: Իբրև կրոնական տարր Իրանի հայ բողոքականները 150-ամյա պատմություն ունեն: XX դարի սկզբին Թեհրանը դարձավ բողոքական բոլոր համայնքների կենտրոնը: Հայ ավետարանչական համայնքն ունի խորհուրդ, երկու կենտրոնատեղի Թեհրանում: Այդ քաղաքում նրանք ունեն Ս. Հովհաննես եկեղեցին: Հայ բողոքականների փոքր համայնքներ կան նաև Նոր Ջուղայում, Թավրիզում, Արաքում և Համադանում: Հայ բողոքականների ընդհանուր թիվն Իրանում շուրջ 1500 շունչ է: Բողոքականների Թեհրանի համայնքն ունի իր երկսեռ վեցամյա դպրոցը և «Հայ ավետարանական երիտասարդաց միությունը»: Ներկայումս համայն Իրանում գոյություն ունի միայն Թեհրանի Ս. Հովհաննես ավետարանական եկեղեցին: Մյուս քաղաքների եկեղեցիները փակվել են և կամ նորադավան այլազգի անդամների շատանալու հետևանքով դադարել են հայկական լինելուց:

Մեր օրերում Իրանում բողոքականության և պետության հարաբերությունները կարելի է բնորոշել բարդ: Հարկ է նշել, որ բուն մահմեդականների շրջանում այն անվտանգ չէ և արգելված է պետության կողմից: Այն անհարիր է նաև իսլամական հասարակության հոգեմտածելակերպին: Բանն այն է, որ իսլամիստական ծայրահեղական գունավորում ունեցող կազմակերպությունները և պետական հատուկ ծառայությունները բողոքական եկեղեցու հետևում տեսնում են ԱՄՆ-ի և Իսրայելի հատուկ ծառայություններին: Բացի այդ, շարիաթական օրենքը մահվան պատիժ է նախատեսում դավանափոխ մահմեդականների համար՝ նրանց համարելով կրոնաբացներ:

Ներկայումս Իրանում առկա են մոտ տասը հազար պարսկախոս բողոքականներ: Հայ բողոքականների մոտ ևս, ինչպես և կաթոլիկների, քարոզներն անց են կացվում հայերենով: Իրանում առկա են, սակայն չնչին թիվ են կազմում նաև հայ ուղղափառներն ու ունիթորները:

ԻԻՀ-ում Հայ առաքելական, կաթողիկե և ավետարանչական եկեղեցիների կապերը բարեկամական են: Նրանց հարաբերություններում եկեղեցական տագնապ կամ կրոնական հարց գոյություն չունի:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում կրոնական փոքրամասնություններ ներկայացնող համայնքների իրավական հիմք է հանդիսանում «Կրոնական փոքրամասնությունների վերաբերյալ օրենքը», որը փոքրամասնություններին տրամադրում է երկրի սահմանադրությունից բխող բա-

վականին լայն իրավունքներ իրենց ներքին գործերի և կրոնական ինքնավարության բնագավառում: Այդ օրենքը, ընդօրինակելով սահմանադրությունը, ազդարարում է, որ Իրանում կրոնական կամ էթնիկ անհանդուրժողականությունը հետապնդվում է: Վերոհիշյալ օրենքի համաձայն, օրինակ, հայերն իրավունք ունեն ազատորեն կազմակերպելու իրենց ազգային կյանքը, ազատորեն դավանելու սեփական կրոնը, ունենալու իրենց կրթական հաստատություններն ու մարզական-մշակութային միությունները, զարգացնելու ազգային մշակույթը և այլն:

Իրանում հայկական «ազգային իշխանության» և պետության փոխհարաբերությունները հիմնականում կարգավորվում են Թեմական խորհրդի կամ նրա վստահված անձանց միջոցով: «Ազգային իշխանություն» իր ձեռքում է պահում համայնքի ղեկը և իր հսկողությունից դուրս որևէ շփում պետական մարմինների հետ համարվում է անթույլատրելի: Ազգային կառույցը իր ուսերին է վերցրել նաև կրթական, բարեգործական, մշակութային, մարզական, քաղաքական և կալվածատնտեսական խնդիրներ:

1909 թ. Իրանի ներքին գործերի մինիստրության հրամանով կրոնական փոքրամասնություններին իրավունք էր վերապահվում իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում ունենալ մեկական պատգամավոր: Մինչև 5-րդ նստաշրջանը (1925-1927 թթ.) իրանահայերը մեջլիսում ունեցել են մեկ պատգամավոր, սակայն հետագայում համայնքին իրավունք տրվեց ունենալու նաև երկրորդ պատգամավորը: Ներկայումս իսլամական խորհրդարանում Իրանի հայ համայնքը ներկայացված է երկու պատգամավորներով, որոնցից մեկը ներկայացնում է Թեհրանն ու հյուսիսային իրանահայությանը, մյուսը՝ հարավային իրանահայությանը: Իրանական խորհրդարանի համար առաջադրված հայ պատգամավորի ընտրությունից առաջ պարտադիր նրանց թեկնածությունը պետք է հաստատվի ընտրությունները վերահսկող պետական մարմնի՝ «Սահմանադրությունը պահպանողների խորհրդի» («Շուրայե նեգահբանե դանունե ասասի») կողմից: Ընդ որում, նրան տրամադրված է վետոյի իրավունք, այսինքն՝ կարող է մերժել կամ այլ թեկնածուի ընտրել որպես պատգամավոր:

Այսպիսով, իսլամական մեջլիսի 290 պատգամավորական մանդատներից 5-ը, ըստ երկրի Սահմանադրության, հատկացված են պաշտոնապես ճանաչված «կրոնական փոքրամասնություններին»: Դրանք են երկու հայերից բացի 1 զրադաշտական, 1 հրեա, 1 ասորի («նեստորական» և «քաղդեական» կաթոլիկ համատեղությամբ): Մեջլիսի հայ պատգամավոր-

րների գործունեությունը կենտրոնացվում է հայ համայնքի՝ որպես կրոնական փոքրամասնության իրավունքների հարցերի շուրջ:

Հարկ ենք համարում նշել, որ նախ, թեև Իրանի հայ համայնքի իրավական կարգավիճակը, ըստ Սահմանադրության, ոչ թե «Իրանի քաղաքացի» ձևակերպումն է, այլ «կրոնական փոքրամասնություն» ձևակերպումը, սակայն, ի տարբերություն հարևան արաբական մի շարք երկրների (Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Քուվեյթ, Քաթար, Բահրեյն, Օման և այլն), որտեղ քրիստոնյաների համար գրեթե անհնար է քաղաքացիություն ստանալը, Իրանում հայերը մշտապես բոլոր ժամանակներում ունեցել են քաղաքացիություն: Այնուհետև, ի տարբերություն Պարսից ծոցի երկրների, Իրանում հայերն ունեն նաև սեփականություն ունենալու իրավունք: Թեև հայերը չեն մասնակցում Իրանի քաղաքական զարգացումներին, չեն ընտրվում պետական կառույցներում պաշտոնավարելու համար, կենտրոնանալով միայն հայապահպանության խնդիրների վրա, սակայն այդ բոլորով հանդերձ, նրանք ներգրավված են Իրանի սոցիալական և մշակութային գործընթացներում և գիտակցվում են որպես երկրի լիիրավ և արժանավոր քաղաքացիներ:

Ինչպես Սփյուռքի մյուս համայնքներում, Իրանի հայ համայնքում ևս հայապահպանման գործում մեծ դեր են խաղացել հայկական դպրոցները: Իրանահայ համայնքում դպրոցաշինությունն ունի հին ավանդույթներ: Իրանում հայկական ազգային դպրոցներին իրավական երաշխիք էր տրված շահերի մի քանի հրամանագրերով: Հայկական աշխարհիկ հանրակրթական դպրոցները համաձայն այդ երաշխիքների ունեցել են ներքին ինքնավարություն: Ինչպես նշվել է վերևում, 1936 թ. Ռեզա շահ Փահլավին հրամայել էր փակել ինչպես հայկական, այնպես էլ կրոնական այլ փոքրամասնություններին պատկանող դպրոցները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին երկրում ստեղծված դրական տեղաշարժերի ճնշման ներքո իրանական կառավարությունը հարկադրված էր վերացնել ազգային դպրոցների արգելքը:

Վերականգնելով հայ համայնքի դպրոցների վերաբերյալ ունեցած իրավունքները՝ իրանական կառավարությունը միաժամանակ դրանցում պարտադիր մտցրեց Իրանի լուսավորության մինիստրության տարրական դպրոցների ծրագիրը: Այդ ծրագիրն ընդունելու հետևանքով հայկական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն փաստորեն կրկին դարձավ պարսկերենը: Այլ կերպ ասած, հայկական դպրոցները «հայկական» էին միայն աշակերտների կազմով, իսկ տնօրենների և ուսուցիչների մեծ մասը պարսիկներ էին: Դասավանդումը կատարվում էր պարսկերենով, իսկ

մայրենի լեզվի ուսուցումը դուրս էր ծրագրից: Հայկական դպրոցներում ծրագրից դուրս թույլատրվում էր միայն հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը: Այդ երկու առարկաներն էլ մտցվեցին ոչ պարտադիր առարկաների շարքը: 1946 թ. Թեհրանի թեմական խորհրդի միջնորդությամբ կրոնը ճանաչվեց որպես պարտադիր առարկա, սակայն հայոց լեզվի վերաբերյալ իշխանությունների որոշումը փոփոխության չենթարկվեց:

1978-1979 թթ. հեղափոխությունից և Իրանի Իսլամական Հանրապետության կազմավորումից հետո, կրթական համակարգն Իրանում որոշակի փոփոխությունների ենթարկվեց: Դա նախ և առաջ կապված էր 1980 թ. հունիսի 13-ին հռչակված «Իսլամական կուլտուրական հեղափոխության» հետ: Մշակվեց «Կրթության իսլամականացման» հայեցակարգ, որը բաղկացած էր երկու հիմնարար սկզբունքներից. ուսումնական պրոցեսի ձևի փոփոխություն և ուսուցման բովանդակության փոփոխություն: Ուսումնական պրոցեսի ձևի իսլամականացման հասկացության մեջ մտնում էր վարքի և բարոյա-էթիկական նորմերի բնագավառում իսլամի բոլոր պատվիրանների պահպանման անհրաժեշտությունը:

Թեհրանի կրթական և ընդհանուր վարչության շրջաբերականով բոլոր դպրոցները հայտարարվեցին պետական: Սակայն կրոնական փոքրամասնություններին թույլատրվեց ունենալ իրենց դպրոցները, որոնք այլ դպրոցների հետ ունեին համանման պայմաններ, բացի այն, որ ծրագրից դուրս մայրենի լեզվով կարող էին դասավանդվել լեզու և գրականություն, ինչպես նաև կրոն: Ոչ մուսուլման աշակերտներին իրավունք էր տրվում, ցանկության դեպքում սովորել պարսկական դպրոցներում:

Տարբեր կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացման հետ միաժամանակ, 1980-1985 թթ. կրթության «կուլտուրական հեղափոխության» շրջանակներում, դպրոցների և բուհերի ուսումնական ձեռնարկների ու դասագրքերի մեծ մասը նորացվեց: Տարրական դպրոցի համար կազմվեց «Իսլամական մշակույթի և կրոնական դաստիարակության» վերաբերյալ դասագիրք ինչպես նաև նմանատիպ դասագրքեր կրոնական փոքրամասնությունների համար (համաձայն ԻԻՀ Սահմանադրության, իսլամի հետ միաժամանակ Իրանում պաշտոնական կրոններ են համարվում նաև քրիստոնեությունը՝ հուդայականությունը և զրադաշտականությունը, որպես «գրոց կրոններ»):

Նշանակալից փոփոխությունների ենթարկվեցին նաև դասագրքերի գաղափարական հիմունքները: Շահական վարչակարգի շրջանում պաշտոնական մակարդակով գոյություն ունեցող միապետական գաղափարախոսության փոխարեն, հեղափոխությունից հետո դասագրքերում ար-

մատավորվեց աստվածապետական սկզբունքներին նվիրված գաղափարախոսությունը:

Տարրական դպրոցի պարսկերեն լեզվի, իսլամական մշակույթի, աստվածաբանության և իսլամական աշխարհայացքի (մահմեդական դպրոցների համար) և կրոնական հավատալիքների (կրոնական փոքրամասնությունների դպրոցի համար) դասագրքերի տեքստերը կազմվեցին մի այնպիսի ձևով, որպեսզի իրագործվի «Իսլամական հանրապետության քաղաքացու միամական դաստիարակչական պրոցեսը»: Դաստիարակչական գործընթացի հիմնական նպատակ էր հայտարարվում «իդեալական իսլամական անհատականության ձևավորումը»: Դասագրքերում գաղափարական առումով առանձնացվեցին երկու սկզբունքներ՝ կրոնը և հայրենասիրությունը:

Կրոնական փոքրամասնությունների համար նախատեսված դասագրքերում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում տարբեր կրոնների ներկայացուցիչների միջև հարաբերությունների էթիկային: Ընդհանուր առմամբ ԻԻՀ դասագրքերի կողմից առաջարկվող արժեքային համակարգը կողմնորոշվում էր դեպի «ներդաշնակ անհատի» դաստիարակումը, անհատ, որի «ինտելեկտուալ ազատությունը» զուգորդվում է «բարձր սոցիալական ակտիվության» հետ:

Ուսումնական նյութերի թեմատիկայի փոփոխությունը հիմնականում վերաբերում էր հումանիտար ցիկլի առարկաներին և գաղափարական ուղղվածությանը: Բնագիտական բովանդակության դասագրքերի նյութերը որևէ էական փոփոխության չենթարկվեցին:

1981 թվականից սկսած՝ ԻԻՀ դպրոցական կրթության համակարգում սկսեց գործել «հոգևոր դաստիարակի» ինստիտուտը: Նրա հիմնական խնդիրն էր աջակցել «աշակերտների իսլամական դաստիարակության» գործին:

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը՝ պետք է արձանագրել, որ ընդհանուր առմամբ իսլամական վարչակարգի պայմաններում Իրանի հայ համայնքն ունի կոտ կայացած համայնքային ինստիտուտներ՝ եկեղեցիներ, դպրոցներ, մարզական և մշակութային միություններ և ազգային իշխանություններ, որոնք հավաքական ջանքերով համակարգում են համայնքային կյանքն ու գործունեությունը: Սակայն դրանով հանդերձ հարկ է նաև շեշտել, որ իրավական առումով Իրանում «հայկական դպրոց» գոյություն չունի, քանի որ երկրի բոլոր դպրոցները դեյուրե ընդգրկված են ժողովրդական կրթության ընդհանուր համակարգի մեջ: Գոյություն ունեն միայն պետական դպրոցներ, որոնցում կազմակերպվում է հայ ընտանիքների

(որպես կրոնական փոքրամասնություններին պատկանող հավաքականության) երեխաների ուսուցումը: Ընդ որում, հանրակրթական առարկաների գծով ուսուցման ողջ գործընթացը տեղի է ունենում պարսկերեն (ֆարսի) լեզվով: Համաձայն հաստատված պետական ծրագրի՝ այդ դպրոցներում շաբաթական որոշակի ժամերի քանակով աշակերտները հնարավորություն ունեն սովորելու հայոց լեզու և գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն և կրոն: Տղաների և աղջիկների ուսուցումը, ինչպես ընդունված է ամբողջ երկրում, տեղի է ունենում անջատ, սակայն նույն ծրագրով:

Տարրական դասարաններում պարսկերեն լեզվով ուսուցանվող հանրակրթական առարկաներից դուրս սահմանափակ թվով ժամեր են հատկացվում հայոց լեզվի և պատմության ուսումնասիրմանը: Ի դեպ, հայ համայնքի եկեղեցական և ազգային իշխանություններին հաջողվել է պետության առջև հիմնավորել այն փաստը, որ ազգային լեզուն մեր կրոնի, Սուրբ Գրքի լեզուն է, ուստի թե՛ կրոնական և թե՛ ազգային նշանակություն ունի: Ուստի հայոց լեզուն կրթության բովանդակության մեջ ընդգրկվել է որպես ծիսական լեզու, այսինքն՝ լեզու, որով կատարվում են կրոնական ծիսակատարությունները, աղոթքներն ու երգերը: Ծիսական լեզվի ուսուցմանը տրվել է 4 ժամ, ևս 2 ժամ կրոնի համար: Այսինքն՝ հայկական դպրոցներում աշակերտները հայ ժողովրդի պատմությանը ծանոթանում են միայն կրոնի ժամերի շրջանակներում: Ուսուցիչներն իրավասու են փոփոխություններ մտցնել ծրագրում և կրոնին նախատեսված ժամերն օգտագործել պատմություն կամ լեզու դասավանդելու համար:

Իրանի հայկական դպրոցներում մայրենի լեզվի դասավանդումը կատարվում է արևելահայերենով: Հայոց լեզվին հատկացված ժամանակը չափազանց քիչ է լեզվի իմացության բավականին բարձր մակարդակ ապահովելու համար, ուստի բնականաբար հայկական դպրոցների շրջանավարտները չունեն հայ գրական լեզվին տիրապետելու բավարար կարողություն:

Հայկական դպրոցները կանոնավոր տոնում են իրանական ազգային տոները: Հայկական ազգային և եկեղեցական տոներ նշելիս հայկական դպրոցներում իրանական խորհրդանիշների հետ մեկտեղ թույլատրվում է նաև փակցնել հայկական խորհրդանիշներ:

Հայ համայնքում վերջին տարիներս պատահում են դեպքեր, երբ հայ ծնողներն իրենց երեխաներին տալիս են պարսկական դպրոց, որի հետևանքով հայկական դպրոցներ հաճախող երեխաների թիվը նվազում է: Արտագաղթի պատճառով հայկական դպրոցների և ազգային մանկապարտեզների աշակերտների թիվը ևս միտում ունի նվազելու: Իրանի

հայաբնակ քաղաքներում աշակերտների թվի գնալով նոսրացման պատճառով հայկական դպրոցներ են փակվում: Օրենքը թույլ է տալիս, որ հայ աշակերտ չունենալու պատճառով հայկական դպրոցները փակվեն, կամ դրանք վերածվեն պարսկականի:

Ներկայումս Իրանում առկա է մոտ 50 հայկական դպրոց: ԻհՀ-ում մասնավոր դպրոցներ գոյություն չունեն: ԻհՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 3-րդ ենթակետում ասվում է. Իրանի դպրոցներում բոլորի համար և բոլոր մակարդակներով «ապահովել անվճար ուսուցում և ֆիզիկական դաստիարակություն, ինչպես նաև բարձրագույն ուսուցման համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում և ընդլայնում»:

Իրանահայ համայնքի դպրոցական կրթության համակարգին անմիջականորեն հարում են նաև մանկապարտեզները, որոնք որպես կանոն, ունեն դպրոցական նախապատրաստական խմբեր: Մանկապարտեզում, ի տարբերություն դպրոցների, տղաներն ու աղջիկները միասին են: Պարապմունքների ժամանակ երեխաները ծանոթանում են հայոց այբուբենին, ազգային-մշակութային արժեքների, հայկական ազգային ու կրոնական տոներին և այլն: Իրանում հայկական մանկապարտեզների առկայությունը առաջին հերթին կարևորվում է նրանով, որ դրանք մեծապես նպաստում են երեխաների հայեցի դաստիարակության գործին: Վաղ մանկության տարիքում, մինչև դպրոցական հասակի հասնելը, երեխաները մանկապարտեզում հնարավորություն են ունենում անկաշկանդ ձևով, առանց սահմանափակումների, հաղորդակից լինել իրենց մայրենի լեզվին, հայ մշակույթին, հայոց պատմությանը, Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբունքներին և այլն, քանի որ դրանց գծով իշխանությունների կողմից մանկապարտեզներում որևէ արգելք կամ սահմանափակում չի դրվում: Մանկապարտեզները և ծերանոցները որպես սեփականություն ամբողջովին պատկանում են համայնքին:

Ներկայումս Իրանում կան մոտ մեկ ու կես տասնյակ հայկական մանկապարտեզներ:

Նախկինում իրանահայ համայնքի երիտասարդությունը հիմնականում զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով և այլն: Սակայն այսօր մտայնությունները փոխվել են, և երիտասարդությունը մեծ հետաքրքրություն և հակում է ցուցաբերում բարձրագույն կրթության նկատմամբ: Ունևոր ընտանիքները գերադասում են, որ իրենց զավակները բարձրագույն կրթություն ստանան Արևմուտքի զարգացած երկրներում: Սակայն քանի որ այդ հնարավորությունը ոչ բոլորին է տրված, ուստի Իրանում ստեղծվել են որոշակի պայմաններ՝ հայ երիտասարդության բարձրագույն

կրթություն ստանալու ձգտմանը նպաստելու համար: Այսպես, 1959–1960 թթ. Սպահանի պետական համալսարանի օտար լեզուների ֆակուլտետի կազմում բացվեց հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն, որն ունի քառամյա բակալավրիատի բաժին: Ծրագրված է, որ ապագայում ամբիոնը ունենա նաև մագիստրատուրայի բաժին: 1970 թ. Սպահանի հայոց թեմի առաջնորդարանի ջանքերով և «Գալուստ Գյուլբենկյան» բարեգործական հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ կառուցվեց ամբիոնի մասնաշենքը: Տարիների ընթացքում այնտեղ դասավանդել են ինչպես հայ, այնպես էլ պարսիկ հայտնի մտավորականներ: Հիշյալ ամբիոնում անցած կես հարյուրամյակի ընթացքում իրենց բարձրագույն կրթությունն են ստացել շուրջ 500 հայ և պարսիկ շրջանավարտներ:

1995 թվականից հայագիտական բաժին է գործում նաև Թեհրանի Իսլամական «Ազադ» համալսարանում, որն ունի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն:

Դեռևս 1961 թ. Թեհրանի թեմի թեմակալ առաջնորդ Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվել էր Թեհրանի հայոց թեմի կրոնագիտական երեկոյան դասընթացներ, որը գործում է մինչև օրս: Դասավանդվող առարկաներն են կրոնագիտություն, հայոց լեզու (գրաբար և աշխարհաբար), մատենագրություն, արդի հայ գրականություն, հայոց պատմություն, քերականություն, մանկավարժություն և հոգեբանություն: Սկզբնական շրջանում դասընթացների տևողությունը եղել է 4 տարի, այժմ 3 տարի է: Դասընթացներն ավարտելուց հետո Թեհրանի ազգային առաջնորդարանի կողմից շրջանավարտներին տրվում է հատուկ վկայական: Առ այսօր դասընթացն ավարտել են մոտ 900 շրջանավարտներ, որոնց զգալի մասը ներգրավվել են Թեհրանի հայոց դպրոցներում որպես ուսուցիչ, իսկ մյուսներն աշխատում են ազգային հասարակական հաստատություններում, զանազան միություններում, մամուլում և այլն:

2000 թ. հիմնադրվել են նաև Սպահանի հայոց թեմի հայերենագիտական երեկոյան դասընթացները: Նրանում ուսման տևողությունը կազմում է 2 տարի: Ուսուցումն իրականացվում է Սպահանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոսների կողմից:

Թեհրանում գործում է նաև Հայկական հարցի հետ առնչվող խնդիրների ուսումնասիրության կենտրոնը: Վերը նշված հայագիտական կենտրոններում դասավանդվում են հայագիտական և ընդհանուր ուղղվածության շուրջ 50 առարկաներ:

Սիյուռքի ցանկացած համայնքի կամ գաղթօջախի գոյատևման ազդակներից մեկը զանազան միությունների գոյությունն է: Սիյուռքում

միությունների հիմնադրումը երբեք ինքնանպատակ չի եղել: Այն առաջին հերթին նպատակ է ունեցել տվյալ համայնքի համախմբմանը հայապահպանության խնդիրներին սատարելը, համայնքի երիտասարդ սերնդին հայ մշակույթին, հայոց պատմությանն ու գրականությանը մերձեցնելը, նրան ազգային նվիրվածության ոգով դաստիարակելը և այլն: Ընդհանրապես իրանահայերի ազգային դաստիարակություն իրականացվում է ինչպես զանազան մշակութային ու մարզական միություններում, այնպես էլ ընտանիքում: ԻԻՀ-ում կան բազմաթիվ հայկական հասարակական, մասնագիտական միություններ ու կազմակերպություններ՝ բժիշկների, գրողների, իրավաբանների, ճարտարագետների և այլն:

Տարիների ընթացքում իրանական համայնքի միութենական կյանքն այնպես է կազմակերպվել, որ այսօր գրեթե չկա մեկը, որը ինչ-որ կապվածություն չունենա որևէ միության հետ: ԻԻՀ-ում գործող միությունները պաշտոնապես արտոնված են գործում, գրանցված են Իրանի ներքին գործերի նախարարությունում և ունեն իրենց ներքին կանոնադրությունը: Համարյա բոլոր միություններն ունեն իրենց ենթակառուցվածքը կամ մասնաճյուղերը: Հիշատակության արժանի են առավել աչքի ընկնող հետևյալ միությունները. «Հայ մարզա-մշակութային Արարատ կազմակերպություն», «Հայ մշակութային Սիլիան միություն», «Հայ մշակութային Նաիրի միություն», «Հայ մշակութային Սարգսյան միություն», «Հայ ուսումնասիրաց Չհարմահալ միություն», «Հայ կին միություն», «Հայ համալսարանականների ընդհանուր միություն», «Արմենուի միություն», «Անահիտ միություն», «Անի միություն», «Հայ ուսուցիչների միություն», «Իրանահայ գրողների միություն», «Թեհրանի հայ կանանց եկեղեցական միություն», «Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերություն», «Իրանի հայ բժիշկների միություն», «Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն», «Հայկական հարցերի ուսումնասիրության կենտրոն», «Հայ հասարակական միություն («Հայ Ակումբ»)), «Ս. Թարգմանչաց եկեղեցու կանանց եկեղեցասեր միություն», «Փերիայի կրթասիրաց միություն», «Իրանահայ արհեստավորների հավաքականության գործադիր մարմին», «Իրանահայ ճարտարապետների և ճարտարագետների միություն», «Իրանահայ ազգային-մշակութային միություն» և այլն:

1992 թ. հիմնվել է Իրան-Հայաստան առևտրական պալատը: 2007 թ. մայիսի 30-ին հիմնադրվել է նաև «Իրան-Հայաստան բարեկամության միությունը» հայ և իրանցի մտավորականների ու գործարարների մասնակցությամբ: Այն ոչ պետական կազմակերպություն է, չնայած որ անդամների թվում կան նաև ԻԻՀ արտաքին գործոց նախարարությանը մոտ

կանգնած շրջանակների ներկայացուցիչներ: 2012 թ. միությունը մասնաճյուղ է հիմնադրել նաև Թավրիզում: Միության նպատակն է երկու երկրների ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդումն ու ընդլայնումը:

Հայապահպանման գործում բոլոր հայկական միություններն ունեն կարևորագույն դեր: Նրանց կողմից պարբերաբար կազմակերպվում են տարբեր ազգային ու կրոնական միջոցառումներ, իրականացվում են հայաշունչ և հայանպաստ ծրագրեր, տարբեր միջոցառումներ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Միությունները կազմակերպում են նաև գրական երեկոներ, դասախոսություններ, զանազան գեղարվեստական ծրագրեր, տոնում են հայկական բոլոր կրոնական, ազգային և ժողովրդական տոները, կազմակերպում ներազգային քարոզչական աշխատանքներ և այլն:

Իրանահայ մամուլն ունի հարուստ պատմություն: Իրանում հայ մամուլի հրատարակությունը սկզբնավորվել է 1893 թվականից, երբ սկսեց լույս տեսնել հասարակական, գրական, քաղաքական «Շավիղ» շաբաթաթերթը: Իրանում մինչև օրս հրատարակվել է ավելի քան 80 անուն հայերեն պարբերական:

Ներկայումս Իրանում գործում են հայկական մամուլի հետևյալ միջոցները, ինչպես նաև հրատարակությունները և դրանց հետ կապված կառույցները: Թեհրանի «Ալիք» հաստատություն, այդ թվում նաև քաղաքական, հասարակական, գրական և մշակութային «Ալիք» օրաթերթ (լույս է տեսնում Թեհրանում 1931 թվականից): Թերթն անդրադառնում է համաիրանական լուրերին, իրանական կյանքին, Սփյուռքի և Հայաստանի իրադարձություններին և այլն:

«Ալիք» հրատարակչությունը, որն ունի բավականին լավ նյութական բազա, հրատարակում է նաև տարբեր մասնագիտական գրականություն, օրացույցներ, գրքեր և այլն: «Ալիք»-ը հանդիսանում է Իրանի հայ համայնքի հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոններից մեկը: Թեհրանում հրատարակվում են նաև հետևյալ պարբերականները. մշակութային և հասարակական «Յոյս» շաբաթաթերթը, «Հանդես» գրական-գեղարվեստական եռամսյա ամսագիրը, «Լույս» մշակութային և հասարակական ամսագիրը, «Արաքս» գրական, մշակութային, հասարակական շաբաթաթերթը, «Ապագա» եռամսյա հանդեսը, Սպահանի առաջնորդարանի համայնքային, հասարակական և մշակութային «Նոր Ջուղայի տեղեկատու» պարբերաթերթը, Ատրպատականի հայոց թեմի կրոնական-մշակութային լրատու «Արտագ»-ը, հայկական թեմաներ շոշափող «Փայ-

ման» եռամսյա պարսկալեզու ամսագիրը և այլն: Թեհրանի «Նայիրի» հրատարակչությունը (տնօրեն՝ Նարեկ Ամիրխանյան) տարիներ ի վեր հրատարակում է հուշագրական, մանկական գրքեր, բառարաններ, պատի և գրպանի օրացույցներ և այլն:

Իրանում 70-ամյա անցյալ ունի նաև տարեգրքերի հրատարակությունը: Ներկայումս չնայած իր առջև կանգնած զանազան մարտահրավերներին, իրանահայ համայնքը վաղուց կայացած, ավանդական և դարերի ճանապարհ անցած համայնք է, իր ենթակառուցվածքներով, տարաբնույթ հաստատություններով և այլն: Նրանում առկա է լավագույնս կազմակերպված համայնքային կյանք: Այդ հայադրոշմ և ավանդապահ համայնքում հայապահպանության հարցերը գտնվում են բավականին բարձր մակարդակի վրա: Համայնքի բոլոր կառույցներն արդյունավետ աշխատանք են տանում՝ նոր սերնդին հայկական ոգով դաստիարակելու համար: Համայն Սփյուռքի համար այդ կարևոր խնդրի իրագործմանը լծված են համայնքային բոլոր կառույցներն անխտիր, սկսած եկեղեցական ու աշխարհիկ իշխանություններից, վերջացած զանազան միություններով, մարզամշակութային կազմակերպություններով և այլն: Նրանց կողմից պարբերաբար կազմակերպվում են տարբեր ազգային ու կրոնական միջոցառումներ, մշակվում են հայաշունչ և հայանպաստ ծրագրեր, գրական երեկոներ, դասախոսություններ և այլն: Մի խոսքով համայնքն ապրում է ազգային, հոգևոր-մշակութային և հասարակական աշխույժ կյանքով:

Ի տարբերություն աշխարհասփյուռ մի շարք հայ համայնքների՝ Իրանի հայ համայնքում ձուլման վտանգ գոյություն չունի: Այն ամբողջապես հայախոս համայնք է, որտեղ օտարախոսություն գոյություն չունի: Համայնքում հայկական ինքնության մակարդակը չափազանց բարձր է: Առհասարակ համայնքում հայապահպանության հարցերում վտանգներ գոյություն չունեն: Չկան նաև դավանափոխ եղած հայեր:

Իրանահայությունը դարեր շարունակ սրտանց կապված է եղել Իրանի հետ, սակայն իր ազգային ինքնության բերումով սիրել և այսօր էլ սիրում է Հայաստանը, այն համարելով իր հայրենիքը:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում հայերը լավ համբավ են վայելում թե՛ իշխանությունների և թե՛ ժողովրդի մոտ, ընդ որում, թե՛ իշխանությունները և թե՛ հասարակությունը բարյացակամորեն և հարգանքով են տրամադրված իրանահայերի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված է հայերի վաստակով, նրանց վստահելի և օրինապահ վարքագծով, ուղղամտությամբ, պարտաճանաչությամբ, նաև էթնոդավանական փոքրամասնությունների հարցում վարչակազմի հանդուրժողական և բարյացա-

կամ քաղաքականությամբ: Առհասարակ պետք է նշել, որ Իրանում հայերի վերաբերյալ դրական կարծիքը ձևավորվել է դարերի ընթացքում: Իրանցիների կողմից հայերն ընկալվում են որպես վստահելի և հավատարիմ գործընկերներ, իսկ իշխանությունները բարձր են գնահատում նրանց ներդրած լուսման երկրի բազմակողմանի զարգացման մեջ: Իրանական զինված ուժերի շարքերում ևս հայ զինվորները բազմիցս ապացուցել են, որ իրենք անձնագոհ կերպով պատրաստ են իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարելու հյուրընկալ երկրի ու նրա ժողովրդի նկատմամբ: 1980–1988 թթ. Իրան–իրաքյան պատերազմի տարիներին հայերը տարբեր ազգությունների իրանցիների հետ կողք կողքի մարտնչել են թշնամու դեմ և տվել զոհեր: Ռազմաճակատներում արյուն թափած հայ զինվորների նվիրվածությունը իրանական հողին էլ ավելի է մեծացրել իրանական ժողովրդի և իշխանությունների հարգանքը իրանահայության նկատմամբ: Տարբեր առիթներով Իրանի Իսլամական Հանրապետության բարձրագույն ղեկավարության ներկայացուցիչները այցելություններ են կատարում Իրանին պարտադրված պատերազմում զոհված հայ նահատակների ընտանիքներին, իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելով նրանց հիշատակին:

Հայ համայնքը հատկապես տնտեսական բնագավառում կատարելապես ինտեգրված է իրանական հասարակության հետ: Հայերն առօրյա և գործնական կյանքում տեղացիների հետ խնդիրներ չունեն: Իրանահայերը մշակութային և այլ բնագավառներում համագործակցում են ԻԻՀ այլ կրոնական փոքրամասնությունների՝ ասորիների, զրադաշտականների և հրեաների, ինչպես նաև մահմեդական իրանցիների հետ:

Իրանի հայ համայնքում, ինչպես առհասարակ ողջ Սփյուռքում, չափազանց մեծ է Հայ առաքելական եկեղեցու դերը: Վերջինս իր գործառույթներին զուգահեռ բացառիկ կարևոր դերակատարություն ունի հայապահպանության, հայ ինքնության անաղարտ պահպանման և հայ համայնքի հայրենասիրական ոգին բարձր պահելու գործում: Եկեղեցին նաև կապող օղակ է պետության և համայնքի միջև: Իրանում գոյություն չունի համայնքային գործունեության որևէ ոլորտ, որտեղ Հայ առաքելական եկեղեցին ակտիվ մասնակցություն չունենա: Իրանահայ համայնքում եկեղեցին միայն հոգևոր կառույց չէ, այլ իրենից ներկայացնում է նաև ազգային կառույց:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (1950–2023 ԹԹ.)

Դեռևս 1950-ական թվականների կեսերից սկսած՝ Իրանի ֆինանսական համակարգում և տնտեսության մեջ սկսել էին նկատվել ճգնաժամային երևույթներ: Դրանք առանձնակի ծանր դրսևորումներ ունեցան գյուղատնտեսական արտադրության վրա՝ աղետալի չափերով իջեցնելով իրանական ժողովրդի կենսամակարդակը: Երկիրը չէր կարողանում իրեն ապահովել սննդամթերքներով և ստիպված էր արտասահմանից ներմուծել հացահատիկ, բուսական յուղ, կաթ և այլ մթերքներ:

Անկում էր նկատվում նաև արդյունաբերության բնագավառում: Իրանի արդյունաբերությունը չէր դիմանում օտարերկրյա ապրանքների մրցակցությանը: Բազմաթիվ ձեռնարկություններ փակվեցին: Մասնակցումները դարձան սովորական երևույթ: Գնալով խորանում էր նաև ֆինանսական ճգնաժամը: Ռազմական չափազանց մեծ ծախսերը կլանում էին նավթի վաճառքից ստացվող եկամուտների մեծ մասը: Իրանը ստիպված էր մշտապես օգնության խնդրանքով դիմել ԱՄՆ–ին, Անգլիային և Արևմտյան Գերմանիային: Միայն Վաշինգտոնը, 1950 թ. սկսած, 11 տարվա ընթացքում Իրանին տրամադրեց 11 միլիարդ դոլար: Սակայն այդ գումարները ևս չէին բավարարում բյուջեի ծախսերը: Իրանական ժողովրդի վիճակը տարեցտարի վատթարանում էր: Յուրաքանչյուր տարի տեղի էր ունենում 10–20% ապրուստի թանկացում: Ապրանքների և մթերքների գների աճը բազմիցս գերազանցում էր աշխատավարձի աճի տեմպերը: Վիճակագրությունը հաստատում էր, որ իրանական գյուղացու կենսամակարդակը դարձել էր ամենացածրը ողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

1957 թ. մարտի 9–ին Սենատում իր ելույթի ժամանակ Խոջա Նուրին հայտարարեց. «Մեր երկիրը, որն առանց դժվարության կարող էր լինել Միջին Արևելքի հացի շտեմարանը, այնպիսի վիճակում է հայտնվել, որ ստիպված է Ամերիկայից ներմուծել ցորեն, յուղ, ձու և չնայած դրան՝ Իրանի բնակչության մեծ մասը կուշտ չի ուտում: Բանը հասել է նրան, որ մի շարք շրջաններում բնակիչները խոտ են ուտում: 1959 թ. «Մեղայե մարդում» թերթը դառնությամբ գրում էր, որ Բելուջեսթանի բնակիչները սովամահ չլինելու համար ուտում են ինչ պատահի՝ խոտ, արմավի կորիզ, մորեխ և այլն, որ իրանական ժողովրդի 90%-ը ապրում է ծայրաստիճան աղքատության մեջ»:

Իրանի բնակչությունը 90%-ով անգրագետ էր: Բժշկական սպասարկում համարյա գոյություն չունեին: Երեխաների մահացության տոկոսը չափազանց բարձր էր: 1959 թ. շահն ինքը հայտարարեց, որ Իրանում կյանքի

միջին տևողությունը կազմում է 27 տարի: 1950-ական թվականների վերջին Իրանի քաղաքների փողոցներում և ողջ երկրի ճանապարհների վրա թափառում էին բազմաթիվ անտուն, քաղցած մարդիկ: Մեծ մասամբ դրանք քայքայված, ծայր աղքատության հասած գյուղացիներ էին, որոնք, լքելով իրենց գյուղերը, լցվել էին քաղաքները՝ աշխատանք գտնելու հույսով: Չունենալով գոյության որևէ աղբյուր և ապագայի հեռանկար՝ այդ աղքատ ու տնանկ գյուղացիների զանգվածները դառնում էին Իրանի կառավարող շրջանների համար վտանգավոր ուժ: Նա կազմակերպված չէր, բայց իր հուսահատության մեջ պատրաստ էր ամեն ինչի: Արևմտյան մամուլը գրում էր, թե «Թեհրանի հարավում խղճուկ հյուղակիների մեջ գոյություն է քարշ տալիս մի ամբողջ պրոլետարական ապստամբ բանակ, որը ձևավորվել է գյուղական փախստականներից և սպասում է, թե երբ է հասնելու իր ժամը»:

Իրանական ժողովրդի կյանքի այդ ծանր պայմանները դառնում էին համատարած երևույթ: Վարչակարգի համար վտանգ էին ներկայացնում ոչ միայն գյուղացիները, այլև բանվորները, գործազուրկները, կիսաքաղց գոյություն քարշ տվող արհեստավորները, մանր ծառայողները, որոնք ստանում էին խղճուկ աշխատավարձ, որը բավարարում էր միայն այն բանի համար, որ սովից չմեռնեն, այլև ավելի ապահովված մտավորականության, ազգային բուրժուազիայի խավերը, որոնք ակնառու տեսնում էին երկրում փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտությունը և սկսել էին հանդես գալ հանուն դրանց իրականացման: Գործուն ուժի էր վերածվել նաև ուսանող երիտասարդությունը, որն արտասահմանում ուսում ստանալուց հետո վերադառնում էր հայրենիք, սակայն այնտեղ չէր գտնում աշխատանք: Եվրոպական մամուլը գրում էր, որ ունևոր ծնողների զավակները Եվրոպա էին մեկնում ուսանելու՝ ունենալով պահպանողական հայացքներ, սակայն վերադառնում էին որպես հեղափոխականներ: Դժգոհության ալիքը համակել էր նաև իրանական համալսարանների բազմա-հազար ուսանողությանը և դասավանդող անձնակազմին:

Մի խոսքով՝ իրանական ժողովուրդը, նրա լայն զանգվածները սկսում էին հասկանալ, որ այդպես շարունակվել չի կարող: Հասարակության այդ դժգոհությունը ձեռք էր բերում քաղաքական երանգ: Թեհրանում և մի շարք քաղաքներում սկսվեցին ուսանողների, ուսուցիչների, պետական ծառայողների, վաճառականների, քաղաքային չքավորության հանրահավաքներ ու ցույցեր, բանվորների գործադուլներ, գյուղացիական հուզումներ:

Արտասահմանյան քաղաքական գործիչները, թղթակիցները և նույնիսկ պարզ դիտորդները, այցելելով Իրան, իրենց պարտքն էին համարում համաշխարհային հասարակայնությանը նախազգուշացնել, որ Արևմուտքի երկրների տեսակետից երկիրը գտնվում է անդունդի եզրին: Շատերը հավելած էին ենթադրելու, որ Իրանում ուրվագծվում էին հեղափոխության նախանշաններ: «Երկրի ֆինանսական վիճակը օրհասական է, զանձարանը դատարկ է: Ես տեսա մի ժողովրդի, որն այլևս չի կարող հանդուրժել իր աղքատությունը, - գրում էր ֆրանսիացի մի լրագրող:

Իրանական կառավարող շրջանների առավել հեռատես ներկայացուցիչները իրենց հստակորեն հաշիվ էին տալիս, որ երկրում հարաճուն կերպով մեծանում է սպառնալիքը գոյություն ունեցող վարչակարգին: Նրանց առջև կանգնել էր անհետաձգելի մի խնդիր՝ շտապ կարգով ձեռնարկել արմատական միջոցներ՝ երկրի գահավիժումը կանխելու համար: Այլ կերպ ասած՝ այդ մարդիկ հասկանում էին, որ եթե տեղի չունենա «հեղափոխություն վերևից» կամ «խաղաղ հեղափոխություն» բարեփոխումների տեսքով, ապա անխուսափելիորեն կիրականանա «հեղափոխություն ներքևից» կամ «արյունոտ հեղափոխություն»: Ունկնդրելով առողջ դատողության տեր մարդկանց համառ պնդումներին՝ Մոհամմադ Ռեզա շահ Փահլավին ստիպված էր մի քանի անգամ հանդես գալ հայտարարությամբ, որ ինքը իրականացնելու է «սպիտակ կամ անարյուն հեղափոխություն»՝ «արյունոտ հեղափոխությունից խուսափելու համար»: Իսկ վարչապետ Ալի Ամինին սկսել էր մշտապես շեշտել, որ ունևոր դասակարգը ինքը պետք է շահագրգռված լինի նրանում, որ բարելավվի ընչազուրկ զանգվածների վիճակը, հակառակ դեպքում հարուստները կկորցնեն ամեն ինչ:

Դեռևս 1955 թ. ապրիլին, վերադառնալով ԱՄՆ կատարած պաշտոնական այցից, Մոհամմադ Ռեզա շահը կառավարության անդամներին հայտարարեց. «Ես ցանկանում եմ, որ դուք երկրում իրականացնեք հեղափոխություն: Ես ուզում եմ, որ տեղի ունենա հեղափոխություն: Իմ կարծիքով մենք այն պետք է իրականացնենք ավելի շուտ, քան ուրիշները կօգտվեն առիթից, և իրենք կիրականացնեն: Եթե մենք այդ կերպ չվարվենք, ապա մեր տեղը դա ուրիշները կանեն: Եթե դուք չկարողանաք իրականացնել այն ծանր խնդիրը, որը ես հանձնարարել եմ ձեզ, ապա ես կհեռացնեմ ձեզ ձեր զբաղեցրած պաշտոններից»:

Իրանում «հեղափոխական իրադրության» կապակցությամբ անհանգստություն էին հայտնում նաև արևմտյան տերությունները, այդ թվում նաև ԱՄՆ-ը, որոնց անհրաժեշտ էր կայուն, ամուր և կանխատեսելի Իրան

«պաշտպանողական դաշինքների» արևմտյան համակարգում: Հարկ է շեշտել, որ Իրանում ծավալվող քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական ճգնաժամը համընկավ ԱՄՆ-ի քաղաքականության «նոր» կուրսի հետ Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների նկատմամբ, որը հրապարակվել էր նախագահ Զ. Քենեդիի կառավարության կողմից: Այդ քաղաքականությունը ենթադրում էր նշված երկրներում իրականացնել «ազատականացման» գիծ, անց կացնել սոցիալական և տնտեսական վերափոխություններ, մասնավորապես արմատական բարեփոխումներ կատարել գյուղատնտեսության մեջ, վերացնել անհավասարությունը ազգային եկամուտի բաշխման գործում, այդ երկրներում ապահովել սոցիալական արդարություն և տնտեսական առաջադիմություն»: 1961 թ. մայիսի 25-ին հրապարակած իր ծրագրային ելույթում նախագահ Զ. Քենեդին առաջ քաշեց մի թեզիս այն մասին, որ ԱՄՆ-ի ռազմական օգնությունը ի վիճակի չէ ապահովել կայունություն թույլ զարգացած այն երկրներում, որտեղ նրանց ղեկավարները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այնպիսի կարևոր պրոբլեմի վրա, ինչպիսին սոցիալական խնդիրն է:

Ըստ այնմ, ունկնդրելով արևմուտքի հորդորներին, Իրանի կառավարող վերնախավը փորձում էր գոյություն ունեցող վարչակարգի ամրապնդման և նրա կենսունակության բարձրացման նպատակով իրագործել ազատականացման պատրանք ստեղծող քաղաքականություն: Այսպես, թույլատրվեց մանր բուրժուական և կեղծ սոցիալիստական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների լեգալ գործունեությունը:

Մոհամմադ Ռեզա շահ Փաիլավին հանդես եկավ «Էնդելաբե սեֆիդ» («Սպիտակ հեղափոխություն») անվամբ մի գրքով, որտեղ շարադրված էին նրա մտածումները Իրանում տեղի ունենալիք բարեփոխումների վերաբերյալ, որոնք ստացան «շահի և ժողովրդի հեղափոխություն» անվանումը: Այդ ծրագրով նախատեսված հասարակական կյանքի արտաքին ժողովրդավարականացումը իրականացվելու էր միաժամանակ պետական կառավարման կենտրոնացված համակարգի ամրապնդմամբ ու կատարելագործմամբ: 1958 թ. սկսեց իրականացվել մի շարք նախարարությունների ու պետական հիմնարկությունների վերակառուցում: Կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց՝ կոռուպցիայի դեմ պայքարելու համար: Կաշառակերությունը, գանձագողությունը և աստիճանավորների այլ չարաշահումները կանխելու նպատակով ստեղծվեց շահական տեսչություն: 1958 թ. ընդունվեց օրենք, որը պետական ծառայողներին, խորհրդարանի պատգամավորներին, կառավարության ու շահի ընտանիքի անդամներին արգելում էր մասնակցել պետական գործարքներին: Ի հավելումն այդ օրենքի՝ 1959 թ.

կառավարությունը հրապարակեց օրենք, որը կոչվում էր «Որտեղի՞ց ես վերցրել»: Ըստ այդ օրենքի՝ պետական ծառայության մեջ գտնվող մարդիկ պարտավոր էին պարբերաբար տեղեկություններ ներկայացնել իրենց եկամուտների և ունեցած անշարժ գույքի և առհասարակ ունեցվածքի, ֆինանսական միջոցների և այլնի վերաբերյալ:

Միապետության հեղինակությունը ամրապնդելու նպատակով 1957 թ. ստեղծվեց բարեգործական «Փեիլի ֆոնդը», որը ձևավորվեց գյուղացիներին շահապատկան հողերի վաճառքի, շահին և նրա ընտանիքին պատկանող ձեռնարկությունների, հյուրանոցների և այլն եկամուտներից ստացվող գումարից: Ֆոնդի միջոցները ծախսվում էին գլխավորապես մշակութային միջոցառումների, լուսավորության ու առողջապահության վրա:

Հրատապ հարց էր հանդիսանում ագրարային բարեփոխման իրականացումը: XX դարի 60-ական թվականների սկզբին իրանական գյուղերում բնակվում էր երկրի ողջ բնակչության ավելի քան 70%-ը: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ առանց ագրարային բարեփոխման հնարավոր չէր հաղթահարել իրանական գյուղում առկա տևական համակարգային ճգնաժամը: Իրանի կառավարող շրջանները հասկացել էին, որ գյուղատնտեսության մեջ տիրապետող կիսաավատական հարաբերությունները արգելակում են ինչպես գյուղատնտեսության, այնպես էլ ընդհանրապես տնտեսության զարգացումը: «Իրանական գյուղատնտեսությունը վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում գործնականում ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվել», - 1955 թ. մայիսի 2-ին գրում էր Թեհրանում հրատարակվող «Իրան պրես» թերթը: Միանգամայն հասկանալի է, որ կալվածատերերի կողմից գյուղացիության միջնադարյան եղանակներով շահագործումը ոչ միայն շիկացնում էր մթնոլորտը, այլև ագրարային բարեփոխումը դարձնում օրվա կարևորագույն հրամայականը:

1961 թ. ընդունվեց օրենք ագրարային բարեփոխում իրականացնելու վերաբերյալ: Այն ենթադրում էր սահմանափակել խոշոր կալվածատիրական հողատիրությունը և այդ հողերի մի մասը հանձնել գյուղացիներին: Օրենքը սահմանում էր կալվածատերերին դրամական փոխհատուցման չափերը այն հողերի դիմաց, որոնք ըստ օրենքի վերցվել էին կալվածատերերից և հանձնվել գյուղացիներին: Հիշյալ օրենքի գործնական կիրառման առաջին օրինակը տվեց հենց ինքը՝ շահը, որը ձեռնամուխ եղավ շահապատկան և պետական հողերի (խալիսե) բաժանմանը գյուղացիներին: Վերջիններս այդ հողերը ձեռք էին բերում 15 տարվա ընթացքում նրանց արժեքը մարելու պայմանով: Մեկ այլ օրենսդրական ակտով սահմանվում էր հողատիրության առավելագույն չափ, որից ավել կալվածատերերի

ձեռքերում գտնվող հողերը ենթակա էին վաճառքի: Միաժամանակ օրենքը կալվածատերերին էր թողնում մրգատու այգիները, տնկարանները, թեյի պլանտացիաները, ինչպես նաև այն հողերը, որոնք մշակվում էին վարձու բանվորների օգնությամբ:

Ագրարային բարեփոխումը վերջին հաշվով նպատակ ուներ կիսաավատական սեփականատերերի կալվածքները վերակառուցել մանր ապրանքային գյուղացիական տնտեսությունների բուրժուականացած կալվածատերերի կապիտալիստական տնտեսության: Այդ ճանապարհով ենթադրվում էր հասնել արտադրության աճի, ազգային արդյունաբերության համար շուկայի ընդլայնման և գյուղի աշխատավորության դժգոհության մեղմացման:

1962 թ. հունվարի 14-ին ընդունվեց ագրարային բարեփոխման վերաբերյալ նոր օրենք, որը նշանակալիորեն տարբերվում էր նախորդ օրենքից: Նոր օրենքը էլ ավելի էապես սահմանափակում էր խոշոր հողատիրության չափերը: Պաշտոնապես այդ օրենքը կոչվեց ագրարային բարեփոխման օրենքի «հավելում»:

Ագրարային այդ բարեփոխումները միանշանակ վերաբերումն էր չարժանացան կալվածատեր-հողատերերի կողմից: Չնայած շահի կոչերին՝ հողերի բաժանման հարցում հետևելու իր օրինակին, խոշոր կալվածատերերը, ցեղերի խաները և այլն ոչ միայն չանսացին կառավարության հորդորներին, այլև հանդես եկան ընդունված օրենքների և նրանց կիրառման դեմ: Դա բնականաբար հասարակության շրջանում առաջ էր բերելու խիստ բացասական ռեակցիա: Հենց հասարակական կարծիքի ճնշման ներքո կառավարությունը հարկադրված էր ձեռնարկել մի շարք վճարական միջոցառումներ՝ իր ընդունած օրենքները կյանքի կոչելու և վերջապես ագրարային բարեփոխումը ավարտին հասցնելու համար: Մասնավորապես Իրանից վճարվեց խոշոր հողատերերի ազդեցիկ «առաջնորդ» գեներալ Թիմուր Բախթիարը, կառավարությունը միաժամանակ հրամայեց դատական հետապնդման ենթարկել այն անձանց, ովքեր, հակառակ օրենքի, կատարել են զանազան անօրինական հողային գործարքներ: Կիրառվում էին նաև հարկադրական միջոցառումներ այն կալվածատերերի նկատմամբ, ովքեր հրաժարվում էին կատարել օրենքի պահանջը ագրարային բարեփոխման վերաբերյալ:

Հողային բարեփոխման օրենքը թշնամանքով ընդունվեց նաև իրանական հոգևորականության կողմից: Այդ ակտը փաստորեն կառավարության և բարձրաստիճան հոգևորականության փոխհարաբերությունների շեշտակի վատացման սկիզբը հանդիսացավ: Առաջինն այդ բարեփոխման

դեմ հանդես եկավ այաթոլլահ Բորուջերդին, որը դիմեց վարչապետին «խալամի սրբազան օրենքների հետ» այդ օրինագծի անհամատեղելի լինելու մասին գրավոր դիմումով: Նույն բովանդակությամբ այաթոլլահ Բեհբահանին մի նամակ ուղարկեց մեջլիսի նախագահ Հեքմաթին, որտեղ գրում էր, որ «ոչ մի սեփականատիրոջ չի կարելի գրկել իր ունեցվածքից, առանց օրինական պատճառի»: Նա նշում էր, որ օրենքի նախագիծը չի կարող օրինական համարվել, եթե անգամ հաստատվի մեջլիսի կողմից: 1963 թ. Թավրիզում, Դումում, Թեհրանում և մի շարք այլ քաղաքներում կառավարության դեմ տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, որոնք հրահրվում էին հոգևորականության կողմից: Հուզումներ սկսվեցին նաև Թեհրանի էին համալսարանում: Սակայն հակառակ այդ բոլորի, կառավարությունը շարունակում էր հողային բարեփոխման իրականացումը, ի հեճուկս հոգևորականության այն տարածելով նաև մզկիթապատկան վաքվային կալվածքների վրա: Այդ առթիվ այաթոլլահ Բեհբահանին բողոքի նամակ ուղարկեց վարչապետին, որտեղ գրում էր. «Իր սեփական հողերի հետ շահը թող վարվի այնպես, ինչպես կամենում է: Եթե կալվածատերերը այնքան հիմար գտնվեցին, որ իրենց հողերը տվեցին, ապա դա նրանց գործն է: Բայց թող շահը ձեռք չտա մզկիթների հողերին: Ալլահի կամքով է, որ մզկիթները հողերի են տիրում»:

Թեև 1961-1971 թթ. ընթացքում իրականացված ագրարային բարեփոխումների հետևանքով հողերի մի մասը անցավ գյուղացիությանը, իրանական գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունները սկսեցին զարգացում ապրել, սակայն, այնուամենայնիվ, այդ բարեփոխումը չլուծեց Իրանում գյուղատնտեսական արտադրության շեշտակի բարձրացման պրոբլեմը և արմատապես չբարելավեց գյուղացիության վիճակը:

Ինչ վերաբերում է Իրանի տնտեսությանը, ապա 60-ական թվականների կեսերից այն զարգանում էր բարձր տեմպերով: 1970-ական թվականների կեսերից նավթից ստացվող եկամուտների արտակարգ բարձր լինելու հետևանքով երկիրը թևակոխեց ֆինանսատնտեսական անսխալ թաց վերելքի ուղին: Իրանում սկսեց իրականացվել լայնամասշտաբ ինդուստրացում, որը միտված էր պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում հաղթահարել տնտեսական հետամնացությունը:

Հանրագումարի բերելով «շահի և ժողովրդի հեղափոխության» արդյունքները՝ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին հայտարարեց, որ Իրանը որդեգրում է երկրի արևմտականացման (վեստերնիզացման) ուղին: Իր տնտեսական, սոցիալական, փոխաբանական-գաղափարական սկզբունքները երկրի արևմտականացման վերաբերյալ հանրությանը ներկայաց-

նելու նպատակով շահը հանդես եկավ մի նոր գրքով, որը վերնագրված էր «ճանապարհի դեպի մեծ քաղաքակրթություն»:

Հարկ է, սակայն, նշել, որ երկրում պետական վերափոխություններն ընթանում էին շահի անձնական իշխանության հարաճուն ամրապնդմամբ: Միապետը հաճախակի էր իր վրա վերցնում օրենսդրական նախաձեռնությունը և ավելի ու ավելի գործուն կերպով էր խառնվում գործադիր իշխանության գործառույթներին՝ դրանով իսկ ոտնահարելով սահմանադրության դրույթները: Տեղի էր ունենում խորհրդարանի սահմանադրական իրավունքների փաստացի սահմանափակում և կառավարության գործունեության նկատմամբ նրա հսկողության հնարավորությունների նվազում: Այդ լծակները հարաճուն կերպով անցնում էին շահի ձեռքը: Վերջինիս իշխանությունը համարելով քաղաքական կայունության կարևոր գործոն՝ Իրանի կառավարող շրջանները ամեն կերպ նպաստում էին նրա ուժեղացմանը՝ իրենց այդ վարմունքը քողարկելով «ազգային ու պետական միասնության» կարգախոսի ներքո, որն իբր մարմնավորվում էր հանձին միապետության ինստիտուտի:

Հենց այդ շրջանում հակաշահական ակտիվ պայքարի մեջ էր ընդգրկվել նաև ազդեցիկ հոգևորականներից այաթոլլահ Ռուհոլլահ Մուսավի Խոմեյնին: Վերջինս դեռևս 1942 թ. իր հրատարակած «Գաղտնիքների բացահայտումը» աշխատության մեջ փորձում էր ապացուցել Փահլավի դինաստիայի թագավորության ոչ լեգիտիմ լինելը: Նա վարչակարգի դեմ ունենում էր կրակոտ ելույթներ՝ սպանիչ քննադատության ենթարկելով ոչ միայն շահին, այլև համակարգն ամբողջությամբ:

Խոմեյնին շահի «Մայիտակ հեղափոխության» համոզված հակառակորդ էր: Հանդես գալով շահական բարեփոխումների, հատկապես հողային ռեֆորմի դեմ՝ նա Մոհամմադ Ռեզա շահին համեմատեց Խալիֆա Յեզիդի հետ, որը շիաների համար ամենաատելի դեմքերից մեկն է:

XX դարի 60-ական թվականներից սկսած՝ Խոմեյնին դարձավ Իրանում դիմադրության ամենախոշոր գործիչը: Կրոնական ընդդիմությունը սկսեց ամբողջովին հենվել նրա վրա: 1963 թ. մարտին Խոմեյնին Ղումում հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ սպանիչ քննադատության էր ենթարկում Իրանում իշխանության քաղաքական էությունը՝ այն բնորոշելով որպես պրոիմպերիալիստական և հակաժողովրդական իշխանություն, որը ժողովրդին գրկում է իր օրինական իրավունքներից:

Խոմեյնիի կառուցած ուսմունքի ելակետային սկզբունքը իսլամն էր: Բոլոր քաղաքական, տնտեսական և իրավական խնդիրները Խոմեյնին դնում էր իսլամական հողի վրա: Նրա համար իսլամը հանդիսանում էր և՛

մարդու բարոյական ինքնակատարելագործման միջոց, և՛ հասարակության սոցիալական վերակառուցման գործիք: «Իսլամն ամեն ինչ է»։ այս էր Խոմեյնու ուսմունքի պսակը: Հենց իմամի բերանով էլ իսլամը Իրանի միլիոնավոր զանգվածներին խոստանում էր ստեղծել «համընդհանուր արդարության հասարակություն»։ Խոմեյնիի առաջ քաշած թեզերից հիմնականն այն էր, որ Իրանը պետք է անկախություն ձեռք բերի արևմտյան գաղութատիրությունից, և մահմեդական հոգևորականները պետք է ակտիվ մասնակցություն ունենան երկրի քաղաքական կյանքին: «Իսլամական կառավարումը» գրքում Խոմեյնին շարադրում էր իր տեսակետները Իրանի ապագա պետական կառուցվածքի վերաբերյալ: Նա իրանական հասարակությունը պատկերացնում էր իսլամական համայնքի՝ ուսմայի ձևով: Կտրուկ քննադատում էր արևմտյան քաղաքակրթությունը, համակարգն ամբողջությամբ և մանավանդ վճռականորեն ժխտում էր արևմտյան ապրելակերպը:

Խոմեյնին միանշանակ ժխտում ու մերժում էր նաև սոցիալիզմը՝ այն համարելով անասովածության վրա խարսխված ուսմունք: Իր այդ տեսակետը նա ձևակերպում էր հետևյալ կարգախոսներով. «Ո՛չ արևմուտք և ո՛չ էլ արևելք», «Ո՛չ աջերի հետ և ո՛չ ձախերի, այլ իսլամի հետ»: Ըստ այնմ նա առաջ էր քաշում զարգացման երրորդ ուղու՝ «իսլամական ուղու» եզրույթը:

1963 թ. հունիսի 4-ին բացահայտ հակաշահական ելույթի պատճառով Խոմեյնին ձերբակալվեց: Դա պատճառ հանդիսացավ Թեհրանում զանգվածային հակակառավարական ելույթների համար: Սակայն իշխանությունները դաժան հաշվեհարդար տեսան այդ ելույթների մասնակիցների հետ՝ չխնայելով ո՛չ աջ և ո՛չ էլ ձախ ընդդիմության ղեկավարներին: Հունիսի 4-ի դեպքերի կապակցությամբ վարչապետ Ալամին գրած նամակում Խոմեյնին խիզախորեն ձեռնոց էր նետում իշխանություններին՝ ասելով. «Իմ սիրտը պատրաստ է ձեր զինվորների սվինների համար, ես երբեք չեմ լռի»:

1964 թ. նոյեմբերին շահական կառավարության կողմից Խոմեյնին վտարվեց Թուրքիա: 1965 թ. աշնանը Թեհրանի համաձայնությամբ նա Բուրսա քաղաքից տեղափոխվեց Էն-Նաջաֆ (Իրաք)՝ շիաների սրբազան քաղաքը, որտեղ նա վտարանդիության մեջ անցկացրեց 13 տարի: Աքսորը էլ ավելի բարձրացրեց նրա հեղինակությունը: Նաջաֆում գտնվելու օրերին Խոմեյնին այնտեղից մեղադրանքներ էր ուղղում շահին: Նրա քարոզները ձայնագրվում էին և ուղարկվում Իրան՝ մոլլաների միջոցով տարբեր քաղաքների և գյուղերի մզկիթների միջոցով ժողովրդին հաղորդելու

համար: Այսպիսով, առճակատումը բարեփոխումների կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև գնալով ավելի ու ավելի էր սրվում ու խորանում:

1964 թ. մարտի 8-ին վարչապետ Հասան Ալի Մանսուրի հայտարարությունը մեջլիսում առ այն, որ իր կառավարությունը ագրարային ռեֆորմի հետ միաժամանակ պետք է վարի նաև երկրի ինդուստրացման քաղաքականություն, էլ ավելի շիկացրեց երկրի քաղաքական մթնոլորտը, քանի որ այդ հայտարարությունը սվինների վրա ընդունվեց ընդդիմության կողմից: Մի շարք ծայրահեղ իսլամական կազմակերպություններ՝ «Ֆեդայանե էսլամ», «Հեզբե մելալե էսլամի» և այլն, վարչապետի դեմ կազմակերպեցին ահաբեկչություն և սպանեցին նրան: Սակայն քաղաքական այդ սպանությունը չազդեց կառավարության վճռականության վրա՝ շարունակելու բարեփոխումների կուրսը: Ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ կառավարության ձեռնարկած ամեն մի քայլ հանդիպում էր ընդդիմության անզիջում ու կոշտ դիմադրությանը:

1965 թ. ապրիլի 10-ին շահական պալատի պահակախմբի մի զինվորի կողմից շահի դեմ կազմակերպվեց անհաջող մահափորձ: Այդ ակտի կազմակերպումը վերագրվեց հոգևորականությանը՝ էլ ավելի սրելով կողմերի միջև թշնամական առճակատումը: Սակայն չնայած այդ բոլորին, միապետը համառ հետևողականությամբ շարունակում էր «Մալիտակ հեդափոխությունը»: Հարկ է նշել, որ 1970-ական թվականներին նավթային եկամուտների շեշտակի արագ տեմպերով աճի կապակցությամբ առաջին անգամ Իրանի պատմության մեջ հայտնվել էին բացառիկ ֆինանսական հնարավորություններ, որոնց արդյունավետ օգտագործումը կարող էր ստեղծել երկրի սոցիալ-տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու հիմքեր: Պետք է խոստովանել, որ XX դ. 60-ական թթ. և 70-ական թթ. սկզբին իսկապես Իրանը լուրջ հաջողություններ ձեռք բերեց երկրի տնտեսական ներուժի բարձրացման, հատկապես արդյունաբերության ու ենթակառուցվածքների ստեղծման բնագավառներում: Նշված ժամանակաշրջանում Իրանի տնտեսությունը զարգանում էր անսխալ ընթացքով: Լայնամասշտաբ ինդուստրացման շնորհիվ ծրագրված էր պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում ոչ միայն հաղթահարել երկրի հետամնացությունը, այլև Իրանը վերածել աշխարհի առաջատար պետություններից մեկի: Իրանը խոշոր մասշտաբներով ձեռք էր բերում ժամանակակից տեխնոլոգիաներ, պայմանագրեր էր կնքում երկրում ատոմային էլեկտրակայաններ, նավթաքիմիական համալիրներ, մետալուրգիական ու էլեկտրատեխնիկական գործարաններ և այլն կառուցելու վերաբերյալ: Շահական վարչակարգը առաջնակարգ նշանակություն էր

տալիս նաև իր ռեալ հենարանի՝ զինված ուժերի ամրապնդմանը: Թեհրանը սկսեց արագ տեմպերով արդիականացնել իր զինված ուժերը: Ռազմական ծախսերի աճի տեմպերը անսխալ ընթաց էին ոչ միայն Իրանի ժամանակակից պատմության, այլև առհասարակ բոլոր զարգացող երկրների պատմության մեջ: 1970-ական թվականների կեսերին արտասահմանում սպառազինությունների գնումները կլանում էին 5-6 միլիարդ դոլար: Ընդ որում՝ Իրանը ձեռք էր բերում զենքերի և ռազմական տեխնիկայի այնպիսի տեսակներ, որոնք իրենցից ներկայացնում էին ոչ միջուկային սպառազինության ամենաժամանակակից ու կատարյալ տեսակներ:

Սպառազինության նորագույն համակարգերի սպասարկման համար Արևմուտքի երկրներից, հատկապես ԱՄՆ-ից, հրավիրվում էին մեծ թվով ռազմական խորհրդականներ և ռազմատեխնիկական մասնագետներ: Միաժամանակ ավելանում էր իրանական զինծառայողների թիվը, որոնք ուղարկվում էին ԱՄՆ և արևմտյան երկրներ վերապատրաստման համար:

Իրանի ռազմական ծրագիրը նախատեսում էր նաև սեփական ռազմական արդյունաբերության զարգացումը: Ըստ Իրանի ղեկավարության կողմից մշակված ռազմական դոկտրինի՝ 1980-ական թվականներին ռազմական հզորության մակարդակով Իրանը պետք է դառնար աշխարհի հինգերորդ-վեցերորդ պետությունը: Սակայն կարճ ժամանակաշրջան պահանջվեց՝ համոզվելու համար, որ սոցիալ-ռեֆորմիզմի պետական քաղաքականությունը ճեղքվածքներ է տալիս և ի վիճակի չէ հարթեցնելու իրանական հասարակության մեջ գոյություն ունեցող սոցիալական ու քաղաքական հակասությունները:

Իրանում բարեփոխումների իրականացումն իր հետ բերեց նաև բացասական հետևանքներ: Այն հանգեցրեց ինչպես տնտեսության մեջ, այնպես էլ քաղաքական կյանքում պետության դերի, տվյալ դեպքում շահի անձնական իշխանության ամրապնդմանը: Միապետը սկսեց վճռական դեր խաղալ բոլոր հիմնական պետական գործերում: Պաշտոնապես նա դիտվում էր որպես մի եզակի անձ, որը լիազորված էր մշակելու արտաքին և ներքին քաղաքականության գիծը: Նավթային եկամուտների շեշտակի արագ տեմպերով աճից ստացվող դրամական միջոցների օգտագործման քաղաքականության մշակումը ևս ամբողջությամբ գտնվում էր շահի և նրա մերձակա շրջապատի ձեռքերում, որոնք սոցիալ-տնտեսական բնույթի կարևորագույն հարցեր լուծելիս, որպես կանոն, նախապատվությունը տալիս էին իրենց անձնական շահերին, որոնք հակասում էին հասարակության և ժողովրդական լայն զանգվածների իրական կարիքներին: Նման գիծը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի իրանական քաղաքականությո-

յան մեջ հասարակության և պետության համար կործանարար վոյունտ-արիզմի:

Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին երկրում սահմանել էր դիկտատուրայի վարչակարգ՝ դրանով իսկ ոտնահարելով սահմանադրական ազատությունները: Ժողովրդին հնազանդության մեջ պահելու համար լայնորեն օգտագործվում էր ճնշման ու հարկադրման ապարատը:

Ազգային հարցում ևս իշխանությունների արատավոր քաղաքականությունը սրում էր երկրի ներքին ճգնաժամը: Շահը առաջ էր քաշել «միասնական իրանական ազգի» տեսակետը, որի հիմքի վրա կառավարությունը վարում էր ազգային փոքրամասնությունների բռնի համաճուլման ու «պարսկականացման» քաղաքականություն:

Միաժամանակ երկրում խոշոր չափեր էին ընդունել կոռուպցիան, գանձագողությունը, անօրինական ֆինանսական գործարքները: Կոռուպցիան թափանցել էր պետության քաղաքական համակարգի մինչև ուղն ու ծուծը, այդ պատճառով նրա դեմ լուրջ պայքար էր մղվում: Ճոխությունն ու անօրինակ շռայլությունը դարձել էին իրանական վերնախավի բնորոշ գծերը:

Հոգևորականությունը երկրի արևմտականացման կուրսը ընդունել էր սվինների վրա: Առհասարակ իրանական հասարակության, այդ թվում նաև մտավորականության կողմից հիվանդագին կերպով էր ընկալվում արևմտյան արժեքները երկրում արմատավորելու շահական ծրագիրը: Շահի կողմից հրապարակված «իրանական հոգևոր ավանդույթների ու արևմտյան տեխնոլոգիայի ներդաշնակ գուգակցման» տեսությունը մերժվում և չէր ընդունվում իրանական հասարակության ճնշող մեծամասնության կողմից: Այս բոլորի ֆոնի վրա հասարակական գիտակցության մեջ գորեղանում ու սաստկանում էին ճգնաժամն ու տագնապը: Քանի որ ճգնաժամը կրում էր համակարգային բնույթ, ուստի գործնականում հնարավոր չէր այն հաղթահարել վերևից իրականացվող՝ թեկուզ և արդյունավետ բարեփոխումների օգնությամբ: Այդ բոլորի ֆոնի վրա ուժեղանում էին միապետական իշխանության մեկուսացումը և զանգվածային դժգոհությունը շահի ավտորիտար դիկտատուրայի նկատմամբ: Այդ տրամադրությունները և նրանց արգասիք գործընթացը, որոնք ձգվում էին տարիների ընթացքում, ի վերջո դարձան երկրում հեղափոխական իրադրության ձևավորման գործոններից մեկը: Իրանցիների մեծ մասի և շահական վարչակարգի միջև գոյացել էր խոր վիհ: Ամերիկացի հեղինակ Հրայր Դեքմեշյանը իրավացիորեն նշում էր, որ անկախ իր դրական կամ բացասական հատկանիշներից՝ ժողովրդի համար շահը անընդունելի էր:

Հենց այս հանգամանքը շիա հոգևորականությանը տալիս էր ժողովրդին միավորելու և համախմբելու մեծ հնարավորություն, մանավանդ որ Իրանում բացակայում էին կազմակերպված և հեղինակություն վայելող քաղաքական կազմակերպություններն ու կուսակցությունները:

Շահական վարչակարգը անգոր գտնվեց հաղթահարելու երկրի առջև կանգնած բազում պրոբլեմները, ուստի դժգոհների նկատմամբ վարում էր խստագույն հետապնդումների քաղաքականություն: Շահը լայնորեն օգտագործում էր գաղտնի ոստիկանության՝ ՍԱՎԱԿ-ի հզոր ու ծավալուն ապարատը ընդդիմությանը ճնշելու համար: Միապետության սոցիալական հենարանը աստիճանաբար դառնում էր նեղ ու սահմանափակ: Նման պայմաններում շահը իրականացնում էր խուսաճավումների ակտիվ քաղաքականություն: Այսպես, 1975 թ. մարտին նա հայտարարեց, որ քաղաքական բոլոր կուսակցություններն ու խմբավորումները ցրվում են, և ստեղծվում է միակուսակցական համակարգ: Կազմակերպվեց «Հեզբե րասթախիզե մելլաթե Իրան» («Իրանի ժողովրդի վերածնության կուսակցություն»), որը, ըստ շահի, կոչված էր խորհրդանշել զանգվածների «ներդաշնակ» մասնակցությունը քաղաքականությանը և նպաստել նրա մոբիլիզացմանը ազգի «արդիականացման» համար: Այդ կուսակցության հիմնական գաղափարական-քաղաքական սկզբունք հայտարարվեց հավատարմությունը «շահնշահական կարգին» (այսինքն միապետությանը), սահմանադրությանը և «շահի ու ժողովրդի հեղափոխության» ծրագրին: Կուսակցության ծրագրի մեջ «շահնշահական վարչակարգը» հայտարարվում էր կառավարման միակ ձև, որը համապատասխանում է իրանական ժողովրդի «ազգային իղձերին»: Շահը անվանվեց իրանական ազգի «առաջնորդ ու հրամանատար»:

Շուտով վերոհիշյալ կուսակցությանը անդամագրվեց վեց միլիոն մարդ: Կուսակցության գլխավոր քարտուղար Ամիր Աբբաս Հովեյդան կոչ էր անում «խտացնել շարքերը» նոր քաղաքական համակարգ ստեղծելու համար: Նրա կարծիքով շահի նախաձեռնությունը ի վիճակի էր կյանքի կոչել մի նոր համազգային շարժում:

Սակայն նոր կուսակցությունը չկարողացավ իրականացնել իր առջև դրված խնդիրը՝ դառնալ մի կազմակերպություն, որի մեջ լուծվեին բոլոր ընդդիմադիր տեսակետները և զանգվածներին մոբիլիզացնել «շահի և ժողովրդի հեղափոխությանը» ծառայելու համար: Այդ կուսակցությունը ըստ էության դարձել էր բարձրաստիճան չինովնիկների մի կազմակերպություն և լայն հասարակության շրջանում չէր վայելում հեղինակություն:

Ուստի 1978 թ. հոկտեմբերի 2-ին «Բասթախիզը» ցրվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց:

Շահը, վերագնահատման ենթարկելով իր այդ անհաջողությունը, որոշեց շեշտը դնել երկրում աստիճանական ազատականացման քաղաքականության վրա: Թույլ տրվեց խոսքի սահմանափակ ազատություն, երկրում որոշ ընդդիմության գոյություն: Իր ճառերում նա խոսում էր մարդկանց տանջանքների ենթարկելու վերացման անհրաժեշտության մասին, այն մասին, որ քաղաքական բանտարկյալները պետք է ազատ արձակվեն, պետք է իրականացվի իրավական բարեփոխում, բարելավվի դատաիրավական համակարգը և այլն: Ազատականացման քայլերն ու արևմտականացման հախտոն ընթացքը ունեցան այն հետևանքը, որ վախի և լուռության պատը ճեղքվածք տվեց: Երկրի հասարակական տարբեր խավերի շրջանում ծավալվեց սուր գաղափարական պայքար, որը հանդիսացավ երկրում հեղափոխական իրադրության ստեղծման գործոններից մեկը: Առանձնակի եռանդուն գործունեություն ծավալեց կրոնական ընդդիմությունը: Իրանի պատմության մեջ առաջին անգամ մահմեդական հոգևորականության ներկայացուցիչները դիմեցին բոլոր ժամանակների համար անվրեպ աշխատող «սոցիալական արդարության» կոչին: Այն իրանական հասարակայնության ընչազուրկ խավերի մոտ անմիջապես գտավ մեծ արձագանք: Մզկիթներում բացահայտ հնչում էին կոչեր՝ «տապալելու միապետությունը, ստեղծելու իսլամական պետություն, վերացնելու օտարերկրյա բռնությունը»: Հարկ է նշել, որ աշխարհիկ քաղաքական ընդդիմության համեմատությամբ շիա կրոնական առաջնորդներն ունեին գործողությունների մեծ ազատություն, քանի որ իշխանությունները չէին կարող նրանց բացահատ ենթարկել հալածանքների: Մի խոսքով երկրում ստեղծվել էր հեղափոխական իրադրություն: Բոլոր նախադրյալները կային՝ այն հեղափոխության վերածվելու համար:

1978 թ. հունվարի 7-ին «Էթելաթ» պաշտոնաթերթը տպագրեց մի սադրիչ հոդված, որտեղ Խոմեյնին մեղադրվում էր վարչակարգի դեմ դավադրություն կոչելու մեջ: Հենց այդ հոդվածը հանդիսացավ մի կայծ, որից հրդեհ բռնկվեց: Հունիսի 9-ին կրոնական կենտրոն Դում քաղաքում հոգևորականության կոչով տեղի ունեցավ հանրահավաք, որին մասնակցում էին կրոնական ուսումնական հաստատությունների՝ մեդրեսների - ուսանող-թուլաբները և դասախոսները: Նրանք պահանջում էին միապետության վերացում և երկրում իսլամական հանրապետության հաստատում: Հանրահավաքն ավարտվեց արյունահեղությամբ: Դումում տեղի ունեցած իրադարձությունները փաստորեն հանդիսացան հեղափոխու-

թյան սկիզբը: Բնակչության հեղափոխական եռանդը գնալով վերելք էր ապրում: Սկսեցին առաջ քաշվել քաղաքական պահանջներ: Շարժումն ընդգրկեց ողջ երկիրը:

1978 թ. հոկտեմբերին շահական կառավարության խնդրանքով Իրաքի առաջնորդ Սադդամ Հուսեյնը Խոմեյնին վտարեց Իրաքից: Իրաքի նախագահը գնաց այդ քայլին նաև այն պատճառով, որ վախենում էր Խոմեյնիի ազդեցության մեծացումից Իրաքի շիա բնակչության վրա: Խոմեյնին հաստատվեց Փարիզի Նովլ-լե-Շաթո արվարձանում, որտեղ նրա շուրջը սկսեցին հավաքվել կրոնական ու աշխարհիկ շրջաններից նրա համակիրներն ու հետևորդները: Ըստ էության Փարիզից Խոմեյնին սկսեց ղեկավարել հեղափոխական շարժումներն Իրանում: Այսպիսով, հակամիապետական շարժման ղեկավարությունն անցավ Խոմեյնիի կողմից ղեկավարվող հոգևորականության արմատական մասի ձեռքը, որն առաջ քաշեց հասարակ ու պարզ մի կարգախոս՝ «մահ շահին»:

Մինչդեռ իրադարձությունները երկրում և հատկապես մայրաքաղաքում բուռն թափով շարունակվում էին: Տեղի էին ունենում բազմահազարանոց ցույցեր: 1978 թ. սեպտեմբերի 8-ին, օրինակ, Թեհրանի փողոցները դուրս եկավ մոտ մեկ միլիոն մարդ: Կառավարությունը ցուցարարների դեմ հանեց ոստիկանական և բանակային ուժեր: Ընդհարումների հետևանքով եղան մեծ թվով զոհեր: Սեպտեմբերի 8-ը ստացավ «Սև ուրբաթ» անվանումը: Երկրում ծավալվեց հզոր գործադուլային շարժում: Լայն թափ ընդունեցին ուսանողական ելույթները: Բանակը սկսեց փլուզվել, ամեն օր բանակից դասալքության էր դիմում 1000-1500 զինվոր: Օտարերկրացիների փախուստը Իրանից սկսեց ընդունել զանգվածային բնույթ: Այլևս ոչ ոք չէր հավատում, որ վարչակարգը կարող է փրկվել: Գնալով շարժումն ընդունում էր ավելի կազմակերպված բնույթ: Շահի և ժողովրդի միջև «նյարդերի պատերազմի» էտապն ավարտվեց և շահը կանգնեց փակուղու առջև: Ընկնելով խորը հուսահատության գիրկը կոտրված ու ընկճված նա առանձնացավ իր Նիավարանի պալատում: 1979 թ. հունվարի 16-ին Մոհամմադ Ռեզա շահը թագուհու հետ հեռացավ երկրից: Սրընթաց կերպով սկսեց տեղի ունենալ շահական քաղաքական համակարգի քայքայում:

Թեև պետության ղեկավարի պարտականությունները դրվել էին շահի կողմից նշանակված «խնամակալների» խորհրդի վրա, սակայն իրականում ստեղծվեց երկիշխանություն: Ռեալ իշխանությունը գտնվում էր երկու հակընդդեմ ուժերի ձեռքերում՝ վարչապետ Շահիուր Բախթիարի և

Խոմեյնիի կողմից ղեկավարվող «Իսլամական հեղափոխական կոմիտեների» ձեռքում:

1979 թ. փետրվարի 1-ին 15-ամյա հարկադրական վտարանդությունից հետո «Էր-Ֆրանս» ավիաընկերության «Բոինգ-747» ինքնաթիռով 79-ամյա Խոմեյնիին Փարիզից վերադարձավ Թեհրան: Երեք միլիոն թեհրանցիներ ցնծագին դիմավորեցին նրան: 1979 թ. փետրվարի 5-ին Խոմեյնիին հայտարարեց, որ Շահիուր Բախթիարի կառավարությունը անօրինական է, և իր կողմնակիցներից մեկին՝ Մեհդի Բազարգանին նշանակեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարության ղեկավար: Երկրում փաստորեն նորից ստեղծվեց երկիշխանություն:

Մի քանի օր անց՝ 1979 թ. փետրվարի 9-ին, Թեհրանի մոտ՝ Ֆարա-հաբադում գտնվող ռազմաօդային ուժերի Դովշան-թեփե ուսումնական բազայում տեղի ունեցավ զինված ապստամբություն: Այն պատճառ հանդիսացավ, որ մայրաքաղաքում ևս սկսվի զինված ապստամբություն: Փետրվարի 12-ին Թեհրանի ռադիոն հայտարարեց հեղափոխության հաղթանակի և շահական վարչակարգի տապալման մասին: Երկրում իշխանությունը ամբողջապես անցավ ժամանակավոր հեղափոխական խորհրդի ձեռքը: Այսպիսով Իրանի ժամանակակից պատմության մեջ սկսվեց նոր շրջան: Մոտ երեք հազարամյակ երկրում գոյություն ունեցած շահական միապետությանը փոխարինելու էր գալիս աստվածապետական բնույթ ունեցող վարչակարգը:

1979 թ. մարտի 30-31-ին տեղի ունեցավ հանրաքվե, որի արդյունքներով ապրիլի 1-ին Իրանը պաշտոնապես հռչակվեց Իսլամական հանրապետություն: Ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի խնդիրն էր հանրապետության սահմանադրության տեքստի մշակումը:

1979 թ. նոյեմբերի 4-ին Խոմեյնիի կոչով երիտասարդների մի խումբ, որն իրեն անվանում էր «Իմամի կուրսի հետևորդ ուսանող-մահմեդականներ» գրոհով գրավեցին Թեհրանում ամերիկյան դեսպանատունը, պատանդ վերցնելով նրա անձնակազմի 66 անդամների: Որպես պատասխան՝ 1980 թ. ապրիլի 8-ին Վաշինգտոնը հայտարարեց, որ խզում է դիվանագիտական հարաբերությունները Իրանի հետ: Որպես պատասխան քայլ՝ Իրանական դիվանագետները վտարվեցին ԱՄՆ-ից, մտցվեց էմբարգո Իրանի հետ բոլոր գործարար կապերի վրա, ինչպես նաև արգելվեցին ամերիկյան քաղաքացիների այցելությունները այդ երկիր: ԱՄՆ-ը և նրա արևմտյան դաշնակիցները Իրանի նկատմամբ սկսեցին կիրառել տնտեսական պատժամիջոցներ:

1979 թ. նոյեմբերի 6-ին Մեհդի Բազարգանի կառավարությունը ստիպված էր իր ողջ կազմով հրաժարական տալ: Ռեալ իշխանությունը ամբողջապես կենտրոնացավ Իսլամական հեղափոխական խորհրդի ձեռքերում:

1979 թ. դեկտեմբերի 2-3-ին տեղի ունեցած համընդհանուր հանրաքվեն հաստատեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության Սահմանադրությունը: Համաձայն Սահմանադրության՝ իրանական պետության ցմահ գերագույն առաջնորդ հռչակվեց իմամ Խոմեյնին:

1980 թ. հունվարին ընտրվեց հանրապետության առաջին նախագահը՝ Աբոլխասան Բանիսադրը: Վարչապետ նշանակվեց Մոհամմադ Ալի Ռաջային:

Ներքին կյանքում Իրանի նոր ղեկավարությունը գլխավոր ուշադրությունը դարձնում էր հասարակական և ընտանեկան հարաբերությունների «իսլամականացման» ծրագրի իրականացման վրա՝ ներառնելով նաև կրթական ու կառավարման նոր համակարգի ստեղծումը: Պետական հիմնարկներում իրականացվում էին գտումներ, պատժի էին ենթարկվում իսլամական բարոյական օրենսգրքի խախտողները: Ոգելից խմիչքների արտադրությունը, վաճառքն ու օգտագործումը, սիրային տեսարաններ ունեցող կինոֆիլմերի ցուցադրումը արգելվեցին (1980 թվականից կինոթատրոնները ընդհանրապես փակվեցին), արգելվեցին պարերը, արևմտյան երաժշտությունը, կանանց կողմից հիջաբ կրելը դարձավ խստիվ պարտադիր:

Վերոհիշյալ միջոցառումները ստացան իսլամական կուլտուրական հեղափոխություն անվանումը: Նրա հիման վրա 1980 թ. գարնանից սկսվեց նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների իսլամական ծրագրի իրականացումը: Կուլտուրական հեղափոխությունը տարածվեց նաև զանգվածային լրատվության միջոցների՝ մամուլի, ռադիոյի, հեռուստատեսության վրա: Իսլամականացվեցին նաև դպրոցները: Ամենուրեք սկսեց տիրապետել Խոմեյնիի կուլտը: «Աստված, Դուրան, Խոմեյնի» կարգախոսը դարձավ երկրի ներքին կյանքի ուղեցույցը: Դպրոցական դասագրքերում ողջ եվրոպական պատմությունը փոխարինվեց իսլամական տարածաշրջանի երկրների և առաջին հերթին Իրանի պատմությամբ: Ողջ իրանական նախաիսլամական քաղաքակրթությունը հայտարարվեց «գոյություն չունեցող»: Իրանի պաշտոնական պատմության սկիզբ հայտարարվեց իսլամի մարգարե Մոհամմադի հիջրան (622 թվականը):

1981 թ. հունվարի 20-ին՝ Ռոնալդ Ռեյգանի՝ ԱՄՆ նախագահ դառնալուց անմիջապես հետո, Իրանում ամերիկյան դեսպանության աշխատակի-

ցները, որոնք 444 օր շարունակ գտնվում էին պատանդի վիճակում, ազատ արձակվեցին: Ենթադրվում էր, որ այդ իրադարձությունից հետո իրանա-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերությունները կվերականգնվեն, և առհասարակ այդ երկրների հարաբերությունների կնճիռները աստիճանաբար կվերանան: Սակայն դա տեղի չունեցավ:

1980 թ. սեպտեմբերի 22-ին սկսվեց Իրան-իրաքյան պատերազմը, որն էլ ավելի բարդացրեց երկրի ներքին քաղաքական իրավիճակը: 1981 թ. հունիսի 10-ին Խոմեյնիի հրամանով նախագահ Աբուլ Հասան Բանիսադը գրկվեց զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնից: Հունիսի 20-ին մեջլիսը նրան համարեց քաղաքականապես ոչ իրազեկ (կոմպետենտ) նախագահ՝ նրան մեղադրելով նաև տնտեսությունը քայքայելու, ռազմական գործողությունները վարելիս խոշոր սխալներ թույլ տալու և առհասարակ «խմամի կուրսից» հեռանալու հանցավոր արարքի մեջ: Սակայն իրականում նրա պաշտոնակցության իրական պատճառը դա չէր: Այդ ժամանակ ծայրաստիճան սրվել էին նախագահի հարաբերությունները Խոմեյնիի և առհասարակ իսլամականների հետ: Բոլոր կամուրջները այրվել էին նաև Բանիսադի և ազդեցիկ այաթոլլահ Բեհեշթիի միջև: Մայրաքաղաքում և երկրի մի շարք քաղաքներում ծայր էին առել զինված ընդհարումներ Բանիսադի կողմնակիցների և նրանց հակառակորդների միջև:

1981 թ. հուլիսի 28-ին իշխանությունների կողմից անողորհ հալածանքների ենթարկվող Բանիսադը և «Մոջահեդինե խալե Իրան» կազմակերպության ղեկավար Մասուդ Ռաջաֆին իրենց հավատարիմ մի խումբ սպաների աջակցությամբ կարողացան փախչել երկրից, ինքնաթիռով թռչելով Փարիզ: Ֆրանսիայում նրանց տվեցին քաղաքական ապաստան: Բանիսադի փախուստը նշանավորվեց նրանով, որ այսուհետև խոմեյնիական կրոնաքաղաքական գործիչները ամբողջությամբ իրենց ձեռքերում կենտրոնացրին երկրի գերագույն իշխանությունը: Նախագահական նոր ընտրությունների հետևանքով ԻԻՀ նախագահ ընտրվեց վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնող Ռաջային:

Սակայն այդ բոլորից հետո ևս երկրի ներքին քաղաքական իրավիճակը չէր կայունանում: 1981 թ. ամռանից կառավարող կրոնական վերնախավի նկատմամբ սկսվեց ահաբեկչական ակտերի մի ալիք: Իսլամական հանրապետական կուսակցության շտաբ-բնակարանում տեղի ունեցած հզոր պայթյունի հետևանքով զոհվեցին կուսակցության 72 անդամներ, այդ թվում նաև նրա գլխավոր քարտուղար այաթոլլահ Բեհեշթին և խորհրդարանի 27 պատգամավոր: 1981 թ. օգոստոսի 30-ին «Մոջահեդինե խալե

Իրան» կազմակերպության կողմից իրականացված հերթական ահաբեկչական գործողության հետևանքով զոհվեցին ԻԻՀ նախագահ Մոհամմադ Ալի Ռաջային, վարչապետ և Իսլամական հանրապետական կուսակցության գլխավոր քարտուղար, հոջաթ-օլ-էսլամ Մոհամմադ Ռեզա Բահոնա-րը, ազգային ոստիկանության գլխավոր վարչության պետ, գնդապետ Հուշանգ Դասթգերդին և հատուկ ծառայությունների մի շարք ղեկավարներ: Մեկ շաբաթ հետո ռումբի պայթյունի հետևանքով կյանքից զրկվեցին հանրապետության գլխավոր դատախազ Ալի Ղոդոսպին, Գիլան օսթանի նահանգապետ և Իսլամական հանրապետական կուսակցության գաղափարախոս Հասան Այաթը և ուրիշներ:

Այդ ակցիաների նշանակալից մասը իրագործվել էր իսլամական վարչակարգին պատերազմ հայտարարած «Մոջահեդինե խալե Իրան» («Իրանի ժողովրդի անձնագոհներ») կազմակերպության կողմից:

Ըստ էության երկրում ընթանում էր սքոդված քաղաքացիական պատերազմ: ԻԻՀ ղեկավարությունը ընդդիմության ձեռնարկած քայլերին պատասխանեց անողորմ հալածանքներով: Ամենուրեք գործում էին «Հեղափոխական դատարանները»: Բազմաթիվ ընդդիմադիր զինված խմբավորումներ ոչնչացվեցին կամ ցիրուցան արվեցին: Կառավարությանը հաջողվեց մեծ ջանքերի գնով կոտրել ահաբեկչության ալիքը և ճզմել զինված ընդդիմության հիմնական օջախները:

1981 թ. հոկտեմբերի 2-ին ԻԻՀ նոր նախագահ ընտրվեց Իսլամական հանրապետական կուսակցության գլխավոր քարտուղար հոջաթ-օլ-էսլամ Մեյդեդ Ալի Խամենեին: Նա դարձավ ԻԻՀ նախագահի պաշտոնում առաջին կրոնական գործիչը: Հոկտեմբերի 29-ին մեջլիսը Իսլամական հանրապետական կուսակցության մեկ այլ գործիչ՝ Միր Հոսեյին Մուսավիին, հաստատեց ԻԻՀ վարչապետի պաշտոնում: Այսպիսով, հեղափոխության հաղթանակից հետո՝ ընդամենը երկու տարուց քիչ ավելի ժամանակաշրջանի ընթացքում, ԻԻՀ քաղաքական իշխանության հիմնական լծակներն ամբողջովին անցան հոգևորականության ձեռքը: Նոր վարչակարգը քայլ առ քայլ ամրապնդում էր իր դիրքերը: 1983 թ. փետրվարին արգելվեց «Հեզբե թուդեյե Իրան» («Իրանի ժողովրդական կուսակցությունը»), որն իրականում կոմունիստական կուսակցություն էր: Նրա ղեկավարները ձերբակալվեցին և մեղադրվեցին լրտեսության ու պետական դավաճանության մեջ:

ԻԻՀ ղեկավարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները զարգացնելու խնդրին՝ առաջնորդվելով իր որդեգրած ԻԻՀ արտաքին քաղաքական դոկտրինի սկզբունք-

ներով, ըստ որի Իրանը պետք է բնականոն հարաբերություններ ունենար տարածաշրջանի երկրների, ինչպես նաև բոլոր այն պետությունների հետ, որոնք հարգում էին Իրանի պետական անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Ըստ այնմ՝ իսլամական մեջլիսի նախագահ, հոջաթ-օլ-էսլամ Աբբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին 1985 թ. հուլիսին պաշտոնական այցով մեկնեց Չինաստան և Ճապոնիա: Դա ԻԻՀ բարձրատիճան որևէ քաղաքական գործչի առաջին այցն էր արդյունաբերական տեսակետից աշխարհի զարգացած երկրներ:

1985 թ. օգոստոսին Սեյյեդ Ալի Խամենեին երկրորդ անգամ վերընտրվեց ԻԻՀ նախագահի պաշտոնում: 1980-ական թվականներին երկիրը լարել էր իր ուժերը՝ Իրաքի դեմ ծանր ու հյուժիչ պատերազմը շարունակելու համար, որը ոչ միայն խլում էր հարյուր հազարավոր մարդկային զոհեր, այլև վիթխարի նյութական վնասներ էր պատճառում Իրանին: Իմամ Խոմեյնին դեմ էր պատերազմն ավարտելուն՝ պնդելով, որ այն պետք է շարունակել մինչև հաղթական ավարտ, որը հնարավորություն կտար պատժելու Իրաքի բաասիստական վարչակարգի ղեկավարությանը և անձամբ նախագահ Սադդամ Հուսեյնին, որին նա անվանում էր պատերազմի հանցագործ:

1988 թ. հուլիսի 16-18-ը տեղի ունեցավ ԻԻՀ պաշտպանության բարձրագույն խորհրդի նիստ: Այն ընթացավ պատերազմը շարունակելու և այն անհապաղ դադարեցնելու կողմնակիցների միջև թեժ վեճի պայմաններում: Ի վերջո, ընդունվեց միաձայն որոշում՝ դիմելու Խոմեյնիին խնդրելով, որ նա առանց նախապայմանների ընդունի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 598 որոշումը Իրանի և Իրաքի միջև պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ: Իր մերձակա զինակիցների հորդորների և պատերազմն ավարտելու նպատակահարմարության վերաբերյալ նրանց բերած ծանրակշիռ փաստարկների ճնշման ներքո Խոմեյնին տեղի տվեց՝ հայտարարելով, որ ինքը «պատրաստ է խմելու թույնի գավաթը» և հաշտություն կնքելու Սադդամ Հուսեյնի հետ: ԻԻՀ ռաիբարը (առաջնորդը) իր ռադիոտեսիսով հայտարարեց, որ ինքը տվել է իր համաձայնությունը Պաշտպանության բարձրագույն խորհրդի որոշմանը:

1988 թ. հուլիսի 18-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը ստացավ Իրանի նախագահի պաշտոնական նամակը Իրաքի հետ կրակը դադարեցնելու ԻԻՀ պատրաստակամության վերաբերյալ: 1988 թ. օգոստոսի 20-ին Իրանի և Իրաքի միջև կնքվեց զինադադար: Դրանով վերջ տրվեց ութամյա պատերազմին, որը համարվում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամենատևական լոկալ պատերազմը: 1980-1988 թթ.

Իրան-իրաքյան պատերազմը, սակայն, չբացահայտեց հաղթողին: Այն չլուծեց նաև երկու կողմերի հարաբերությունները խաթարող և ոչ մի պրոբլեմ:

1989 թ. հունիսի 3-ին ԻԻՀ ռաիբար 87-ամյա իմամ Ռուսուլա Խոմեյնին կնքեց իր մահկանացուն: Նույն օրը Փորձագետների խորհուրդը («Շուրայե խոբրեգան»), որի լիազորությունների մեջ է մտնում ԻԻՀ առաջնորդի ընտրությունների կազմակերպումը և անցկացումը, այաթոլլահ Սեյյեդ Ալի Խամենեին, որը հանդիսանում էր իմամ Խոմեյնիի մերձավորագույն զինակիցներից մեկը, ընտրեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության նոր առաջնորդ: Վարչապետի պաշտոնը վերացվեց: Ընդլայնվեց նախագահի գործադիր իշխանությունը: 1989 թ. հուլիսին նոր նախագահ և կառավարության ղեկավար ընտրվեց փորձված քաղաքագետ հոջաթ-օլ-էսլամ Աբբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին, իսկ օգոստոսին մեջլիսի նախագահ ընտրվեց հոջաթ-օլ-էսլամ Մեհդի Քարրուբին:

ԻԻՀ տնտեսական ողջ համակարգը արդիականացնելու նպատակով նորընտիր նախագահը ձեռնամուխ եղավ բարեփոխումների իրականացման: Նա իր կառավարությունը համալրեց տեխնոկրատ գործիչներով, արտասահմանից Իրան հրավիրեց տնտեսական և տեխնիկական մասնագիտությունների տեղ արհեստավարժ իրանցի մասնագետների, հետևողականորեն իրականացնում էր տնտեսական ազատականացման քաղաքականություն՝ այն ուղղորդելով դեպի ազատ շուկայական հարաբերություններ: Այդ քաղաքականության կարևորագույն բաղկացուցիչներն էին պետության հսկողության տակ գտնվող մի շարք գործարանների բաժնետոմսերի վաճառքը բանվորներին ու ծառայողներին, դրական վերաբերմունքը իրանական տնտեսության մեջ օտարերկրյա մասնավոր ընկերությունների ստեղծմանը, իրանական կապիտալի համագործակցության խթանումը բազմազգ ընկերությունների հետ, ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծումը և այլն:

Կառավարության կողմից բարեփոխումների իրականացումը, որը ստացավ «Ռաֆսանջանի պրեստոյկա» անվանումը, էական դեր խաղաց հետպատերազմյան շրջանում իրանական տնտեսության վերածնունդ գործում: Կառավարությունը նաև նշանակալից հաջողություններ ձեռք բերեց Իրաքի հետ պատերազմի ժամանակ ուժգին կերպով վնասված քաղաքների, գյուղերի, ճանապարհների և արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնման գործում: Հատկապես ակնառու ձեռքբերումներ տեղի ունեցան նավթի և գազի արդյունաբերության վերականգնման ու զարգացման բնագավառում:

Իրանի տնտեսական կուրսի փոփոխության համար շրջադարձային նշանակություն ունեցավ զարգացման հնգամյա պլանը (1989-1993), որն ըստ էության հանդիսացավ երկրի տնտեսական զարգացման ծրագիր, որի առանցքային խնդիրն էր զարգացման կենտրոնական մոդելից հրաժարումը և անցումը դեպի շուկայական հարաբերությունները:

1990 թ. հունիսին Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով մահացավ ավելի քան 50 հազար մարդ, վիրավորվեց 100 հազար, հինգ հարյուր հազար մարդ դարձավ անտուն: Դա ծանր փորձություն էր ԻԻՀ-ի համար: Կառավարությունը վճռական քայլեր կատարեց՝ երկրաշարժի հետևանքով երկրի առջև ծառացած հավելյալ դժվարությունները հաղթահարելու համար:

1990 թ. Իրաքի կողմից Քուվեյթի վրա հարձակում գործելուց հետո, որը հայտնի է «Ծոցի պատերազմ» անունով, նախագահ Ռաֆսանջանին հայտարարեց, որ այդ պատերազմում Իրանը պահպանելու է չեզոքություն և ամեն ինչ անելու է, որպեսզի պատերազմը չընդլայնի իր աշխարհագրական սահմանները և իր բոցերի մեջ չներքաշի Ծոցի երկրներին: Դրանով ԻԻՀ վերստին հաստատեց իր այն վճռականությունը, որ ոչ մի գնով չի խախտելու Իրաքի հետ կնքված զինադադարը:

1996 թ. ԻԻՀ կառավարությունը մի շարք նոր քայլեր կատարեց Իրանի համալսարաններն «իսլամականացնելու» ուղղությամբ: Երկրի գերագույն առաջնորդ (րահբար) այաթոլլահ Խամենեին կոչ արեց ամբողջապես իսլամականացնել Իրանի բուհերն ու կրթական և մշակութային մյուս հիմնարկությունները: Նա նշեց, որ այսուհետև կրթության և դաստիարակության բնագավառում ևս անհրաժեշտ է արմատավորել «վելայեթե ֆադիհ» կրոնական սկզբունքը:

Ծոցի պատերազմի ժամանակ ԻԻՀ որդեգրած դիրքորոշումը արժանացել էր Արևմուտքի, այդ թվում նաև ԱՄՆ-ի հավանությանը: Իր հերթին Թեհրանը ևս արձագանքեց Վաշինգտոնից եկող դրական ազդակներին, և 1992 թ. ԻԻՀ արտաքին քաղաքական քարոզչության մեջ գործնականում դադարեցվեցին հակաամերիկյան հարձակումները: Դրա հետևանքը հանդիսացավ այն, որ երկրում Ռաֆսանջանիի կառավարությունը արժանացավ սուր քննադատության: Արմատական ընդդիմությունը նախագահի և արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայեթիի արտաքին քաղաքականությունը գնահատեց որպես «արևմտամետ»՝ այն համարելով նահանջ իմամ Խոմեյնիի հիմնարար սկզբունքներից:

1997 թ. մայիսի 23-ին ԻԻՀ-ում տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների հետևանքով Սեյեդ Մոհամմադ Խաթամին տարավ հա-

մոզիչ հաղթանակ՝ ընտրվելով ԻԻՀ թվով 5-րդ նախագահ: Հաղթանակ տանելուց հետո նորընտիր նախագահը հայտարարեց, որ երկիրը կանգնած է նոր մարտահրավերների առջև և կարիք ունի փոփոխությունների: Նա գտնում էր, որ ԻԻՀ-ում պետք է իրականացվի սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական հավասարակշռության քաղաքականություն, որն իր հիմքում անպայման պետք է լինի իսլամական: Խաթամին իր քաղաքականության անկյունաքարն էր համարում հասարակական ազատականացումը (ի տարբերություն Ռաֆսանջանիի տնտեսական ազատականացման), ներառյալ նաև ապրելակերպի ազատականացումը: Այդ ասելով նա հասկանում էր հետևյալը. ամբողջ աշխարհով մեկ տեղաշարժվելու ազատություն, տեղեկատվական ցանցերից օգտվելու, արտասահմանում կրթություն ստանալու հնարավորություն և այլն: Խաթամին մշտապես շեշտում էր նաև սոցիալական արդարության, սոցիալական երաշխիքների, արդարացիորեն կողմնորոշված տնտեսության, գործազրկության վերացման և այլնի կարևորության մասին:

ԻԻՀ նոր նախագահը Իրանի անկախությունը համարում էր իսլամական հեղափոխության բարձրագույն արժեք, ուստի ժողովրդին հորդորում էր հավատարիմ մնալ այդ հեղափոխությանը և իմամ Խոմեյնիի պատգամներին:

Նորընտիր նախագահի ծրագրի հիմնական դրույթներից էին կառուցել իրավական հասարակություն, աստիճանաբար երկիրը «բացել» օտարերկրյա ներդրումների համար, տնտեսության առողջացման ուղղությամբ իրագործել էական տեղաշարժեր, իրագործել հակասոցալիստական քաղաքականություն, հետևողական պայքար մղել կոռուպցիայի դեմ, ստեղծել նոր աշխատատեղեր, կատարել վարչական համակարգի բարեփոխումներ, եթե ոչ լուծել, ապա գեթ մեղմացնել երկրի առջև սուր կերպով կանգնած պարենային պրոբլեմը, որոշ չափով ազատականացնել երկիրը, բարձրացնել նրա պետական հեղինակությունը և այլն: Խաթամին կոչ էր անում հարգել միջազգային օրենքները և մարդու իրավունքները, դատապարտում էր ահաբեկչության ամեն մի դրսևորում: Խաթամիի կառավարման օրոք ԻԻՀ-ը ակտիվ տնտեսական երկխոսության մեջ մտավ մնացած աշխարհի հետ՝ քաջ գիտակցելով, որ առանց համաշխարհային տեխնոլոգիական փորձի և օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման հնարավոր չէ բարձրացնել երկրի տնտեսության արդյունավետությունը:

Տնտեսության ազատականացման քաղաքականությունն իրագործելիս Խաթամին ամբողջությամբ շարունակում ու զարգացնում էր նախկին նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի գիծը: Սակայն եթե Ռաֆսանջանին

հիմնական շեշտը դնում էր տնտեսության վերակառուցման ու բարեփոխման խնդրի վրա, ապա նոր նախագահն առաջնությունը տալիս էր հասարակության վերափոխմանը, որը նա անվանում էր «մահմեդական քաղաքակրթության վերելքն ապահովող քաղաքականություն»: Հենց դրանից էլ բխում էին նախագահ Խաթամիի կողմից առաջ քաշված երկու հիմնարար գաղափարական սկզբունքները, որոնք են «իսլամական քաղաքացիական հասարակության» և «քաղաքակրթությունների երկխոսության» գաղափարները:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ևս Խաթամիի կողմնորոշումները նորարարական էին. նա հայտարարեց, որ ինքը ձգտում է ընդլայնել Իրանի համագործակցությունը շրջապատող աշխարհի, այդ թվում նաև ազդեցության առաջատար համաշխարհային կենտրոնների՝ ԱՄՆ-ի և Եվրամիության հետ:

1997 թ. հունիսին Խաթամին հանդես եկավ «տարբեր կրոնների ու քաղաքակրթությունների» միջև երկխոսություն սկսելու նոր նախաձեռնությամբ: «Քաղաքակրթությունների երկխոսության» սկզբունքը կոչված էր նախ Իրանը դուրս բերել քաղաքական մեկուսացման վիճակից, այնուհետև ստեղծել երկրի արագ տնտեսական զարգացման կայուն նախադրյալներ, ինչպես նաև երկրի նավթային արդյունաբերության մեջ ներգրավել հնարավորինս մեծ քանակությամբ ներդրումներ:

2001 թ. հունիսին տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ժամանակ Խաթամին կրկին վերընտրվեց ԻԻՀ նախագահի պաշտոնում: 2005 թ. հունիսին Իրանում տեղի ունեցան նախագահական նոր ընտրություններ, որի հետևանքով հաղթանակ տարավ և ԻԻՀ նախագահի պոշտոնը զբաղեցրեց Մահմուդ Ահմադինեժադը:

Ներքին քաղաքականության բնագավառում նոր նախագահը թեև արտահայտվում էր երկրի տնտեսական հզորության մեծացման, նրա պաշտպանողական ունակության բարձրացման, XXI դարում Իրանը տարածաշրջանային ուժային կենտրոնի վերածելու գաղափարների մասին, սակայն միանգամայն ակնհայտ էր, որ նա վերապահումով էր վերաբերվում երկրի ներքին կյանքում, մասնավորապես նրա հասարակական հարաբերությունների մեջ բարեփոխումներ իրականացնելու իր նախորդի՝ Խաթամիի քաղաքականությանը:

Նախագահ Ահմադինեժադը հատկապես առաջնակարգ կարևորություն էր տալիս երկրի արտաքին քաղաքականության հարցերին: Նրա արտաքին քաղաքական դոկտրինը խարսխված էր հետևյալ սկզբունքների վրա, թեև Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը կապված է սահմանա-

փակ թվով երկրների հետ, սակայն շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Իրանն ունի յուրահատուկ աշխարհագրական դիրք, որին բնորոշ է Արևելքի և Արևմուտքի միջև կապող օղակի հանգամանքը, նա օժտված է ճկուն հնարավորություններով ու ռեալ առավելություններով: Այլ կերպ ասած, նրա կարծիքով, Իրանն ունի ուժեղ ռազմավարական դիրք և ի վիճակի է մշտապես ազդելու տարածաշրջանային իրադարձությունների վրա: Ահմադինեժադի համոզմամբ, այդ գործոնը ավելի ուժեղ ու գորավոր է, քան Իրանի ողջ ռազմական հզորությունը: Նա նաև գտնում էր, որ Իրանը գտնվում է համաշխարհային իրադարձությունների կենտրոնում: Գիտակցելով այդ բոլորը, ըստ նախագահի, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը լուրջ պարտավորություններ է վերցնում իր վրա «աշխարհը լավացնելու» գործում:

Ահմադինեժադը մշտապես հայտարարում էր, որ արդեն անվերադարձ կերպով անցել են այն ժամանակները, երբ Արևմուտքի երկրները Արևելքի նկատմամբ իրենց քաղաքական խնդիրները լուծում էին ուժի օգնությամբ: Նա հայտարարում էր, որ միջազգային և տարածաշրջանային պրոբլեմները լուծելու գործում բանակցությունների տարբերակը այլընտրանք չունի:

Նախագահ Ահմադինեժադը չափազանց կարևոր նշանակություն էր տալիս Պաղեստինի պրոբլեմի լուծմանը՝ համարելով, որ փոխադարձ սերտ կապ գոյություն ունի տարածաշրջանային պրոբլեմների և աշխարհի ճակատագրի միջև:

Ինչպես և ժամանակին Խոմեյնին, Ահմադինեժադը մշտապես շեշտում էր, որ ժողովրդավարության գաղափարը ԻԻՀ-ում երբեք չի կարող լինել արևմտյան դեմոկրատիայի կրկնօրինակը: Նախագահը նաև չէր խորշում հայտարարել, որ իր ներքին և արտաքին քաղաքականության գերակայող նպատակներից մեկը ԻԻՀ մուսուլմանական ինքնության ամրակայումն է:

Ինչպես հայտնի է, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը իրականացնում է միջուկային ծրագիր՝ համաշխարհային հանրությանը վստահեցնելով, որ այն չի հետապնդում միջուկային զենք ստեղծելու նպատակներ: Մահմուդ Ահմադինեժադի Իրանի նախագահ ընտրվելուց հետո վերստին բացվեցին միջուկային այն օբյեկտները, որոնք գոյություն ունեին դեռևս շահի ժամանակ: Սակայն Արևմուտքը մեղադրեց Իրանին զանգվածային ոչնչացման միջուկային զենք ստեղծելու փորձերի մեջ: Իրանը Արևմուտքի կողմից մեղադրվում էր նաև նրանում, որ աջակցություն է ցույց տալիս ահաբեկչական կազմակերպություններին, ոտնահարում է ժո-

դովրդավարական ազատությունները և մարդու իրավունքները և ձգտում է գերակա դիրքեր ձեռք բերել տարածաշրջանում:

2013 թ. հունիսի 14-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններում ստանալով 18 միլիոնից ավելի քվե՝ Հասան Ռոհանին ընտրվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության 7-րդ նախագահ: Մինչ այդ նա զբաղեցրել էր ԻԻՀ Ազգային անվտանգության գերագույն խորհրդի քարտուղարի և մեջլիսի փոխնախագահի պաշտոնները: 2017 թ. մայիսի 19-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների արդյունքում Հասան Ռոհանին վերընտրվեց ԻԻՀ նախագահի պաշտոնում:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ 2000-ական թվականներից սկսած Արևմուտքը միջուկային հիմնախնդրի կապակցությամբ տնտեսական պատժամիջոցներ էր սահմանել Իրանի նկատմամբ, Ռոհանիի պաշտոնավարումը հույսեր ներշնչեց, որ Իրանի և Արևմուտքի միջև առճակատում կընթանա մեղմացման ուղիով: Պատահական չէ, որ Ռոհանիի կառավարությանը տրվեց «հույսի և խոհեմության կառավարություն» անունը: Հիրավի, գալով իշխանության գլուխ, ԻԻՀ նոր նախագահը հայտարարեց, որ Իրանը միջուկային ծրագրի առնչությամբ պատրաստ է կատարել քայլեր, որոնք կնպաստեն Իրանի և միջազգային հանրության միջև փոխվստահության մեծացմանը:

2013 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանը կարևոր նշանակություն ունեցավ Իրանի և ԱՄՆ-ի հարաբերությունների մեջ դրական որոշ տեղաշարժեր մտցնելու ուղղությամբ: Իսլամական հեղափոխությունից ի վեր առաջին անգամ կայացավ Իրանի և ԱՄՆ-ի նախագահների շփում հեռախոսազրույցի միջոցով: Հասան Ռոհանիի և Բարաք Օբամայի այդ հեռախոսազրույցից առաջ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի վեհաժողովի շրջանակներում տեղի էր ունեցել նաև հանդիպում երկու երկրների արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարների՝ Մոհամմադ Ջավադ Ջարիֆի և Ջոն Քերրիի միջև: Անկասկած Վաշինգտոնի և Թեհրանի միջև ձևավորված փոխվստահության մթնոլորտը որոշակիորեն նպաստեց տարածաշրջանում լարվածության թուլացմանը, ինչպես նաև նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց համագործակցելու միջուկային համաձայնության շրջանակներում:

2015 թ. Իրանի և «5+1 խմբի» (ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հինգ մշտական անդամներ ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Չինաստանը + Գերմանիան) միջև տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո ստորագրվեց միջուկային համաձայնագիր: Նրա կնքումից հետո Իրանի նկատմամբ սահմանված տնտեսական պատժա-

միջոցները, որոնք վերաբերում էին միջուկային ծրագրին, չեղյալ հայտարարվեցին:

Միջուկային համաձայնությունից անմիջապես հետո եվրոպական և ամերիկյան մի շարք խոշոր կազմակերպություններ հայտարարեցին, որ պատրաստ են Իրանում ներդրումներ կատարել և նրա հետ խորացնել տնտեսական համագործակցությունը:

Իրանի և «5+1 խմբի» միջև ստորագրված միջուկային համաձայնությունը նպաստեց տարածաշրջանում անվտանգության միջավայրի բարելավմանը:

2016 թ. ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններից հետո նոր վարչակարգի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը ենթարկվեց էական վերանայման: Այդ համատեքստում տարածաշրջանում Իրանի ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով աստիճանաբար մեծացան Իրանի Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ Վաշինգտոնի ճնշումները: Ի դեպ, դեռ նախընտրական քարոզարշավի ընթացքում նախագահության թեկնածու Դոնալդ Թրամփը հայտարարել էր, որ ընտրվելու դեպքում վերանայելու է Իրանի հետ ստորագրված միջուկային համաձայնությունը:

Սակայն 2018 թ. մայիսին Միացյալ Նահանգները միակողմանիորեն դուրս եկավ միջուկային համաձայնությունից՝ վերականգնելով նախկինում Իրանի նկատմամբ սահմանված պատժամիջոցները:

Եթե Հասան Ռոհանիի կառավարման առաջին շրջանը կարելի է համարել կայունության շրջան, ապա նրա նախագահության երկրորդ շրջանում Իրանը հայտնվեց արտաքին և ներքին մի շարք մարտահրավերների առջև: Չնայած Հասան Ռոհանիի կառավարության՝ տնտեսական կայունություն ապահովելուն ուղղված ջանքերին՝ 2017 թ. դեկտեմբերին և 2018 թ. հունվար ամիսներին Իրանում տեղի ունեցան լայնամասշտաբ բողոքի ցույցեր, որոնք էլ ավելի թեժացան նույն թվականի գարնանը:

2018 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած անարյուն, ժողովրդական հեղափոխությունը կոչված էր նոր էջ բացելու հայիրանական հարաբերություններում: 2019 թ. փետրվարին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի պաշտոնական այցն Իրանի Իսլամական Հանրապետություն և նրա բարձրակարգ ընդունելությունը հարևան և բարեկամ երկրի ղեկավարության կողմից անկասկած ունենալու էր շրջադարձային նշանակություն: Այցի ընթացքում երկու երկրների ղեկավարները բարձր են գնահատել և հեռանկարային որակել

հայ-իրանական հարաբերությունները, որոնք պարունակում են ներքին մեծ լիցք և դեռևս բավարար չափով չօգտագործված հնարավորություններ:

2021 թ. համաժողովրդական ընտրության շնորհիվ ԻԻՀ-ն նախագահ ընտրվեց Էբրահիմ Ռայիսին: Վերջինս իր արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունների թվում հայտարարեց Հայաստանի Հանրապետության հետ հարաբերությունների անշեղ զարգացումը և խորացումը:

Օդային աղետի հետևանքով նախագահ Էբրահիմ Ռայիսիի գոհվելուց հետո՝ 2024 թվականի հունիսին, ԻԻՀ նախագահ ընտրվեց Մասուդ Փեզեշքիանը:

Հայ-իրանական հարաբերությունները թևակոխեցին վերընթաց զարգացման մի նոր էտապ: Նախկինի պես այդ հարաբերությունները խարսխված են անկեղծության, փոխադարձ վստահության, բարեկամության, բարիդրացիության և կառուցողական սկզբունքների հիմքի վրա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Բ, Երևան, 1967;
2. Ահարոնյան Լ., Փոթորկոտ կյանքիս օրերը (հասարակական և քաղաքական հուշեր), գիրք ա և բ, Թեհրան, 2010;
3. Աճառյան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002;
4. Աճեմյան Հ., Սուրբ Թադեի վանքը, Թեհրան, 1960;
5. Արտակ արքեպ. Մանուկյան, Թեհրանի հայկական եկեղեցիները, Թեհրան, 1976;
6. Բադալյան Գ., Իրան, հանրագիտարան, Երևան, 2011;
7. Բաղդասարյան Էդ., (Է. Գերմանիկ), Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, Թեհրան, 2002;
8. Բաղդասարյան Էդ., (Է. Գերմանիկ), Համառոտ ակնարկ իրանահայ համայնքի պատմության, Թեհրան, 2002;
9. Բայբուրդյան Վ., Հայ-իրանական հարաբերությունները Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XVII, Երևան, 1998;
10. Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999;
11. Բայբուրդյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության տեղն ու դերը Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածաշրջանային քաղաքականության ոլորտում, «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Երևան, 2003;
12. Բայբուրդյան Վ., Իսլամական հեղափոխության քառորդ դարը: Քաղաքակրթությունների երկխոսություն, Հայաստան-Իրան, «Միիր» ամսագիր, 2 (46), 2004;
13. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005;
14. Բայբուրդյան Վ., Էջեր իրանահայության պատմությունից 19-րդ դարում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XXIV, Երևան, 2005;
15. Բայբուրդյան Վ., Նոր Զուղա, Երևան, 2007;
16. Բայբուրդյան Վ., Հայ-իրանական հարաբերությունները 1991-1998 թթ. Հայացք երկու տասնամյակ հեռավորությունից: «Հայաստան-Իրան 20 տարի համագործակցության ճանապարհով» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 13 մարտի 2012 թ., Երևան, 2012;
17. Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013;
18. Բայբուրդյան Վ., Հայաստան-Իրան հարաբերությունները 1992-1998 թվականներին. հայացք երեք տասնյակ տարիների հեռավորությունից, «Հայաստան-Իրան պատմական անցյալը և ներկան» գրքում, Երևան, 2022;
19. Գորոյան Ն., Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968;
20. Գարեգին Նախկոպոս, Իրանը և հայությունը, Թեհրան, 1971;
21. Եգանյան Հ., Հոգևորականության դերն Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում, Երևան, 1977;
22. Թորոսյան Թ., Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության առևտրատնտեսական կապերը (Հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ), Հայաստան, «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», թիվ 6-7, 2002;
23. Թորոսյան Թ., Սարգսյան Լ., Հայաստանի և Իրանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները, «Տարեգիրք», 2012, Երևան, 2013;
24. Իսկանդարյան Գ., Հայաստան-Իրան հարաբերությունները Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո (1991-2014 թթ.), Երևան, 2016;
25. Իրանահայ հանրագիտարան, Երևան, 2003;
26. Հաճյան Հ., Հայ և պարսիկ բարեկամությունը, Թեհրան, 1945;
27. Հայ սկյուռք հանրագիտարան, Երևան, 2003;
28. Հովսեփյան Լ., Հովհաննիսյան Ա., Մինասյան Ս., Տարածաշրջանի ուղեգրական տեղեկագիրք, Երևան, 2016;
29. Մինասյան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուղա, 1983;
30. Մինասյան Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971;
31. Մինասյան Լ., Իրանահայ պարբերական մամուլը (1894-1994), Նոր Զուղա, 1994;
32. Մոհամմադ Ռեզա շահ Փահլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973;
33. «Նայիրի» տարեգիրք, Ա և Բ հատորներ, Թեհրան, 2005-2008;
34. Վարդան Ծ. վարդապետ Դեմիրճյան, Դիվան Ատրպատականի հայոց պատմության, Թավրիզ, 1966;
35. «Պարսկահայ տարեցույց», 1927-1930;
36. Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989;
37. Փահլևանյան Օ., Իրանի Իսլամական Հանրապետության Սահմանադրությունը և պետական կառուցվածքը, Երևան, 1997;
38. Իրանի Իսլամական Հանրապետության Սահմանադրություն (իմանական օրենք), Գ. Բադալյանի թարգմանությամբ, Թեհրան, 2005;
39. Алиев С.М., История Ирана XX век, Москва, 2002.
40. Алиев, Иран vs Ирак: история и современность, Москва, 2002.
41. Ансари Х., Имам Хомейни. Политическая борьба от рождения до кончины, Москва, 1999.
42. Арабаджян А.З., Армяне в Иране, Москва, 2002.
43. Атлас мира, Москва, 2017.
44. Аршаруни А.М., Бехаизм, Москва, 1930.
45. Бойс М., Зороастрийцы, Вера и обычаи, Москва, 1987.
46. Васильев А., Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от месанизма к прагматизму, Москва, 1993.
47. Деловой Иран: Г.Н. Вачнадзе, www.delovoiiran.ru Архивная копия от 14 февраля 2015 на Wayback Machine, - Москва, - (Справочник ПОЛПРЕД ISBN5-900034-43-7).
48. Дорошенко Е.А., Зороастрийцы в Иране (историко-этнографический очерк), Москва, 1982.
49. Дорошенко Е.А., Шиитское духовенство в современном Иране. Москва, 1975.
50. Жигалина О.И., Этносоциальная эволюция иранского общества, Москва, 1996.

51. Иран: Ислам и власть, Москва, 2002.
52. Иран // Большая советская энциклопедия, Москва, 1969–1978.
53. Иран — общие сведения о стране. Архивная копия от 9 августа 2011 г. на Wayback Machine.
54. Иран // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, СПб., 1890–1907.
55. Иранская революция 1978–1979 гг., Причины и уроки, Москва, 1989.
56. История Ирана, Москва, 1997.
57. Матвеев А.С., Проблемы сотрудничества Ирана и государств южного Кавказа.
58. Иран при М. Ахмедиенежаде, Москва, 2013.
59. Middle East: Iran — The World Factbook. Архивная копия от 29 мая 2020 на Waybook Machine // Central intelligence Agency.
60. Мохаммед Реза шах Пехлеви, Белая революция, Париж, 1960.
61. Персия, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, СПб, 1890–1907.
62. Ричард Фрай, Наследие Ирана, Москва, 2002.
63. Риза Шабани, Краткая история Ирана, Санкт-Петербург, 2008.
64. Современный Иран (справочник), Москва, 1975.
65. Хабиб Аллаха Аят Аллахи, История иранского искусства, Санкт-Петербург, 2007.
66. Abrahamian E., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008.
67. Abrahamian E., Iran between TWO Revolutions, Princeton, New Jersey, 1983.
68. Abdulghani J.M., Iraq and Iran: The years of Crisis, Baltimore, The John Hopkins U. Press, 1984.
69. Amuzegar Jahangir, Irans Economy under the Islamic Republic, London, New York, 1997.
70. Amuzegar Jahangir, Irans Economy under the Islamic Republic, London, New York, 1993.
71. Arjomand Said Amiz, The Turban for the Crown, Oxford, 1988.
72. Atabaki Touraj, Azerbaijan Ethnicity and the Struggle for Power in Iran, N.Y., 2000.
73. Baker Patricia and Smith Harry, Iran, (Bradt), 2009.
74. Bakhash Shaul, The Reign of the Ayatollahs: Iran and Islamic Revolution, N.Y., 1990.
75. Banuazizi Ali, Irans Revolutionary impasse, 1994.
76. Bernard Lewis, The Middle East, London, 1995.
77. Bill James A., The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Revolutions, New Haven, 1988.
78. Bonine Michael E. and Nikki R. Keddie, Modern Iran, N.Y., 1981.
79. Buller R.W., Twenty Years of Islamic Politics, "Middle East Journal", Washington, 1999, vol. 53, № 2.
80. Cosroe Chaqueri, The Armenians of Iran, Harvard University, 1999.
81. Coughlin Con., Chomeinis Ghost: Iran Since, 1979, (MacMillan), 2009.
82. Country population 2022, Wayback Machine // Statistical Centre of Iran.
83. Dabashi H., Theology of Discontent: The ideological Foundations of the Islamic Revolution in Iran, N.Y., 1993.

84. Ehtesami A., After Khomeini. The Iranian Second Republic, London, 1995.
85. Encyclopedia Iranica, ed. Ehsan Yarshater, London and Boston, 1982.
86. Fischer M., M.J., Iran from Religion Dispute to Revolution, Cambridge (Mass.), London, 1980.
87. Helen Loveday, Bruce Wannel, Christoph Bayer and Bijan Omrani, Iran, Persia: Ancient and Modern, New York, 2010.
88. Hiro Dilip, The Longest War: The Iran - Iraq Military Conflict, London, 1990.
89. Hiro Dilip, Iran Today, Politico's Publishing, 2006.
90. Hiro Dilip, Iran under the Ayatollahs, Routledge and Kegan Paul, London, Boston and Henley, 1985.
91. Hunter Shireen T., Iran after Khomeini, New York, 1992.
92. Iran after the Revolution: Crisis of an Islamic State, London, New York, 1995.
93. Iran, Statistical center digest 1378 (1999), Tehran, 2001.
94. Iran Almanac. Fift Edition, Tehran, 1966.
95. Iran Yearbook 96. Bonn, Germany, 1997.
96. James A., Revolutionary Iran. John Hopkins University Press, 1986.
97. Keddie Nikki R. and Hooglund Eric (eds), The Iranian Revolution and the Islamic Republic, 1986.
98. Levi Habib, Comprehensive History of the Jews of Iran (Marda Pullishers), 1999.
99. Moin Bager, Khomeini: Life of the Ayatollah, London, 1999.
100. Pahlavi Mohammad Reza, The Shah of Iran, Answer to History, N.Y., 1980.
101. Parsa M., Social Origins of the Iranian Revolution, N.Y., 1989.
102. Ramazani R., Ed., Irans Revolution: The Search for Consensus Bloomington, Indian University Press, 1990.
103. Report for Selected Countries and Subjects, 2021.
104. Richard Yann, Der verborgene imam. Die Geschichte des Schiismus in Iran, Berlin, 1983.
105. Rouleau Eric, The Islamic Republic of Iran: Paradoxes and Contradictions in a Changing Society, "Middle East Insight"11, no. 5 (July – August, 1995).
106. Sandra Mackey, The Iranians, London, 1999.
107. Sandra Mackey, Persia, Islam and the Soul of Nation, London, 1996.
108. Simpson J., Inside Iran: Life under Khomeini's Regime, N.Y., 1988.
109. Taheri A., The Spirit of Allah. Khomeini and the Islamic Revolution, London, 1987.
110. The Splendor of Iran, Tehran, 2017.
111. Waterfield R., Christians in Persia, Assirians, Armenians, Roman Catholics and Protestants, London, 1973.
112. Wright Robin, The Last Great Revolution, London, 2001.
113. Բանիսադր Արդիասան, Էդթեսադ-է թոռիդի, Թեհրան, 1979 (պարսկ. լեզվ.):
114. Բանիսադր Արդիասան, Ջոմհուրի-յե խլամի, Թեհրան, 1979 (պարսկ. լեզվ.):
115. Բուհանի Սեյիդ Համիդ, Նեհզաթ-է Խոմեյնի, ջեդ-է դոկվոմ, Թեհրան, 1364 (պարսկ. լեզվ.):

116. Փահլավի Մոհամմադ Ռեզա, Բե սոյ-է թամադդոն-է բոզորգ, Թեհրան, 1978 (պարսկ. լեզվ.):
117. Փահլավի Մոհամմադ Ռեզա, Փազուի բա թարիխ Թեհրան, 1371/1992 (պարսկ. լեզվ.):
118. Քեղդի Նիքի Ռ., Բիշահայե Էսդեղաթ, Թեհրան, 1369/1991 (պարսկ. լեզվ.):
119. Ward, Steven R. et al immptal: A. Military, History of Iran and Its Armed Forces, Georgetown University Press, 2009.
120. Population, total - Iran, Islamic Rep., <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL.FE.IN?locations=IR>,
121. The population of the provinces of Iran according to census results and latest official projections, <https://www.citypopulation.de/en/iran/cities/>.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ	5
ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ	8
ՖԻԶԻԿԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ (ՄԱԿԵՐԵՎՈՒԹԱՊԱՏ-ԿԵՐԸ)	8
ԿԼԻՄԱՆ	14
ԶՐԱՅԻՆ ՑԱՆՑԸ, ԾՈՎԵՐԸ, ԳԵՏԵՐՆ ՈՒ ԼՃՆԵՐԸ	18
ՀՈՂԵՐԸ ԵՎ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	28
ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ	30
ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ	32
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	37
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԽՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	39
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ	42
ԸՆՏԱՆԻՔԸ, ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	42
ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՄԻԳՐԱՑԻԱՆԵՐԸ)	44
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	46
ՍԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ	47
ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	62
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԱԾ ԻՐԱՆՑԻՆԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ-ՅԱՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ ԻՐԱՆՈՒՄ	63
ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ ... ՑԵՂԵՐԸ	64
ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	80
ԿՐՈՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ	82
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ-ՆԵՐԸ	93
ԵՐԿՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	107
ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	108
ՕՐԵՆՍԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	121
ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	126
ՂԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՂԱՏԱԻՐՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱ-ԿԱՐԳԸ	129
ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ	132
	137

Կոնսպիկուան շարժումները	137
Իժ Վարձարարությունները	139
Ջինվար Ուրբեր	154
Տեսնողությունները, Ընդհանուր բնութագիրը	161
Արդյունաբերությունները	165
ՆԱԿԹԻ ԵՎ ԳԱՋԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	168
Լեռնաշխարհները արդյունաբերությունները	173
Վերամշակող արդյունաբերությունները	177
Մեքենաշինությունները	181
Էլեկտրաէներգետիկա	184
Պաշտպանական արդյունաբերությունները	185
Գյուղատնտեսությունները	188
Տրանսպորտը ԵՎ ԿԱՊԸ	195
Ավտոմոբիլները, Տրանսպորտը	196
Երկաթուղիները, Տրանսպորտը	198
Շոգաները, Տրանսպորտը	201
Օդաները, Տրանսպորտը	203
Խողովակաշարները, Տրանսպորտը	204
ԿԱՊԸ	206
Ֆինանսները	207
Դրամական շարժումները	209
Պեսնական բնութագիր	210
Արհեստի տեսնական կապերը	210
Համասարան-իրան Արհեստատեսնական Հարաբերությունները	240
Իրանի Իսլամական Հանրապետության Արհեստագործությունները Միջազգային Կազմակերպություններին	247
Լոնսպիկուությունները, Կրթությունները ԵՎ Մշակույթը	247
Գիտությունները ԵՎ Գիտական Հիմնարկները	259
Մշակույթը	260
Թատրոն	265
Կինո	267
Ճարտարապետությունները ԵՎ Քաղաքաշինությունները	269
Արհեստագործությունները	273
Թանգարանները	274
Գրադարանները	279
Մատուց	280

Լրացված Գործադարձությունները, Ուղիղ ԵՎ Հեռու- ստանությունները	283
Ջրոստերությունները	285
Առողջապահությունները	287
Իրանական Տոմար (Օրացույցները)	289
Իրանի Տոնացությունները	294
ՀԱՅԵՐՆ ԻՐԱՆԻՄ	296
Պատմությունները	351
Գրականությունները	380

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ԻՐԱՆ

(ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ)

Համակարգչային շարվածքը՝ Աիդա Տոնոյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Նինետա Ադամյան

Հրատ. պատվեր № 1407

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.11.2025 թ.:

Չափեր՝ 70x100^{1/16}: 24.25 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ՀՀ ԳԱՄ տպարան,

Երևան, Մարշալ Բաղդասարյան պ., 24

